

T.C.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

BATI'DA ÖNE ÇIKAN ATEİST FİKİRLER VE ELEŞTİRİSİ

(DÖRT ATLILAR ÖRNEĞİ)

Hazırlayan

Serap OTO

Temel İslam Bilimleri Kelam Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Doç. Dr. Emine ÖĞÜK

TOKAT-2022

T.C.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

BATI'DA ÖNE ÇIKAN ATEİST FİKİRLER VE ELEŞTİRİSİ

(DÖRT ATLILAR ÖRNEĞİ)

Hazırlayan

Serap OTO

Temel İslam Bilimleri Kelam Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Doç. Dr. Emine ÖĞÜK

TOKAT-2022

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Doç. Dr. Emine ÖĞÜK danışmanlığında hazırlamış olduğum "Batı'da Öne Çıkan Ateist Fikirler ve Eleştirisi (Dört Atlılar Örneği)" adlı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımı kabul edeceğimi beyan ederim.

09 /02 /2022

Serap OTO

İmza

JÜRİ KABUL VE ONAY SAYFASI

Serap Oto tarafından hazırlanan **"Batı'da Öne Çıkan Ateist Fikirler ve Eleştirisi (Dört Atlılar Örneği)"** adlı tez çalışmasının savunma sınavı .../.../...... tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen jüri tarafından oy birliği ile Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri/ Kelam Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı) İmzası

Üye (Başkan):..................................... ....

Üye :... ....

Üye :.. ....

Üye :... ....

Üye :... ....

ONAY

......../......../.........

Prof. Dr. Mehmet GÜNEŞ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

İnsanoğlunun içinde yaşadığı evreni, dünyayı ve hayatı anlamasında hatta bu hayat içerisinde kendisine bir yer bulmasında Tanrı'ya olan inanç ve inançsızlığın ne kadar önemli olduğu tartışma götürmeyen bir gerçektir. Dolayısıyla insanoğlu tarih boyunca Tanrı ile olumlu ya da olumsuz bir ilişki içerisine girmiştir. Tanrı ile kurulan bu ilişkinin insanlık tarihinde biri *"teizm"* diğeri ise *"ateizm"* olmak üzere iki ana düşüncede geliştiği söylenebilir. Buradan hareketle teizm; ezeli ve ebedi olan, her şeye gücü yeten, her şeyin yaratıcısı olan, her şeyi bilen, âlemi yaratan, düzenleyen ve koruyan, daima iyiliği isteyen ve fiillerinde özgür olan zati bir varlığa inanmaktır. Ateizm ise en genel anlamda, Tanrı inancı karşısında tepkisel bir düşünceyi dile getiren yani Tanrı'nın varlığına inanmayan ve O'nun var olmadığını savunan görüştür.

Ateizm, tarihte çok yaygın olmasa da geçmiş dönemlerden itibaren günümüze kadar varlığını sürdürebilmiş olan bir problemdir. Önceleri entelektüel bazı grupların savunduğu bir düşünce akımı olan ateizm, XVIII. yüzyıldan sonra ve XX. yüzyılın ilk yarısına kadar tarihte hiç olmadığı kadar yaygınlaşmıştır. Tanrı inancını kabul etmeyen ateistler de kendi aralarında farklı gruplara ayrılmışlar ya da aynı görüşe varsalar da ateizmi farklı yorumlamışlardır. Özellikle son 20-30 yıldır ateizmi halka indiren ve popülerleştiren Christopher Hitchens (öl. 2011), Daniel Dennett, Richard Dawkins, Sam Harris ve Victor J. Stenger gibi ateistlerin başını çektiği *"Yeni Ateizm"* akımıyla karşı karşıyayız.

Yeni Ateistlere göre dinler, medenileşmeyi engelleyen, topluma zarar veren, özgür düşünceyi yasaklayan ve en önemlisi de bilimi sabote eden kurumlardır. Tanrı inancını, dini ve inanç sahibi insanları dünyadaki kötülüklerin kaynağı ve savaşların sebebi olarak göstermektedirler. Bu ateistler, kendi ürettikleri fikirleri veya ön yargılarıyla oluşmuş iddiaları dışında insanoğlunun yaşamını şekillendirebilecek hiçbir ilke ve değeri kabul etmemektedirler. Onlar gerçeklik arayışı olarak samimi bir yaklaşım yerine Tanrı inancını ve dini değersiz göstermeye çalışan, hor gören, dinlerin olumlu taraflarını görmezden gelen ve yalnızca olumsuz olaylara ya da inanan insanların sebep olduğu kötü misallere odaklanan, tarihsel verileri, felsefeyi ve bilimi çarpıtan, üstelik din, felsefe ve sosyal bilimler gibi bilgi kaynaklarını kabul etmeyen, dinlerin insanoğluna yalnızca zarar verdiğini iddia eden, içlerinde büyütmüş oldukları kinle akıllarını örten fanatik bir karakter gösteren Yeni Ateistler,

inananlara karşı da oldukça aşağılayıcı ve sert ifadeler kullanmakla birlikte hırçın, saldırgan ve kavgacı bir tutum içindedirler.

Yeni Ateistler dinin alternatifi olarak bilimi göstermekte üstelik bilimin doğasını, işleyişini, meşru sınırlarını ve bilim tarihini saptırarak kendi dünya görüşlerine yani ideolojilerine uygun olarak yeniden yorumlamaktadırlar. Ayrıca, bilim her şeyin ölçüsüdür, diyerek duyuların ve deneyin verilerinden başka hiçbir bilgiyi kabul etmeyen Yeni Ateistler, Tanrı'nın ve ruhun varlığını inkâr ederek evrenin tesadüfün birtakım düzenlemeleriyle meydana geldiğini iddia etmişlerdir. Ateizm hiçbir dönemde, bu dönemde olduğu kadar yaygın bir çekiciliğe sahip olmamıştır.

Yeni Ateistler, ülkemizde de oldukça popüleriteye sahiptirler. Öyle ki Yeni Ateistlerin kitapları sanki ülkemiz gençliği için yazılmış gibi bir hava vardır. Dolayısıyla bu konuyu araştırma amacımız, Yeni Ateistleri gerçek anlamda tanıtmak ve iddialarını ele alarak eleştiriler getirmeye gayret göstermektir. Ayrıca Türkçe kaynaklarda Richard Dawkins hakkında bilgi bulunmaktadır. Fakat bu kaynaklarda R. Dawkins'in hayatına yer verilmemektedir. Hatta kaynaklarımızda C. Hitchens, D. Dennett ve S. Harris'le ilgili bilgiler yeterli değildir. Çalışmamız boyunca yerli ve yabancı birçok kitap, tez, makale, gazete ve dergilerden faydalanılmış, geniş bir literatür taraması yapılmıştır.

Araştırmamız üç bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde ateizmin tanımı, çeşitleri, tarihçesi ve ekollerine yer verilecektir. Burada ateizm kavramının tarihten günümüze incelemesi yapılacaktır. Çünkü Yeni Ateistleri daha iyi anlamak ve farklılıklarını ortaya koyabilmek için tarihi sürecini bilmek gerekmektedir. İkinci bölümde, Yeni Ateizm akımı genel bir çerçevede ele alınarak argümanlarına yer verilecektir. Ayrıca Yeni Ateistlerin öncüleri sayılan Ateizm'in Dört Atlısı; C. Hitchens, D. Dennett, R. Dawkins ve S. Harris geniş bir şekilde tanıtılacaktır. Üçüncü bölümde ise Yeni Ateistlerin Tanrı'nın varlığına yönelik eleştirilerinden daha çok dine dair eleştirileri değerlendirilecektir. Bu eleştiriler içerisinde, üzerinde daha fazla durulan başlıklardan olan, *"Tanrı yoktur", "bilim, Tanrı'yı saf dışı bırakmıştır", "Tanrı zihnin bir virüsüdür", "boşlukların Tanrı'sı", "din-bilim çatışma içindedir", "antropik ilke", "mem teorisi"* ve *"hassas ayarlar"* gibi iddialar tercih edilmemiştir. Daha fazla dikkat çeken ve ülkemizde daha az bilinen *"Din Kötü müdür?", "Dualar Kabul Olmuyor Mu?"* ve *"Bilim İnsanlarının Tümü Ateist Midir?"* iddialarına değinilecektir. Yeni Ateistlerin en ünlü argümanı olan *"evrim"* konusuna çalışmamızın sınırlarını zorladığı için girilmeyecektir. Çalışmamızda agnostisizm, panteizm ve pananteizm

gibi düşünce akımlarına yer verilmeyecektir. Konuyu mümkün olduğu en iyi ölçüde bütüncül olarak ele almaya çalıştığımız bu araştırmanın kelam ve din felsefesi alanına zenginlik katacağını umuyoruz.

Öncelikle Lisans ve Yüksek lisans eğitimimde beni destekleyen ve iyi bir eğitim almamı sağlayan değerli hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca, çalışmam boyunca benden desteğini esirgemeyen eşim Önder Oto'ya ve çocuklarım Cemal Can Oto, Cemal Cihan Oto, Hatice Nur Oto ve Ertuğrulbey Oto'ya sevgi ve teşekkürlerimi sunuyorum. Yine çıktığım bu ilim yolculuğunda benden yardımlarını ve hiçbir desteğini esirgemeyen anneme, babama ve ailemin her bir ferdine teşekkürlerimi sunuyorum. Son olarak çalışmanın planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen, bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım değerli hocam Doç. Dr. Emine Öğük'e en içten saygılarımı arz eder, sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

SERAP OTO

Tokat-2021

ÖZET

BATI’DA ÖNE ÇIKAN ATEİST FİKİRLER VE ELEŞTİRİSİ

(DÖRT ATLILAR ÖRNEĞİ)

Oto, Serap

Yüksek Lisans, Eğitim Programları ve Öğretim Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Emine Öğük

İkinci Danışman:

Aralık 2021, x + 268 sayfa

Son yıllarda din muhalifliğini genelleştiren veya dini duygu ve yönelimleri psikolojik, sosyolojik, antropolojik olgulara indirgeyerek Tanrı’nın varlığını inkâr eden teorilerden beslenen, hakikatin ilahi referanslarını yok sayan, Tanrı’nın varlığı düşüncesine savaş açan, insanlarla alay eden militan ateistler sesini yükseltmiş ve bu tarzda New Age yapılanmalar meydana gelmiştir. Bunlardan Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’da yaygınlaşmış olan Yeni Ateizm günümüzde dine karşı konumlanan akımların başında gelmektedir. Yeni Ateizm hareketi 2000’li yılların başından itibaren kendilerinden daha çok söz ettirmeye başlamış özellikle Christopher Hitchens (öl. 2011), Daniel Dennett, Richard Dawkins ve Sam Harris gibi son dönem ateistlerinin fikirleriyle şekillenmiş bir anlayıştır. Ayrıca Yeni Ateizm’in öncülüğünü yapan bu dört ateiste halk arasında *“Ateizm’in Dört Atlısı”* denilmiştir. Dini ortadan kaldırılması gereken bir düşman olarak gören Yeni Ateistler, dini ve bilimi gerçek anlamlarından oldukça farklı bir şekilde tasvir ederek, bilimi kendi ideolojilerine alet etmişlerdir. Yeni Ateistlerin bu davranışlarının arkasında yatan düşünce, dinin yalnızca yanlış ve düzmece bir inanç sistemi olmadığı, onun aynı zamanda toplum ve bireyin hayatı için son derece tehlikeli öğretiler içerdiğidir. Bu nedenle dinin insaoğlunun yaşamından tamamen silinmesi gerektiğini düşünürler. Tezimizde Yeni Ateistlerin Tanrı inancına ve dine yönelik fikirlerini ve iddialarını kişilikleri ve çevrelerinden bağımsız şekilde ele almamak adına hayatları hakkında bilgiler verildi. Ayrıca bu akımın temsilcilerinin dine yönelik eleştirileri ve

din hakkında taraflı ve eksik bilgilerden oluşan düşünceleri tespit edilerek değerlendirildi. Görmezden geldikleri dinin, birey ve toplum üzerindeki faydaları ve önemi üzerinde duruldu.

Anahtar Kelimeler: Din, Ateizm, Yeni Ateizm, Ateizm’in Dört Atlısı, Bilim.

ABSTRACT

PROMINENT ATHEISTIC IDEAS AND CRITICISM IN THE WEST

(THE CASE OF THE FOUR HORSEMEN)

Oto, Serap

Master's Thesis, Division of Curriculum and Instruction

Advisor: Assoc. Doç. Dr. Emine Öğük

Second Advisor:

December 2021, x + 268 pages

In recent years, militant atheists who generalize religious dissent or reduce religious feelings and orientations to psychological, sociological, anthropological phenomena, feed on theories that deny the existence of God, ignore divine references to truth, wage war on the idea of the existence of God, ridicule people have raised their voices, and New Age structures have occurred in this style. Of these, the New Atheism, which has become widespread in Western Europe and North America, is currently one of the currents that are opposed to religion. The New Atheism movement has been talking about itself more and more since the early 2000s, especially Christopher Hitchens (d. 2011), is an understanding shaped by the ideas of recent atheists such as Daniel Dennett, Richard Dawkins and Sam Harris. In addition, these four atheists, who were the pioneers of the New Atheism, were popularly called the "Four Horsemen of Atheism dec. The New Atheists, who see religion as an enemy that needs to be eliminated, have used science as an instrument of their ideology by portraying religion and science in a way that is quite different from their true meaning. The idea behind this behavior of the new Atheists is that religion is not only a false and false belief system, but also contains teachings that are extremely dangerous for society and the life of an individual. Therefore, they think that religion should be completely erased from the life of man. In our thesis, information was given about the lives of New Atheists in order not to consider their ideas and claims to the belief in God and religion independently of their personalities and environments. In addition, the criticism of the representatives of this movement towards religion and their

thoughts consisting of biased and incomplete information about religion were identified and evaluated. They focused on the benefits and importance of the religion they ignored on the individual and society.

Keywords: Religion, Atheism, New Atheism, Pioneering Figures of Atheism, Science.

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BÖLÜM

YENİ ATEİSTLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ ATEİSTLERİN ÖNE ÇIKAN BAZI FİKİRLERİ VE ELEŞTİRİSİ

KISALTMALAR

Bakınız : bk.

Cilt : C.

Çeviren : çev.

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Doğum : d.

Editör : Ed.

Hazırlayan : haz.

Hicri : h.

Miladi : m.

Milattan Önce : M.Ö.

Milattan Sonra : M.S.

Ölümü : öl.

Sayfa : s.

Sayı : S.

Tercüme Eden : trc.

Ve Benzeri : vb.

Ve Diğerleri : vd.

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Tanrı'nın varlığı problemi az ya da çok her zaman insanoğlunun gündeminde yerini almıştır. Bu durum, hemen hemen bütün insanların düşüncelerini çeşitli şekillerde de olsa meşgul etmiş ve onları değişik fikir ya da inançlara yöneltmiştir. Son dönemlerde de din karşıtlığını genelleştiren, geleneksel ateistlerin Tanrı'nın varlığını reddeden teorilerinden beslenen, Tanrı'nın varlığı fikrine açıkça savaş açan, gerçeğin ilahi kaynaklarını görmemezlikten gelen, inananlarla dalga geçen ve militanist tavırlarla seslerini yükselten Yeni Ateistlerle karşı karşıyayız. Bu fanatik akım günümüzde kendilerinden oldukça söz ettiren, etkilerini pratik hayatta da gösteren ve halk arasında kabul gören bir ateist ekol olarak öne çıkmıştır. Yeni Ateizm akımı, özellikle saldırgan tavırlarıyla tanınan Christopher Hitchens (öl. 2011), Daniel Dennett, Richard Dawkins ve Sam Harris gibi son dönem ateistlerinin fikirleriyle şekillenmiş ve *"Ateizm'in Dört Atlısı"* sıfatına da uygun şekilde bu kişilerle özdeşleşmiş bir anlayış haline gelmiştir. Bu nedenle çalışmamızda Yeni Ateizm'i tez konusu olarak seçerek öncelikle böyle bir problemin ne olduğunu ortaya koymayı hedefliyoruz.

Yeni Ateistlerin içinde kitapları en fazla tanınan ve okunan Ateizm'in Dört Atlısı'dır. Bunlardan Sam Harris'in *"İnancın Sonu: Din, Terör ve Aklın Geleceği (The End Of Faith: Religion, Terror and The Future of Reason)"* (2004); yine Daniel Dennett'ın *"Büyüyü Bozmak: Doğal Bir Fenomen Olarak Din (Breaking The Spell: Religion As A Natural Phenomenon)"* (2006) isimli kitabı, ardından Richard Dawkins'ın *"Tanrı Yanılgısı (The God Delusion)"* (2006) ve Christopher Hitchens'ın *"Tanrı Büyük Değildir: Din Her Şeyi Nasıl Zehirlemektedir? (God is Not Great: How Religion Poisons Everything?)"* (2007) kitapları oldukça ses getirmiş ve gündemde kalmıştır. Bu kitaplara New York Times'ın en çok satanlar listesinde aylarca yer verilmiştir. Ateizm hakkındaki kitapların geçmişine baktığımızda daha önce böyle bir şey olmamıştır. Bu kadar çok ses getiren ve kargaşaya sebep olan Yeni Ateist yazarların kitapları ön plana çıkmış ve günümüzün kitle iletişim araçlarının her kesiminde yaygın tartışmalar başlatmışlardır.

Din ve Tanrı inancını doğrudan doğruya tehlikeli bulan Yeni Ateistler, ateizmi zamanımızın tek mantıklı ve akıllı görüşü olarak kabul ederler. Yeni Ateistlere göre din, eski

dönemlere ait bir kalıntıdan fazlası değildir ve dine bugünün dünyasında yer vermek hatalıdır. Onlar dinleri şiddetle ve vahşetle özdeşleştirerek dindarlar arasında da herhangi bir ayrıma gitmezler. Dinleri bu şekilde sunan Yeni Ateistler, bilimi ise dinin tam karşısına yerleştirirler. Bilim ile ateizmi uyum içinde göstererek bilimle dinin çatışma içinde olduğunu temellendirmeye çalışan bu görüş aslında bilimin otoritesinden faydalanma amacındadır. Çünkü ironik bir biçimde, Yeni Ateistlerin tümü bilim adına konuşmaya kalkışmışlardır. Hatta bilim adına dinlere karşı bir saldırı başlatmışlardır.

Yeni Ateizm akımının ve saldırgan yazarlarının popülerleşmesinde siyasetle gündeme gelmeleri de etkili olmuştur. Yeni Ateistlerin siyasette ilk dikkate değer özelliği, ağırlıklı olarak 11 Eylül 2001 sonrası George W. Bush (d. 1946) dönemi (20 Ocak 2001-20 Ocak 2009) fenomeni olmalarıdır. Bu saldırgan tutumlarını siyasette de göstermişler ve Batı emperyalizmine gerekli entelektüel kılıfı vererek dikkatleri üzerlerine çekmişlerdir. 11 Eylül sonrası Batı toplumlarında Müslüman karşıtı hisler ya da neo konservatif jeopolitika yükselişe geçmeseydi, Yeni Ateistlerin ticari ve entelektüel başarı kazanması oldukça zordu. Çünkü İslam, Yeni Ateistlerin saldırılarında 11 Eylül'e kadar belirgin bir şekilde yer almamıştır. Yani popülerliklerini ve ticari başarılarını; teröre karşı savaşa, şiddete, yıkıcılığa işaret etmelerine ve tüm dinleri eleştirmelerine özellikle de İslam'ı en ağır şekilde suçlamalarına borçludurlar. İslam'a karşı yöneltilen haksız suçlamalarının ülkemizde yeterince bilinmemesi ve konuyla ilgili araştırmaların az olması bu meseleyi ele almamızın bir diğer gerekçesini oluşturmaktadır. Böyle bir problemi araştırma konusu edinmemizin bir başka sebebi de problemin merkezi kavramını oluşturan Tanrı'nın varlığı ile ilgili tartışmaların sonucunda ortaya çıkan dinin kötülüklerin kaynağı olduğu iddiası, Tanrı-insan-dua ve din-bilim-bilim insanı ilişkisi gibi farklı yönlere dikkat çekmek olmuştur.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Kendilerini gözü pek ve cesur birer din ve ruhanilik eleştirmeni olarak gören Yeni Ateistlerin Tanrı inancına ve dine yönelik yoğun eleştirilerinin olması ayrıca en ateşli ve sert eleştirilerini de İslam'a yapmaları bizi bu araştırmayı yapmaya sevk etmiştir. Özellikle İslamofobi'yi kışkırtmaları, ırkçı söylemleri, saldırgan savaş ve devlet şiddeti, temel insan haklarının kısıtlanması, işkence hatta işkence bağlamında önleyici nükleer saldırıların yapılmasını savunmaları bu konunun çalışılmasını daha da önemli kılmıştır. Yeni Ateistlerin bilimi her şeyin ölçüsü kabul ederek bilime aşırı vurgu yapmaları, onu kendi ideolojilerine göre kullanmaları hatta bilime olan bu güvenleri ateizmin inançsızlık değil de bir inanç sistemi ve hayat tarzı olarak sunulmasında etken roldedir. Bu durumda bilimin, hem araç hem

de rehber olarak dini hayat tarzının alternatifi şeklinde yerine getirilmek istenildiğini görmekteyiz. Çünkü Yeni Ateistlere göre din ahlâksızlığın, cehaletin, savaşların, kötülüğün kısaca insana ve dünyaya zararlı olan her şeyin sebebidir. Dolayısıyla Yeni Ateistlerin düşünce yapılarına ve amaçlarına açıklık getirmek de çalışmamızın nedenlerindendir.

Tanrı'nın bir virüs ve zehir olduğunu, yanılsamaya dayandığını iddia ederek insanları yanlış inançlardan kurtarma işine kendilerini adamış gibi gösterseler de gerçekte bütün inançları saf dışı etmek istemektedirler. Bu sebeple de kendi fikirlerinin daha çok kabul görmesi için canla başla çalışmaktadırlar. Bilhassa internet ve sosyal medya gibi basın yayın araçlarını çok iyi bir şekilde kullanmaları daha fazla insana ulaşmalarını sağlamıştır. Bununla beraber halk arasında, özellikle de bilime yaptıkları vurgu dolayısıyla ve bazı bilim insanları tarafından desteklenmeleri sebebiyle bu akımın bilimsel olduğu izlenimi de hâkimdir. Bu nedenle, Türkiye de dâhil olmak üzere dünya çapında pek çok ülkede en etkili olan ve en çok taraftar toplayan ateist akım Yeni Ateizm'dir, diyebiliriz. Çünkü 2000'li yıllardan itibaren Yeni Ateistlerin kitapları Türkçe'ye çevrilmekte, özellikle de Richard Dawkins'in kitapları yoğun bir şekilde tercüme edilmektedir. Ne var ki Yeni Ateizm ve Ateizm'in Dört Atlısı'nın ülkemizde gördükleri ilgiye rağmen iddialarının bir kısmı ele alınmış ve toplum onlar hakkında yeteri kadar aydınlatılmamıştır. Türkiye'de Richard Dawkins ve Daniel Dennett gibi natüralist Yeni Ateist bilim insanı ve felsefecilerinin değerlendirilmesi, yorumlanması ve eleştirilerinin yapılması önemli görülmelidir. Yeni Ateizm projesi, takip edilmesi gereken bir projedir.

Alanımızda araştırmamızla ilgili bir çalışmanın yer almaması ve Ateizm'in Dört Atlısı'nın birlikte olduğu bir araştırmanın bulunmaması sebebiyle tezimizin önemli bir boşluğu dolduracağını ümit etmekteyiz. Kelâm ve Din Felsefesi başta olmak üzere alanımız açısından önemli bir kaynak olacağını umuyoruz. Ayrıca ateizmin tanımı, dilimizde *"ateizm"* kelimesinin yeri ve ateizmin çeşitleri geniş bir şekilde ele alınmıştır. Ateizmin çeşitlerinin kendi içindeki ayrılıklarının ince noktalarına değinilerek farklı bir yaklaşım sergilenmiştir. Çalışmamız sonucunda elde edilen literatürün çokluğu sebebiyle, alanımıza kaynak teşkil etmesi açısından faydalı olacağını arzu etmekteyiz.

3. ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLARI

Çalışmamızda konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına ateizmin tanımı, dilimizde ateizm kavramını tam olarak karşılayan bir terimin olup olmadığı, ateizmin çeşitleri, dünden bugüne tarihi süreci ve ekolleri geniş bir şekilde ele alınmıştır. Çünkü Yeni Ateistleri daha iyi

anlamak ve niçin farklı olduklarını tespit etmek için sadece kendilerini değil, dünün ateizmini de bugünün ateizmini de bilmek ve anlamaya çalışmak gerekmektedir. Bu nedenle tezimizde Yeni Ateizm'in tarih sahnesine çıkış süreci, oluşumu ve argümanları hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ateizm'in Dört Atlısı'nın hayatları ayrıntılı olarak incelenmiş, ayrıca gündemde olan kitaplarından ve öne çıkan görüşlerinden bazılarına yer verilmiştir. Yeni Ateistlerin pek çok iddialarından; *"Din kötü müdür?"*, *"Dualarınız kabul olmuyor mu?"* ve *"Bilim insanlarının tümü ateist midir?"* başlıkları ele alınmıştır. Çünkü Yeni Ateistlerin Tanrı'nın varlığının kanıtlanması, din-bilim çatışması, hassas ayarlar ve bilim-ahlâk ilişkisi gibi iddialarına bugüne kadar pek çok cevaplar verilmiştir. Bunun nedeni çalışmamızda çok fazla değinilmemiş olan iddialara açıklık getirmenin daha isabetli olacağı düşüncesidir. Çalışmamız Yeni Ateizm'in bütün argümanlarını kapsamamaktadır. Yeni Ateistlerin bütün iddialarını ele alıp incelemek bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE KAYNAKLARI

Çalışmamızda literatür taraması yöntemini kullanmış bulunmaktayız. Tezimizde öncelikle ele aldığımız kaynaklar Yeni Ateistlerin kitaplarıdır. Bunlardan Christopher Hitchens'ın *"Tanrı Harika Değildir: Din Her Şeyi Nasıl Zehirler?"*, Daniel Dennett'ın *"Büyüyü Bozmak: Doğal Bir Olgu Olarak Din"* ve *"Bilinç Açıklanıyor"* isimli kitapları, Richard Dawkins'in *"Tanrı Yanılgısı"* ve *"Bencil Gen"* isimli kitapları, Sam Harris'in *"İnancın Sonu"* ve *"Ahlâkın Coğrafyası"* adlı eserleri ve Victor J. Stenger'ın *"Başarısız Hipotez Tanrı"* isimli kitabı da tezimizin kaynaklarındandır. Ateizm'in Dört Atlısı'nın kitaplarına ek olarak, onlar hakkında gazete ve dergilerde bulunan köşe yazılarından ve söyleşilerden de yararlanılmıştır. Örneğin C. Hitchens'ın *"Unanswerable Prayers (Cevapsız Dualar)"* ve *"A Good Time For War (Savaş İçin İyi Bir Zaman)";* D. Dennett'ın *"The Folly Of Pretence (İddianın Aptallığı)";* R. Dawkins'in *"Root Of All Evil?-The God Delusion (Bütün Kötülüğün Temeli-Tanrı Yanılgısı)"* ve Sam Harris'in *"Mired İn A Religious War (Din Savaşına Saplandık)"* gibi yazılarından faydalanılmıştır. Bunun dışında Glenn Greenwald'ın *"Sam Harris, The New Atheist And Antimüslim Animus (S. Harris, Yeni Ateist ve Müslüman Karşıtı Düşmanlığı)"*, Russell Foster'ın *"Why The Arguments Of The 'New Atheist' Are Often Just As Violent As Religion?(Neden Yeni Ateistlerin Argümanları Genellikle Din Kadar Şiddetlidir?)"* ve Luke Savage'in *"New Atheism, Old Empire (Yeni Ateizm, Eski İmparatorluk)"* gibi yazılarda ele alınmıştır.

Tezimizde Ateizm ve Yeni Ateistlerden Richard Dawkins hakkında yapılan yüksek lisans, doktora ve makale çalışmaları titizlikle gözden geçirilmiştir. Merve Topbaş'ın *"Ahmed*

Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası", Mehmet Sulhan'ın *"Çağdaş Ateist Varsayımlar –Tanrı Yanılgısı Örneği-"* ve Ali İhtiyar'ın *"Alvin Plantinga'nın Natüralizm'e Karşı Evrimsel Argümanı"* gibi yüksek lisans tezleri çalışmamızın kaynaklarındandır. Mehmet Şükrü Özkan'ın *"Yeni Ateizmde Din Eleştirisi",* Engin Erdem'in *"Dawkins Karmaşası: Natüralizm Saçmalığı",* Hamdullah Ercik'in *"Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler"* ve İlyas Altuner'in *"Dawkins ve Tanrı Hipotezi Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım"* isimli makaleleri yine tezimizde müracaat ettiğimiz kaynaklardandır.

Ayrıca tezimize kaynak olması açısından birçok kitaptan faydalanılmıştır; Aydın Topaloğlu'nun *"Ateizmin Çıkmazı",* Alister Mcgrath'ın *"Dawkins Yanılgısı",* Kemal Batak'ın *"Natüralizm Çıkmazı: Dennett'ten Dawkisn'e Yeni Ateizm'in Felsefi Temelleri ve Teistik Eleştirisi",* Mehmet Şükrü Özkan'ın *"Rasyonel Teoloji, Yeni Ateizm ve Tanrı",* Aliye Çınar'ın *"Tanrı Yanılgısı Üzerine",* Antony Flew'in *"Yanılmışım Tanrı Varmış",* Alper Bilgili'nin *"Bilim Ne Değildir? Yeni Ateist Bilim Anlayışının Felsefi ve Sosyolojik Analizi",* Erhan Ayşan'ın *"Yanılgılar ve Tanrı",* John C. Lennox'un *"Aramızda Kalsın Tanrı Var"* gibi kitaplar…

Tezimizin konusuyla ilişkili olan sempozyumlara da başvurulmuştur; *"İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi Sempozyumu", "İslam Düşünce Geleneğinde Din Bilim İlişkisi"* ve *"Cumhuriyet Dönemi Milli Düşünce Sistematiğinde Erol Güngör".* Yine internet üzerinden Youtube kanalında Yeni Ateistlerin konuşma ve konferanslarından faydalanılmıştır. Bunun dışında yabancı makale, gazete ve dergilerden faydalanılmıştır; The Guardian, The New York Times, Newsweek ve Tablet gibi. Wikipedia, Britannica ve Encyclopedia gibi internet sitelerinden de faydalanılmıştır. Ülkemizde yayınlanan gazete ve dergilerden, ayrıca Köprü dergisi gibi internet dergilerinden de istifade edilmiştir. Yine ülkemizde ateist düşünceye sahip insanların çıkardığı (internet üzerinden) dergi ve internet sitelerinden faydalanılmıştır. Son olarak çalışmamızda, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin *"Te'vîlâtü'l-Kur'ân"* isimli eserinden de yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ATEİZM NEDİR?

1.1. ATEİZMİN TANIMI

Felsefi bir kavram[1] olarak kabul edilen ateizmin kapsamı oldukça geniştir.[2] Geçmişten günümüze kadar varlığını sürdüren ateizm, yalnızca felsefenin değil, insanlık tarihinin de en tartışmalı problemlerinden birisi olmuştur.[3] Ateizmin tanımı konusunda da tarih boyunca çok farklı yaklaşımlar sergilenmiş ve değişik görüşlerde bulunulmuştur.[4] En yaygın tanımı da *"Tanrı'nın var olmadığı inanışı"*dır.[5]

Batı dillerinin çoğunda *"a-teizm"* kavramı, Tanrı anlamına gelen Grekçedeki *"theos"* ve Latincedeki *"deus"* sözcüklerinden türetilen ve *"tanrıcılık"* anlamına gelen *"teizm"* kelimesinin önüne *"-sız"* anlamında olumsuzluk bildiren *"a"* ön ekinin getirilmesi ile şekillendirilmiştir. Teizm, bir Tanrı'ya veya tanrıların var olduğuna inanmak veyahut da belli bir Tanrı'ya, mesela monoteizmin Tanrı'sına inanmak biçiminde tanımlanırken; teizmin zıttı veya olumsuzlanması anlamındaki *"a-teizm"* ise, tek bir Tanrı'nın veya tanrıların varlığına inanmamak anlamına gelir.[6]

Türkçemizde *"ateizm"*i tam olarak ifade edecek, onun anlam bütünlüğünü bozmayacak ve kavramsal düzeyde bütünüyle karşılayacak uygun bir terimin bulunmadığını söyleyebiliriz. Bunun nedeni ateizmin bir hareket, bir anlayış ve bir yaşam tarzı olarak İslam düşünce tarihinde, derin tarihsel köklere ve düşünsel altyapıya sahip olmayışıdır. Biraz da ithal bir fikir olması sebebiyle dilimizde ateizm kavramını bütün bir şekilde kapsayan ve yaygın bir kullanıma sahip olan bir terimin mevcut olmamasından dolayı[7] çalışmamızda *"ateizm"* sözcüğü kullanılacaktır.

Şu da var ki ateizm, günümüz Türkçesine bazen *"Tanrıtanımazlık"* şeklinde çevrilmektedir.[8] Basım tarihleri oldukça yeni olan bazı sözlüklerimiz, ateizm terimini,

---

1 Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* 4. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, s. 1.

2 Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi,* 13. Baskı, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2014, s. 205.

3 Latif Tokat, *Din Felsefesi,* 1. Baskı, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018, s. 141.

4 Aydın Topaloğlu, *Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları: Teizm ya da Ateizm,* 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s. 13.

5 Recep Alpyağıl, *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar II,* 3. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 715.

6 Engin Erdem, *Din Felsefesi,* Mehmet Sait Reçber, Recep Kılıç (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 157.

7 Aydın, *Din Felsefesi,* s. 205; Ferhat Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 18, S. 18-19 (Ocak 2005): s. 348-351; Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* 3. Baskı, Mahya Yayınları, İstanbul 2015, s. 132; Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 15.

8 Kenan Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", *İslami İlimler Dergisi,* C. 12, S. 3 (Güz 2017): s. 104-113.

çoğunlukla *"tanrıtanımazlık"* kelimesi ile ifade etmektedirler.[9] Örneğin, Bedia Akarsu (1921-2016), *"Felsefe Terimleri Sözlüğü"* (1974) isimli eserinde bu terimi kullanmaktadır ve sözlükte *"tanrıtanımazlık"* kelimesinin anlamı; Tanrı'nın varlığını inkâr eden öğretidir. Bu öğretiye felsefe açısından şu anlayışların temel olabileceğini belirtmektedir; *"gerçeğin özü maddeyse, evrende Tanrının yeri yoktur (maddecilik); Tanrı varsa insanın özgürlüğü ortadan kalkar (idealizm) ve şüphecilik (septisizm)."*[10] Yine Süleyman Hayri Bolay da *"Felsefe Doktirinleri ve Terimleri Sözlüğü"* (1979) adlı eserinde *"tanrıtanımazlık"* terimini kullanmıştır. S. H. Bolay sözlüğünde *tanrıtanımazlığın*; Tanrı'nın varlığını yani âlemde içsel, harici ve üstün bir sebebin varlığını inkâr eden *"felsefi okul"* ifadesini kullanmakta ve ateizmin bir sistem değil, bilakis pozitif birtakım ilkelerin direkt sonucu olan bir inkâr olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Tanrı'yı, ruhu ve hayatı tanımayarak âlemin tesadüf sonucu meydana geldiğini kabul ve iddia ettiklerini, tabiat olaylarının açıklanmasında hiçbir sebep tanımadıklarını ifade etmektedir.[11] İki kelimeden oluşan *"tanrıtanımazlık"* teriminin güçlüğü, *"tanımak"* fiilinden gelmektedir. Ve bu kelime *"inanmak"* fiili yerine pek kullanılmamaktadır. Nitekim *"Siz Tanrı'yı tanır mısınız?"* şeklinde bir soru, kulağa oldukça yabancı gelmekte ve *"Tanrı'yı tanımama"* daha çok *"Tanrı'ya inanmama"* anlamında kullanılmaktadır. Ateizm kelimesi yerine *"Tanrı'ya inanmazlık"* sözünün kullanılması belki daha doğru olabilir, fakat burada ismin *"e"* halinin araya girmesi sebebiyle, kelimenin tek bir terim olarak kullanılması kolaylığını ortadan kaldırmaktadır.[12]

Klasik felsefe ve dini literatürümüzde ateizm ve ateist terimlerine en yakın anlamda, *"ilhâd"* ve "*mülhid"* kelimeleri kullanılmıştır. Bu kelimelerin aslı Arapça olup, günümüzde yalnızca klasik dini yazılarda görülmektedir.[13] *İlhâd,* sözlüklerdeki genel anlamıyla; *"meyledip yönelmek, gerçekten sapmak, emredileni yerine getirmemek, kuşku duymak, mücadele ve münakaşa etmektir."* Terim olarak Tanrı'nın varlığını ve tekliğini, dinin asli hükümlerini inkâr etmek, bunlar hakkında şüpheye düşmek veya şüphe uyandırmak, dini kuralları önemsememek, dinden çıkmaya sebep olacak inanç ve fikirleri savunmak anlamlarına gelmektedir. Ayrıca *"Allahsızlık"* manasında da kullanılmaktadır. İlhâda sapan

---

9 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 205-206; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 132.

10 Bedia Akarsu (öl. 2016), *Felsefe Terimleri Sözlüğü,* 16. Baskı, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2017, s. 169.

11 Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü,* 11. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara 2013, s. 342.

12 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 206.

13 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 205; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 132.

kimseye de *"mülhid"* denilmektedir.[14] Bu terim Kur'ân-ı Kerîm'de dört ayette fiil ve mastar halinde geçmektedir. Tanrı'nın isimlerini tahrif ederek O'nu inkâr etmek, Kur'ân-ı Kerîm'in Tanrı tarafından gönderildiğini kabul etmeyerek onu başka birine nispet etmek, hak yoldan sapmak, âyetleri yalanlamak, sapıkça te'vil ve uydurma şeklinde özetlenebilecek manada kullanılmıştır[15].[16] Bütün bu anlamlarıyla *ilhâd,* dini terminolojide örtülü veya açık ya da mutlak anlamda olsun, Tanrı'nın varlığını inkâr etmeyi içermektedir. Fakat bu kavramın göreceli bir özelliği olduğundan dolayı, sınırlarının belirlenmesi zor olmaktadır.[17]

Yine Arapça'da bulunan "*dehri"* ve "*dehriyye"* terimleri de tıpkı *"ilhad"* ve *"mülhid"* kelimeleri gibi günümüzde çok fazla kullanılmamaktadır. *"Dehri",* zaman yönünden dünyanın bir başlangıcı olmadığına ve zamanın her şeyi yok ettiğine inanan anlamına gelmekte[18] olup Kur'ân-ı Kerîm'de; *"Hem dediler ki; o hayat sırf bizim dünya hayatımızdan ibarettir. Ölürüz ve yaşarız ve bizi ancak Dehr (mutlak zaman) helak eder…"*[19] âyetine binaen, Tanrı'nın varlığını, âlemin O'nun tarafından yaratıldığını inkâr ederek zaman ile maddenin ezeli olduğunu, dünyadaki olayların tabiat yasalarının sonucu bulunduğunu düşünenlerin oluşturduğu akıma denilmektedir. Bu tanımlarından yola çıkarak ve zamanla kazandığı muhtevası da dikkate alındığında *Dehriyye* terimine, maddecilik (materyalizm) ve tabiatçılık (naturalizm) anlamları verilebilir. İslam düşünce tarihinde, maddeciler, duyumcular, bir Tanrı'yı inkâr edenler ve ruh göçünü savunanlar da belirli ölçüler içinde bu ekole dâhil edilebilirler ve ateizmin bir kısım özelliklerini taşırlar.[20] Bununla beraber *"dehriyye"* yine de ateizm kavramını tam olarak ifade etmemektedir.[21]

Yine ateizm, *"kâfir"* terimiyle de karşılanmıştır.[22] Kur'ân'da inanç açısından iki tip insandan bahsedilmektedir; mü'minler ve kâfirler. İslam geleneğinde *münafık, müşrik, ehl-i kitap, zındık* gibi kavramlar Müslüman olmayan yani İslam inancına sahip olmayan kişileri

---

[14] Bekir Topaloğlu (öl. 2016) ve İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü,* 5. Baskı, İsam Yayınları, Ankara 2017, s. 149; Mustafa Sinanoğlu, "İlhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 22, TDV Yayınları, Ankara 2000, s. 90.

[15] Geniş Bilgi İçin Bk: Hac, 22/25: *"İnkâr edenlere, insanları Allah yolundan ve yerli olsun dışarıdan gelmiş olsun bütün insanlar için ibadet yeri yaptığımız Mescid-i Haram'dan alıkoyanlara ve her kim orada zulmederek haktan saparsa ona elem veren bir azap tattırınız."*

[16] Sinanoğlu, "İlhâd", *DİA*, II, s. 90.

[17] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 132.

[18] Aydın, *Din Felsefesi,* s. 205.

[19] Casiye, 45/24.

[20] Emine Öğük, *Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi,* 2. Baskı, TDV Yayınları, Ankara 2013, s. 58-63; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 133-134.

[21] Aydın, *Din Felsefesi,* s. 205.

[22] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 132-134.

ifade eder. Ve tüm bu sınıfları tanımlamak için de genellikle *"kâfir"* kelimesi kullanılmaktadır.[23] *Kâfir* kavramı; müşrik, münafık, ateist ve benzeri tüm inkâr biçimlerini içine alacak bir anlamdadır. Fakat *kâfir* kelimesi tıpkı diğer kavramlar gibi tam olarak ateizmi özellikle modern anlamda ateizm kavramını karşılamamaktadır.[24]

Bunun dışında İslam düşünce ve inanç tarihinde hicri II. ve III. yüzyıllarda, genel anlamda inkârcı bir hareketi anlatmak ya da dine ve dindarlığa karşı olup dinin emir ve yasaklarına karşı ilgisiz bir tavır gösterenleri ifade etmek için *"zındık ve zındıklık"* kelimelerinin yaygın bir şekilde kullanılmış olduğu görülmektedir. Nitekim geçmişte, Maniciliğe inananlar, nur ve zulmet anlayışını kabul edenler *zındık* olarak nitelendirilirken, terimin anlamı zamanla genişleyerek her türlü inkârcı ve Ehl-i Sünnet'e herhangi bir şekilde aykırı olan dini görüş ve mezhepler hakkında da kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla İslami kaynaklarda bu terimin; dine karşı olmayı, bir çeşit inançsızlığı, din ile ilişkili bir şüphe ve inkârı ifade ettiği gibi ateizmi de çağrıştırdığı bir gerçektir. Bütün bu anlamlara ek olarak Bâtıni bilgiye sahip olma manasına da gelmektedir. Geçirdiği tüm tarihi aşamaları boyunca *zındıklık*, özgür düşünceli kimseyi çağrıştırmış ancak zamanla daha çok İslam hakkındaki genel düşünceye bağlı olarak bu kavram üzerindeki anlayışlar değişikliğe uğramıştır.[25] Yine günlük dilde ve halk arasında konuşulan *"Allahsız!"* sözü de daha çok *"insafsız, merhametsiz v.b."* anlamlarında ve bir yerme ibaresi olarak kullanıldığı için, ateizmle direkt olarak bir ilgisi bulunmamaktadır.[26]

İslam düşünce hayatında yukarıda gördüğümüz benzer içerikli kavramların[27] hem ateizm kadar açık olmaması, tanımlayıcı olmaktan çok normatif bir durum arzetmesi hem de felsefi bir probleme dikkat çekmekten ziyade, farklı gerekçelerle çekişmelere sebep olmasından dolayı literatürde genel bir kullanım alanına sahip oldukları söylenilemez.[28] Yine de bize ateizmin ve ateistin ne olduğu hakkında bazı ipuçları vermektedirler.[29] Fakat İslam âlimleri arasında Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) ve Kâdî Beyzâvî (öl. 685/1286) gibi pek çok müfessirin, mutlak inkârı mümkün görmediklerini ve kati anlamda bir inançsızlıktan söz etmenin de muhtemel olmadığını ifade ettikleri görülmektedir. İslam tarihinde ateist oldukları

---

23 Tevfik Yücedoğru, "Kur'an'da İman Kavramı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 15, S. 2 (Haziran 2006): s. 21-33.
24 Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", s. 109.
25 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı sorunu,* s. 132-135.
26 Aydın, *Din Felsefesi,* s. 205.
27 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 135.
28 Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 350.
29 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 135.

iddia edilen Yahya b. İshâk er-Râvendî (öl. 301/913-14) ve Ebû Bekir er-Râzî (öl. 313/925) gibi düşünürlerin geleneğe aykırı fikirler ileri sürdükleri görülmekle birlikte ateist olduklarına dair kesin bilgilere de rastlanmamaktadır.[30] Bu durum, İslam tarihinde Batı'da kullanılan anlamıyla *"ateist"*in olmadığını da göstermektedir. Kısaca İslam literatüründe bulunan bütün bu terimlerin, günümüzde Batı'da ifade ettiği anlam açısından ya da konumuzu oluşturan şekliyle ateizm kavramını tam olarak yansıtmadığı görülmektedir.[31]

Ateizmin bir kavram olarak tanımının yapılması ve anlaşılması genel olarak teizm kavramının yani ilahi dinlerdeki Tanrı inancının ne olduğunun bilinmesiyle mümkün olacaktır. Ateizm, büyük oranda teizme bağımlı olduğundan dolayı, onunla birlikte ortaya çıkabilecek bir durumdur. Çünkü putperestlik, paganizm gibi ilahi olmayan inançlardan herhangi birini veya Budizm, Şintoizm gibi semavi olmayan dinleri inkâr etmek ateizm anlamında düşünülmemelidir. Ayrıca ateizmin tanımlanabilmesi için ilahi dinlerde Tanrı kavramıyla alakalı olan vahiy, mucize, nübüvvet, ölümsüzlük ve âhiret gibi iman esaslarının da göz önüne alınması gerekir. Bunun sebebi de ateizmin düşünce olarak nübüvvet ve âhiret anlayışlarına olan bağımlılığıdır. Çünkü bu inanışlara bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.[32]

Bilindiği gibi dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan insanoğlunun sahip olduğu pek çok Tanrı tasavvuru vardır. Bu da insanların teistik Tanrı inancına sahip olmalarına rağmen, farklı yaklaşım ve kabullere sahip olduklarını göstermektedir. Örneğin, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın teistik yani tek bir Tanrı inancına sahip olmasıyla birlikte, herkes kendi din anlayışını ön plana çıkarmış ve diğerlerinin Tanrı anlayışını da çeşitli biçimlerde eleştirmişlerdir. Yine bununla beraber, çok çeşitli inançların bulunması ve bunların birbirinden farklı yönlerinin olması birinin diğerini inançsızlıkla suçlamasına da neden olmuştur. Dolayısıyla inançsızlık denilince hemen aklımıza ateizm gelmemelidir. Birbirinden oldukça farklı inançların bulunması, keza inanmayanların da kendi içlerinde çok sayıda kategoriye ayrılmaları ateizm ve ateist kavramlarının tek ve tam bir tanımını yapmaya olanak vermemektedir. Bundan da öteye, aynı din ve inanç sistemi içinde bulunduğu halde değişik ekol ve mezhepler dahi kendi içerisinde farklı yorum ve anlayışlara sahip olduklarından

---

30 İbrahim Coşkun, *Ateizm ve İslam (Kelâmi Açıdan Modern Çağ Ateizmin Eleştirisi),* 2. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 21.

31 Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", s. 110; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 132.

32 Merve Topbaş, *Ahmet Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançları Müdafaası,* Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017, s. 55; Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 2-3; Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 13.

dolayı kavram kargaşasına sebep olabilmektedirler. Mesela, Hristiyanlıkta Katolikler ile Protestanlar arasındaki farklılıklar oldukça dikkat çekmektedir.[33]

Yine dünyanın bazı bölgelerinde ateizmin ideolojik hale dönüştürülmesi de bu terimin anlaşılması konusunda ayrı bir sıkıntı meydana getirmektedir. Örneğin, özünde materyalist ve sosyalist olan siyasi yapılanmalarda ateizm insanlara zorunlu olarak kabul edilmesi gereken bir hayat tarzı olarak sunulmuştur. Burada da ateizmin ideolojilerden bağımsız olarak tek başına anlaşılma sıkıntısı ortaya çıkmaktadır.[34]

Ateizmin net bir biçimde ve kendisinden bağımsız olarak anlaşılmasını zorlaştıran diğer bir unsur da agnostisizm, deizm ve panteizm gibi ekollerin Tanrı anlayışındaki farklı yorumları olmuştur. Ayrıca herhangi bir Tanrı inancına sahip olduğu halde ateist olarak görülen kişilerin varlığı veyahut da ateist olduğu halde bazı düşünürlerin muhtelif gerekçelerle farklı görünmeleri, tanımlamada karşılaşılan bir diğer güçlüktür.[35] Görüldüğü üzere kapsamı göz önüne alındığında ateizmin sınırlarını belirlemekte bir takım güçlükler ortaya çıkmaktadır.[36] Fakat bütün bunlardan ateizmin; belirsiz, anlaşılmaz ve müphem bir kavram olarak görüldüğü anlamı çıkmamalıdır.[37] Eğer belirli ilkeler ortaya konulmazsa bu kavramın sınırlarının çizilmesi mümkün gözükmemektedir.[38]

Buradan hareketle ateizm, temelde Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi üç büyük semavi dinin Tanrı düşüncesini kendisine hedef olarak seçtiği[39] için teizm daha çok var olan her şeyin yaratıcısı, sınırsız bir ilim ve güce sahip olan iyi bir Tanrı'nın var olduğuna inanma[40] şeklinde tanımlanmaktadır. Teizmin tam karşısında bulunan ateizm ise, en genel anlamda, Tanrı inancı karşısında tepkisel bir düşünceyi dile getiren dünya görüşünü[41] yani Tanrı'nın varlığına inanmayan, O'nun var olmadığını iddia eden görüşü ifade etmektedir. *"Ateist"* terimi ise, Tanrı'nın veya tanrısal bir varlığın mevcut olduğuna inanmayan kişiyi tanımlamaktadır. Ateizm doğası itibariyle eleştirel, değilleyici bir anlayıştır ve Tanrı inancı karşısındaki salt olumsuz bir tutumu değil, Tanrı'nın var olmadığını kanıtlamak için mantıki,

---

33 Aydın, *Din Felsefesi,* s. 207-208; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 136; Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 3-4.
34 Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 4.
35 Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 14.
36 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 136.
37 Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 14.
38 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 208; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 136.
39 Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 4.
40 Ahmet Cevizci (öl. 2014), *Felsefe Sözlüğü,* 6. Baskı, Say Yayınları, İstanbul 2017, s. 417.
41 Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 1.

bilimsel, felsefi ve ahlâki gerekçelere dayalı olarak argümanlar ileri sürmeyi içerir. Nitekim ateist de yalnızca Tanrı'nın varlığını reddetmekle kalmaz, aynı zamanda O'nun var olmadığını ispatlamak için entelektüel çaba sarf eder.[42]

Modern dönemde yayılan ateizm terimi ise, dünyayı yaratan ve ondan bağımsız olarak varlığı bulunan kişisel bir Tanrı inancını savunan teizmin reddedilmesidir. Modern ateizme göre herhangi bir Tanrı'nın varlığından konuşmak mümkün olmadığı gibi âlemin bir başlangıcının olması da ölüm sonrası bir yaşamın yani âhiret hayatının varlığı da mümkün değildir.[43] Bu açıdan bakıldığında, Tanrı'ya ve ruhsal varlıklara olan metafizik inançları tanımayan ve var olan gerçekliği inanç yoluyla açıklamayı reddeden bir düşünce akımı olarak da tanımlanmaktadır.[44]

Ateizm kavramının farklı şekillerde ifade edilmeye çalışıldığını görsek de günümüzde ateizm denildiğinde, Tanrı'nın yokluğu ya da Tanrı'nın var olduğu inancının yanlış bir inanç olduğu iddiası anlaşılmaktadır. Kimi geniş bakış açısına sahip yaklaşımlara göre ateist; şüpheciler, materyalistler, pozitivistler ve teizmin iddialarını reddeden herkestir. Bazı daha dar anlama sahip yaklaşımlara göre ise, herhangi bir Tanrı'nın ya da tanrıların varlığını kesin bir şekilde reddeden kişidir.[45]

Sonuç olarak, farklı ateistik düşünce akımlarında ön plâna çıkan ana düşüncelerden yola çıkarak bu kavramın şu şekilde tanımlanması da mümkün olmaktadır; evreni incelerken, Tanrı'nın ve ruhun varlığını inkâr ederek duyuların ve deneyin verilerinden başka hiçbir bilgiyi kabul etmeyen, kâinatın tesadüfün birtakım düzenlemeleriyle meydana geldiğini kabul ve iddia eden felsefi bir görüştür.[46] Ateistik fikirler, din ve Tanrı inancına karşı yeni bir bakış açısı getirerek aslında ateizmin bir inançsızlık olarak değil de yaşanılması gereken bir hayat tarzı olarak görülmesi gerektiğini düşünmektedirler.[47]

Ateizm kavramı konusunda şu ana kadar yapılan tanımlar daha çok teistik düşünceye sahip olan düşünürlere aittir. Biz de bilimsel çalışmamızın objektif olması gereği ateistik düşünceye sahip düşünürlerin tanımlarına da yer vereceğiz. Ateist yazar Paul Desalmand (1937-2016), *"Müminler İçin Ateizm"* isimli eserinde ateizmi şu şekilde ifade etmiştir:

---

[42] Erdem, *Din Felsefesi,* s. 157.

[43] Emre Dorman, *Modern Bilim: "Tanrı Var",* 15. Baskı, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2018, s. 19.

[44] Metin Aydın, *Ateizm Yanılgısı,* 1. Baskı, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2015, s. 26-27.

[45] Dorman, *Modern Bilim: "Tanrı Var",* s. 19.

[46] İbrahim Coşkun, "Ateizmin Çeşitleri ve Mutlak Ateizmin İmkânsızlığı", *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi Sempozyumu Kitabı* (21-23 Eylül 2018), Elis Yayınları, Ankara 2019: s. 15.

[47] Mehmet Şükrü Özkan, "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* S. 89 (Mart 2019): s. 131-132.

"Aşkınlık, dışarıda ve genellikle daha yukarıda bulunan bir ilkeye verilen isimdir. Bütün dinler bu türden bir ilkeye atıfta bulunurlar. Sırası geldiğinde, Budizm'i bundan istisna eden genel kabulden ayrılıyor olduğum görülecek. Ateizm aşkın bir ilke fikrini sistematik biçimde dışlar. Bu nedenle de, zorunlu olarak materyalisttir. Dinler içinse, evren hep madde artı başka bir şeyden oluşur. Farklı dinleri birbirinden ayırt eden sadece bu başka bir şeyi nasıl tasavvur ettikleridir. Materyalist için olduğu gibi ate için de, madde vardır ve başka bir şey yoktur."[48]

Desalmand, yine eserinde *"ateist"* terimini:

"…ate tabiri her türlü boyaya boyandı. Bu yüzden, 'ate' kelimesine doğru anlamı vermek ve bu anlama sımsıkı bağlı kalmak her şeyin başında geliyor. Ate, ilahi olana dair her türlü biçimi reddedene denir. Bu kökten reddediş, karşı karşıya bulunduğumuz iki büyük alanı kapsamına alır: dünyayı açıklama tarzı (bugün bilimin alanıdır) ve yaşama tarzı (ahlâkın alanıdır)" şeklinde dile getirmiştir.[49]

Yeni Ateizm'in popülerleştiricisi ve en ünlüsü olan Richard Dawkins (d. 1941)'e göre ateizm; dinlerin reddidir ve dinin doğaüstü iddialarının hiçbirisinin gerçeklikle en küçük bir ilgisi yoktur. Tanrı varsayımı da kanıta dayalı olmak yerine kişisel esinlenmelerden oluşan yerel gelenekler üzerine kurulu bir düşüncedir. Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu evrenle ilgili bilimsel bir olgudur.[50] Nitekim insan, düşünce, duygu ve yine beynin içindeki fiziksel yapıların oldukça karmaşık bağlantılarından doğar. Bu felsefi doğacı anlam dolayısıyla ateist, doğal fiziksel dünyanın ötesinde olan şeylerin, görünen evrenin arkasında gizlenmiş tabiatüstü bir yaratıcı zekânın, bedenden daha uzun süre yaşayan ruhların ve mucizelerin var olmadıklarına inanan birisidir.[51] Ateist kelimesinin en iyi alternatifi dinsizdir. Bu kelime, Tanrı inancını tamamen reddetmeyi yansıtmaz. *"Dinsiz"*, ateist kelimesinin aksine korku ve histeriyle karşılanmaz.[52]

---

48 Paul Desalmand, *Müminler İçin Ateizm,* Versus Yayınları, İstanbul 2016, s. 10.

49 Desalmand, *Müminler İçin Ateizm,* s. 9.

50 Richard Dawkins, *"Tanrı Yanılgısı",* Melisa Miller ve Barbaros Efe Güler (çev.), Kuzey Yayınları, İstanbul 2019, s. 40-65.

51 Dawkins, *"Tanrı Yanılgısı",* s. 30.

52 Richard Dawkins, "Richard Dawkins Ateizm Militanlığı Üzerine Konuşuyor", *Ted 2002 Konuşmaları",* 29.10.2002, https://www.ted.com/talks/richard_dawkins_militant_atheism/transcript?language=tr#t-508522 / (13.01.2020).

Aydın Türk'e göre ateizm ise; Tanrı inancının ve bununla ilişkili teist inançların reddedilmesidir. Burada reddedilen, bu kavramın zihinlerdeki varlığı değildir. Zihinde var olan bir kavramın, dış dünyadaki varlığı iddiası reddedilmektedir. Mesela Anka kuşu, tek boynuzlu at ve Noel baba gibi zihinlerde var olan bu kavramların, dış dünyadaki varlığının kabul edilmemesi gibi. Bu reddetme için söz konusu kavramın dış dünyada var olduğuna dair somut bir kanıtın olmaması yeterlidir. Ateist ise, teizmin Tanrı'sının varlığının gösterilemeyeceğini, dolayısıyla tüm dayanaksız iddialarda olduğu gibi temel ve varsayılan tavır olarak reddedilmesi gerektiğini, ya da böyle bir Tanrı'nın var olmadığının gösterilebileceğini düşünüyor da olabilir. Sebebi veyahut da gerekçesi her ne olursa olsun, kişi eğer teist düşüncedeki Tanrı'nın var olduğu fikrini reddediyorsa, ateisttir.[53]

Celal Şengör (d. 1955)'e göre ateizm; Tanrı fikrinin kendi içinde tutarsız, ateizmin ise tutarlı olduğudur. Ateizmi yıkabilecek gerçekler bulunmamaktadır. Zira ateizm, Tanrı düşüncesinden daha mantıklıdır. Yani Tanrı'nın varlığı veya yokluğu, tamamen mantıksal bir temelde ve bizzat inananların muhakeme tarzlarına dayanılarak tartışılabilir ve mantık Tanrı'nın olmamasını gerektiren senaryoyu destekler. Milet'li Anaksimandros M.Ö. 6. yüzyılda kâinatın ve zamanın ne başı ne de sonu vardır; o *"apeiron"*dur, yani sınırsızdır, der. Bu sonsuzluğu kavramak da şöyle mümkündür; bir kürenin yüzeyini düşünün ve bu yüzeyin *"sonu"* veya *"başı"* var mıdır? İşte bizim kâinatımızda küre yüzeyinin iki boyutlu olarak bize sunduğu modeldeki gibi (belki) sınırlı, yani mevcut olabilir ve büyüklüğü hesaplanabilir ama sonsuzdur, çünkü sonu ve başı olmayan üç boyutlu bir zaman-mekân sürekliliğidir. C. Şengör'e göre, bu düşünce yöntemi kendi içinde tutarlıdır ve bir çelişkiye de yol açmaz. Oysaki Tanrı varsayımı kendi içinde çelişkilidir veya her Tanrı'nın bir Tanrı'sını varsayacak sonsuz bir döngüye neden olacağı için gene de son bir yaratıcıya ulaşılamaz.[54]

Bertrand Russell (1872-1970)'a göre ateizm ise; Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu meselesinin akıl veya deneyim yoluyla bilinemeyeceğidir. O, iman temelli bir inanç anlayışını da akıl ve deneyim dışı yani saçma bir kör inanç olarak görür. B. Russell, dinin faydalı olup olmadığını araştırmadan önce, gerçek olup olmadığının ele alınması gerektiğini belirterek; Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler için dinin gerçekliğiyle ilgili en önemli sorun, Tanrı'nın varlığıdır, der.[55]

---

[53] Aydın Türk, *Ateizmi Anlamak,* 1. Baskı, Propaganda Yayınları, İstanbul 2012, s. 19.

[54] Celal Şengör, "Ateizm Tanrı Fikrinden Tutarlıdır", *Cumhuriyet Gazetesi Bilim Teknik Eki,* 07.01.2012, https://www.haber3.com/guncel/sengor-ateizm-tanri-fikrinden-tutarlidir-haberi-1093393 /(13.01.2020).

[55] Bertrand Russell (öl. 1970), *Neden Hristiyan Değilim,* Ender Gürol (çev.), İlke Kitap, İstanbul 1996, s. 7-45.

Julian Baggini (d. 1968)'ne göre ateizm; Tanrı'nın reddi ve doğacılığa bağlılıktır. Evrende yalnızca tek çeşit maddenin bulunduğunu ve bunun da fiziksel olduğunu, bu fiziksel maddeden de akılların, güzelliğin, duyguların, ahlâki değerlerin yani kısaca insan hayatına zenginlik katan bütün şeylerin ortaya çıktığını ifade etmektedir.[56]

Richard Dawkins, Daniel Dennett (d. 1942), Christopher Hitchens (1949-2011), Sam Harris (d. 1967) ve diğer Yeni Ateistlere göre ise ateizm; bütün dinleri reddetmek ve dinin yerine bilimi koymaktır. Onlara göre, bütün dinler kötülük getirmektedirler. Bilimin, dinin zıttı olduğunu ve ikisinin bir arada olamayacağını ayrıca bilimin, dinin yetersizliği üzerine ortaya çıktığını belirtmektedirler. Bilimde sorgulanmayan hiçbir şey olmadığı dinin ise, bütünüyle dogmatik, akıl dışı ve hatta akıl karşıtı olduğu görüşündedirler.[57]

Altmış yılı aşkın süreyi ateist olarak sürdürüp, daha sonra bu düşünceden dönen Antony Flew (1923-2010)'e göre, bir Tanrı olduğuna inanmak için, bu inanca dair kesin delilleriniz olmalıdır. Fakat bu tür deliller veya nedenler sunulamıyorsa, Tanrı'ya inanmak için yeterli sebep yoktur ve makul olan tek düşünce ya da konum da ateizmdir.[58] A. Flew ayrıca, Tanrı'nın var olmadığını söylemekle birlikte, evrenin bir başlangıcı olmadığını ve ilk sebep kanıtının geçersizliğini, Tanrı'nın var olması durumunda sürekli iyiyi yapan özgür varlıklar yaratabileceğini, evrendeki karmaşık düzenin Tanrı'nın varlığıyla açıklanamayacağını ve evrendeki karmaşık varlıkların bilinçsiz fiziksel kuvvetlerin ürünü olduğunu vb. savunmuştur.[59]

Ateizm, tarihte ortaya çıkmış pek çok kuşkucu ve inkârcı akımları da içine almaktadır. Mesela; her şeyi madde temelinde açıklayıp, Tanrı'nın var olduğunu reddeden materyalistlerden ve pozitivistlerden tutun, Tanrı hakkında bir karara varamamış ve sürekli şüphe içinde kalmış olan kuşkucuları, Tanrı'nın bilginin konusu olamayacağını ileri süren

---

56 Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 30.

57 Alper Bilgili, *Bilim Ne Değildir? Yeni Ateist Bilim Anlayışının Felsefi ve Sosyolojik Analizi,* 4. Baskı, Doğu Kitabevi, İstanbul 2019, s. 15; Geniş Bilgi İçin Bk: Daniel Dennett vd., *Dört Atlı,* Melisa Miller ve Barbaros Efe Güner (çev.), Kuzey Yayınları, İstanbul 2019, s. 8-50; Daniel Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri Evrim ve Hayatın Anlamı,* Aybey Eper ve Bahar Kılıç (çev.), Alfa / Bilim Yayınevi, İstanbul 2013, s. 18-38; Sam Harris, *İnancın Sonu,* Tunç Tuncay Bilgin (çev.), Kuzey Yayınları, İstanbul 2014, s. 19-50; Daniel Dennett, "Ateist Olduğunuzu Nasıl Anlarsınız?", *Youtube,* 31.10.2013, https://www.youtube.com/watch?v=fPK83cw1Ozc / (13.01.2020); Christopher Hitchens, Daniel Dennett, Richard Dawkins, Sam Harris, "Mahşerin Dört Atlısı (Christopher Hitchens, Daniel Dennett, Richard Dawkins, Sam Harris)", *Youtube,* https://www.youtube.com/watch?v=00REjGT-Xhs / (13.01.2020).

58 Antony Flew (öl. 2010), *Yanılmışım Tanrı Varmış,* Hasan Kaya ve Zeynep Ertan (çev.), Profil kitap, İstanbul 2017, s. 60-61.

59 Mehmet Şükrü Özkan, "Antony Flew'in Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğunda Kanıtların Rolü: Eleştirel Bir Yaklaşım", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* C. 3, S. 2 (Temmuz 2018): s. 481-505.

agnostikleri, nihilistleri ve her şeyi doğal evrimi içinde izah edip Tanrı'yı âlemin dışına atan evrimcileri de kapsamaktadır. Bu fikirler aynı zamanda ateist düşüncenin beslendiği temel akımları da oluşturmaktadır.[60]

Bütün bu açıklamaların sonucunda kısaca ateizm kavramı için; Tanrı'yı yok sayan fikirlerin genel adıdır, diyebiliriz. Ateistler Tanrı'yı kesin olarak ve açıkça yok saymaktadırlar. Dine, dindara ve yüksek inançlara karşı tavır alarak bunları reddetmektedirler.[61]

1.2. ATEİZMİN ÇEŞİTLERİ

Ateizmin tanımını yaparken tarih boyunca bu konuda farklı görüş ve yaklaşımların öne sürüldüğünü belirtmiştik.[62] Dolayısıyla eksik Tanrı tasavvurları ile hak inanç arasında gerçek ve doğru bir inanış istikametine yerleşemeyen ateistik düşüncenin kendi içerisinde çeşitli yankıları ve kısımları olan şemsiye bir kavrama dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu anlamda kendi içerisinde yayılan ve genişleyen ateistik tanımlamaları da yapılmıştır. Ateistik düşünceye sahip insanlar, tıpkı teistlerin yaptıkları gibi aralarında çeşitli gruplara ayrılmışlar ya da aynı görüşe varsalar dâhi ateizmi farklı yorumlamışlardır.[63] Ana çerçeve içinde kalınarak ateistlerin kendi görüşlerinden de hareket etmekle birlikte,[64] teoloji veya din felsefesi gibi farklı alanların ateizm kavramına kendi disiplinleri açısından yaklaşmaları bakımından yapılan tasnifler[65] şu şekildedir:

1.2.1. Mutlak Ateizm

Mutlak ateizm, Tanrı fikrini kökten reddeden ve insanın Tanrı düşüncesine sahip olmadığını iddia ederek Tanrı'nın varlığının inkâr edilmesinin veya yalanlanmasının dâhi söz konusu olamayacağını savunan görüştür.[66] Mutlak ateistler, Tanrı'yı reddetmeyi de geçip, zihinde Tanrı fikrinin bile olmadığını ileri sürmüşlerdir. Yani insan, doğduğu andan itibaren

---

[60] Temel Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri,* 3. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017, s. 34.

[61] Hüsameddin Erdem, *Bazı Felsefe Meseleleri,* 1. Baskı, Hü-Er Yayınları, Konya 1999, s. 154-155.

[62] Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 6; Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 13.

[63] Hamdullah Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 9, S. 21 (Aralık 2018): s. 697; Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 6; Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 13.

[64] Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 6.

[65] Coşkun, "Ateizmin Çeşitleri ve Mutlak Ateizmin İmkânsızlığı", s. 18.

[66] Erdem, *Din Felsefesi,* s. 160.

Tanrı kavramına sahip olmadığı için reddedecek bir şeyi de bulunmamaktadır.[67] Öyle ki Tanrı fikrinin bizzat kendisine karşı çıkmakta ve bu konu hakkında konuşmayı dâhi anlamsız bulmaktadırlar. Mutlak ateistlere göre, Tanrı ne insanın zihninde ne de dış dünyada mevcuttur; var olmayan bir şey hakkında da herhangi bir bilgiye ve kavrama sahip olunamayacağına göre böyle bir varlığa inanma ya da inkâr etme de söz konusu olamaz. Hatta mutlak ateist *"Tanrı yoktur"* demeye bile lüzum hissetmez. Kısaca *"Tanrı fikrine sahip olmamak"* şeklinde niteleyebileceğimiz mutlak ateizmde, Tanrı fikrinin kökten reddedilmesi ve bu inanca karşı açılan açık bir savaş söz konusudur.[68]

Bu görüşü savunanların arasında Baron D'Holbach (1723-1789) ve Charles Bradlaugh (1833-1891) gibi düşünürler bulunmaktadır.[69] Baron D'Holbach, kendisinin herhangi bir Tanrı fikrine ve inancına sahip olmadığını hatta Tanrı düşüncesine sahip olmadıkları için bütün çocukların da ateist sayılması gerektiğini savunmuştur.[70] Bununla beraber günümüzde yaşayan ve en ünlü mutlak ateist olarak kabul edilen Richard Dawkins, *"Tanrı Yanılgısı"* isimli eserinde herkesin doğuştan inançsız olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca insanların aile, çevre ve kültürün etkisiyle doğuştan bu yana gördükleri ve yaşadıkları şeylerin doğru olduğunu zannettiklerini belirterek, olmayan bir şeye inandıklarını iddia etmiştir.[71]

Mutlak ateizmi savunan düşünürler ile karşıt görüşte olanlar arasında[72] bu fikirler ile ilgili pek çok tartışmalar yapılmıştır. Öncelikle insanın zihninde Tanrı düşüncesinin bulunmaması ve doğuştan inançsız olunduğu iddiaları reddedilmiştir.[73] Ayrıca bu görüşü paylaşanlara göre Tanrı fikrine sahip olmayan bir insanın O'nu reddetme gibi bir tutum içerisine girmesinin mantıksal olarak söz konusu olamayacağını da belirtmişlerdir.[74]

---

67 Coşkun, "Ateizmin Çeşitleri ve Mutlak Ateizmin İmkânsızlığı", s. 18; Mehmet Sulhan, *Çağdaş Ateist Varsayımlar -Tanrı Yanılgısı Örneği-,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2009, s. 18; Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 7; Topbaş, *Ahmet Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançları Müdafaası,* s. 60-61.

68 Erdem, *Din Felsefesi*, s. 160.

69 Coşkun, "Ateizmin Çeşitleri ve Mutlak Ateizmin İmkânsızlığı", s. 18; Erdem, *Din Felsefesi,* s. 160; Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 7; Topbaş, *Ahmet Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançları Müdafaası,* s. 60.

70 Erdem, *Din Felsefesi,* s. 160.

71 Mehmet Latif Bakış, *Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Van 2008, s. 36; Sulhan, *Çağdaş Ateist Varsayımlar -Tanrı Yanılgısı Örneği-,* s. 18; Geniş Bilgi İçin Bk: Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 11-13, 297-328.

72 Elif Kumek, *Antony Flew'un Tanrı İnancındaki Değişim*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 11.

73 Bakış, *Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm,* s. 36; Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 7; Topbaş, *Ahmet Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançları Müdafaası,* s. 61.

74 Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 24-25; Topbaş, *Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası,* s. 61.

Dolayısıyla insanın düşünce ve zihninde doğuştan Tanrı kavramının bulunmaması anlamında kesin bir inançsızlığın teori ve pratikte imkânsız olması bir tarafa, bu şekilde bir inançsızlığın nasıl belirlendiği de bilinmemektedir. Diğer bir ifadeyle, Tanrı mefhumunun yaratılıştan ve fıtri olmasını savunmak çok daha kolay bir durumken, Tanrı'nın var olmadığını savunarak ispatlamaya çalışmak oldukça zor olmaktadır.[75] Kaldı ki bu durumda bir insanı geleneksel ayırıma tabii tutarak ateist, teist veya agnostik olarak adlandırmak da zor görünmektedir. Çünkü bir insanın, düşüncesinde olmayan herhangi bir konuda koşulsuz reddetme, inanma veya tarafsız kalma gibi bir durumda olması beklenemez. Mesela Amerikalı filozof Thomas Nagel (d. 1937)'e göre Tanrı hakkında bir düşünceye sahip olmayan ve O'nu bilmeyen, aynı şekilde din hakkında da bilgisi olmayan ve dinin ne olduğu kendisine öğretilmeyen bir çocuğun, teizmin herhangi bir iddiasını reddetme durumu yoktur. Dolayısıyla bu çocuk için ateist nitelendirmesi yapılamaz. Yine bir insanın etrafındaki dinden bilinçsizce uzaklaşması veyahut da teolojik meselelere kayıtsız kalması da ateizm olarak değerlendirilmemelidir.[76]

Mutlak ateizme, *"mutlak teizm"*in yani fıtri, yalın ve geleneksel dinlerden bağımsız bir Tanrı inancına sahip olmanın zıddı olarak da bakabiliriz. Mutlak ateizm herhangi bir ekolden, bir inanç tartışmasından veya din karşıtlığından uzakta bir insanın kendi halinde inançsız olması, Tanrı fikrine sahip olmadığını söylemesi ya da kendini öyle hissetmesi durumudur. Dolayısıyla kişi en tabii haliyle inançsız olabilir mi, bu şekilde doğabilir mi, inançsız yaşayabilir mi hatta hiç zihnine Tanrı düşüncesini getirmez mi soruları burada öne çıkmaktadır. Şöyle ki *"Tanrı yoktur",* diyen bir kişinin de gerçekte Tanrı'dan bahsettiğini düşünürsek mutlak ateizm düşüncesinin bir hayli zor olduğu görülecektir. Bir anlığına Tanrı'dan söz edilmediğini farz etsek bile aynı insanın tanrısal özellikleri tabiata yüklediğini veya bir şekilde kendisinin Tanrı fikrinden kurtulamadığını söyleyebiliriz.[77]

Gerçekte bir varlığın zorunlu ya da sonsuz olduğuna dair bizi anlamaya mecbur eden hiçbir şey yoktur. Öyleyse bizdeki bu Tanrı düşüncesinin yaradılıştan olması gerekir. Ayrıca bu düşüncenin de bir nedene dayanması gerektiğine göre, kendiliğinden sonsuz olan bir zatın benliğimizde yerleşmiş olması lazım gelir. Şayet gerçekten Tanrı var olmasaydı, benliğimizde

---

75 Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri,* s. 29.

76 Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 24-25; Topbaş, *Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası,* s. 61.

77 Tokat, *Din Felsefesi,* s. 149.

Tanrı düşüncesine sahip olmamız imkânsız olurdu. Tanrı fikrini kendi kendimize ortaya çıkardığımızı iddia edebilmemizi sağlayan hiçbir şey yoktur.[78]

İnsandaki bu dini yapının, hatta bireysel olarak yaratıcının varlığını keşfetme ve ona tapınma eğiliminin yaratılıştan gelen bir özellik olduğu düşüncesini göstermeye yönelik bir yaklaşım İslam felsefesinde bu konudaki eseriyle de şöhret bulmuş olan İbn Tufeyl (öl. 581/1185) tarafından ortaya konulmuştur. Filozof, *"Hayy b. Yakzân"* isimli eserinde medeniyetten uzak, ıssız bir adada bir ceylan tarafından büyütülen eserin kahramanı Hayy b. Yakzân'ın sonunda Tanrı'yı buluş hikâyesini anlatır. Aslında bu örnekte, insandaki inancın duygusal yönünden ziyade entelektüel yönü ortaya konulmaktadır. Burada anlatılan; insanın hiçbir dış etki tesirinde kalmadan veya herhangi bir eğitimden geçmeden, kendi yapısının Tanrı'sını bulmaya yetecek bir kapasitede yaratılmış olduğuna dikkat çekmektir. Nitekim din gelmese dahi insanın akıl ile gerçekleri bulabileceği ve tanrısal sırlara ulaşabileceği anlatılmaktadır.[79]

Çocuklara din eğitiminin erken yaşta verilmesine karşı çıkan Jean Jacques Rousseau (1712-1778)'ya muhalefet eden D. Girard (d. 1965) bunu bir örnekle açıklayarak, Rousseau'nun vardığı sonucun hep aynı olmayacağını belirtmektedir. Hatta aynı durumda başka sonuçlara ulaşmanın da mümkün olduğunu şu şekilde ortaya koymaktadır; Sintenis isimli genç bir adam, karısının vefatından sonra daha henüz çok küçük olan oğlunu da alarak şehrin dışında insanlardan uzak, küçük bir çiftlik evine yerleşir. Sintenis'in insanların olmadığı yerde, tek başına büyüttüğü oğlu, on yaşına geldiği halde Tanrı ismini ne işitmiş ne de okumuştur. İçinde bir eksiklik hisseden çocuk, nihayet güneşe tapınmaya başlar. Bir sabah babası, oğlunu dizleri üzerine çökmüş, ellerini gökyüzüne doğru kaldırmış küçük putperesti ilahına şükrünü sunarken yakalar. D. Girard bu olaydan yola çıkarak; *"Çocuğu suni olarak toplumdan uzak yetiştirmekle, onun inanmaktan ve tapınmaktan uzak kalacağı garanti edilemez. Bakım görmeyen duyguların körelmesi mümkün olduğu gibi sapması da mümkündür"* şeklinde açıklama yapar.[80] Bu da mutlak ateizmin imkânsız olduğu görüşünün birçok savunucu bulduğunu göstermektedir.

---

[78] Etienne Gilson (öl. 1978), *Ateizmin Çıkmazı,* Veysel Uysal (çev.), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1991, s. 67.

[79] Hülya Alper, "İnsan İnanan Bir Varlıktır", *Köprü Dergisi,* 2005, S. 91, https://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=695 (26.01.2020).

[80] Hülya Alper, "İnsan İnanan Bir Varlıktır", *Köprü,* https://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=695 (26.01.2020).

Yine mutlak ateist olduklarını iddia edenlere yönelik olarak, bilim camiâsından bir cevap dünyanın en başarılı üniversitelerinden biri olan Yale Üniversitesi tarafından verilmiştir. Yapılan araştırma saygın bilim dergilerinden biri olan *New Scientist*'te yayınlanmıştır. Bu araştırmaya göre, insan beyni Tanrı'ya inanmak için programlanmıştır. Bu, Tanrı'ya inanmanın bilimsel kanıtı olarak kabul edilmiştir. Hatta bebekler ve çocuklar üzerinde yapılan araştırmaların sonuçlarına göre, insan beyninin doğasında Tanrı'ya ya da bir yaratıcıya inanmak vardır. Beynin *"neden"* ve *"sonuç"*la çalıştığını ifade etmişlerdir. Yine beynin, beyin ile ruhun birbirinden ayrı olduğunu düşünmek için programlı olduğunu belirtmişler ve bunun da *"hayali arkadaşlar"* edinmemize veyahut da *"Tanrı'ya ve dinlere inanmamıza"* sebep olduğunu eklemişlerdir. Bununla birlikte, hiçbir din eğitimi almamış 6-7 yaşındaki çocukların, dünyadaki her şeyin bir sebebi olduğuna inandıklarını; taşların, ırmakların veya kuşların yaratılmasının bir nedeni olduğunu düşündüklerini dile getirmişlerdir.[81] Anlaşılmaktadır ki mutlak ateizmin çok zor hatta imkânsız olduğu görüşü, içinde bulunduğumuz yüzyılda da birçok taraftar bulmuştur.[82]

Kısacası mutlak ateizmin zorluğu ve imkânsızlığı söz konusudur.[83] Teolog John Baillie (1886-1960)'nin düşüncesine göre, bir ateist her fırsatta bir Tanrı'nın mevcudiyetine inanmayıp reddettiğini söylese de varlığının derinliklerinde her zaman bir Tanrı düşüncesi saklı olacaktır.[84]

1.2.2. Teorik Ateizm

Teorik ateizm, bilinçli olarak Tanrı fikriyle savaşmak ve her ne biçimde olursa olsun böyle bir fikri kabul etmemek üstelik aleyhinde argümanlar bulmaya çalışmaktır. Düşünce tarihinde bu tür bir ateizme *"felsefi, eleştirel, rasyonel"* ya da *"spekülatif"* ateizm de denilmektedir.[85] Söz konusu ateizm, insanın tümden otonomluğu ve salt özgürlüğünün bir amacı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu düşünceye göre, insanın hür olabilmesi ve mükellefiyetleriyle eylemlerinden sorumlu tutulabilmesi için, Tanrı'nın var olmaması gerekir. İşte bu ateizm, Tanrı'nın yerini insana verdiğinden dolayı *"antropolojik"* ateizm olarak da bilinmektedir.[86]

---

[81] Sulhan, *Çağdaş Ateist Varsayımlar -Tanrı Yanılgısı Örneği-*, s. 18-19; *Gazete Vatan*, http://www.gazetevatan.com/haberdetay.aspdetay=Tanrıya_inanmanın_bilimsel_kanıtı (26.01.2020).
[82] Aydın, *Din Felsefesi*, s. 210-211.
[83] Tokat, *Din Felsefesi*, s. 150.
[84] Aydın, *Din Felsefesi*, s. 211; Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri,* s. 30.
[85] Tokat, *Din Felsefesi*, s. 150.
[86] Sulhan, *Çağdaş Ateist Varsayımlar –Tanrı Yanılgısı Örneği-*, s. 19-20.

Mutlak ateizm yaklaşımından kısmen farklı olan teorik ateizm; Tanrı'nın varlığını reddetmek biçiminde de tanımlanmıştır.[87] Burada Tanrı'nın varlığının zihni bir çabayla düşünerek, tartışarak ve deliller üretilerek inkâr edilmesi söz konusudur. Ateizm denilince akla gelen ilk türü teorik ateizmdir.[88] Tabii ki bu tarz bir ateizmin çok ciddi bir çaba içinde olacağı, her çeşit dini düşünce ve Tanrı inancına karşı deliller üreteceği, var olan delilleri de eleştireceği açıktır. Ve gerçekten de o şekilde olmuştur; inançlı insanların dini itikatlarına karşı her türlü eleştiriyle beraber Tanrı fikrine muhalif kavramsal ve mantıksal itirazlar getirmişler, kendi düşünceleri doğrultusunda dindeki çelişkilere dikkat çekmişler, delilleri çürütmeye[89] yönelik karşı tezler ileri sürmüşlerdir.[90] Doğal olarak teorik ateizm belirli bir seviyede birikim ve alaka gerektirmektedir. Nitekim belli bir oranda teolojik ve felsefi kültürü bilmek, metafizik tartışmaları izlemek ve fikri seviyede inançlı insanlarla mücadele edebilmek öne çıkmaktadır.[91]

İlk etapta teorik ateizm, Tanrı'nın varlığını reddeden öğreti olarak tanımlanabilir[92] fakat bu öğreti sadece Tanrı'yı inkâr etmekle de kalmamış, bu kavrama bağlı olarak gündeme gelen mucize, vahiy, nübüvvet, kutsal kitap, ölümsüzlük ve ahiret hayatı gibi inanç meselelerini de eleştirmiş ve reddetmiştir. Hatta bu çeşit bir ateizmde yalnızca teistik Tanrı kavramı ve buna bağlı diğer kavramlar reddedilmemiş, bunun yanında mistik, mitolojik, transandantal (aşkın) veya antropomorfik zihniyetlerle, deizm, panteizm ve panenteizm gibi, bir şekilde Tanrı'nın varlığına inanan diğer ekoller de reddedilmiştir.[93] Buna göre teorik ateizm, Tanrı'nın bilinmesine bakarak değil de Tanrı'nın doğrulanmasına göre direkt olarak tanımlanmıştır. Öyleyse bu bir öğretiye göre olup, dini bir tutuma göre değildir.[94]

Genelde entelektüel çaba ve bir zihin işleminin neticesi olarak ortaya çıkan bu ateizm, *"negatif"* ve *"pozitif"* olmak üzere ikiye ayrılır.[95] Yazar George H. Smith (d. 1949), Anthony Flew ve Michael Martin (1932-2015) gibi ateizmin tanınmasında büyük rol oynayan

---

87 Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 7; Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri,* s. 30.
88 Bakış, *Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm,* s. 33; Coşkun, *Ateizmin Çeşitleri ve Mutlak Ateizmin İmkânsızlığı,* s. 18; Sulhan, *Çağdaş Ateist Varsayımlar -Tanrı Yanılgısı Örneği-,* s. 19; Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 7; Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 24; Topbaş, *Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası,* s. 61.
89 Tokat, *Din Felsefesi*, s. 150.
90 Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 8.
91 Tokat, *Din Felsefesi*, s. 150.
92 Jules Girardi, "Çağdaş Ateizmin Problemi", Murtaza Korlaelçi (çev.), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 41, S. 1 (Nisan 2000): s. 373-374.
93 Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 8.
94 Girardi, "Çağdaş Ateizmin Problemi", s. 374.
95 Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 24.

düşünürler tarafından öne çıkarılmış bir sınıflandırmadır.[96] *Negatif ateizm,* mutlak ateizm gibi temelde Tanrı düşüncesinin mevcut olmadığını iddia ederek bu konuda eleştirilecek bir şey bulunmadığını ileri sürmektedir. Dolayısıyla negatif ateizm düşüncesini savunanlar, bir anlamda mutlak ateizmi de savunmaktadırlar.[97]

Yumuşak veya *zayıf ateizm* olarak da kabul edilen negatif ateizm yalnızca teizm muhalifliğini dile getirmekte olup[98] fikri bir derinliğe sahip olmayan, bir tür yaşam tarzıdır.[99] Yine negatif ateizm, *zımni* veyahut da *örtük ateizm* olarak da bilinmektedir ve Tanrı'nın varlığını kasıtlı olarak inkâr etmeden, yalnızca O'nun varlığına yönelik bir inançtan yoksun olma hali olarak tanımlanmaktadır.[100]

Pozitif ateizm ise teorik düzeyde bilinçli olarak Tanrı'yı reddetmektedir. Bu tür ateizm özellikle sıradan bir Tanrı ya da din anlayışını değil de teistik Tanrı kavramını hedef alarak sistematik bir yöntemle çürütmeye çalışmaktır.[101] *Katı* veya *güçlü ateizm* olarak da bilinen pozitif ateizm, Tanrı'nın varlığının açıkça reddedilmesine karşılık gelmektedir.[102] Yani düşünerek ve tartışarak Tanrı'nın var olmadığının ileri sürülmesidir.[103] Genelde ateizm denildiğinde akla ilk olarak bu tarz bir yaklaşım gelmekte olup, *teorik* ya da *spekülatif* ateizm tanımlamaları da pozitif ateizme ait kullanımlardır. Çünkü pozitif ateizm teorik sorunlarla ilgilenerek entelektüel düzeyde teizmin öğretilerini ve inançlarını kendisine hedef alarak argümanlarla çürütmeye çalışmaktadır.[104]

Pozitif ateistler, herhangi bir Tanrı'nın var olmadığından yola çıkarak varoluşu, yaşamı ve âlemi birtakım mantıksal delillerle felsefi olarak ve bilinçli bir tutumla temellendirmeye çalışmaktadırlar.[105] Yani bu ilerleyen süreçte teizmin eleştirisi ve reddi bilinçli olarak gerçekleştirilmektedir. Fakat pozitif ateizmin sınırları, negatif ateizme göre daha dar tutulmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bilhassa teistik Tanrı görüşü ele alınmakta ve Tanrı kavramı analiz edilerek lehinde ileri sürülen kanıtlar da eleştirilmektedir. Felsefede asıl önemli olan ateizm çeşidi teorik seviyedeki pozitif ateizm olup, tüm gücünü

---

96 Türk, *Ateizmi Anlamak,* s. 20.
97 Bakış, *Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm,* s. 33; Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 24; Topbaş, *Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası,* s. 61-62.
98 Cevizci, *Felsefe Sözlüğü,* s. 48.
99 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 136.
100 Cevizci, *Felsefe Sözlüğü,* s. 48.
101 Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 24.
102 Cevizci, *Felsefe Sözlüğü,* s. 48.
103 Aydın, *Din Felsefesi,* s. 208.
104 Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 25.
105 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 136.

teizm ve teistik Tanrı kavramı üzerinde yoğunlaştırmaktadır. Dolayısıyla evrensel olmayan dar din ve Tanrı anlayışları teizm olmadığı gibi teorik seviyede bunlar ateistin sorunu da değildir. Zira ateistin tenkitlerine delil oluşturacak bu dini anlayışlar kavramsal önermelere ve yaşamsal savlara sahip değildir hatta insanlara alternatif bir dünya görüşü de getirmemektedir. Teizme gelince, o kendi içinde bütünlüğünü kurmuş bir öğreti olarak teolojik ve metafizik savları kapsamaktadır. Ayrıca kâinatla ilgili ontolojik, kozmolojik ve teleolojik tezler öne sürmektedir. Aynı zamanda hayatla alakâlı metafizik ilkelerle uyumlu ahlâki değerler ortaya koymuştur. Sonuç olarak ateistin teorik ölçüde kendine sorun edindiği konu teizmin ilkeleri, kabulleri ve inançlarıdır. Bu da bize şunu gösteriyor ki ateizm, teizm tarafından beslenmekte ve kendisine malzeme bulmaktadır.[106]

Bu durumda teorik ateizm, Tanrı'nın varlığının mutlak bir şekilde doğrulanmadığı bir öğretidir. İster Tanrı inkâr edilsin (assertif ateizm) ister Tanrı çözülemez bir sorun olarak açıklanmış olsun (agnostik ateizm) ya da isterse anlamdan yoksun bir problem olarak açıklansın (semantik ateizm).[107]

Ne var ki ateistler bütün gayretlerine rağmen hem özgün hem de yeteri kadar güçlü argümanlar ortaya koyamamışlardır.[108] Yine de iddia edilen bu argümanlar düşünce tarihinde çok önemli ve renkli tartışmalara sebep olmuştur. Bu tartışmalarda ateistler, yalnızca savunma ve karşı tarafın argümanlarını yalanlama durumunda kalmışlardır.[109] Şüphesiz inançlı bir insanın Tanrı'nın varlığıyla ilgili ortaya koyduğu argümanlar da tartışılabilir, eleştirilebilir hatta bazı durumlarda bu argümanların zayıf ya da yetersiz olduğu da düşünülebilir. Argümanların zayıf olması ya da bu konuda inançlı insanların ortaya koyduğu kanıtların verimsiz veya yetersiz kalması, o argümanların ispat ettiği hakikatin var olmadığı anlamına gelmemektedir. Bu husus sadece ortaya konulan entelektüel uğraşın yetersizliğini göstermektedir.[110] Ayrıca argümanların eleştirilmesi veya onların zayıf noktalarına değinilmesiyle o argümanların temel düşüncesinin çürütülebilmesi arasında önemli ayırımlar bulunmaktadır.[111]

---

106 Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 25.
107 Girardi, "Çağdaş Ateizmin Problemi", s. 381.
108 Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri,* s. 30.
109 Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 9.
110 Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri,* s. 31.
111 Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 9.

Kelâm âlimlerinden özellikle müteahhir kelâmcıların üzerinde ittifak ettiği, delil ile delilin ispat ettiği şeylerin tam anlamıyla birbirinden farklı olduğudur.[112] Tanrı, zâtı gereği delillerle ispatlanmaya muhtaç olmayıp, deliller sadece inançlı insanların kendi zihin dünyasına doygunluk vermeye yöneliktir.[113] Hatta belli bir zaman sonra Alister Mcgrath (d. 1953), Antony Flew ve Francis Collins (d. 1950) gibi birçok ateist savundukları temel iddialarının yanlışlığının farkına varmış, bu düşüncelerini terk ederek yüce bir Tanrı'nın varlığı fikrine yönelmişlerdir.[114] İnsanın etrafındaki varlıklar ve her gün tecrübe edilen günlük hayata dair bilgiler bile insanı Tanrı inancına götürmektedir.[115]

1.2.3. Pratik Ateizm

Pratik ateizm, ateizmin diğer türlerinden biraz daha farklı olarak bazen *"sanki Tanrı yokmuş gibi insanın yaşamını sürdürmesi", "insanın Tanrı'yı günlük hayatına sokmaması"* veya *"Tanrı yokmuşçasına dini inançlara, değerlere ve tapınmalara karşı ilgisiz kalması"* biçiminde tanımlanmıştır.[116] Genel olarak verilmiş birçok tanımlarının arasından indirgenen özeti; Tanrı yokmuş gibi yaşayanların tutumu şeklindedir.[117] Böyle bir düşünceye sahip olan ateist bazen Tanrı'nın varlığını kendisi için problem haline getirmemektedir.[118]

"Pratik Ateist" ismini verdiğimiz bu kişiler genellikle özgürlük peşinde koşan, herhangi bir dinle kısıtlanmayı kabul etmeyen, dinden ve dini inançlardan uzak bir yaşamı tercih edenlerdir. Nitekim günlük hayatında inançsız bir şekilde yaşamak demek; her türden dini değere, ayine ve sembole karşı duruş göstermek ve hatta onlara direnmekle mümkün olacaktır. Sosyal yaşamda bu ve bunun misallerini görmek mümkündür.[119] Bazı pratik ateistler de aynı toplum içinde bulundukları insanları psikolojik veya fiili baskı ile çeşitli ateistik hayat tarzlarına yönlendirmeye çalışırlar. Bu tür bir ateizm düşüncesine sahip olan ateistlere *militan, protest* veya *anarşist ateist* de diyebiliriz. Bazıları ise entelektüel seviyede ateist olmalarına karşın teist veya dindarlarla beraber yaşamaya devam edebilmektedirler.[120]

---

112 Yusuf Şevki Yavuz, "Delil", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 136.
113 Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri,* s. 31.
114 Geniş Bilgi İçin Bk: Antony Flew (öl. 2010), *Yanılmışım Tanrı Varmış,* Hasan Kaya, Zeynep Ertan (çev.), Profil Kitap, İstanbul 2017.
115 Bk: Yunus, 10/31-36; Rum, 30/21-25; Enbiya, 21/30-33; Hac, 22/5-6, 61-62; Müminun, 23/48-49,61.
116 Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 9, 26.
117 Girardi, "Çağdaş Ateizmin Problemi", s. 393.
118 Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 26.
119 Tokat, *Din Felsefesi,* s. 150.
120 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 701; Tokat, *Din Felsefesi,* s. 150.

Fiili Ateizm[121] olarak da isimlendirilen bu tarz bir ateizmde kişi daha fazla gündelik hayatındaki tutum ve davranışlarıyla, yaşam tarzı, kural ve alışkanlıklarıyla Tanrı'nın olmadığı bir dünya ve Tanrı'nın olmadığı bir hayat kurmayı istemektedir. Fiili ateist, Tanrı'nın varlığını veya yokluğunu kendine her zaman dert etmeyerek sadece davranış boyutunda ateist olabilir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Tanrı'yla ilgili en küçük bir şeyi bile düşünmemekte, kendisini dinden, ibadetlerden ve bunlarla ilişkili ritüellerden de uzak tutmaya çalışmaktadır. Pratik ateizmde davranış ve tutumlara herhangi bir dinin hükümleri yön vermez, yalnızca dünyevi değerler yön verir. Davranış kapsamında ateist olanlar fiillerinde Tanrı'yı tamamen yok saymaktadırlar.[122]

Pratik ateizmde daima Tanrı'nın açık bir şekilde reddedilmesi veya dinin eleştirilmesi söz konusu olmayabilir. Bazen bilinçsizce yapılabildiği gibi bazen de teorik esaslar üzerine kurulabilmektedir. Bu aşamada teorik ateizmle arasında yakın bir ilişki söz konusu olmaktadır.[123] Fakat pratik ateizm düşüncesinde Tanrı'nın teorik tartışmalarla reddedilmesi ikinci plândadır.[124] Öyle ki Jacques Bénigne Bossuet (1627-1704)'in de belirttiği gibi; *"Her kalpte, bütün eylemlere yayılan gizli bir ateizm vardır: Tanrı hiçe sayılıyor"*. Buradaki ateizm, Tanrı'nın varlığını reddetmekten ibaret değil, Tanrı'nın insan davranışı üzerindeki etkisinin değerini inkâr etmekten ibarettir. Ayrıca bu tanımın içinde pratik ateizm ile teorik ateizm arasındaki ayırım yerini bulmaktadır.[125]

Pratik ateizm daha çok kendisini ahlaki değerler konusunda göstermiştir. Öyle ki çoğu zaman, Tanrı'nın varlığı ile ahlâki değerler arasında kurulan yakın ilişki sebebiyle, pratik ateizm tartışma konusu yapılmıştır. Ateizme karşı oluşan ön yargıların kökeninde de bu tarz bir ateizm düşüncesinin rolü büyüktür. Mesela bazı dönemlerde ateistler ahlâksız olarak görülmüş ve suçlanmışlardır. Ateizm teriminin bu şekilde farklı algılanması ve değişik yönlere çekilmesi XIX. yüzyılda birtakım ateistleri tedirgin etmiş ve onları toplum içerisinde farklı görünmeye zorlamıştır.[126] 1841 yılında İngiltere'de inançsız olmakla suçlanan ve yargılanan George Jacob Holyoake (1817-1906), ateist olmasına rağmen çok önem verdiği ahlâkının bozuk olduğu iddiasından yani ahlâksızlık ithamından uzak kalmak için kendisini

---

[121] Coşkun, "Ateizmin Çeşitleri ve Mutlak Ateizmin İmkânsızlığı", s. 19; Topbaş, *Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası,* s. 63.
[122] Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", s. 118; Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 9-10.
[123] Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 26.
[124] Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 10.
[125] Girardi, "Çağdaş Ateizmin Problemi", s. 393-394.
[126] Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 26.

seküler (laik) ilan etmiştir.[127] Yine bir diğer ateist Charles Bradlaugh (1833-1891) ise, 1868 ve 1869 yıllarında inkârcı olmak, isyana teşvik etmek ve ahlâki değerlerden yoksun olmak gibi suçlamalara maruz kalmıştır.[128]

Ateizmin ahlâksızlık ve ilkesizlik olarak algılanmasının kökeni, Ortaçağ Avrupası'nda dini taassubun yaygın olduğu zamanlara dayanmaktadır. Nitekim ahlâksızlık suçlamalarından uzak kalmak isteyen birçok ateist fikirlerini açık bir şekilde ifade edememiştir. Ahlâksızlık ithamının silah olarak kullanıldığı Hristiyan kültüründe kiliseye karşı olanlar bu ve benzeri suçlamalarla sindirilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla ahlâksızlığın inançsızlıkla bir görüldüğü zamanlarda toplumun gelenek ve göreneklerine aykırı yaşayış sürenlere de ateist denilmesine sebep olmuştur.[129]

"İnananların Ateizmi" olarak da ifade edilen bu düşüncenin temelinde de inanç ile eylem arasındaki tutarsızlığa dikkat çekilmektedir. Teoride Tanrı'ya inandığını ifade eden fakat pratik yaşamdaki eylemlerinde bu inançla örtüşmeyen işler yapan insanları *"ateist"* olarak adlandırmak tartışmalı bir konudur. Ahlâki yönden baktığımızda inanç ile eylem arasında uyum olması gerektiği çok açıktır. İnanılan görüşün gerektirdiklerinden tümüyle uzak bir hayatı yaşamak, riyakârlık, samimiyetsizlik hatta ahlâksızlık olarak görülür. Fakat bir insanın yalnızca fiillerine bakılarak, inanç dünyasına ait bir çıkarımda bulunmak son derece sakıncalı sonuçlar doğurabilir. Öyle ki ahlâki gerekçelerle yapıldığı iddia edilse de gözlemlenebilen olgulara bakılarak, gözlemlenemeyen bir alan hakkında mutlak bir çıkarımda bulunmak ve insanların bunu kendileri açık bir şekilde söylemediği sürece ateistlikle suçlamak, ahlâken kabul edilebilir bir davranış değildir.[130]

Bununla birlikte *"Tanrı yokmuş gibi yaşamak"* düşüncesi neye işaret etmektedir? Bu çoğunlukla, Tanrı'nın olmadığı bir değerler sistemine göre yaşamaya işaret etmektedir. Pratik ateizmin kapsamına dâhil olabilmesi için kişinin Tanrı'nın yokluğuna alışmış olması gerekir. Kişinin ortada veya kararsız bir davranışta bulunması, öyle ki bu davranışı kendi öz varoluşuyla tam olarak uyumlu olmasa bile, genelde Tanrı'yı reddetmedikçe bu kişiye ateist denemez. Diğer yandan, inançlı bir kişi, genellikle kişisel ya da özel bir durumda, Tanrı yokmuş gibi bir davranış içerisine girebilir. Davranışının tam anlamıyla ateist olarak

---

[127] Gavin Hyman, *Ateizmin Kısa Tarihi,* Dilek Şendil (çev.), Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2011, s. 27.
[128] Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 26.
[129] Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* s. 26-27.
[130] Erdem, *Din Felsefesi,* s. 160-161.

nitelendirilmesine izin vermeyen şey nedir? Aksi halde bazı dindarlar haricinde herkes ateist olacaktır.[131]

Pratik ateistler de kendi aralarında *"aktif"* ve *"pasif"* olmak üzere ikiye ayrılırlar. *"Aktif Ateistler",* hem zihinlerinde hem de günlük yaşamlarında Tanrı'ya inancı reddeden, bununla beraber etrafında Tanrı'yı hatırlatan her çeşit düşünce, sembol ve davranışa karşı savaş açan kişilerdir. Bu tarz ateistler, inançlı insanlarla daima mücadele içinde olmayı ve insanları dinden uzaklaştırmayı yani dinsizleştirmeyi kendilerine amaç edinmişlerdir. Dini değerlerin bir anlamının olmadığı ve sadece kendi değerlerinin geçerli olduğu düşüncesine sahip bu insanlar, teorik açıdan Tanrı inancını çürütmeye çalışmakla kalmamış ayrıca pratik yaşamda inançsız bir toplumun hayalini de kurmuşlardır. Bu düşünceyi savunan temsilciler arasında L. A. Feuerbach (1804-1872), K. Marx (1818-1883), F. Nietzsche (1844-1900) ve S. Freud (1856-1940) gibi ünlü düşünürler de yer almaktadır.[132]

"Pasif Ateistler" ise Tanrı'nın varlığını reddetmekle beraber, dini inançlarla veya inananlarla bir problemi olmayan hatta kendi dünyalarında yaşamlarını sürdüren ve içlerine kapanan insanlardır. Pratikte bir insanın inançsız olarak yaşaması veya dinsiz yaşamını sürdürmeye çalışması bayağı güç bir durumdur. Bu düşünceyi kabul etmeyen, pekâlâ bu şekilde yaşanabileceğini ileri süren insanlar da ortaya çıkmaktadır. Ancak içinde bulunduğumuz çağda ateizm, bir inanç sorunu olmaktan çıkarılmış, yıkıcı ve ahlâk dışı ideolojilerin kullandığı bir düşünce haline getirilmiştir. Yani bir manada insanlar kendilerini ya da başkalarını, içi boş birtakım prensipler uğruna dinsiz bir hayat sürmeye ve ahlâki değerleri terk etmeye zorlamıştır. Nitekim pratik ateizmin hayata geçirilmesine olanak sağlanmış ve zemini hazırlanmıştır. Böylelikle pratik ateizm bir zorlamanın ve bir ideolojinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır, diyebiliriz. Burada şunu da belirtmek gerekir ki bu zorlamanın altında kilisenin ve insan sevgisine yer vermeyen bazı dini anlayışların insanlar üstündeki inanılmaz dayatmalarının da etkisinin olduğu açıktır.[133]

Burada ateist, düşünce ve yaşamında Tanrı'ya yer vermeyerek bir anlamda bu davranışıyla kendini özgürleştirdiğini düşünmekte, Tanrı'yı kendi dünyasından uzakta tutarak

---

131 Girardi, "Çağdaş Ateizmin Problemi", s. 394.

132 Aydın Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* 6. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2019, s. 27-28; Geniş Bilgi İçin Bk: Bakış, *Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm*, s. 35; Efsun Ergezen, *Günümüz Ateistlerinde Hayatı Anlamlandırma,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s. 16-17; Coşkun, "Ateizmin Çeşitleri ve Mutlak Ateizmin İmkânsızlığı", s. 19; Sulhan, *Çağdaş Ateist Varsayımlar –Tanrı Yanılgısı Örneği-,* s. 20; Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 10; Topbaş, *Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası,* s. 63.

133 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 27-28; Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi,* s. 10-11.

dinin kendisine yüklemiş olduğu mesuliyetlerden de kaçmaktadır. Pratik ateizmde kişinin kendisine karşı dürüst olmaması ve kendi kendini aldatması da söz konusu olmaktadır. Nitekim inanmak, insanın özünde bulunan ve yaradılıştan gelen bir duygudur. Kişi nasıl bir hayat yaşarsa yaşasın, vicdanının derinliklerinde iyilik, ihsan, şefkat ya da en önemlisi yüce bir varlığa sığınma arzusu ve ihtiyacı vardır. Bu açıdan bakıldığında kişinin inançsız bir şekilde yaşaması oldukça güçtür.[134]

İnsan inanan bir varlık olmakla birlikte,[135] o bir *"Homo Religiosus"*tur. Yani zihni veya içgüdüsel olarak Tanrı'nın mevcudiyetini kabullenmeye meyillidir, ayrıca kendi varlığı ile alakâlı bir Tanrı düşüncesi insanın varlık yapısında bulunmaktadır.[136] Öyle ki Yaratıcısı'nı kavramaya, O'na alçak gönüllü ve sevgiyle yönelmeye, itaat etmeye iten, içten gelen bir sevk edici vardır. Bu yaradılıştan gelen ve insanda zamanla, yaratılış ve varlığın anlamı üzerinde tefekküre yönlendiren dini duygu; maddeyi kavradıkça, zihni maddenin ötesine geçmeye sevkederek görünenin ötesini anlamaya iten fıtri bir olgu yani manevi bir içgüdüdür.[137]

Gözlemlenebilen âlemden hareketle görülemeyen gücü anlamak yani eserden müessire geçmek, insanın yapısında bulunan fıtri bir olgudur. Aksi takdirde insan, yalnızca maddi yapısıyla görünen âlemden görünmeyeni ya da maddeden madde dışı yüce bir varlığı bulamazdı. Tanrı'yı bilmek, sadece bir imkân konusu olmasının ötesinde aynı zamanda insanın yaratılışı itibariyle sezgisel bir yapıdır. Peygamberlerin görevi de insanoğluna bu fıtratı hatırlatmak ve kabul ettirmektir.[138] Dolayısıyla Tanrı'nın varlığı teorik bir konu olmakla beraber saf aklın bir ideali, psikolojik ve sosyolojik bir olgudur. Hatta Tanrı, din olgusunun merkezinde bulunduğu gibi, teoloji, felsefe, etik, hukuk, devlet ve sanatla da doğrudan ilişki içinde olmuştur. Tanrı söz konusu olduğunda insanlık planında bir ittifak vardır, ateizm ise yalnızca kişisel bir durumdur.[139]

Bu açıklamayı destekler mahiyetteki fikirleri dikkat çeken Descartes'e göre, *"Bir cevher olduğum için cevher fikri bende bulunsa da sonsuz bir cevher fikri, gerçekten sonsuz*

---

[134] Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri,* s. 31-32.
[135] Recep Ardoğan, *Delillerden Temellere Sistematik Kelam ve Güncel İnanç Sorunları,* 2. Baskı, Dergâh Ofset Yayınları, İstanbul 2016, s. 55.
[136] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 137.
[137] Ardoğan, *Delillerden Temellere Sistematik Kelam ve Güncel İnanç Sorunları,* s. 55.
[138] Ardoğan, *Delillerden Temellere Sistematik Kelam,* s. 55-56.
[139] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 137.

bir olan bir cevher tarafından bana konmuş olmadıkça, bende bulunamaz." Üstelik tüm yetkinliklerin birliği düşüncesinin nedeni de Tanrı'dan başka hiçbir şey olamaz.[140]

1.2.4. İlgisizlerin Ateizmi (Apateizm)

İlgisizlerin ateizmi, Tanrı'nın varlığına dair ya da dini prensiplerle ilgili bir fikir beyanında bulunmayan ateizm çeşididir. Çoğunlukla görünmeyen bir âlemin yani başka bir yaşamın düşünülmesi hatta tartışılması bile ilgisiz ateistlere yersiz ve lüzumsuz gelmektedir. Zira bilinmez bir varlığın veya gözlemlenemeyen diğer bir hayatın fikri olarak ortaya konması ya da tenkit edilmesi imkânsızlığı ölçmeye eş değerdir.[141]

Mutlak ateizm, Tanrı'nın var olup olmaması konusuna dâhi girmeden, insanın zihninde Tanrı'nın fikri bile yoktur görüşünü benimsemiştir; teorik ateizm, teizmin Tanrı'sını inkâra kalkışarak yokluğunu ispatlamaya çalışmıştır. İlgisizlerin ateizminde ise bu fikirler bir kenara bırakılmış yani Tanrı'nın varlığı veya yokluğu tartışma konusu dahi yapılmamış hatta Tanrı'ya inanmanın da inanmamanın da aynı ölçüde boş ve anlamsız bir iş olduğunu iddia ederek konuya ilgisiz kalmayı yeğlemişlerdir.[142]

Apateizm, Tanrıumursamazlık veya *Pragmatik Ateizm* olarak da isimlendirilmektedir. Apateizm, çağımızda yayılmaya başlamış bir akımdır. Bu nedenle XX. ve XXI. yüzyıla apateizmin hayat bulduğu dönemler denilebilir. Yeni nesil din ve inanç karşıtı bir akım olan apateizm, inanç ve inançsızlığa inanmamaktır. Apateistler, Tanrı veya tanrıların ne varlığına ne de yokluğuna karşı bir tutum takınmaktadırlar. Her iki durumla da ilgilenmezler. Bir apateistin düşüncesine göre *"Tanrı var mı?"*sorusu bile anlamsızdır. Hatta Tanrı var olsa bile, O'nunla âlem ya da yaşam arasında herhangi bir ilişki bulunmamaktadır. Aslında Tanrı'nın yokluğu da insan yaşamı için lüzumsuz bir tartışmadır. Bu sebeple apateistler için Tanrıtanımaz ifadesi eksik kalmakta ve Tanrıumursamaz demek bu anlamda yerini bulan bir tanım olmaktadır.[143]

Ateizmin çeşitleri arasında, belirlenmesi oldukça zor olanlardan biri de dini kayıtsızlıktır.[144] Postmodern dönemde hakikat yerine temsilin değer kazandığı bazı yeni tutumlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de felsefi ve teolojik seviyede ateizmi itiraf

---

[140] Ardoğan, *Delillerden Temellere Sistematik Kelam,* s. 58.
[141] Tarihi Olaylar, "Ateizm", https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/ateizm-94 (08.03.2020).
[142] Topbaş, *Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası,* s. 62- 63.
[143] Uğur Eskier, "Apateizm Nedir ve Nasıl Ortaya Çıkmıştır?", *Makaleler.com*, 06.12.2017, https://www.makaleler.com/apateizm-nedir-nasil-ortaya-cikmistir (02.06.2020).
[144] Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", s. 126.

etmemekle beraber Tanrı'sız yapabilme ve yaşayabilme amacını ifade edecek biçimde dine karşı oluşan ilgisizliktir. Bu tavır gerçekte Tanrı fikrinin gücünü yitirmesidir. Zira bu bakış açısına göre, Tanrı'nın var olmasının, sessiz veya gizli kalmasının bir önemi bulunmamaktadır. Diğer taraftan Tanrı anlayışının bilimsel düşüncenin merkezini belirlediği zamanlar geçmişte kalmış ve dünyanın gizemden arındığı rasyonel bir yaşamda dinin etkisi çok azalmıştır. Bu nedenle Tanrı görmezden gelinmektedir.[145]

Bu düşünceyi John R. Searle (d. 1932) şu şekilde ifade etmektedir:

> "…Artık dünyada gördüğümüz gizemli şeyleri doğaüstü bir anlamın dışavurumları olarak görmüyoruz. Artık tuhaf olayları mucize dilinde Tanrı'nın söz edimlerini icra etme durumları olarak düşünmüyoruz. Tuhaf olaylar sadece anlamadığımız olaylardır. Bu gizemden arındırma işleminin sonucu şu olmuştur: Biz artık ateizmin de ötesine geçip, konunun artık önceki nesiller için taşıdığı şekilde bizim için önem taşımadığı bir noktaya gelmiş bulunuyoruz. Tanrı'nın var olduğu ortaya çıksa bile, bize göre tıpkı herhangi bir olgu olmak zorunda kalırdı. Evrendeki dört temel kuvvete yani yer çekimi, elektromanyetik, zayıf ve güçlü nükleer kuvvetlere, bir beşincisini yani ilâhi kuvveti ekleyecektik. Ya da daha muhtemeldir ki diğer kuvvetleri ilâhi kuvvetin formları olarak görecektik. Bütün fizik, artık ilâhi fizik olsa da yine olacaktı. Doğaüstü bir şey mevcut olsaydı bile, o da doğal olmak zorunda kalacaktı."[146]

Kısaca bu ilgisizlik, agnostisizmden farklıdır. Çünkü agnostisizmde, Tanrı'nın varlığı ve yokluğu konusuna yönelik ciddi anlamda bir entelektüel ilgi vardır ve bu konunun rasyonel temelde tartışılamayacağına ilişkin felsefi bir duruş sergilenmektedir. Dini ilgisizliğe gelince Tanrı'nın varlığı ve yokluğu konusu kişinin gündeminde bile bulunmamaktadır. İnanç ve inançsızlık birer duruştur fakat burada Tanrı'ya inanç konusunda *"tutumsuzluk"* diyebileceğimiz bir durum söz konusu olmaktadır. Öyle ki bu düşüncedeki kişileri *"inançlı"* veya *"inançsız"* adı altında bir sınıfa dâhil etmek mümkün değildir. Raymond F. Paloutzian (d. 1945) ve C. L. Park'a göre Tanrı'ya inanıp inanmadıkları tam anlamıyla belli olmayan bu gruba *"çatışmalı inançsızlar"* denilebileceği gibi bu kişiler kimi zaman inançlı kimi zaman da inançsız olarak nitelendirilebilecektir. Fakat apateizm, dine karşı ilgisizlik veya pasif ateizmden farklı olarak Tanrı'nın varlığı ve yokluğu konusuna bilinçli olarak kayıtsız

---

145 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 702-703; John R. Searle, *Zihin Dil ve Toplum,* Litera Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 48.

146 Searle, *Zihin Dil ve Toplum,* s. 46.

kalmaktır. Apateizm, kişinin dine karşı olan ilgisizliğinin bilinçli olarak yapılan bir tercihi ifade etmesinden dolayı, belli bir entelektüel tutumu sergilemektedir.[147] Hatta gerçeği tam anlamıyla görünür olanla sınırlamaları ve onun da ötesinde hakkında düşünülecek ve inanılacak bir hakikati kabul etmemeleri yönüyle de ateisttirler.[148] Şunu da önemle belirtmek gerekir ki her dini ilgisizlikte apateist bir davranış söz konusu değildir ve karıştırılmaması gerekir.[149] İbrahim Coşkun (d. 1957) ise bu tutumu *"İlgisizlerin Ateizmi"* olarak isimlendirmektedir.[150]

Çağımızda artmakta olan bu apateist fikirlerin örneklerine geçmiş yüzyıllarda da rastlanmaktadır. Örneğin, XVIII. yüzyıl Fransız filozoflarından olan ve ateist olarak bilinen Denis Diderot (1713-1784), Tanrı'nın var olması ya da yok olması ile ilgilenmediğini ve bu durumun umurunda olmadığını dile getirerek apateist bir görüş ortaya koymaktadır. D. Diderot aynı zamanda XVIII. yüzyıl yazar ve filozoflarından olan François Marie Arouet yani takma adıyla Voltaire (1694-1778)'in bazı fikirlerine cevap olarak, Tanrı'ya inanıp inanmamanın gerçekte hiçbir önemi olmadığını öne sürmüştür. D. Diderot, Voltaire'ye cevabında, *"Baldıran otunu maydanoz ile karıştırmamak önemlidir, ancak bir Tanrı'ya inanıp inanmamak hiç de önemli değildir."* ifadelerini kullanmıştır.[151]

Ancak bu düşüncenin sığlığı ve yetersizliği hemen göze çarpmaktadır. Zira insan tabiatı gereği düşünme melekesiyle dünyaya gelir ve hayata başladığı ilk andan itibaren birçok bilişsel davranış gösterir.[152] İnsanın tabiatında tefekkür ve yargılama gücü olduğundan dolayı, kendini yalnızca maddi âlemle sınırlı görmeyip daha da ileriye giderek varlığının evvelini, mevcut durumunu ve sonrasını düşünmektedir. Yine bu düşünme ve muhakeme gücü sayesinde insan varlık âleminin yalnızca maddi olmadığına, hayatın da o kadar basit ve manasız görünmediğine dair inanca sahip olmaktadır. Böylelikle insanların pek çoğu bazı derin tefekkürlere dalmakta ve kendi varlığıyla alakâlı değerlendirmelerde bulunmaktadır.[153] Ayrıca çoğu insan için müşahede edilen dünyanın dışındaki yani Tanrı, melekler ve ahiret hayatı gibi âlemler derin manalar taşımakta, fiziki deneyime katkıda bulunmakta, yaşamı anlamlandırmakta ve bu durum insanlar için vazgeçilmez bir öneme sahip olmaktadır.

---

147 Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", s. 126-127.
148 Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri,* s. 32.
149 Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", s. 126-127.
150 İbrahim Coşkun, *Ateizm ve İslam-Kelâmi Açıdan Modern Çağ Ateizminin Eleştirisi,* 2. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 26.
151 Uğur Eskier, "Apateizm Nedir ve Nasıl Ortaya Çıkmıştır?", *Makaleler.com,* 06.12.2017, https://www.makaleler.com/apateizm-nedir-nasil-ortaya-cikmistir (04.06.2020).
152 Topbaş, *Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası,* s. 63.
153 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 29.

Dolayısıyla insanın görüşünü yalnızca maddi olanla sınırlamanın veya onun manevi ve estetik değerlere ilgisiz kalmasını beklemenin kabul edilir bir tarafı yoktur.[154]

Öte taraftan bu durum, meselenin yalnızca teolojiden ibaret olmadığını da göstermektedir. Postmodern dönemin de etkisiyle, dine karşı ortaya çıkan bu derin ilgisizlik ve kayıtsızlığın başka sebepleri de vardır. Bunlardan biri de *"empati duygusunun yitimi"* nden kaynaklanmaktadır. Empati yoksunluğu daha çok çocukluk çağında çeşitli tehlikelerle karşılaştığında kendini korumaya alma konusunda aşırı hassaslaşan bireyler ile ailesi tarafından her türlü isteği yerine getirilmiş doyumsuz bireyler arasında ortaya çıkmaktadır. Bu vaziyetteki insanlar, eğer çevrelerindeki varlık dünyası ile duygu birlikteliği ilişkisini kurmalarını sağlayacak ölçüde empati bilincini kazanamamışlarsa, kendilerini içinde yaşadıkları topluma, doğaya ve kutsala karşı yabancı görebilmekte hatta toplumun kutsal kabul ettiği inanç ve değerlere karşı beklenen duyguları geliştirmeyi reddedebilmektedirler. Böylelikle kendisinden başkasını göremeyen bireyin empati yoksunluğunda, diğer varlıkların nerede olduğunun ya da var olup olmadığının hiç bir önemi bulunmamaktadır. Dolayısıyla empati yoksunluğunun Tanrı'ya karşı ilgisiz olma sebeplerinden biri olması mümkündür. Psiko-sosyal değer krizlerinin ortaya çıkan sonuçlarından biri de Tanrı'ya karşı kayıtsızlık ve duyarsızlık halleridir.[155]

Bir diğer kriz şekli ise insanların herhangi bir değişim imkânından umutlarını yitirdikleri zaman *"kalbin nedenleri"* diye ifade edebileceğimiz ve bazen de rasyonel olarak açıklayamayacağımız davranışların devreye girmesi ile ortaya çıkmaktadır.[156] Bu değer krizlerinden kişilerin sosyalleşme şekli, karakterleri, dinin getirdiği sorumluluklara karşı çekinceler, aile sorunları, psişik travmalar, kusurlu baba faktörü ve oedipus kompleksi[157] gibi sebepler inançsızlık tepkilerine dönüşebilmektedir.[158]

---

[154] Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri,* s. 32-33.

[155] Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 701, 703-704.

[156] Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 704.

[157] Oedipus: Oidipus kompleksi ya da Oedipus karmaşası, Sigmund Freud'un kurucusu olduğu psikanalitik teoriye göre karşı cinsteki ebeveyni sahiplenme ve kendi cinsinden ebeveyni saf dışı etme konusunda çocuğun beslediği duygu, düşünce, dürtü ve fantezilerin toplamı. Freud'a göre her çocuğun ilk aşkı karşı cinsteki ebeveynidir. Erkek bebeğin sürekli annesine şımarması, babasının annesiyle ilgilenmesinden rahatsız olup ağlaması veya araya girmesi örnek olarak verilir. Günümüzde Oedipus Kompleksi, Freud tarafından modern dünyadaki bilinirliğine erişmiş olsa da kavramın doğuş noktası M.Ö. 5. yüzyılda ortaya çıkan bir tragedya örneğine dayanmaktadır. O zamandan beri çeşitli tiyatro oyunlarına, romanlara, sinema filmlerine konu olmuştur. Geniş Bilgi İçin Bk: Tarihli Sanat, https://www.tarihlisanat.com/oedipus-kompleksi/ (10.04.2021).

[158] Paul C. Vitz, "Ateizm Psikolojisi", Kenan Sevinç (çev.), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 2, S. 2 (Mart 2013): s. 133-147.

Postmodernizm dönemde gerçeğin akışkan olması durumu kesin hükümlerde bulunma konusunda ihtiyatlı olmayı gerektirmektedir. Çünkü eski kavramlarla yeni anlamların yaşatıldığı akışkan modernitede bireyler, nesnel gerçekliklerin yerine kendilerine biçilen rolleri tarafından yönetilmektedirler. Öte taraftan psiko-sosyal endişelerin, kızgınlıkların ve hayal kırıklıklarının Tanrı'nın reddi üzerinden dile getirildiği Postmodern dönemde, tepkinin yönetildiği merkez noktası, Tanrı'nın ontolojik gerçekliğinden daha çok karşı tarafın zihnindeki Tanrı düşüncesi olduğunu akılda tutmak gerekecektir. Bu sebeple Tanrı'yı reddetme eylemi burada psiko-sosyal etkenleri ve ondan şikâyeti dile getirmenin ya da haber vermenin bir yoludur. Nitekim bir genç için babanın hataları Tanrı'nın ölümü ifadesine bürünebilmekte, bir genç için özgürlüğü sınırlayıcı tedbirler Tanrı'ya aldırış etmeme ya da küsme eylemine evrilebilmekte ve yine bir işçi için patronunun emek sömürüsü âhiret hayatına inancın anlamsızlığına dönüşebilmektedir. Bu da ateizm düşüncesinin sadece metafiziksel problemlere dayanmadığını göstermektedir.[159]

1.2.5. İdeolojik (Materyalist) Ateizm

Ateizm, kimi zaman da ideolojik bir ilke olarak savunulmuş ve siyasi bir anlama dönüşmüştür.[160] Devlet ateizmi de denilen,[161] teizmi kabul etmeyen ve ateizme destek veren devlet politikası haline gelmiştir. Bilhassa öne çıkan temsilcilerinden Karl Marx, F. Engels (1820-1895) ve V. I. Lenin (1870-1924)'in fikirlerinden hareketle kurulan sosyalist yönetimlerde ateizm etkili olmuştur. Geçmişte dağılan Sovyetler Birliği ve günümüzde halen bazı devletler genel olarak *"Marksist ideolojiyi"* benimsemişlerdir. Hatta ateizm, Marksist-Leninist dünya görüşünün ayrılmaz bir parçası olarak kullanılmıştır.[162] Marksist bir dünya anlayışının parçası olarak görüldüğünden dolayı *İlmi Ateizm*[163] ya da *Marksist Ateizm*[164] olarak da takdim edilmiştir. Yine *Bilimsel Ateizm* olarak da isimlendirilen ideolojik ateizmin, materyalizmin mutlak doğru olarak görüldüğü komünizmle yönetilen devletlerde, bilimsel temellere dayandığı iddia edilmiştir. Ayrıca İdeolojik ateizm kendisini Avrupa'daki felsefi

---

159 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 704-705.
160 Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 26.
161 Aliya İzzetbegoviç (öl. 2003), "Sanat, İlim ve Din", *Köprü Dergisi,* 1996, S. 55, https://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=294 (06.06.2020).
162 Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 26-27; Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 30.
163 Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 27.
164 Murtaza Korlaelçi, "Ateizm ve Çeşitleri", 2007, *Felsefe Dünyası,* C. 2, S. 46, https://www.tufed.net/arsiv/46.pdf (06.06.2020), s. 28-31.

ateizmden farklı görmüş, Marksist ve materyalist olmayanları *"Burjuva Ateizmi"* diye tanımlayarak anlayışlarını ve tarzını eleştirmiştir.[165]

Materyalist ateizm, ateist düşüncenin belki de en baskıcı ve en yaygın olanıdır.[166] Marksist felsefenin egemen olduğu[167] sosyalist yönetimlerde, komünist partilerin propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Ayrıca dini toplumsal bir olay olarak gören devlet ateizmi, bu görüş çerçevesinde toplumdaki bütün dini inançları, kurumları, ibadetleri, törenleri, alışkanlıkları, adet ve gelenekleri şiddetle reddetmiş ve yasaklamıştır. İdeolojik ateizm, dini içeriden değil de dışarıdan yıkmaya çabalamıştır. Bunu yaparken de dini birtakım kalıplara sokarak indirgemeci yaklaşımlarla açıklamaya çalışmış ve ideolojik bir davranış içerisinde karalamıştır.[168] Öyle ki din ve Tanrı inancını bütünüyle ortadan kaldırmak için okullarda resmi olarak ateizm dersleri verilmiştir.[169]

K. Marx, F. Engels'le birlikte diyalektik materyalizmi insanlık tarihine uyarlamıştır. Bununla beraber felsefe, ekonomi, politika ve tarihle de ilgilenerek XIX. yüzyıl Avrupa'sında burjuvanın hâkimiyeti altında bulunan toplumlarda dinin rolünü sorgulamıştır. K. Marx'ın düşüncesine göre, insanların hayat tarzları ve birbirleriyle olan sosyal bağlarını doğrudan belirleyen üretim vasıtaları zamanla değişiklik göstermekte, üstelik bu süreç içerisinde toplum, tüm kesimlerin değil de belli bir sınıfın hâkimiyeti altına girmektedir. Böyle bir durumda da toplumsal sınıfların çıkar çatışması gündeme gelmektedir. Esasında dünya tarihi de sınıflar arası çatışmalar tarihidir. Hatta toplumda var olan ideoloji, din, felsefe, sanat, ahlak ve hukuk düzenlerinin, üretim gücüne egemen olan sınıfların menfaatlerine göre biçimlenmektedir. K. Marx'ın düşüncesine göre devrimin gerçekleşmesi ve proleter (emekçi, işçi) iktidarın teşekkül edebilmesi için burjuvaziye hizmet eden bütün dini değerlerin (kilise) yıkılması ve Tanrı inancının ortadan kaldırılması gerekmektedir. Zira dini şuur, hem insanı kendine yabancılaştırarak dikkatini bu dünyadan öteki dünyaya yönelterek insanı pasifleştirmiş hem de acılarının tesellisi olarak bir çeşit uyuşturucu vazifesi görmüştür. Bu

---

165 Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 26-27; Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 30; Topbaş, *Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası,* s. 64.
166 Tokat, *Din Felsefesi,* s. 162.
167 Aydın Topaloğlu, *Teizm&Ateizm Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları,* İz Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 51.
168 Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 26-27; Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 30; Topbaş, *Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası,* s. 64.
169 Coşkun, "Ateizmin Çeşitleri ve Mutlak Ateizmin İmkânsızlığı", s. 20.

durumu bitirmek için yeni bir toplum düzeni yani sosyalizm kurulmalı ve sosyo-politik açıdan insanın özgürlüğü sağlanmalıdır.[170]

K. Marx'ın düşüncelerinin sanayileşme ile birlikte yoksulluğa mahkûm olan ve emeğinin karşılığını alamayan insanlara çekici geldiği hatta fakirliğe deva olamayan ve her durumda âhiretteki kurtuluşu vadeden dine yani kiliseye karşı tepkiyi hızlandırdığı bilinmektedir.[171] Bununla beraber K. Marx'ın tarihi olaylara karşı yaklaşımı Avrupa merkezli olup aynı zamanda taraflı, uyarlamacı ve gerçeği yansıtmayan ütopik bir yapıdır. Marksizm'de yer alan hâkim düşüncede, idealleştirilen bir projeyle gerçekleşmesi güç olan toplumsal reformlar hedeflenmiş, genellemeci bir tutumla da bütün sosyal ve tarihi olayların arkasında sınıf çatışmalarının ve ekonomik etkenlerin olduğu iddia edilmiştir. Her şey maddesel gerekçelerle temellendirilerek ahlâki boyut önemsenmemiş ve çatışmasız bir toplumun oluşturulması hedeflenirken devrimin gerçekleşmesi için şiddette dâhil olmak üzere her türlü yolun uygulanması kabul edilmiştir.[172] Ancak eşitlik ve hürriyet adı altında yapılan devrimlerin sonrasında toplumsal sınıf çatışması sona ermemiş bundan da en çok çalışan kesim zarar görmüştür. Böylece burjuvazinin yerine toplum üzerinde hâkimiyet kuran yeni bir sınıf yani proleterya ortaya çıkarak[173] *Proleteryan Ateizm*[174] doğmuştur. Beklenenin tersine devrim, sanayisi ileri olan gelişmiş ülkelerde görülmeyip Doğu Avrupa, Asya, Afrika ve Latin Amerika gibi duyguları istismar edilen, sömürülen yoksul insanların ülkelerinde gerçekleşmiştir.[175]

Marksistler üstün ve yaratıcı bir Tanrı'yı reddetmekle kalmamış bununla beraber dünyayı ve insanı da ilahlaştırmışlardır.[176] Sonunda Marksizm'in kendisi de din haline sokulmuş ve ileri gelenleri kutsanmıştır. Ancak ortaya her yönüyle tutarlı ve şümullü etik bir sistem konulamamış, din sosyal bir fenomen pozisyonuna indirgenerek yanlış anlaşılmış ve

---

[170] Karl Marx ve Friedrich Engels, *Din Üzerine,* Murat Belge (çev.), Fol Yayıncılık, Ankara 2019, s. 20-21; Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto,* Celal Üster ve Nur Deriş (çev.), Can Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 49-64, 98-99; Karl Markx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto,* Nail Satlıgan (çev.), Yordam Kitap, İstanbul 2014, s. 14-16,19-20, 25-26, 28,33-35, 39-40, 51-52, 60-64, 78, https://sosyolojiden.files.wordpress.com/2015/11/karl-marx-friedrich-engels-komc3bcnist-manifesto.pdf; Tokat, *Din Felsefesi,* s. 162.

[171] Tokat, *Din Felsefesi,* s. 162.

[172] Aydın Topaloğlu, "Materyalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 28, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s. 139; Marx ve Engels, *Komünist Manifesto,* s. 65-76.

[173] Marx ve Engels, *Komünist Manifesto,* s. 58-64; Tokat, *Din Felsefesi,* s. 162; Topaloğlu, "Materyalizm", *DİA,* XXVIII, s. 139.

[174] Gilson, *Ateizmin Çıkmazı,* s. 43.

[175] Tokat, *Din Felsefesi,* s. 162; Topaloğlu, "Materyalizm", *DİA,* XXVIII, s. 139.

[176] Korlaelçi, "Ateizm ve Çeşitleri", s. 31.

varlıkla alâkalı temel sorulara cevap getirilememiştir.[177] Marksizm'in ilahlaştırdığı bir diğer yapıda komünist partisidir. İyi ve kötünün belirleyicisi parti olmakla beraber partinin çizgisinde olan her şey gerçektir, güzeldir ve iyidir. Parti mutlaktır ve ona karşı olan her şey hem yanlıştır hem de kötüdür. Bir komünist partinin üyesi, her zaman ve her yerde, tam olarak partinin faydalarını göz önünde bulundurmaya veya partinin yararını, kendi kişisel problemleri ve menfaatlerinin üstünde tutmaya mecburdur.[178]

Marksizm'in felsefe tarihine girmesi, haksız ve usulsüz bir şekilde olduğundan dolayı ayrı bir dikkati gerektirmektedir. Çünkü Marksizm kendisini her ne kadar bir felsefe olarak göstermek istese de o bir felsefe değildir. K. Marx, Tanrı'nın mevcudiyetini inkâr etmekle yetinmemiş, insanların yapısında yer alan Tanrı'nın varlığına yönelik inancı da ortadan kaldırmak istemiştir. Öncelikle K. Marx, Yahudi olmakla birlikte, artık onun için önemli olan şey, Yahudi topluluğunun kalmadığı intibasını uyandırmaktır. Ve bunu yapabilmesi için ilk şart da Yahudilerin şüpheli Tanrı'sını ortadan kaldırmaktır. Bu Tanrı, her ne kadar Yahudi halkına öfkelenmiş olsa da sadece onlar için var olan bir kavmin yaratıcısıdır. İşte K. Marx'ın ateizmi her şeyden önce Tanrı'nın öldürülmesiyle beraber, Yehova'nın da öldürülmesidir. Tanrı olmadığında artık dinler, Yahudiler ve başkaları da olmayacaktır. İsrail kavmi özgür bir kavim olacaktır.[179] Aslında Marksist ateizmin prensibi zihni bir düzen olmayıp, insani ve tutkusal bir düzendir. O esas olarak bir bağımsızlık ve özgürlük isteğidir.[180]

Burada şunu da önemle belirtmek gerekir ki kimi veya neyi olursa olsun öldürmek felsefi bir eylem değildir. Çünkü felsefe, tanımak ve bilmek üzerine kuruludur. Ancak K. Marx'ın her şeyden önce Tanrı'nın varlığına son vermek istemesinin altında, en derin özlemi olan İsrail'e yardım etme isteğine saplanmış bir devrimci zihniyete sahip olması yatmaktadır. Düşünce, onun gözünde sadece bir eylem vasıtası olarak meşrudur. Oldukça meşhur olan sözü de buradan kaynaklanır: *"Filozoflar bu güne kadar felsefeyi çeşitli biçimlerde yorumlamaktan başka bir şey yapmamışlardır. Şimdi bunu değiştirmek söz konusudur."*[181]

Böylelikle Tanrı fikri hem yeni bir pozisyon hem de teorik olmayan pratik bir konum kazanmıştır. Artık K. Marx'ın bu Tanrı düşüncesinin doğru veya yanlış olup olmadığını bilmek söz konusu değildir. Onun için gerçekleştirmeyi istediği şeyi engelleyip

---

177 Tokat, *Din Felsefesi,* s. 162; Topaloğlu, "Materyalizm", *DİA,* XXVIII, s. 139.
178 Korlaelçi, "Ateizm ve Çeşitleri", s. 31.
179 Gilson, *Ateizmin Çıkmazı,* s. 43; Marx ve Engels, *Din Üzerine,* s. 11-19.
180 Roger Verneaux, *Çağdaş Ateizm Üzerine Dersler,* Murtaza Korlaelçi (çev.), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 2001, s. 28.
181 Gilson, *Ateizmin Çıkmazı,* s. 43-44; Marx ve Engels, *Din Üzerine,* s. 33.

engellemediği, ya da kolaylaştırıp kolaylaştırmadığını bilmek önemlidir. İhtilal şarttır… Çünkü bir işçi devrimi yaşanmadıkça bir Tanrı olmaya devam edecektir. Yahut bir Tanrı olduğu müddetçe işçi devrimi olmayacaktır. Öyleyse gerçekleştirilecek hareket direkt olarak sosyal yaşamı ilgilendirmektedir. Mademki sosyal yaşam pratiktir, o halde *"Tanrı yoktur"* şeklindeki devrimci yargı teoriye değil, aksiyona bağlıdır. Eğer işçi devrimi şartsa, kalplerden Tanrı'nın silinmesi, yok edilmesi zorunludur ve hiçbir felsefe buna engel olamayacaktır.[182]

Marksist felsefe diye adlandırılan şeyler, yalnızca Marksizm'in uygulayıcılarının eylemlerini yerine getirebilmek için, teori konusunda faydalı gördükleri şeylerdir. Bütün gerçekliği pratik etkinlikten oluşan bir öğretiyi çürütmek amacıyla incelemek saçma olurdu. Kısacası Marksizm bizi basit bir ateizm ile karşı karşıya bırakarak; ya Tanrı'nın var olduğunu söyleyerek burjuvazi için çalışmayı ya da Tanrı'nın var olmadığını söyleyerek proleterya için çalışmayı ifade etmektedir.[183]

Marksist ve Leninist dünya görüşünün ayrılmaz bir parçası kabul edilerek *"İdeolojik Ateizm"* adı altında ortaya konulan tarihi materyalizm ideolojisinde İslam tarihine karşı yanlı, tek taraflı ve ön yargılı bir şekilde bakılarak, Marksist anlayışı haklı gösterecek yorumlara gidilmiştir. İslamiyet'in içine doğduğu Arap toplumunun gerçekleriyle Kur'ân'ın insanlığa getirdiği mesajlar arasındaki ilişki görmemezlikten gelinmiş, Hz. Peygamber'in elçiliği, müşriklerle olan mücadelesi, kaynağı Kur'ân'la Sünnet olan İslam Medeniyeti basit ve aslı olmayan sözlerle karalanmaya çalışılmıştır. Bu durumda materyalistlerin dini ne kadar doğru anladıkları da tartışmaya açıktır. İslam'ın evrensel bir din olduğunu görmezlikten gelerek onu bazı tarihi, siyasi, ticari ve coğrafi şartların gölgesinde değerlendirmek üstelik kabile ve saltanat ilişkileriyle sınırlandırmak materyalistlerin genel davranışı haline gelmiştir.[184]

XIX. ve XX. yüzyıllarda Batılı materyalistlerin tesiriyle İslam dünyasında ortaya çıkmaya çalışan maddeci fikir; çağdaş fizik ve biyoloji gibi bilimlerin gelişmesiyle birlikte kabuğuna çekilmek zorunda kalmıştır. Din karşıtı olarak dinamik tutulmaya çalışılan ve Müslümanların geleneğine, kültürüne, örf ve adetlerine karşı eleştirel, uyarlamacı ve indirgemeci bazı maddeci fikirler de ideolojik saplantıların ilerisine geçememektedir.[185]

---

[182] Gilson, *Ateizmin Çıkmazı,* s. 44-45; Marx ve Engels, *Din Üzerine,* s. 20-31, 61, 68, 80.
[183] Gilson, *Ateizmin Çıkmazı,* s. 45, 49.
[184] Topaloğlu, "Materyalizm", *DİA,* XXVIII, s. 139.
[185] Topaloğlu, "Materyalizm", *DİA,* XXVIII, s. 140.

1.3. ATEİZMİN TARİHÇESİ

İnsanoğlunun içinde yaşamakta olduğu âlemi, dünyayı ve hayatı anlamasında ya da açıklamasında hatta bu yaşam içerisinde kendisine bir yer belirlemesinde, Tanrı'ya olan inanç ve inançsızlığın ne kadar önemli olduğu tartışma götürmeyen bir gerçek olsa gerektir. Bu sebeple insanoğlu var olduğundan bu yana Tanrı ile olumlu ya da olumsuz bir ilişki içerisine girmiştir. İnsanlığın doğaüstü ve metafizik âlemle ilişki kurmasının, yine yaşamı anlamasının ve anlamlandırmasının temel vasıtalarından birisi olan din, Tanrı'nın varlığını ortaya koyarak onu insan ile ilişkilendirirken; insan düşüncesinin sonucu olan felsefeler ise bu konuda oldukça farklı ve birbirinden değişik tutumlar sergilemişlerdir.[186]

İnsanoğlunun tarihinde Tanrı ile oluşturduğu ilişkinin biri teizm diğeri ise onun zıttı olan ateizm olmak üzere iki temel düşüncede geliştiği söylenebilir. İster dinlerle, isterse farklı felsefi ekoller vasıtası ile olsun, insanoğlunun tarih boyunca Tanrı ile kurmuş olduğu ilişki şekillerinden en kökleşmiş ve en temelli olanının teizm olduğunda şüphe yoktur. Bununla beraber Tanrı-âlem ve Tanrı-insan ilişkisini belirleyen teizmin yanında deizm, panteizm ve panenteizm gibi farklı Tanrı tasarım ve düşünceleri de söz konusu olmuştur. Ancak bu Tanrı anlayışları, insanların gündelik hayatlarını düzenlemekten daha çok, felsefi seviyedeki birtakım teorik düşünceler olarak kalmışlardır. Ayrıca söz konusu bu Tanrı düşünceleri teizm kadar köklü bir geleneğe sahip olmadıkları gibi insanların duygu, anlayış ve fiili yaşamlarını tespit etmede teizm kadar güçlü ve etkin de olamamışlardır.[187]

Teizmi üç büyük dinin kendi kutsal kaynakları çerçevesinde kurulan teolojilerinin belirlediği ya da bilhassa İslam kelâmı ve felsefesinde ortaya konulan Tanrı inancının ifadesi olarak kabul ettiğimizde, doğal olarak ateizm de böyle bir Tanrı inancının sistematik eleştirisi ve reddi oluyordu. Bu Tanrı, en açık sıfatlarıyla şu şekilde nitelendiriliyordu: *"Ezeli ve ebedi, mutlak güç ve her şeyi kuşatan ilim sahibi, bütün varlığı yaratan, onun düzenleyicisi ve koruyucusu, insan için iyilik ve hayır isteyen, fiillerinde tam anlamıyla özgür, aşkın bir varlık."*[188]

Ateizmin tarihi eğer bu şekilde bir Tanrı kavramının dayandığı esasların eleştirisi ve reddi olarak düşünülürse, onun tarihi Orta Çağ'ın başlangıçlarına kadar götürülebilir. Ancak ateizmin tarihi yalnızca antik dönemdeki Sokrates (M.Ö. 469-399) ve Ksenophanes (M.Ö. 570-480) gibi örneklerde görüldüğü gibi, toplumun geleneksel Tanrı inancına ve kutsal

---

[186] Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 347.
[187] Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 347.
[188] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 139.

değerlerine karşı gelme şeklinde bir inançsızlık olarak anlaşılırsa bu durum ateizmin tarihinin felsefenin başlangıçlarına hatta Tanrı inancı kadar eskiye dayandığı anlamına gelmektedir.[189]

Nitekim kavramsal muhtevasındaki bütün bulanıklığa rağmen, genel olarak *“teistik Tanrı inancının reddi”* biçiminde tanımlanabilecek olan ateizmin düşünce tarihi süresince hem tanımından dolayı oluşan farklılıklardan, hem de ilişkilendirildiği tarihsel dönemi oluşturan sosyo-politik, dinsel ve kültürel şartların farklılığından dolayı çok değişik biçimlerde ele alındığı ve farklı değerlendirmelere tâbi tutulduğu söylenebilir.[190]

Ateizmin tarihçesini ana hatlarıyla *Antik Dönem (İlk ve Orta Çağ Ateizmi), Yeni Çağ* ve *Modern Dönem* olmak üzere üç dönemde ele almak mümkündür.[191]

1.3.1. Antik Dönem Ateizmi (İlk ve Orta Çağ Ateizmi)

Felsefenin, *“var olması bakımından varlığın araştırılması”* şeklindeki kısa tanımından yola çıkılarak zihinsel bir araştırma ve incelemenin başlangıçlarını M.Ö. VII-III. yüzyıllar arasını içine alan dönemde bulmak mümkündür. Bu dönem Grek felsefesi, İlk Çağ felsefesi ya da Antik Dönem terimleriyle ifade edilmektedir.[192] Bu düşünce hareketinin ilk beşiği olan İonia (İyonya) mitolojik anlayışın, insana benzer varlıklar yani *“Antropomorfizm”* düşüncesini ilk olarak aşan filozofların yetiştiği yerdir.[193]

Antik Çağ denildiğinde dar anlamda Yunan felsefesi ile bu felsefeden doğmuş olan Helenistik Roma felsefesi anlaşılmaktadır. Fikri çoğulculuğun hâkim olduğu bu çağda ilk olarak tabiat üzerine yapılmış çalışmalar ilgi çekicidir. İlk Yunan filozoflarının birtakım bilgilerini Doğu’dan ve çevre bölgelerdeki kültürlerden aldıkları bilindiğinden dolayı İlk Çağ denilince akla yalnızca eski Yunan kültürü gelmemelidir. Bu dönem sürecinde Uzak Doğu ve Hint kültür çevreleriyle beraber Mısır, Mezopotamya (Sümer, Akad, Babil, Asur), Hitit, Fenike, Yahudi, Pers, Roma ve Kartaca kültürlerinin de önemli bir yeri bulunmaktadır. Günümüzde Batı Anadolu’da bulunan İzmir ve Aydın şehirleri ile karşısındaki adaları da

---

189 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 139.
190 Akdemir, “Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme”, s. 351.
191 Akdemir, “Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme”, s. 351; Bakış, *Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm,* s.13; Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 47; Coşkun, “Ateizmin Çeşitleri ve Mutlak Ateizmin İmkânsızlığı”, s. 21; Ergezen, *Günümüz Ateistlerinde Hayatı Anlamlandırma,* s. 18; Kumek, *Antony Flew’un Tanrı İnancındaki Değişim,* s. 14; Muzaffer Telimen, *Alevi Gençliği ve Ateizm (İstanbul ve Tunceli Örneği),* Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2012, s. 15; Sulhan, *Çağdaş Ateist Varsayımlar –Tanrı Yanılgısı Örneği-,* s. 14-15; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 140; Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 24; Topbaş, *Ahmed Midhat Efendi’nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası,* s. 56.
192 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 140.
193 Saffet Suner, *Düşüncenin Tarihteki Evrimi,* Fatih Matbaası, İstanbul 1967, s. 58.

içine alan bölgeye o dönemde *"İonia"* adı verilmiş ve orada yaşayan İlk Çağ düşünürleri genelde tabiat üzerine araştırmalar yapmış ve bu çalışmaların neticelerine göre de eserler kaleme almışlardır.[194]

Günümüzdeki Batı kültür tarihinin; bilim, mantık, sanat, siyaset ve tabii kelâma ait bütün bölümleri Antik Dönem'le başlar. Fakat felsefi anlamda Tanrı kavramının kaynaklarını bulmak açısından Yunan Tarihi'nin neresine bakılması gerektiğini söylemek bu kadar kolay değildir.[195] Bu sebeple Antik Çağ, Yeni Çağ ve Modern dönemlerle mukayese edildiğinde, o dönemdeki ateizm düşüncesini gerektiği gibi ortaya koymak güç görünmektedir.[196]

Şöyle ki Homeros'un destanlarının Yunan kültür yaşamı üzerindeki etkilerini, en fazla din alanında görmek mümkündür. Herodot'a göre Hesiodos'la Homeros, Yunanlılar için bir *"Tanrılar Sistemi"* meydana getirmişlerdir. Bunların isimlerini ve ünvanlarını da vererek, tanrıların görevlerini ve etki alanlarını da tespit etmiş oldukları yazılmaktadır. Esasen bu şairler sayıları çok fazla olan yerli tanrılardan bir kısmını seçerek, bunlara kesin şekillerini vermişlerdir. Hatta tanrıları o dönemin Aristokrat kesimini örnek alarak sınıflandırmışlardır. Ege'de Aristokrat aileler, bir kralın çevresinde toplandıkları gibi, diğer tanrılar da Baş Tanrı Zeus'un etrafında yer almaktadırlar. Şairler tarafından, tam anlamıyla kişilik sahibi olarak kabul edilen bu eski Ege tanrıları, ilk olarak Aristokrat çevrelerde yer edinmeye başlamışlar, sonraları da halk arasında yayılmaya başlamışlardır. Böylelikle bütün Yunanlıların tanrıları olmuşlardır. Hatta o dönemdeki destanlar onlar için bir çeşit *"Kutsal kitap"* gibi görülmüştür.[197]

Destan şairlerinin etkisiyle, M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren tanrılar tamamen insan biçiminde düşünülmeye ve anlatılmaya başlanmıştır.[198] Bu tanrılar ölümsüz olmakla birlikte, insanlar gibi doğar ve doğururlar. Kendilerine kurban sunulan şehirlerle, kahramanların dostu olan bu tanrılar, insanlar gibi âşık olurlar, savaşırlar ve zengin şölenlerden hoşlanırlar. İnsanlar gibi süslenip, makyaj yaptıkları gibi bu tanrıların her biri başka başka şekillere girebilirler. Homeros'un tanrıları da insan öldürmeyi yasaklamamış, hatta kendileri bu cinayetlerden hoşlanmakla birlikte, sadece kendi buyruklarına aykırı olarak öldürenlerin

---

194 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 24.
195 Étinne Gilson (öl. 1978), *Tanrı ve Felsefe,* Mehmet S. Aydın (çev.), Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 23; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 140.
196 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 140.
197 Suner, *Düşüncenin Tarihteki Evrimi,* s. 44.
198 Suner, *Düşüncenin Tarihteki Evrimi,* s. 44-45.

suçlarını bağışlamamışlardır. Yine suçluların cezalarını affettirmek için başvurdukları kurban adamak ve sunak gibi rüşvetler en etkili yol olmaktadır.[199]

Bununla beraber zamanla bu tanrılarının heykellerini içine koyacak tapınaklar yapılmıştır. Bu heykellerin, destanların da etkisiyle artan antropomorfizm yüzünden zamanla gelişerek insan şeklini aldıkları görülmektedir. Tapınaklara gelince, bir Grek tapınağı Tanrı evi kabul edilmektedir fakat bugünkü kilise ve camilerin aksine, inananlar bu tapınaklara girip dua edemezlerdi. Dini törenlerini ise tapınağın önünde duran sunakların çevresinde yaparlardı. Bu dini törenleri yöneten *"hierevs"* adı verilen Grek rahipleri, diğer insanlardan üstün, tanrıların sevgisini kazanmış ve Tanrı kültünün sırlarını bilen olağanüstü insanlar olarak görülmüyordu. Bu rahipler, kent halkı tarafından seçilen devlet memurları olmaları sebebiyle; memur olmak için gerekli şartları taşıyan herkes rahip de olabilirdi. Bu nedenle rahipler sınıfı hiçbir zaman teşekkül etmemiştir. Nitekim her Yunanlı kendi tanrılarını tercih edebilmekte, dinini kendi dünya görüşüne uydurabilmekte özgür bulunmaktadır. Her şair de din efsanelerini kendi anlayışına göre anlatabilmektedir.[200]

Böylelikle, Antik Yunan'a inanç yönünden baktığımızda, bugünkü anladığımız manada bir din ve Tanrı inancına sahip olmamakla beraber, tam olarak dinsiz ve Tanrı'sız olduklarını söylemek de pek doğru bir hüküm olmasa gerektir. Antik Yunanlılar her ne kadar politeist ve antropomorfist de olsa bir Tanrı fikrine, O'nunla ilgili dini bir inanca ve hayata sahiptirler.[201] Düşünen insanlar arasında bilinen temel nitelikleriyle şöyle veya böyle bir din var oldukça, din ve din problemleri üzerine düşünme, yani din felsefesi için hareket noktasını oluşturacak esasların da bulunması gayet doğaldır. Bu problemlerin en önemlisi de bir Tanrı'nın var olup-olmadığı sorunu çerçevesinde temellendiğine göre; düşüncenin mantıksal bir şekilde çalışmaya başlamasıyla dinin geleneksel bilgilerinin belirli nispetlerde çatışmaya girdiği bir durum söz konusu olmaktadır.[202] İşte eski Yunan'da günümüzde anladığımız manada teistik bir Tanrı düşüncesi ve teistik bir teoloji olmadığından dolayı, Antik dönemde *ateizm*, nitelikleri tam olarak belli olan bir Tanrı'yı reddetmek değil de bir tür inançsızlık olarak görülmektedir. Çünkü bu dönemde, dogmatik monoteist dinlerde bulunan bir Tanrı kavramından ve onu güçlü bir doktrin olarak belirleyip savunan hâkim bir otoriteden söz

---

199 Cemil Sena, *Tanrı Anlayışı,* 1. Baskı, Remzi Kitâbevi, İstanbul 1978, s. 88.
200 Suner, *Düşüncenin Tarihteki Evrimi,* s. 45.
201 Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 351.
202 Friedrich Albert Lange (öl. 1875), *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi I-II,* Ahmet Arslan (çev.), Sentez Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 18.

etmek mümkün olmadığı gibi günümüzdeki anladığımız anlamda felsefi bir ateizmden de söz edilemez.[203]

İlk Çağ uzmanları modern dönemde *"ateizm"* olarak tanımladığımız şeyin Antik dönemin anlayışına uymadığını sürekli olarak ifade ederler. Tanrılarla ya da yaptıkları işlerle ilgili anlaşmazlıklar olmakla beraber kimi tanrıların varlığının zaman zaman reddedilmesi bile söz konusudur. Fakat ateizme dair modern düşüncenin temelinde yatan fikre, yani var olan dünyanın herhangi bir metafizik âlemden tamamen bağımsız olduğu görüşüne onların aklı neredeyse ermezdi. İlahiyatçı, Din Bilimleri ve Din Tarihçisi Jan Nicolaas Bremmer (d. 1944), Antik Yunan ve Roma Dönemi'nde ateizmin, hiçbir şekilde açıkça taraftarları olan popüler bir ideolojiye dönüşmediğini ifade etmiştir. J. N. Bremmer'a göre, Antik Dönem'de inançsızlığı dile getirme cesaretinde bulunanlar, aykırı kişiler ya da genellikle teorilerini pratiğe dökmeden veya dini pratiği bütünüyle reddetmeden tanrıların varlığına ilişkin entelektüel teorileri ortaya koyan gözüpek düşünürlerdir. J. N. Bremmer ortaya bir ateizm çıkarsa da bunun daha çok *"yumuşak"* bir ateizm ya da başkalarını önemsizleştirmek, gözden düşürmek için onlara izafe edilen bir ateizm olduğunu dile getirmiştir.[204]

J. N. Bremmer ayrıca, böyle yumuşak bir varlık gösteren ateizmin sadece metafizik âlemin kararlı bir inkârı sonucunda olmayıp, nihayetinde tanrıların varlığını muhafaza etmeye çalışan özgür düşünce kanalıyla meydana geldiğini söyler.[205] Bu da gösteriyor ki tarihsel süreç teizm ve ateizm kavramlarının anlam yükünü şekillendirmiştir.[206] Modern Dönem'de bir Tanrı inancına sahip olmak anlamına gelen *"teizm"* kelimesi, eski Yunanca'da *"Zeus"* ismine karşılık gelen *"Theus"*tan türetilmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Zeus/Theus politeist inanca sahip olan Eski Yunan'da, Tanrı ve tanrıçalardan oluşan tapınak konseyinin yani panteonun *"Baş Tanrı"*sıdır.[207] Eski Yunan'da insanlara zaman zaman müdahale ettiği düşünülen tanrılarla alakâlı mitolojik inanışlar yaygındır. Bu tarz inanç yapısında, neredeyse her şeyi ve her durumu tanrıların sevincine ve gazabına bağlayarak toplumsal yaşamı oldukça zorlaştırmışlardır. Çünkü ürettikleri bütün mitler, tabiatın ve insanoğlunun kaderinin hesabını tanrıların davranışlarına yormaya yönlendiriyordu. Bu sebeple tanrılarının, insanoğlunun faydasına olabilecek değişiklikleri yapmalarını sağlamak amacıyla, onların isteklerini ve

---

203 Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 351; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 140-141.
204 Hyman, *Ateizmin Kısa Tarihi,* s. 20.
205 Hyman, *Ateizmin Kısa Tarihi,* s. 21.
206 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 692.
207 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 692; Joseph Campbell, *Tanrının Maskeleri-3: Batı Mitolojisi,* Kudret Emiroğlu (çev.), Islık Yayınları, İstanbul 2016, s. 19-229.

ihtiraslarını öğrenip kurban, kefaret, büyülü sözler, ilahiler, şarkılar ve dualarla ikna etmeye çalışılır.[208]

Ateizm, ilk başta mitolojik tanrıların saldırılarına karşı bir tepki yani *"anti-zeuist"* bir girişim olarak ortaya çıkması sebebiyle Antik Dönem'de ateizmin temelinde *zeuizm* karşıtlığı üzerinden a-mitoloji olduğunu ifade etmek mümkündür. İlk Çağ'da ateist olarak nitelendirilen insanların gerçekte tanrısallığın belirli mitolojik kavramlaştırmalarını reddeden kimseler olduğu görülmektedir.[209] Bu sebeple ilk haliyle ateizm, gerçekte sosyal yaşamı ve insan zihninin çalışma prensiplerini mitolojiden ayrıştırma faaliyeti ile rasyonel bir ilahiyatın gelişmesine yardımcı olmuştur.[210]

Antik Yunan'da felsefe, dini ya da mitolojik anlayıştan kopuşun neticesinde, tabiatta meydana gelen olayların, doğaüstü sebeplerle değil de doğal sebeplerle izah edilmesi gerektiği düşüncesiyle, insan aklına dayanan bağımsız bir faaliyet olarak başlamıştır. Thales (M.Ö. 624-545), Anaksimandros (M.Ö. 610-546) ve Anaksimenes (M.Ö. 585-525) gibi filozoflar aracılığıyla kurulan Antik Yunan felsefesi yerel halk dinini ve mitolojik anlayışı reddetmekle beraber, onların sunduğu açıklama üslubundan tatmin olmamışlardır.[211] Öyle ki bu dönemde Tanrı düşüncesi, felsefi düzlemde ontolojik bir varlığın olup olmadığı sorunu etrafında devam ederken mitolojik Tanrı inançları halk arasında yaşamaya devam etmiştir. Bu sebeple Antik Dönem'de ortaya çıkan ateizm suçlamaları, mitolojik tanrılarını korumaya çalışan sıradan halk tarafından yöneltilmiştir.[212]

Orada yalnızca dünya-yaşam olgularının ve insanların geleneksel inançlarının akla uygun bir şekilde yorumu ve anlatımı olan felsefe ile dini nitelikli anlayışlar arasında bir uyuşmazlık söz konusudur. Daha sonraki dönemlerde görüldüğü üzere, teologlar ve din adamları tarafından ortaya koyulan ve müdafaa edilen teistik argümanların inkârı, ateizmi ifade etmektedir. Fakat İlk Çağ'da herkes tarafından inanılması zorunlu olan dini inanç esaslarını bu anlamda belirli bir din adamları grubunun biçimlendirip elinde bulundurduğu söylenemez. Din adına herkesin yapmakla sorumlu olduğu şey yalnızca görünürdeki birtakım ameller, ibadet ve törenlerdir ki bunlar da sıradan insanların gündelik yaşamının bir parçasıdır. Öte taraftan dini ve manevi hayatı oldukça iyi bilinen Yunan site devleti olan

---

208 Alev Alatlı, *Batı'ya Yön Veren Metinler-1 (Kökler/ Orta Çağlar),* 3. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 64-65; Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 692.

209 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 693; Karen Armstrong, *Tanrının Tarihi,* Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu (çev.), Ayraç Yayınevi, Ankara 1998, s. 10-12.

210 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 693.

211 Ahmet Cevizci (öl. 2014), *İlkçağ Felsefesi,* 9. Baskı, Say Yayınları, İstanbul 2014, s. 25.

212 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 693.

Atina'da, devletin dini inanılması zorunlu olan bir akaid sistemi üzerine kurulmuş değildir. Din yalnızca geçmiş farklı kaynak ve dönemlerden gelmiş, zaman içinde kutsallaşmış ve oturmuş birtakım inançlar, ritüeller ve törenlerden ibarettir. Devlet, halktan bu şekilde kalıplaşmış olan dinlerine şeklen bir saygı gösterilmesini yeterli bulmaktadır.[213]

İşte böyle bir ortamda, dini düşüncelerin de içinde bulunduğu mitolojinin verileri ilk kez Miletli doğa düşünürleri tarafından rasyonelleştirilmeye başlanmış ve dini niteliklerini kaybederek seküler bir özellik kazanmıştır. Kuşkusuz felsefe, kendisinin de beslendiği bu mitosları ve dini inançları çeşitli eleştiri veya reddetmelerle artık rasyonel bir sorgulamadan geçiriyordur. İlk Çağ'da bu duruma örnek olarak İonialı filozof Ksenophanes (M.Ö. 580- ?) gösterilir.[214] Ksenophanes, Tanrı'nın ölümlü olduğunu reddetmiştir. Ayrıca o, halkın antropomorfik inançlarına[215] ve politeist Tanrı anlayışına karşı gelerek, tanrılarla insanların arasında yüce tek bir Tanrı'nın olduğunu ve O'nun da insanlara benzemediğini ifade etmiştir. Ona göre, eğer öküzlerin, atların ve aslanların elleri olsa ve resim yapabilselerdi, aynı kendilerine benzeyen Tanrı resimlerini çizerlerdi. Tıpkı Habeşlilerin kendi tanrılarının basık burunlu ve siyah ya da Thrakialıların da gök gözlü ve kızıl saçlı olduğunu zannetmesi gibi.[216]

Yine ilk ateistlikle suçlanan[217] sofistlerden Protagoras (M.Ö. 482-411),[218] o dönemde politeizme inanmadığı için[219] Atina'dan kaçmak zorunda olduğunu anlamış[220] ve üzerindeki baskılar dayanılmaz hale geldiği bir dönemde Atina kralının himayesinde şehri terk etmiştir. Fakat gemi ile Sicilya adasına kaçmak isterken fırtınaya yakalanmış ve denizde boğulmuştur.[221] Hatta Protagoras'ın tanrılar üzerine yazdığı kitabı yargıçların emriyle yakılmıştır.[222] Protagoras ve Sofistlerin yaptıkları eleştirilerin sonucunda, dönemlerinde geçerli olan çok tanrıcılığın zihni temelleri yıkılmıştır.[223] Sokrates ise, Sofistler gibi insan hayatının pratik sorunlarıyla ilgilenmesine[224] rağmen gerçekte hazcı ahlâka inanmayan bir filozoftur.[225] Kendisi bir ekole ya da bir okula bağlı olmadığı gibi bir çığır da kurmaya

---

213 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 141.
214 Cevizci, *İlkçağ Felsefesi,* s. 23-25; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 141.
215 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 693.
216 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 141-142.
217 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 693.
218 Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 48.
219 Suner, *Düşüncenin Tarihteki Evrimi,* s. 72.
220 Lange, *Materyalizmin Tarihi*, s. 21.
221 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 693.
222 Lange, *Materyalizmin Tarihi*, s. 21.
223 Suner, *Düşüncenin Tarihteki Evrimi,* s. 74.
224 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 693; Macit Gökberk (öl. 1993), *Felsefe Tarihi*, 29. Baskı, Remzi Kitâbevi, İstanbul 2016, s. 43.
225 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 693.

kalkışmamıştır. Çarşıda, pazarda ve etrafta gezerek karşısına çıkan insanlarla sohbet etmeye çalışan Sokrates'in sohbet etmekteki amacı, insanları yaşamlarının anlamı ve amaçlarına dair düşünmeye sevk etmek, aydınlatmaya yöneltmek ve onlarda bu isteği uyandırmaya çalışmaktır.[226] Sokrates çok çirkin bir insan olduğu halde, bu, ondan başkasına Atinalıların ilgisini kaybettirebilirdi[227] fakat büyük kişiliği ile Atina halkı üzerinde derin bir etkisi olmuştur. Bir okulu olmamasına rağmen çevresinde büyük bir hayranlar grubu toplanmıştır. Bunların arasında Atina'nın ileri gelenleriyle, gençlerin en zekileri bulunmaktadır. Sokrates 70 yaşında iken, gençliği kendi fikirleriyle baştan çıkarmak ve Atina'ya yeni tanrılar getirmeye kalkışmakla suçlanıp, mahkemeye verilmiştir.[228] Sonrasında ise, baldıran zehiri[229] verilerek öldürülmüştür.

Yine, Yunan tanrılarından güneşin, müziğin, ateşin, sanatların ve şiirin tanrısı Apollon'un, güneşi, dört atlı arabasının üzerinde sürekli bir şekilde çekmediğini söyleyen Anaxagoras (M.Ö. 500-428) da ateistlikle itham edilmiştir.[230] Keza bir rahip tarafından ateist olmakla suçlanan Aristoteles (M.Ö. 384-322),[231] Sokrates'in başına gelen olayları bildiği için Khalkis isimli Yunan şehrine kaçarak Atina'yı terk etmiştir.[232] Daha sonra midesinde meydana gelen bir hastalıktan dolayı yaşamını yitirmiştir.[233] Bu düşünürlerin başına gelenler, o döneme ait din ve Tanrı inancını açıklayıcı olmakla beraber, dolaylı olarak ateizm anlayışını da açıklayıcı niteliktedir.[234] Filozofların bu eleştiri faaliyetleri büyük ihtimalle din felsefesinin de bir nevi doğuşu sayılabilir.[235]

Ateizm, bilimsel açıdan kendisine en önemli destek olarak *Materyalizmi* öngörür.[236] Bu da; var olan her şeyin maddeden oluştuğunu, maddeden bağımsız metafizik bir alanın bulunmadığını, bilinç, duygu, düşünce vb. unsurlara maddenin kaynaklık ettiğini, olup biten her şeyin yalnızca maddi nedenlerle açıklanabileceğini, sonuç olarak doğaüstü bir gücün var

---

[226] Gökberk, *Felsefe Tarihi,* s. 43.
[227] Alfred Weber, *Felsefe Tarihi: Felsefe, Metafizik ve Bilim,* H. Vehbi Eralp (çev.), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 52.
[228] Cevizci, *İlkçağ Felsefesi,* s. 143-151; Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 693-694; Gökberk, *Felsefe Tarihi,* s. 43-44; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 142.
[229] Lange, *Materyalizmin Tarihi,* s. 21.
[230] Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 351-352; Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 694; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 142.
[231] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 142.
[232] Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 352; Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 694; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 142.
[233] Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 694.
[234] Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 352.
[235] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 142.
[236] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 142.

olmadığını iddia eden, temelinde ateist öğretiler bütününe verilen isimdir.[237] Nitekim materyalizmi Antik Dönem'in ateizmi olarak kabul edebileceğimiz yönünde görüşler de bulunmaktadır.[238] Fakat böyle bir durum materyalist felsefenin, zaruri olarak ateizmi gerektirdiği anlamına da gelmemektedir. Çünkü Epiküros (M.Ö. 341-270)[239] eleştirilerine rağmen tanrılara kurban adamakta ya da bir din âlimi olan Gassendi (1592-1655), modern materyalizmin babası olarak görülebilmektedirler. Maddenin ezeliliğini, hiçbir şeyin yokluktan varlığa çıkamayacağı gibi yok da olamayacağını, kâinatın yalnızca madde ve boşluktan meydana geldiğini, evrenin atomlardan yani bölünemez parçalardan oluştuğunu, hareketin başlangıçsız olduğunu, düşüncenin ve ruhun da maddeden ortaya çıktığını, en önemlisi de kâinatı yöneten herhangi bir doğaüstü gücün var olmadığını savunan bu felsefe, daha çok *Klasik Materyalizm* ya da *Grek Atomculuğu* diye bilinir.[240] Demokritos (M.Ö. 460-370), Epiküros ve Lucretus (M.Ö. 94-55) Antik materyalizmin başlıca temsilcilerindendir.[241]

Demokritos, maddeyi tüm varlıkların kaynağı ve yaratıcısı olarak kabul eden, yani Tanrı yerine maddeye tapan maddeci ateizmin ilk temsilcisidir. Demokritos'un düşüncesine göre; evren sonsuz atomlardan oluşmuştur. Atomlar birbirine benzeyen, aynı cinsten, ezeli ve ebedi, kendi kendine hareket eden varlıklardır. Atomların boşlukta hareket ve çarpışmalarından dolayı bütün tabiat yani eşya meydana gelmiştir. Eşyaya ait sıfatların değişik olması ile varlıklar çeşitlilik kazanmıştır. Evrende atomlar, hareket ve boşluk olmak üzere üç ezeli hakikat vardır. Atomların hareketleri tesâdüfi zaruretlerden doğan bir sonuçtur.[242]

Materyalizmin ilk habercisi durumundaki atomculuğu, İlk Çağ'ın ateizmi olarak kabul edebiliriz fakat Antik Yunan'da materyalist olmayan ve doğal olarak kendilerine ateist denilemeyecek filozoflar da bulunmaktadır. Ayrıca tabiat ile ilgili araştırmalarda bulunan herkesi ateist olarak nitelendirmek de doğru değildir. Sokrates öncesi dönemde yetişen ve gerçek bir düşünür olarak nitelendirilen Ksenophanes (M.Ö. 569-477), Herakleitos (M.Ö. 540-480), Empedokles (M.Ö. 492-432) ve Anaksagoras (M.Ö. 500-428) gibi filozofların düşüncelerinde Tanrı kavramıyla paralellik gösteren birçok nokta bulunmaktadır.[243] Hatta Yunan felsefesinin kaynaklarının derinliğine kadar inildiğinde görülür ki evren ilâhi ve

---

237 Topaloğlu, "Materyalizm", *DİA,* XXVIII, s. 137.
238 Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 352.
239 Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 352; Gökberk, *Felsefe Tarihi,* s. 87.
240 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 142.
241 Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 352; Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 47; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 142; Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 39.
242 Coşkun, "Ateizmin Çeşitleri ve Mutlak Ateizmin İmkânsızlığı", s. 21; Gökberk, *Felsefenin Tarihi,* s. 35-38.
243 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 40.

canlıdır. Bu öğreti doğu ve antik Helen dinlerine uygun düştüğü gibi, aslında bu dinlere göre doğanın güçleri ve yıldızlar ilâhi kaynaklı olup bütün doğa ilâhi olarak değerlendirilmektedir. Aristoteles, *"Nefs Üzerine İnceleme"* isimli kitabında şunları söylemektedir: *"Bazı düşünürler nefsin bütün kâinatla karıştığını ifade ederler. Belki de Thales'in düşüncelerinin kaynağı her şeyin tanrılarla dolu olduğu fikridir."* Bu düşünceye göre evren canlıdır ve dünyanın nefsi, ilâhidir. Tanrı ile âlem arasındaki ilişki nefis ile beden arasında bulunan ilişki gibidir. Bu fikir Platon'da hatta Aristoteles'in bazı metinlerinde, daha sonra da Stoalılarda bulunur.[244]

Bu düşünürlerin fikirlerine bakıldığında maddi âlemin ötesinde var olduğunu düşündükleri ve onunla bütün varlığı açıkladıkları soyut bir kavrama da rastlamaktayız. Nitekim doğayla ilgili çalışmalarından dolayı Antik Dönem'i tam olarak ateist gibi düşünmek ve bu hatalı saptamayı da ideolojik amaçlar için çeşitli şekillerde tekrarlamak yanlış olacaktır. Üstelik Antik Çağ'daki atomcu filozofların kendilerini günümüzdeki anladığımız şekliyle ateist olarak nitelendirmek de çok doğru olmayacaktır. Yukarıda da değindiğimiz gibi muhakkak ki bu filozoflarda mitoslarla mücadele ön plandadır. Ayrıca bu çerçevede bilimsel açıdan düşünmeye başlamanın ilkleri oldukları da çok açıktır.[245]

Helenistik Dönem'de yerli halk kendi pagan inançlarını ve mitolojik tanrılarını korumak adına filozofları inançsızlıkla yani ateistlikle suçlamayı sürdürmüşlerdir. Daha sonraki dönemde ise, Roma'da halk arasında yaygın olan pagan inançlar, Hristiyanlığı Tanrı tanımaz, Tanrı bilmez anlamlarına gelen *"atheoi"* ve *"heretic"* kelimeleri ile ifade etmişlerdir. Dolayısıyla tarihte ilk kez, kutsal kitabı ve peygamber inancı olan insanlar ateist olmakla itham edilmişlerdir. Bu farklı vaziyet içinde ortaya çıkan Tertulian (M.S. 160-225) ve Origenes (M.S. 184-254)gibi düşünürler, putperestlerin Hristiyanlara karşı yaptıkları ateistlik suçlamalarıyla mücadele etmiş ve pagan teistlere karşı Hristiyanlığı savunmuşlardır.[246]

Antik Çağ'da felsefenin vasıtasıyla ikinci kez dini bir dünya görüşü oluşturma yolundaki büyük deneme Hristiyanlık çerçevesinde yapılmıştır. Bu döneme *Patristik Felsefe* adı verilir. Patristik felsefe, kilise kurucularının felsefesidir. Bunlar, II. ve VII. yüzyıllar arasında yaşayan Hristiyan öğretisinin temellerini atan bilginlerdir ve hepsi kilisenin *aziz,*

---

244 Claude Tresmontant, "Ateizmin İlk Kaynakları", Hayrani Altıntaş (çev.), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 26, S. 1 (Ağustos 1984): s. 437-438.
245 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 40.
246 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 694.

kutsal, ermiş diye görülen din adamlarıdır.[247] Diğer taraftan Hristiyanlığın ortaya çıkışıyla hem Rudolf Bultman (1884-1976)'ın da belirttiği gibi *"inancın mitolojiden arındırılması"* süreci hızlanmış, hem de Paul Tillich (1886-1965)'in ifadesiyle metafiziksel alana çekilen Tanrı'ya, ontolojik alanda hakikat atfedilmiştir. Fakat *Zeuizm* antropomorfist şekliyle metafiziksel alanı istila ettiği için, Orta Çağ'da dini ve felsefi manada tam bir ateizm düşüncesinin görüldüğü söylenemez.[248]

Orta Çağ'da felsefenin temeli dini idi. Hristiyanlık bu dönemde, kendi düşünce ve prensipleriyle, sağlam bir birliği olan evrensel bir kültür yapısı kurmuştur. Felsefe ise, bu kapsamlı kültür yapısı içinde yalnızca bir organdı ve bu organizmada onun görevi Kilisenin doktrinlerini desteklemekti. Kiliseye göre, Antik Çağ'ın birkaç büyük düşünürü ile Kilise Babaları'nın fikirlerinde ve inandıklarında değişmeyen kesin doğrular gizlidir. Kilisenin değişmeyen doğruları, her çeşit bilgi için olduğu gibi, felsefe için de birer ölçü ve amaçtırlar. Dolayısıyla felsefeye düşen görev, Hristiyanlığın temeli olan bu doğruları akılla işleyerek aydınlatmak ve savunmaktır. Böylece felsefe, teolojinin bir bilgi kolu olmuştur.[249]

Öyle ki Orta Çağ'da ontoloji, epistemoloji ve ahlak gibi felsefenin kendisine konu edindiği tüm alanlarda monoteistik dinlerin teolojilerinin, özellikle de Hristiyanlığın teolojisinin ve onun kurumsal temsilcisi kilisenin tesirinin ve üstünlüğünün kendisini ortaya koyduğu görülmektedir. Bu durum açık olarak Hristiyan âleminde aforoz, engizisyon, endülijans ve Kutsal Roma Devleti gibi kavramların belirttiği anlam ile eğitim ve öğretim, devlet ve hukuk gibi hemen hemen tüm kurumları belirleyen bir hususiyet olarak, din ve devlet otoritesinin birleşmesinden doğan kuvvetli etkiyi göstermektedir.[250] Onun için Orta Çağ'da ateizm, sistemli bir şekilde değil de daha çok gizli ve dağınık bir biçimdedir. Özellikle de otoriteye, yani dönemin resmi taleplerine yönelik bir tepki hareketi şeklinde kendisini göstermiştir.[251]

Orta Çağ'da felsefi manada ateizmin yaygın olmamasının iki temel sebebe dayandığı söylenebilir. Bunlardan birincisi kilisenin baskısı; diğeri ise ateizmin ortaya çıkacağı fikri bir boşluğun oluşmamasıdır. Orta Çağ, dini inançlar, sosyal yaşam ve bilimsel düşünce gibi yaşamın her alanında ve kademesinde Hristiyanlık doktrinlerinin ve kilisesinin hâkim olduğu

---

[247] Gökberk, *Felsefenin Tarihi,* s. 125-126.
[248] Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 694.
[249] Gökberk, *Felsefe Tarihi,* s. 163.
[250] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 144.
[251] Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 352-353; Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 49; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 144; Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 41.

ve de tek sulta olarak kabul edildiği dönemdir. Tabii bu dönemde tek neden kilisenin baskı ve otoritesi değil, bununla birlikte çok kuvvetli teistik düşünce ekollerinin de bulunmasıdır. [252] Çünkü dini düşüncenin zirvede olmasının yanısıra çok farklı filozoflarca ele alınıp mantıklı bir şekilde temellendirilmiştir. Özellikle Platoncu ve Aristotelesçi fikir ekollerinin faal olması sebebiyle de ateizmin ve ateistlerin düşünce düzeyinde azınlıkta kaldıkları görülmektedir. Ateist olmakla suçlanan bazı kimseler de gerçekte ateist olmayıp kilisenin çizgisini reddeden ve bu yüzden de din dışına sürüklenen kişilerdir. Bruno (1548-1600) ve Vanini (1585-1619) gibi kilisenin öğretilerinden farklı söylemlerde bulunan kişiler de bu dönemde yargılanmaktan kurtulamamışlardır.[253] Yine Orta Çağ'da Skolastik ve Patristik felsefe ekollerini temsil eden Augustinus (M.S. 354-430), Anselmus (1033-1109) ve Aquino'lu Thomas (1225-1274) gibi düşünürlerin o dönemin düşünce dünyaları üzerindeki faaliyetleri hatırlanırsa, ateizmin o dönemde niçin sistemli bir biçimde ve yüksek sesle dillendirilmediği daha iyi anlaşılabilir.[254]

Orta Çağ'da İslam âleminin fikir dünyasına baktığımızda ise, tıpkı önceki devirlerde olduğu gibi, bu devirde de ateizmin çok yaygın ve etkili olmadığı görülmektedir. Bununla beraber İslam tarihinde ateizm denilince, yukarıda da kısaca bahsettiğimiz gibi iki isim öne çıkmaktadır. Yahyâ b. Muhammed b. İshâk er-Râvendî (öl. 301/913-14) ve Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî (öl. 313/925)'dir. Bu düşünürler vahiy, nübüvvet ve mucize gibi dini itikatları eleştirmiş ve geleneğe karşıt şeyler söylemişlerdir.[255]

Ne var ki İbnü'r-Râvendî hakkında net bilgilerin olmamasıyla beraber ona nispet edilen fikirlerden maddeci olduğu ve Kur'ân'a inanmadığı anlaşılmaktadır. Fakat bu ve benzeri fikirlerin İbnü'r-Ravendi'den daha çok hocası Ebû Îsâ Muhammed el-Verrâk (öl. 247/861)'a ait olduğu, onun da ateist olmaktan ziyade deist fikirleri benimsediği belirtilmiştir. İslam dünyasında Calinus (Galen) ismiyle de tanınan Ebû Bekr er-Râzî ise, ateist olarak meşhur olmuştur.[256] Ebû Bekir er-Râzî, İslam dünyasında fikri hareketliliğin çok olduğu hicri III. ve IV. yüzyıllarda yetişen düşünürlerden birisidir. Öncelikle tıp olmak üzere ahlâk, mantık, metafizik, doğa bilimleri, fizik, kimya ve musiki gibi pek çok alanda eserler yazmıştır.[257] Ayrıca kendisi Tabiat Felsefesi'nin kurucusu sayılmaktadır.[258] Onun hakkında

---

[252] Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 353; Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 50; Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 42.
[253] Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 41-42.
[254] Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 353.
[255] Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 353; Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 41.
[256] Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 41.
[257] Hüseyin Karaman, *Ebu Bekir Râzi'nin Ahlâk Felsefesi,* 1. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 11.
[258] Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 41.

her dönemde ateist olduğuyla ilgili çeşitli tartışma ve spekülasyonlar devam etmiştir.[259] Fakat onun ateist (mülhid) olarak bilinmesine rağmen, felsefi sisteminde Tanrı'ya yer verdiği, aynı zamanda O'nu beş ilkesinden biri olarak gördüğü de bilinmektedir. Diğer ilkeler ise ruh, madde, mekân ve zamandır. İbnü'r-Râvendî gibi er-Râzî'nin de kesin olarak ateist olup olmadığı ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak peygamberlik kavramıyla mücadele ettikleri bilinmektedir. İslam dünyasında bu filozofların yanı sıra zaman zaman ateistlerle aynı çizgide görülen ve dehri, zındık gibi terimlerle isimlendirilen kişiler de olmuştur.[260]

1.3.2. Yeni Çağ Ateizmi

Ateizm, gerçekte Yeni Çağ ile başlayıp, en ileri şeklini Modern dönemde kazanacaktır. Üstelik bu durum onun, Orta Çağlarda formüle edilen teizmin bir eleştirisi ve reddi olduğu gerçeğini de ortaya koyar. Fakat bu eleştiri ve ret daha çok kurumsallaşmış Hristiyanlığa yani kuruluşundan itibaren güçlenerek geliştirdiği uygulamalarınadır. Orta Çağ'ın Tanrı ve Tanrı-âlem ilişkisine dair çıkardığı teistik argümanların rasyonel olarak tekrardan ele alınması, dönemin zihni ifadesi olan skolastisizme karşı Rönesans ve Reform hareketleri, yine gitgide gelişen Tabiat bilimlerinin materyalist bir bakış açısıyla ateizmi destekler şekilde yorumlanması ve Hümanizm, günümüzdeki ateizmin en önemli dinamikleri ve altyapısı olacaktır.[261]

Bir fikrin, kendisinden daha öncesi ve sonrası ile olan etkileşimi yani sürekliliği gerçeği, diğer dönemler için olduğu gibi Yeni Çağ'ın da başlangıç ve bitiş sınırlarını kesin tarihlerle tespit etme zorluğunu gösterir. Fakat yine de felsefe tarihçilerinin ortalama kanısı, söz konusu çağın başlangıcına René Descartes (1596-1650)'ın konduğu XVII. ve XVIII. yüzyılları içerdiği doğrultusundadır.[262] Hatta Descartes'a Yeni Çağ felsefesinin *"kurucu babası"* denilmektedir. Onun bu çağın ilk büyük sistemcisi olarak düşünülmesinin doğru bir anlayış olduğu belirtilmektedir. Çünkü Rönensans'ın başından bu yana yeni bir kültürü, yeni bir bilimi kurmaya çalışan anlayışlarını, Descartes'ın felsefesinde derleyip toparlayarak büyük bir senteze ulaşmışlardır. Bu, Yeni Çağ kültürünün ilk önemli bağlantısını ortaya koymuş olan bir yöntemdir.[263] Ne var ki Descartes'ın felsefesinin yöntembilimsel bir kırılmayı hayata geçiren bir yanı da vardır. Zira Kartezyen düşünce devrimi özellikle teolojik bilgi kuramının

---

[259] Karaman, *Ebu Bekir Râzi'nin Ahlâk Felsefesi,* s. 11.
[260] Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 353; Geniş Bilgi İçin Bk: Necip Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri,* 4. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 55-75; Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 41-42.
[261] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 144.
[262] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 144.
[263] Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 228.

ve yöntembiliminin reddiydi.[264] Bundan sonraki gelecek iki yüzyılın felsefe ile diğer bilgi alanlarındaki çalışmaları daima bu bağlantıyı çıkış noktası olarak alacaklardır.[265]

Descartes'ın yönteminin belirgin yönü öncelikli olarak *"akla"* dayalı *"kesinlik"* arayışıydı ve bu da onun yöntemini daha önceki teolojiden farklı kılan sebeptir. Ona göre kesin bilgi ancak aklın temeline dayandırılarak güvence altına alınabilirdi. Fakat bu aklın doğruluğu gelenekle tecrübe edilmemiş ve güvenilir rasyonel temele oturtulmadan kabullenilmiş herhangi bir bilgiyle sınırlandırılmaması gerekirdi.[266]

Descartes, *"ben"* bilincinin mutlaklığına dayalı bilgi temeli üzerine başka bilgiler kurabilmek ve böylelikle de bir temsil epistemolojisine yol açabilmek için, şüphe eden öznenin kuşku duyulamaz varoluşundan hareketle sonsuz bir kâmil varlığın varoluşuna ulaşmıştır. Yalnız burada Tanrı, Orta Çağ düşüncesindeki gibi, Kadir-i Mutlak yani insanı ve onun aklını yaratan durumunda değil de insan aklı tarafından var kabul edilen bir varlık olmak durumundadır.[267] Burada gerçekten bir baş aşağı etme görülmektedir. Çünkü insan aklı, yaratılmış olduğu gerçeğiyle ve ilahi bilgiye iştirakiyle haklı gösterilmemekte, aksine insan aklının doğruladığı ve akla dayandığı kabullenilmiş olan bilgi geçerli bilgi sayılmaktadır.[268]

Diğer taraftan Tanrı'nın varlığıyla ilgili argümanlar mutlak sonuçlara ulaşan rasyonel kanıtlamalara dönmekle kalmaz, bu değişim beraberinde ispatlanmış Tanrı kavramının dönüşümüne de yol açmaktadır. Bazıları için akli delillerle ispatlanan Tanrı'nın, Tanrı olduğu söylenemez. Edebiyat eleştirmeni Joseph Hillis Miller (d. 1928) Kartezyen düşünce çerçevesinde, egonun her şeyi zan altında bıraktığını ve kendi dışında ne varsa düşünen gücün nesnesi olarak tanımlandığını ifade etmiştir. J. Miller'e göre: *"Cogito ergo sum: Descartes'ın aşırı kuşkusunun benlikle ilgili vardığı mutlak kesinlik şeylerin, yalnızca ben onları düşündüğüm için en azından benim açımdan, var oldukları varsayımına gider."* Yine o, her şey yalnızca egoya yansıdığından dolayı var olduğunda, insan denizi içip bitirmiştir, der. Şayet insan özne olarak tanımlanırsa, onun dışında olan her şeyin nesneye dönüşeceğini dile getirmiştir. Ve buna insanın bilgisinin yegâne yüksek nesnesine dönüşen Tanrı da dâhil olmaktadır. Bir zamanlar her şeyin yaratıcısı ve güç sahibi olan Tanrı, diğer her şey gibi

---

[264] Hyman, *Ateizmin Kısa Tarihi,* s. 35.
[265] Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 228.
[266] Hyman, *Ateizmin Kısa Tarihi,* s. 36; René Descartes, *İlk Felsefe Üzerine Metafizik Düşünceler,* Mehmet Karasan (çev.), Maarif Matbaası, 1942, s. 29, 60, 66-67, 69, https://turuz.com/storage/2011-her_konu/1142-Ilk_Felsefe_Uzerine_Metafizik_Dushunceler-Descartes_-1942-223s.pdf.
[267] Ahmet Cevizci, *17. Yüzyıl Felsefesi,* 4. Baskı, Say Yayınları, İstanbul 2016, s. 151.
[268] Hyman, *Ateizmin Kısa Tarihi,* s. 37.

düşüncenin nesnesi olmuştur. Ne yazık ki insanoğlu denizi içip bitirdiğinde denizi yaratan Tanrı'yı da içip bitirmiştir. Miller, bu anlamda her insanın Tanrı'nın katili olduğunu söyler.[269]

Tüm bu düşünceler çizgisinde Descartes'ın Tanrı'ya yakarışının farklı bir teolojik kategoriden alınıp seküler rasyonalist bir çerçeveye uyarlandığını öne sürenler, her ne kadar etkilerinin açıkça ortaya çıkması biraz vakit alsa da netice olarak Descartes'ın ateist bir bilgi kuramına kapıyı açtığını iddia etmişlerdir.[270] Yeni Çağ'da ateizm, düşüncenin her alanında olduğu gibi inişleri ve çıkışlarıyla hem kendi içinde hem de modern dönemin referansı olması yönünden, oldukça fazla bir çeşitlilik ve derinlik arz eder. Hızla gelişen bu çok yönlü felsefeler, çeşitli ontolojilerin teşekkül etmesine, dolayısıyla Tanrı hakkında da teist, deist, panteist, agnostik ve ateist gibi çok farklı ulûhiyet düşüncelerinin ortaya çıkmasına imkân vermiştir.[271]

Mesela, Tanrı'yı açıkça reddetmeyen filozof Thomas Hobbes (1588-1679), agnostik bir tutumla ruh, melek ve Tanrı'nın düşünülüp kavranılamayacağını iddia etmiştir. Ayrıca hukuk ve ahlak gibi, dini de devletin yönetimine bırakarak kilisenin dünyevi egemenliğine ve teolojiye saldırmıştır. Yine kendisi bir din adamı olduğu halde Gassendi, Epiküros kaynaklı bir materyalist olabiliyor ve en önemlisi Hristiyan inancına bağlı olduğunu dile getiren Descartes artık Orta Çağ Hristiyan ilim ve felsefe düşüncesine son veriyordu.[272] Öte taraftan bir Yahudi olduğu halde havradan aforoz edilen Spinoza (1632-1677)'nın Panteizmi ve en meşhur Panteist olması,[273] Leibniz (1646-1716)'in teodisesi,[274] David Hume (1711-1776)'un kötülük problemi[275] ve XVIII. yüzyıl Aydınlanmacılarının deist tutumları, Hristiyanlığın veya diğer Monoteist dinlerin teolojik yapılarına ciddi eleştirilerde bulunuyorlardı.[276]

Teolog ve felsefeci Michael J. Buckley (1931-2019) ilk defa *"ateizm"* terimini kullanma girişimini, 1540 yılında Plutarkhos'un *"Batıl İnanç Üzerine (On Superstition)"* isimli eserinin çevirisini yapan İngiltere'deki Yunanca uzmanı Sir John Cheke'e kadar

---

[269] Hyman, *Ateizmin Kısa Tarihi,* s. 42.
[270] Hyman, *Ateizmin Kısa Tarihi,* s. 42.
[271] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 144-145.
[272] Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 353-354; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 145; Geniş Bilgi İçin Bk: Rene Descartes, *Felsefenin İlkeleri,* Mesut Akın (çev.), Say Yayınları, İstanbul 2007, s. 47-99.
[273] Geniş Bilgi İçin Bk: Spinoza, *Etika*, Hilmi Ziya Ülken (çev.), Dosy Yayınları, Ankara 2016, s. 31-76.
[274] Geniş Bilgi İçin Bk: Gottfried Wilhelm Leibniz, *Teodise*, Hüseyin Batuhan (çev.), Fol Kitap, Ankara 2019, s. 15-51.
[275] Geniş Bilgi İçin Bk: David Hume, *Din Üstüne Diyaloglar,* Mete Tunçay (çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.
[276] Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 354; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 145

götürmektedir. Terimin ilk olarak bu bağlamda kullanılması oldukça yol gösterici niteliktedir. Fakat Cheke terimi kullanırken tam olarak tutarlılık içinde değildir. Onun çevirisinde bu kelime, tanrıların olmadığını düşünenlere karşı bir çeşit suçlamayı içermektedir. Ama eserin tercümesine ek olarak yazdığı kendi denemesinde, ilahi takdirin kendine has öğretisinin reddine işaret etmektedir. Bu kullanımdaki düşünceye sahip ateistler tarafından reddedilen şey, tanrıların dünyaya müdahalede bulundukları, kendi plânları ve gayeleri doğrultusunda onu yönlendirdikleri inanışıdır. Kavramın bu şekildeki farklı kullanımları daha sonraki dönemlerde genellikle toplum içerisinde de görülürken, Buckley bu düşünceden yola çıkarak terimin tanımlanmasında ve kullanılmasında *"hafiflik"* olduğu sonucuna varmıştır. Demek ki her ne kadar sonraki dönemlerde teizmin tamamen reddine işaret etse de o dönemde hem İngiltere hem de Fransa'da *"ateizm"* sözcüğü genellikle *"kâfirlik"* anlamına gelmektedir.[277]

1540-1630 yılları arasında yaşanan dönemde, *"isyankâr ateist"* daha çok Tanrıcı dünya görüşünün belirli temel doktrinlerini sorgulayan veya reddeden kimseydi, fakat daha sonra genel anlamı ile benzer dünya görüşlerini sorgulayan veya inkâr eden kimse oldu. Ancak 1630 yılları, Batı Avrupa'nın moderniteye geçişinin sancılarını çektiği bir dönemdir. Ve bu dönemde *"ateizm"* kavramı değişerek günümüzde bize daha tanıdık olan biçimine girmesiyle neticelenen bir devrim gerçekleşmiştir. Bu durum ise teizmin kendi gerçeğini reddetmeye hazır, başlarda sayıları az olmakla beraber giderek büyüyen bir grubun ortaya çıkışına tepki olarak yaşanmıştır. Bilim insanı, felsefeci ve sosyolog Michel De Certeau (1925-1986) o yıllarda Fransa'da yaşananlar sırasında tartışmalara konu olan ateistlerin; her kilisenin kâfirleri, kurallara karşı gelen inanç sahipleri ve buna benzer kimseler olarak nitelendirildiğini söyler. M. De Certeau, o dönemde anlaşmazlığın çok geçmeden Tanrı'nın varlığı konusu etrafında dönmeye başladığını hatta 1630 yıllarında sefihler, âlimler ve şüphecilerden oluşan grupların ortaya çıktığını belirtir. Ve bu grupların 1680 yıllarına kadar geri gelmek üzere gözden kaybolduklarını da sözlerine ekler. O, yüzyıl önce hiç tanınmayan ve ağza alınmayan *"ateizm"*in artık bilinen bir gerçek haline geldiğini ifade etmektedir.[278]

Gerçekte Fransızlar açısından ateizmin saygınlık kazanmasını taçlandıran olayın Fransız Devrimi (1789) olduğu bilinen bir gerçektir. O yıllarda sosyo-politik açıdan ateizm aniden devlet düşmanı olmaktan çıkarak resmi devlet inancına dönüşmüştür. Fakat bu durum o dönem için Amerika ve İngiltere'de oluşmamıştır.[279] Altyapısı devrim ile atılan ve

277 Hyman, *Ateizmin Kısa Tarihi,* s. 21.
278 Hyman, *Ateizmin Kısa Tarihi,* s. 22.
279 Hyman, *Ateizmin Kısa Tarihi,* s. 22, 25-26.

Aydınlanma hareketinin sonucunda insanı mitolojiden, hurafelerden ve dini düşüncelerden kurtarıp aklın emrine veren bir anlayış gelişmiştir.[280] Geçmişten devraldığı vahiy, anane ve dini sulta gibi kutsal kavramları ve bunlarla ilgili dini ve teolojik değerlendirmeleri, akıl adına eleştirme ve sorgulamayı amaçlamaktadır. Burada artık birliğin ilkesi akıldır, iman değildir.[281] O dönemde yapılan Akıl Tapınakları ve Akıl Kültü'nün kurulması bu dönüşümün özellikle canlı ve yakın tanığıdır.[282]

Ateist olduğunu açıkça söyleyerek, itiraf eden ilk filozofun, günümüzde St. Germain Bulvarı'nda heykeli bulunan D. Diderot olduğu konusunda görüş birliği bulunmaktadır. M. J. Buckley, Diderot'u pek çok açıdan ateistlerin ilki olarak görmekte, fakat onu kronolojik olarak değil de ilk ve asıl destekçisi olması ve yankı uyandırması bakımından önemli görmektedir.[283] Diderot, mevcut dinin korku ve insanın zayıflıklarının üzerine kurulu olduğunu, ayrıca dinin; yanlış delillendirmelere dayalı, din adamları sınıfının ürettiği ve kendi egemenliklerini sürdürmeye yönelik dokunulmaz bir şey olduğunu iddia etmektedir.[284]

Yeni Çağ'da Materyalizmi merkeze alarak ateizmi temellendirmeye çalışan düşünürler de olmuştur ve bunların başında Baron D'Holbach (1723-1789) gelmektedir. *"Doğa Kanunu (Systeme De La Nature)"* isimli eseri Materyalizm'in İncil'i sayılan ve Fransız Ansiklopedistlerinden olan Holbach, maddenin dışındaki her şeyin bir kuruntu olduğunu iddia etmiş, hatta bütün din ve Tanrı anlayışlarıyla da mücadele etmiştir.[285] Filozof bir taraftan Tanrı'nın varlığı hakkında kendi yaşadığı döneme kadar geliştirilmiş olan teorik iddialara, diğer taraftan da daha çok dinin insanlarla ilgili pratik yönüne karşı çıkmaktadır. Onun düşüncesine göre zihnin, Tanrı'nın varlığını ispatlamak için ortaya koyduğu kanıtlar, genellikle zayıf ve belirsiz skolastik kılıflardan ibarettir. Çünkü madde ve hareket her şeyi cevaplamaktadır. Kâinatı Tanrı ve tesadüf değil, zorunlu yasalar yönetmektedir.[286] Doğadaki her şeyi mekanizm (mekanikçilik)[287] açıklayabilir, ayrıca doğada teleolojik bir esas yoktur.

---

[280] Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 354; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 146.
[281] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 146.
[282] Hyman, *Ateizmin Kısa Tarihi,* s. 25.
[283] Hyman, *Ateizmin Kısa Tarihi,* s. 24.
[284] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 148.
[285] Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 355; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 145.
[286] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 145.
[287] Mekanizm (Mekanikçilik): Evrende gelişen bütün olayları mekanik nedenlerle açıklayan fikir akımıdır. Mekanizm, bütün olay ve olguları hareketle ve hareket yasalarıyla açıklamaktadır. Mekanizm için fiziksel varoluşun geliştirdiği fiziki olay ve olguların yanı sıra canlılar dünyasındaki bütün olaylar ve olgular da gene salt hareketle açıklanmaktadır. Geniş Bilgi İçin Bk: Felsefe.gen.tr, https://www.felsefe.gen.tr/mekanizm-mekanikcilik-nedir-ne-demektir/ (06.01.2021).

Din, insanın her çeşit bozulmasının ana sebebidir. Doğa hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmayan insanı, din, mistisizme yönlendirmiş, mutsuzlaştırmış ve ahlak bakımından bitirmiştir. Dolayısıyla bilimin de en büyük düşmanı olan teizm ya da panteizm ve deizm gibi hangi düşünce olursa olsun, her türlü Tanrı kavramından ve dinden, onların adını bile anmayacak şekilde uzaklaştırılmalıdır.[288] Baron D'Holbach'ın yanında Anthony Collins (1676-1729), Julien Offray de La Mettrie (1709-1751), Denis Diderot, Thomas Paine (1737-1809) ve Percy Bysshe Shelley (1792-1822) gibi düşünürler bu dönemin önde gelen ve dine karşı çıkanlarındandır.[289]

Kısaca, Rönesans ve Reform hareketlerinin sonucunda kilise Batı dünyasındaki gücünü ve faaliyetlerini kaybetmiş, ayrıca insan aklının özgürleşmesi yolunda ciddi adımlar atılmıştır.[290] XVIII. yüzyıl ile başlayan Aydınlanma hareketi ise metafiziğe karşı sistemli bir şüphecilik oluşturmuştur.[291] Ancak unutulmamalıdır ki XVIII. yüzyılda din hâlâ etkilidir. Lakin eleştirel ve akılcı yaklaşım, felsefe ve toplum hayatının hemen her alanında bir dünyevileşmeyi yani seküler yaşamı başlatmış, genelde din, özelde de Hristiyanlık üzerinde küçümseyici ve alaycı tavırlar sergilenmiş, kimi zaman da dine karşı ciddi olarak eleştiriler yöneltilmiştir. Bütün bunlar XIX. ve XX. yüzyıllardaki teorik, politik ve bilimsel çıkışlı ateist hareketlerin de bir manada kaynağını oluşturacaktır.[292]

1.3.3. Modern Dönemde Ateizm

Dini inancın egemen olduğu Orta Çağ'da ateizm kendini çok göstermese de bu çağda görülen *"gnostik"* ve *"nominalist"* akımların ateizme davetiye çıkardığı söylenebilir. XVII. asra gelince, bu dönemin ateistleri özü bakımından dinsizlerdir. Reform hareketi sonucunda dini hayatta bir patlama yaşanmış ve yeni dengeler araştırılmaya başlanmıştır. Yeni kiliseler oluşmuş ve ortaya çıkan bu dini evrende, her grup kendi gerçeğini belirlemiştir. Bazı gruplarda sosyolojik tespitlerin doğal ölçüsü din olmuş, bazı gruplarda ise her çeşit dinden uzaklaşma görülmüştür. Gruplar arasındaki otonomluk onların çatışmalarına sebep olmuş ve bu otonomluk her tarafta görülebilen bir septisizm meydana getirmiştir. Böylece XVII. yüzyılda en göze çarpan durumlardan biri de toplumların ayrışması olmuştur. Bazı toplumlar

288 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 145.
289 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 27.
290 Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 355.
291 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 43.
292 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 148.

dini bir dünya içerisinde gelişmeyi devam ettirmiş, diğer bazıları ise dinden uzak bir şekilde kurulmuş ve düşünce otonomluğunu ilan etmişlerdir.[293]

XVII. yüzyılda teistler, argümanlarını artırarak ateistleri inandırmak için çaba gösteriyorlardı. Bu dönemde ateizmin, akılsızlıktan veya imkânlarını sonuna kadar kullanmayan akıldan doğduğuna inanılır. XVIII. yüzyıla gelince ateizm, gürültülü, patırtılı ve istilacıdır. Bu dönem hoşgörünün hüküm sürdüğü bir dönemdir ve ateistler bu yeni iklimden faydalanarak renklerini ilan etmişler ve ateizm açığa çıkmıştır.[294] Fakat ateizm XIX. yüzyıldan itibaren Batı'da yeni bir karaktere bürünmüştür. Bu yeni şekliyle ateizm, Tanrı'nın varlığı hakkında öne sürülen argümanları inkâr etmekten çok, O'na yüklenen özellikleri yargılamaya yönelmiş ve ebedi bir varlık olan Tanrı ile sonlu bir varlık olan insanın birlikteliğinin imkânsız olduğunu iddia etmiştir.[295] XX. yüzyılla beraber ateizm nüfus olarak dikkate değer bir noktaya gelmiş, meşrulaşmış ve sosyal olarak kabul görmüştür. Bu gelişmelerin önemli bir kısmı 1960'dan sonra Batı'da meydana gelmiştir. Ateizm modernitenin zorunlu bir uzantısıdır ve bu ikisi kaçınılmaz biçimde birbiriyle bağlantılıdır. Bu sebeple, moderniteyi anlamadan ateizmi anlamak pek mümkün değildir.[296] *"Modern"* terimi, geçmişten üstün olmayı ve insanoğlunun günümüzdeki yerinin geçmişe göre daha ileride olduğunu vurgular. Bu ilerlemeyi sağlamak için tabiatın kontrol altına alınması ve üzerinde hâkimiyet kurulması gerekmektedir. İnsan böylelikle kulluktan efendiliğe geçmektedir. Modernite ile birlikte ortaya çıkan ateizm sadece Tanrı'nın mevcudiyetini tartışan felsefi bir yaklaşım olmaktan çıkmış, yerine bir ideoloji, bir dünya görüşü ve bir yaşam tarzı haline gelmiştir.[297]

Modern Çağ'da Tanrı'nın varlığı, ateistler için insanın özgür iradesini kaybetmesi ve özüne yabancılaşması açısından temel bir problem olarak görülmüştür. Bu dönemde Batı'da insan özgürlüğü ile Tanrı iradesi (kilise doktrinleri) arasında derin bir uçurum oluşmuştur. Ve ateistler kendilerini bu ikilemin içerisinde bulmuşlardır. İnsanı Tanrı'ya tercih ederek düşüncelerindeki sorunu çözmeye çalışmışlardır.[298]

Modern Çağ'da birtakım çevreler geçmişte kilisenin yaptığı keyfi yorum ve uygulamaları ateizme ve materyalizme basamak olarak kullanmakla kalmamış, dine ve Tanrı

---

293 Korlaelçi, "Ateizmin Çeşitleri", *Felsefe Dünyası,* s. 14.
294 Korlaelçi, "Ateizmin Çeşitleri", *Felsefe Dünyası,* s. 15.
295 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 27.
296 Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", s. 109.
297 Hyman, *Ateizmin Kısa Tarihi,* s. 19-34; Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", s. 109.
298 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 43; Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 27.

inancına karşı olan nefreti körüklemişlerdir. Önceleri düşünce düzeyinde olup yalnızca felsefi bir tercih konusu olan ateizmin Modern Dönem'de[299] düşünsel ve entelektüel içeriğinin boşaltılarak bazı politikalara malzeme olması ve kimi ideolojilere de alet edilerek[300] temel kılınması insanlığı ayrı bir yıkıma sürüklemiş, cehaletten kaynaklanan dini bağnazlığın yol açtığı felaketlerden daha fazla acılara ve üzüntülere zemin hazırlamıştır.[301]

Bu dönemde Schopenhaur (1788-1860), Auguste Comte (1798-1857), Ludwig Feuerbach, Karl Marx, Friedrich Nietzche (1844-1900), Sigmund Freud, Emile Durkheim (1858-1917), Jean Paul Sartre (1905-1980), Albert Camus (1913-1960) ve Alfred Jules Ayer (1910-1989) gibi düşünürler Modern Çağ'ın ateizminin öncüleri olmuştur ve genelde bütün dinler, özelde ise Hristiyanlık fikirsel ve eylemsel olarak eleştirilip reddedilmiştir. Modern Dönem ateizminin temel aldığı gerekçeleri psikolojik, sosyolojik, ahlaki ve dilbilim (linguistik) gibi çok çeşitli alanlarda ele almak ve incelemek mümkün olmaktadır.[302]

Bu dönemde yeni bir ivme kazanarak etkili bir kimliğe bürünen ateistik görüşlerde; bilimsel çalışmalar dinin aleyhinde görülmüş, müspet (pozitif) bilimlerdeki çeşitli araştırmalar ve hipotezler dini inançların çürütülmesi niyetiyle kullanılmaya çalışılmıştır. Öyle ki XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın ortalarından başlayarak farklı sebeplerle bilim ile din arasında farazi bir tezatlık ortaya çıkarılmış ve bilim adına bu sözde zıtlık her fırsatta yenilenmiştir. Bilimin kesinliğine inanan ve bilimden hareketle dini eleştiren ve inkâr eden ateistler günümüzde kendilerince bilim dışı olan her çeşit inancın, değerin ve yaklaşımın da bundan böyle bir kenara bırakılmasını istemişlerdir.[303]

Yine günümüzde dini reddedenler tarafından öne sürülen birtakım iddialar sanki onaylanmış, genelgeçer kanunlarmış gibi kabul edilmiştir. Bu iddialar kimi çevrelerce birer ideoloji dogması haline getirilerek, bunların tartışılmasına ve eleştirilmesine dahi fırsat verilmemiştir. Ayrıca Tanrı inancı ve din hâdisesi hem yanlış hem de yapay olarak kabullenilmiştir. Tanrı ve dine olan inancı anlamak yerine, yalnızca onun niçin ve nasıl var olduğuna dair materyalist açıklamalara itibar etmişlerdir. İndirgemeci bir yaklaşımla bu

---

299 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 43.
300 Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 356.
301 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 43.
302 Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 356; Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 43-44.
303 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 43-44.

inançlara pozitivist bir temele dayalı düşünce veya ön kabulden hareketle açıklama getirilmeye çalışılmıştır.[304]

Modern Çağ'da dini reddedip, bilimi esas alan düşünürler, kâinatı bilimsel bir şekilde ele alma, araştırma ve yorumlamayı amaçlamışlar, üstelik dünyada olan biten her şeyin de pozitif bilimle açıklanabileceğini iddia etmişlerdir. Bunun yanı sıra dinin, bilime karşı olduğu yalanını yaymaya çalışmışlardır. Dinin pozitif bilimin aleyhinde olduğunu söyleyenler, insanları yanıltmak için kâinat ve hayatla ilgili vahiy temelli izahları bilinçli bir şekilde çarpıtmışlardır. Üstelik onları engellemek adına gündeme getirilmesini, savunulmasını ve bilim çevrelerinde tartışılmasını dahi yasaklamışlardır.[305]

Modern Dönem'de Pozitivizm'in kurucusu olarak kabul edilen Auguste Comte,[306] bilimi baz alarak ateizmi temellendiren ve teorisini sistemli bir felsefe halinde sunan bir düşünürdür.[307] A. Comte, evrimci bir yaklaşımla[308] toplum tarihinin doğal yasasını arar ve toplumun bu yasalarla yönetildiğine inanır. Böylelikle toplum tarihini, insanın bireysel ve toplumsal zihni gelişimini *"Üç Hal Kanunu"* olarak isimlendirdiği görüşüyle, tüm insanlık düşüncesini[309] *"teolojik", "metafizik"* ve *"pozitivist"* olmak üzere üç döneme ayırmış[310] üstelik Tanrı inancına da o gözle bakmıştır. Şu da var ki A. Comte'un yaşamının Fransız Devrimi ve Aydınlanma Çağ'ının hemen sonrasına denk gelmesi, Katolik Kilisesi ve dönemin kralcı hâkimiyetine karşı çıkması ayrıca kendisinin yaşadığı kişisel problemler ve sosyolojiyi fizik ilmi kadar mutlak düşünmesi, onun düşünceleri hakkında bilgi vermektedir.[311]

A. Comte'un düşüncesine göre, insanlık evvela tabiatta meydana gelen olayları Tanrı ve ruh gibi tabiatüstü sebeplerle, sonradan akli düşünme sonucu elde ettiği cevher ve araz gibi soyut sözcüklerle, en sonunda ise kendi gözlem ve deneyleriyle açıklamıştır.[312] O, insanoğlunun son dönemde bilim sayesinde yetkinliğe ulaşacağını ve dini bir tarafa bırakacağını iddia etmiştir. Fakat daha yaşarken kendi düşünceleriyle tezatlık yaşamış ve çelişkili tutumlar sergilemiştir.[313]

---

[304] Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 44.
[305] Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 44-45.
[306] Kumek, *Antony Flew'un Tanrı İnancındaki Değişim*, s. 22.
[307] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 51.
[308] Tokat, *Din Felsefesi,* s. 159.
[309] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 150.
[310] Kumek, *Antony Flew'un Tanrı İnancındaki Değişim,* s. 22; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 150; Tokat, *Din Felsefesi,* s. 159; Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 45.
[311] Tokat, *Din Felsefesi,* s. 159.
[312] Tokat, *Din Felsefesi,* s. 159.
[313] Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 45.

Comte'un kendisinin, pozitivizmi *"insanlık dini"* adı altında bir din haline getirmesi, dini duygu ve düşünceleri gözlem-deney alanına sokması ve tüm itirazlarına rağmen günümüzde bütün zenginliğiyle dini inançların hala yaşıyor olması pozitivizmin tutarsızlığını ortaya koymaktadır.[314] Bugün geçerliliğini yitirmiş bu saptama ne yazık ki birtakım çevrelerce hâlen önemsenmekte ve sorgulanmadan kabul edilmektedir.[315] Pozitivizm Comte'tan sonra Emile Littré (1801-1881), John Stuart Mill (1806-1873), Herbert Spencer (1820-1903), Hippolyte Taine (1828-1893) ve Emile Durkheim tarafından farklı şekillerde sürdürülmüştür.[316]

Pozitivist düşünür sosyolog Emile Durkheim da dinin sosyal bir fenomen olduğunu ve Tanrı kavramının da toplum tarafından uydurulmuş hayali bir düşünce olduğunu savunmuştur. İnsanın korktuğu veya ümit beslediği Tanrı'nın, gerçekte kendisini çevreleyen toplum gerçeğinden başka bir şey olmadığını belirtmiştir. Ayrıca E. Durkheim'e göre Tanrı kavramı kilisenin yaptırım gücüne işaret eden bir sembolden ibarettir.[317]

Dini metafizik bağlamından ayırarak onun toplumsal bir fenomen olduğunu yalnızca E. Durkheim söylememiş, benzeri görüşler farklı düşünürler tarafından da belirtilmiş ve genelleştirilerek tarihe de aynı yaklaşımla bakılmıştır. Saint-Simon, A. Comte ve E. Durkheim'in fikirleri sonucunda XIX. yüzyıldan itibaren ateizm, daha güçlü bir şekilde gündeme gelmiştir. *"Sosyal pozitivizm"* ile birlikte fizik ve biyoloji başta olmak üzere tabiat bilimlerini kendine başlangıç noktası olarak alan *"evrimci pozitivizm"*le dil ve mantık analizini ön planda tutan *"mantıkçı pozitivizm"* Tanrı inancına önemli eleştiriler getirmiş ve ateistik fikirlere öncülük yapmıştır. Pozitivist anlayış söz konusu olduğunda, konuşulan ve tartışılan kişiler arasında Charles Darwin ile Karl Marx'ın doktrinlerinin de ayrı bir yeri vardır ve her iki düşüncenin de günümüze kadar toplulukları etkilediği açıktır.[318]

Charles Darwin (1809-1882), Hristiyanlığı reddetmiş olsa da Tanrı'nın varlığını alenen inkâr etmemiş ve agnostisizmi benimsemiştir. Ve evrim düşüncesi henüz kanıtlanmamış bir teori olmasına rağmen ateizme büyük katkı sağlamıştır. Hatta Ludwig Büchner (1824-1899) ve Ernst Haeckel (1834-1919) gibi devrimci materyalist düşünürlerin de ilham kaynağı olmuştur. Bunlara karşın, evrimin zorunlu olarak dinle çatışmadığını,

---

[314] Tokat, *Din Felsefesi,* s. 159.
[315] Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 45.
[316] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 152.
[317] Emile Durkheim, *Avustralya Totem Sistemi'nde Dini Hayatın İlk Şekilleri,* İzzer Er (çev.), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, s. 41-58.
[318] Tokat, *Din Felsefesi,* s. 159.

yaratmanın evrim süreciyle de olabileceğini ifade eden Frederick Robert Tennant (1866-1957) gibi bilim insanları da vardır. C. Darwin, L. Büchner ve E. Haeckel gibi düşünürler fikirleriyle İslam dünyasında kimi yazarları etkilemiştir.[319]

Almanya'da materyalizmin öncüsü ve doğa araştırmacısı Ludwig Büchner, gücün maddeye bağlı olduğunu, âlemden ayrı herhangi bir yaratıcı bulunmadığını, canlı ile cansız arasında bir farkın olmadığını ve bedenden ayrı bağımsız bir ruhtan söz edilemeyeceğini savunmuştur. Ona göre canlı varlık, mekaniğin karmaşık bir halinden oluşmuştur, bu sebeple âlemde teleolojik bir öz bulunmamaktadır. Tanrı inancı insanın kuruntusu sonucunda ortaya çıktığı için ahlâki kuralların kaynağı da bu dünyada aranmalıdır.[320]

XIX. yüzyılda pek çok yönde gelişen ateizm, Ludwig Feuerbach'da antropolojik bir nitelik taşır.[321] Yani L. Feuerbach'ın *"din"* olarak isimlendirdiği şeyin veya onun Hristiyanlık olarak anladığı düşüncenin eleştirisi psikolojik ve sosyolojik çerçeve içinde olacaktır.[322] Felsefesinin merkezine insanı yerleştiren düşünür Tanrı kavramını, insanın kendinde olanı dışa yansıtmasının bir ifadesi olarak görür.[323] Bunun insanın doğasından ve psikolojik yapısından kaynaklandığını ve gerçekte Tanrı'nın var olmadığını söylemiştir. İnsanın fıtratında bir şekilde ortaya çıkan herhangi bir nesneyi yüceltme, kutsallaştırma veya büyütme temayülü bulunmaktadır. Üstelik yücelttiği bu nesneye de zaman içerisinde inanması söz konusudur.[324] Feuerbach'ın düşünceleri yaşadığı dönemde çok etkili olmuştur. Başta Karl Marx ve Sigmund Freud olmak üzere birçok düşünürü etkilemiştir.[325]

K. Marx ise XIX. ve XX. yüzyılda ateizmin bir dünya görüşü ve bir ideoloji olarak yaygın bir şekilde ortaya çıkışını ve sosyo-politik sistemde ifadesini bulmasını sağlamıştır. O, dini tarihi açıdan yorumlarken, onu toplum ve ekonomi yönünden reddeder.[326] K. Marx'a göre sosyalizmin kurulması, sosyal ve politik açıdan insanların özgürlüğünün sağlanması ve din duygusunun oluştuğu kaynaklar kurutulmalıdır.[327] Din karşıtı niteliğiyle öne çıkan bu doktrinde, insandaki dini bilinci toplum yaratmaktadır. K. Marx'ın, L. Feuerbach'ın derin

[319] Tokat, *Din Felsefesi*, s. 160.
[320] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 152.
[321] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 153.
[322] Claude Tresmontant (öl. 1997), "Gelişen Kozmolojide Ateizmin Meseleleri", Hayrani Altıntaş (çev.), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 28, S. 1 (1987): s. 57-62.
[323] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 153.
[324] Tokat, *Din Felsefesi*, s. 160.
[325] Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 46.
[326] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 154.
[327] Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 46-47.

etkisinde[328] olduğu ve onun yaptığı eleştirileri yeniden ele aldığı görülmektedir. Çoğu kez nakledilmiş metinleri dikkat çekmektedir. Ayrıca K. Marx düşüncesinde ateizmin felsefi bir ispatı bulunmamaktadır.[329]

Sigmund Freud da hiç şüphesiz ateist düşüncenin önde gelenlerindendir.[330] Freud dinin ortaya çıkışının insan psikolojisinden kaynaklanan birtakım korkulara ve arzulara bağlı olduğunu savunmuştur. Ona göre, dini inançların temelinde bir isteği gerçekleştirme dürtüsünün kaynaklık ettiği bir psikolojik yanılsama yatmaktadır. Tanrı düşüncesinin kaynağını ise, insanoğlunun çocukluk çağında maruz kaldığı zorluklar ve felaketler karşısında şekillendirdiği zihinsel bir savunma sistemi olarak görmektedir. O dönemin klişe söylemi olan; bilimin ilerlemesiyle dini inançlara gerek kalmayacağı düşüncesini S. Freud da dile getirmiştir.[331]

Hiç şüphesiz ki S. Freud'un ruh bilimi alanında yapmış olduğu araştırmalar ve bulgular küçümsenmeyecek derecede önemlidir. Fakat bu durum, kendisinin hastaları üzerinde yaptığı deneylerin sonuçlarını kolayca genellemesini gerektirmemektedir. Bu yargıları, psikolojinin sınırlarını taşırması ve ideolojik davranması nedeniyle eleştirilerden de kurtulamamıştır. Çünkü S. Freud'un, Tanrı'nın var olmadığı gibi bir iddiada bulunması, çalıştığı alanın yöntemiyle ispatlanamayacak ideolojik bir davranıştır. Üstelik Tanrı inancı ile çocukluk duyguları arasında yakın bir ilişki kurması da tam olarak teslis inancını savunan Hristiyan bir kültürde mümkündür.[332]

Diğer bir ateist olan Friedrich Nietzsche ise ateizme etik (ahlâki) ve varoluşsal bir temel oluşturarak insanın irade ve özgürlüğüne dikkat çekmiş, Tanrı inancını kapsayan tüm gelenek ve değerlere karşı eleştirel yani nihilist bir tavır takınmıştır. Dramatik bir şekilde, *"Tanrı (İsa) öldü. Onu biz öldürdük."* diyen F. Nietzsche, bilinçlerde putlaştırılan Tanrı kavramının değerini kaybettiğini söylemiş, ayrıca insanı değersizleştirdiği sebebiyle Hristiyanlığı eleştirmiş ve onu dinler arasında hayata karşı en büyük ahlâk suçu işlemekle suçlamıştır.[333] *Deccal* isimli eserinde Hristiyanlığa ve kilise uygulamalarına ağır sözlerle saldırmış olan F. Nietzsche'nin[334] *Tanrı öldü* düşüncesinin, esasında Tanrı'nın yokluğu durumunda insanın kendi kaderiyle baş başa kalmasının nasıl acı sonuçlar meydana

---

[328] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 154.
[329] Marx ve Engels, *Din Üzerine,* s. 32-33; Tresmontant, "Gelişen Kozmolojide Ateizmin Meseleleri", s. 63.
[330] Tokat, *Din Felsefesi,* s. 161.
[331] Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 100-101.
[332] Tokat, *Din Felsefesi,* s. 162.
[333] Tokat, *Din Felsefesi,* s. 163.
[334] Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 48.

getireceğini ifade eden bir vurgu olduğu düşüncesinde olanlar da vardır. Bazı yazılarından yola çıkarak onun bilinmeyen bir Tanrı'ya inandığını iddia edenler de vardır. Ayrıca F. Nietzsche'nin Tanrı'nın yerine bir ideal olarak tüm değerleri aşmış *üst-insanı* yerleştirmesi, ateizmi için yeterli bir delil olarak görülmüştür.[335]

Modern dönemin en ünlü ateistlerinden biri de Jean Paul Sartre olmuştur.[336] Tanrı düşüncesinin insanın kendisini Tanrılaştırma ve kendisini Tanrı olarak görme isteğinin bir sonucu olduğunu ileri sürmüştür. Tanrı'nın var olmaması sebebiyle herhangi bir mutlak değerden söz etmenin mümkün olmadığını söyleyen J. P. Sartre, varoluşçuluk akımının önemli ateist düşünürlerinden birisi olmuştur.[337]

Ateist egzistansiyalistlerden olan ve fikirleri J. P. Sartre ile pek çok açıdan benzerlikler içeren Albert Camus'a göre, âlemde bir tek gerçek vardır, o da *"absürde"*dür. İnsanoğlu yeryüzüne bilinmeyen güçler tarafından fırlatılmıştır. İnsan zihninin yaşamdan beklentileri ve dünyada görmek istediği nizam ile dünyanın insanın arzuları karşısındaki suskunluğu ve istenilen düzenden yoksun oluşu A. Camus'ya göre, dünyayı ve yaşamı anlamsızlaştırmakta, absürd kılmaktadır. Bu absürdlük karşısında insanın seçenekleri ölüm (intihar), umut veya başkaldırıdır. Ayrıca o, Tanrı düşüncesinin, insanın kavrama gücünü ve deneyim sınırlarını aşmasından dolayı bir anlam taşımadığını hatta insanın özgürlüğü ve kötülük problemi ile uzlaşamayacağını belirtir. Tanrı'ya inanan ve ölümden sonraki dünyaya umut besleyen insanlar gerçekte bu dünyaya karşı günah işlemektedirler. Zira yaşama karşı işlenen bir günah varsa, o da bu dünyadan ümidi kesmekten daha çok, bir Tanrı'ya inanarak bir başka yaşamı umut etmektir.[338]

Ateizmin tarihinde, modern dönemde en öne çıkan hareketlerden biri de Analitik Felsefe ve Mantıkçı Pozitivizmdir.[339] XIX. yüzyılın sonlarında bilhassa İngiltere'de başlayan ve XX. yüzyılda Ludwig Wittgenstein (1889-1951) ile Alfred Jules Ayer'in önderliğini yaptığı mantıkçı pozitivizm hareketi, ilk olarak pozitif bilimi temel almış ve dil analizine daha fazla önem vererek eski felsefe düşüncesini reddetmiştir. Mantıkçı pozitivizm, deneyle ortaya konulamadığı gerekçesiyle metafizik ve teolojik kavramları, özellikle Tanrı kavramını

---

335 Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 91.
336 Tokat, *Din Felsefesi,* s. 163.
337 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 49; Kenan Gürsoy, *J. P. Sartre Ateizminin Doğurduğu Problemler,* 4. Baskı, Aktif Düşünce Yayınları, Ankara 2015, s. 38-53.
338 Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 359-360.
339 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 165.

anlamsız saymıştır.[340] Aslında onlar Tanrı'nın var olmadığını söylemiyorlardı, fakat Tanrı kavramının anlamsız olduğunu belirterek dolaylı yoldan da olsa ateistçe bir iddiada bulunuyorlardı. Mantıkçı pozitivistler bilimi tek rasyonel ve objektif bilgi edinme yöntemi olarak kabullendikleri için, teolojik ifade ve savların, bilimin yöntemlerine uymakta başarısız olduğunu ve dolayısıyla herhangi bir meşru bilgi ortaya koyamadığını iddia ediyorlardı. Onlar için, sadece deney ve gözleme giren konular anlamlı bir dil için referans noktaları sağlayabilir. Din dili ise, daha çok deneysel olmayan konulardan bahsettiği için bilişsel açıdan anlamsızdır.[341]

J. Ayer için Tanrı kavramı, metafizik bir terimdir ve buna göre bir Tanrı'nın varlığı mümkün değildir. Zira *"Tanrı vardır"* ifadesi, ne doğru ne de yanlış olabilecek metafizik bir söylemde bulunmaktadır. Aynı kıstasa göre, aşkın bir Tanrı'nın mahiyetini ve tabiatını tasvir etmek gayesindeki hiçbir cümlenin de gerçek bir anlamı olamaz.[342] Fakat bu ve benzeri iddialar toplumda oldukça büyük bir ses getirmekle beraber katı ve dar oluşu sebebi ile fazla uzun ömürlü olmamış, daha sonra temsilcileri tarafından yumuşatılmış ya da zaman geçtikçe değiştirilmiştir. Yalnız Karl Popper (1902-1994)'ın da belirttiği gibi *"anlamlı olmakla"*-*"doğrulanabilir olmak"* aynı şeyler değildir. Hayatımızdaki birçok şey bilimin ya da deneyin konusu olmayabilir fakat bu onları anlamsız yapmaz.[343]

Bertrand Russell, John Leslie Mackie (1917-1981), Paul Kurtz (1925-2012), Kai Nielson (d. 1926), Michael Martin (1932-2015), A. Flew ise felsefe alanında düzeyli ve ciddi tenkitleriyle tanınan çağdaş ateist düşünürlerdir. Ancak A. Flew hayatının son günlerinde ateizmi terk ederek deist fikirlere yönelmiştir. Russell ise her ne kadar kendisini ateist kabul etmeyerek agnostik bir tutum takınsa da Hristiyanlıkla ilgili çok güçlü tenkitleri sebebiyle ateist olarak tanınmıştır. P. Kurtz'e gelince, o dinle barışık olmasa da dindarlardan nefret etmediğini belirten, birçok farklı inanç sahibi arkadaşının olduğunu söyleyen, ahlâki değerlere saygılı hümanist bir entelektüel duruş sergilemiştir. Kendisini eski bir ateist olarak görmekte ve günümüzde ateist olmanın artık basit bir iş olduğunu da ifade etmektedir. P. Kurtz'un bir ateist olarak dikkat çeken yönü de diğer dinlerden insanlarla özellikle Müslümanlarla diyalog kurulmasını istemiş olmasıdır.[344]

---

[340] Tokat, *Din Felsefesi*, s. 163.
[341] Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 356.
[342] Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* s. 168.
[343] Ömer Demir, *Bilim Felsefesi,* 8. Baskı, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 45-48, 57-63; Tokat, *Din Felsefesi,* s. 163.
[344] Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 49-50.

Buraya kadar genel hatlarıyla da olsa bilgi vermeye çalıştığımız düşünürler ateizm adına öne sürülen, tartışılan veya savunulan düşüncelerin çerçevesini çizmişlerdir. Günümüzde de benzeri iddialardan hareketle ateizmi dillendiren ve dini inançlara karşı eleştirel yaklaşan kişiler vardır. Bunlardan Richard Dawkins, Daniel Dennett, Christopher Hitchens, Sam Harris ve Victor Stenger gibi[345] çağdaş ateist düşünürler, öne çıkan ve oldukça popüler olan ateistlerdir.[346] Yeni Ateistler, öncelikle medya olmak üzere çeşitli platformlarda ateist düşünceyi militanca dile getirmektedirler. Ayrıca felsefi eleştirileri bir tarafa bu ateistlerin dini düşünce ve dindarlar aleyhinde saygı sınırlarını zorladıklarını söylememiz hiç de abartı olmasa gerekir.[347]

Sonuç olarak yukarıda sözünü ettiğimiz düşünürler çağımızda insanlar üzerinde derin izler bırakmış ve ateizmin önderleri olmuşlardır. Fakat, düşünceleri çok ağır eleştirilere uğramıştır. Bu düşünürlerin görüşlerinin günümüzde de devam ettiğini ya da çok güçlü olduğunu söylemek oldukça zordur. Zamane insanı geçmişe oranla çok çeşitli bilgilere sahiptir. Nitekim birçok şeyi de geride bırakmıştır. Yine insanoğlu mutlak doğru gözüyle baktığı çoğu iddianın yanlış çıktığını görmüş, kendi yararına olduğu söylenen inkârcı ve yıkıcı ideolojilerin de nelere mal olduğunu yakından tecrübe etmiştir. İnsanoğlu var oldukça fikir ve inançlardaki çeşitlilik de devam edecektir.[348]

1.4. ATEİST EKOLLER

1.4.1. Antropolojik Ateizm

Antropoloji, geçmiş ve günümüz topluluklarında yaşamını sürdüren insanların farklı yönlerini inceleyen bilim dalıdır. Bu bilim dalı, insanı kültürel, toplumsal ve biyolojik çeşitliliği içinde anlamaya, insanlığın başlangıcından bu yana toplulukların çeşitli koşullara nasıl uyum sağladığını, bu uyum sağlama şekillerinin nasıl gelişip değiştiğini, çeşitli küresel olayların nasıl dönüşüme uğradığını görmeye ve göstermeye çalışır. Kısaca *"insan bilimi"* de diyebiliriz.[349] Kültürel çeşitliliğe yönelik ilgi XVI. yüzyılın başlarında bilimsel bir meraktan dolayı değil de sömürgecilik sebebiyle başlamıştır. Bu yüzyılın coğrafi keşifleriyle birlikte antropolojik bilgiler elde edilmeye ve bilimsel olarak ihtiyaç duyulmaya başladığında,

---

345 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 49.
346 Tokat, *Din Felsefesi,* s. 164.
347 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 49.
348 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 51.
349 Antropolojinet, https://www.antropoloji.net/index.php?option=com_content&view=article&id=71&Itemid=469 (10.03.2021); Sosyal Antropoloji, https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr/auzefcontent/20_21_Bahar/sosyal_antropoloji/1/index.html (10.03.2021).

sömürge alanlarına giden din adamları da ilk antropologlar olarak değerlendirilebilir. Tam olarak XIX. yüzyılda bilimsel bir disiplin olarak doğmuş ve gelişmiştir.[350]

Bu süreçte Antropoloji ile ilgilenen kimi düşünürler Tanrı inancının insanın tabiatından ve psikolojik yapısından hareketle ortaya çıktığına yönelik fikirler ileri sürmüşlerdir. Bir kısmı bu düşünceye katılmayarak Tanrı inancını savunmuşlar, diğer bir kısmı ise bu yöntemle ateizme temel dayanaklar bulmaya çalışmıştır. Teist düşünürler insan doğasının bozulmadığını ve doğuştan Tanrı inancına meyilli olduğunu ileri sürmüş, ateist düşünürler ise bunun tam tersini iddia ederek inancın suni olduğunu ve insan tarafından ortaya konduğunu ifade etmişlerdir. Örneğin, L. A. Feuerbach Tanrı düşüncesinin insan zihni tarafından yaratıldığını öne süren en ünlü düşünürdür. Antropolojik ateizm, Feuerbach'ın söz konusu fikirleri çerçevesinde tartışılmaya devam etmiştir.[351]

Dinde, her şeyin Tanrı merkezli düşünülmesi ve O'ndan hareketle açıklanmasını kabul etmeyen,[352] Tanrı ve din anlayışının kaynağını insanda bulduğunu söyleyen ve bütün Tanrısal alanı tüm boyutlarıyla insana indirgeyen L. Feuerbach, teolojinin hikmetinin ve esrarengizliğinin de *"antropoloji",* yani insan bilimi olduğunu iddia etmiştir. Hatta L. Feuerbach, *"Hristiyanlığın Özü (The Essence of Christianity)"* (1841) isimli kitabının ilk baskısının önsözünde, ilahiyatı psikolojik bir pataloji olarak değerlendirdiğini ifade eder. Yine 1843 yılında kaleme aldığı *"Geleceğin Felsefesinin İlkeleri"* adlı kitabına Modern Çağ'ın önündeki görevinin Tanrı'nın gerçekleştirilmesi ve insanileştirilmesi, teolojinin antropolojiye dönüştürülmesi ve onun içinde eritilmesi gerektiğini söyleyerek başlamaktadır.[353]

Feuerbach konuya psikolojik bakış açısıyla yaklaşarak geçmişten bugüne kadar tüm insanlık tarihi süresince dinsiz ve Tanrı'sız bir toplumla karşılaşılmamasının sebebini antropolojik bakış açısıyla izah etmeye çalışmaktadır. Ona göre, insan dinin hem başlangıcı, hem merkezi hem de sonu olup, din ise insanın kendisine tapınmasıdır. İnsan kendisinde görmek istediği ya da görmeyi bir türlü başaramadığı özelliklerini hayali bir varlığa

---

[350] Nilüfer Uluç, "Antropolojinin Disiplin Olarak Ortaya Çıkışı ve Alt Alanları", https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/143359/mod_resource/content/0/Ders2.pdf#:~:text=Bilimsel%20bir%20disiplin%20olarak%2019,olarak%20Heredot'un%20ad%C4%B1%20ge%C3%A7er.&text=K%C3%BClt%C3%BCrel%20farkl%C4%B1l%C4%B1klara%20y%C3%B6nelik%20ilgi%2016,bir%20merakla%20de%C4%9Fil%2C%20s%C3%B6m%C3%BCrgecilikle%20ba%C5%9Flam%C4%B1%C5%9Ft%C4%B1r (10.03.2021).

[351] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 57.

[352] Bakış, *Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm*, s. 48.

[353] Ferhat Akdemir, "Feuerbach'ın Antropolojik Ateizmi ve Teistik Açıdan Değerlendirilmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 14, S. 14-15 (Haziran 2003): s. 343; Topbaş, *Ahmed Mithat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası,* s. 104.

yöneltmekte ve farkına varmadan da bu varlığı Tanrı konumuna yükseltmektedir. Yani Tanrı, insanın kişileşmiş ve yüceltilmiş doğası olmakta, Tanrı kavramı ise insan aklının kendi tabiatını dışarıya yansıtmasının sonucu olmaktadır. İnsan, Tanrı'yı kendi suretinde yaratmıştır. Bu manada insan Tanrı'ya değil *"idealize edilmiş benine"* tapmaktadır.[354] L. Feuerbach'a göre insan kendi değerlerini bir başkasına vererek, bir anlamda kendi benliğini yalanlamakta ve bu da onun özüne yabancılaşarak fakirleşmesi anlamına gelmektedir.[355]

L. Feuerbach'ın fikirlerinde insan tabiatındaki bir eğilime dikkat çektiği ve haklılık payının olduğu açıktır. Yani insan doğası itibariyle zaman zaman korkularının, hayallerinin ya da arzularının esiri olabilmekte ve böylece herhangi bir insanı, objeyi veya hayali bir varlığı kutsallaştırabilmektedir. Aksi takdirde günümüze kadar ulaşmış ve bugün dahi yok sayamayacağımız putperestlik, paganizm ya da çoğu batıl (hurafe) inançların başka şekilde açıklanması mümkün olmayacaktır. Fakat insanın bu eğilimin yanında onu tahakküm altında tutan hatta ondan daha belirleyici olan aklını ve mantığını kullanma gücü de bulunmaktadır. Matematik, geometri ya da ahlâki gerçekler kadar insan aklının metafizik bir gereklilik olarak Tanrı'yı zorunlu görmesi de bir o kadar doğaldır. Bu nedenle herhangi bir nesneyi yüceltme duygusuyla, karşımızda duran somut gerçekliğin kaynağını arama gayreti, kısaca varlığın ilkine ulaşma çabasını karıştırmamak gerekmektedir.[356]

L. Feuerbach'ın temelde Hristiyanlığı hedef alan fikirleri yaşadığı dönemde oldukça etkili olmuş ve K. Marx, S. Freud gibi birçok düşünürü de derinden etkilemiştir. L. Feuerbach'ın fikirlerinde materyalizmin ve yaşadığı kültürün izleri bulunmaktadır.[357] Ayrıca Hristiyanlığın Tanrı imajının etkisinde kalarak Tanrı ile insan doğası arasında bir ilişki kurmuş ve bu ilişkinin sonucunda Tanrı kavramının yapay olduğunu iddia etmiştir. Buna göre onun yapmak istediği şey, varolana, gerçekliğe özgürlüğünü yeniden kazandırmaya çalışmak olmuştur. Yani verilmiş dünya ile yetin; gerçek olanla, olgularla yetin diyordu. O, bütün bilgilerimizin kaynağının kavramlarla düşünmek değil, aksine duyu organlarımız ile kazanılan algılar olduğunu ifade etmiştir. Bu sebeple hakikat olan sadece cisimler dünyasıdır.[358]

L. Feuerbach'ın fikirleri Hristiyan bir dünyadaki ateistler için bir anlam ifade edebilir. Dünyanın diğer bölgelerinde aynı etkiyi göstermesi oldukça zordur. Ona göre insan kendi

---

[354] Akdemir, "Feuerbach'ın Antropolojik Ateizmi ve Teistik Açıdan Değerlendirilmesi", s. 343; Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 58; Topbaş, *Ahmed Mithat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası,* s. 104.
[355] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 58.
[356] Tokat, *Din Felsefesi,* s. 161.
[357] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 58.
[358] Bakış, *Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm,* s. 49.

özelliklerini Tanrı'ya atfediyordu ve bir anlamda varlığını yüceltiyordu. Oysaki teistik Tanrı inancında, Tanrı'nın nitelikleriyle insanın özellikleri arasında bir uçurum bulunmakta, insani olan her şey kutsalın dışında kalmakta ve ilahi olan her şey de insanın çok uzağında olmaktadır. Zaten İslam, ilahi olan şeyin insanlaştırılmasına ya da insani olan bir şeyin ilahlaştırılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Antropomorfik Tanrı düşüncesinin olmadığı yerde antropolojik bir ateizmden bahsetmek zordur. İslamiyet'te insan biçimci bir Tanrı düşüncesi yoktur ve insan O'nu kendisi gibi düşünemez. Zira insan şeklinde olan veya özellikleri insana benzeyen bir varlık Tanrı olamaz. Dolayısıyla İslam'da Tanrı'nın insan düşüncesi tarafından ortaya konduğu şeklindeki bir itiraz kabul görmemektedir. İslam dini için bu eleştirilerin bir anlamı yoktur.[359]

Üstelik L. Feuerbach, ciddi ve tutarlı analizlerle teizmin tutarsızlığını ve yanlışlığını göstermek yerine, özlü sözler gibi birtakım ışıltılı sözlerle metafizik bir sorunu psiko-antropolojik bir terminoloji içinde çözmeye çalışmaktadır. L. Feuerbach, bize Tanrı düşüncesinin bir çeşit psiko-genesisini anlatarak, bunun savunulabilir bir ateizm için yeterli olduğu gibi bir yanılgıya düşmektedir. Onun ilişkilendirdiği yolla Tanrı düşüncesine ulaşılmış olsa bile, bu, böyle bir düşüncenin ontolojik bir temelden yoksun olduğunu göstermez. İnsanoğlunun, Tanrı'nın varlığı düşüncesine nasıl ulaştığını açıklamakla ateizm arasında mantıklı bir bağ yoktur.[360]

1.4.2. Bilimsel Ateizm (Materyalizm ve Pozitivizm)

Son iki yüzyıl boyunca en çok tartışılan konuların başında, bilimin Tanrı'nın varlığını reddedip reddetmediği ya da O'nun varlığını bilimsel yöntemlerle kanıtlayıp kanıtlayamayacağı soruları gelmektedir. Bu süre zarfında bir grup düşünür, bilimin, Tanrı'nın varlığı öncelikli olmak üzere dini inancı reddettiğini öne sürmüş; diğer bir grup düşünür ise bilimsel çalışmaların bizatihi Tanrı'nın varlığını desteklediğini üstelik kanıtladığını iddia etmişlerdir. Bunların yanında üçüncü bir grup daha var ki bilimin, Tanrı'nın varlığının temelde bir inanç konusu olduğundan dolayı bu sorulara cevap veremeyeceğini söylemiştir. Dolayısıyla Tanrı ve dinin pozitif bilimle alakasının bulunmadığını belirterek bu konuda bilimden gelebilecek olumlu veya olumsuz bakış açılarına karşı çıkmışlardır.[361]

---

359 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 59.
360 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 222-223.
361 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 47.

Bu düşünürlerden bilimi temel alan ve dini reddedenler, kâinatı bilimsel bir şekilde ele almayı, araştırmayı ve yorumlamayı amaç edinmişler, hatta dünyada olup biten her şeyin pozitif bilimle açıklanabileceğini öne sürmüşlerdir. Felsefe tarihine baktığımızda ilk bilimsel ateizm girişimi olarak *"Materyalist"* düşünceyi zikredebiliriz. Materyalist anlayış Orta Çağ ve Modern Dönem'de birçok ateisti etkisi altına alarak büyük ölçüde Marksist ve evrimci düşüncenin fikri alt yapısının oluşmasını sağlamıştır.[362] Materyalizmi ilk defa Demokritos savunmuştur. Sonraları bu akımın öncüleri içinde materyalizmi sistemleştiren ise Paul-Henri Baron D'Holbach'dır.[363]

Materyalizm, tabiatı mutlaklaştırmış ve tabiatüstü herhangi bir gücü ya da kriteri kabul etmemiştir. Ayrıca tarihteki idealizmle olan çatışmalarını genellemiş ve totaliter bir yaklaşımla kendi ilkelerinin doğru, metafiziğe ve teolojiye yer veren tüm düşüncelerin yanlış olduğunu iddia etmiş, böylelikle kendi yanlışlarını ya da başkalarının doğrularını fark edebilme tarafsızlığını kaybetmiştir. Materyalist anlayışı kendilerine ilke edinen ateistler, hayatta ve insanlık tarihinde olup bitenleri kendi bakış açılarıyla görmeye çalışmışlar, her şeyi maddeyi ve maddi esasları dikkate alarak yorumlamışlardır.[364]

Materyalizm ciddi bir felsefe olsa da doğayı bir şekilde kendi kendisiyle, kendi iç yasalarıyla izah etmeye çalışmış ve dışarıdan açıklama biçimlerini de reddetmiştir. Sonuç olarak materyalizm çok önemli eleştirilerle karşılaşmış ve açıklamakta zorluk çektiği birçok soruya muhatap olmuştur. Örneğin, varlığın nasıl oluştuğunu ve ortaya çıktığını, şekilsiz bir maddeden dünyanın nasıl meydana geldiğini açıklayamamış, insanın hayatı, psikolojisi, inançları, ahlâki değerleri, düşünce gücü ve istekleriyle ilgili olarak bir düşünce sistemi kuramamışlardır. Rasyonel bir varlık olan insanın varlığı ve kabiliyetleri ile ilgili olarak önemli ikilemlere düşmüş ve bu felsefe kendisini belirsizlik içerisinde bulmuştur. Yine günümüzdeki bilimsel gelişmeler ve bilhassa fizikte ortaya atılan yeni hipotezler de materyalizmin iddialarını önemli ölçüde geçersiz kılmıştır.[365]

Özellikle XVIII. yüzyılda etkin olmaya başlayan ve tarihi oldukça eskiye giden materyalizmle beraber *"pozitivizm"* de bilimsellik iddiasında bulunmuş ve ateizmin öncüsü olmuştur.[366] Pozitivizm, bilgiyi duyu tecrübesine dayandıran, metafiziksel ve dinsel ifadelere

---

[362] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 48, 52.
[363] Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 56-57.
[364] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 53-54.
[365] Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 60-79; Mehmet Bulgen, "Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizmin Eleştirileri", C. 30, S. 1 (Şubat 2016): s. 414-426; Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 53-54.
[366] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 54.

bir anlam atfetmeyen ve anlamlı ifadelerin de doğa bilimlerinin önermeleriyle sınırlanmasını öngören bir anlayıştır. Pozitivist düşünürlere göre yalnızca bilimsel temellere dayalı bir düşüncenin meşruluğundan söz edilebilir. Sebeplerin bilinemeyeceği düşüncesini öne sürerek, dini ve her çeşit metafiziği reddetmektedirler. [367]

Pozitivizm, maddecilikten yani bütün varlığın gerçek anlamda maddi olduğu veya maddi olana indirgenebileceği şeklindeki ontolojik bir iddiadan farklı olarak daha çok epistemolojik bir tezdir. Fakat iki görüşün de en temel noktalarda birleşmemeleri için bir sebep yoktur. Aynı zamanda pozitivizm ve materyalizm, teistik inançlara karşı ortak sayılabilecek bir tutum içindedirler. Pozitivizm yalnızca konuya epistemolojik açıdan yaklaşmaktadır. İnsanın düşünsel gelişimini de açıklamayı amaç edinen pozitivizm, bilgimizin yalnızca duyu tecrübesiyle ve ona bağlı olarak doğa bilimlerinin yöntemiyle sınırlanması gerektiğini savunan bir ideolojiye dönüşmüştür. Bu ideoloji, meşru ve saygın bilgi olarak pozitif bilimden ve beş duyu ile elde edilen bilgiden başka hiçbir bilgiyi kabul etmez. Bu görüştekiler deneysel bilimlerin ilerlemesiyle önceden sır olarak kabul edilen bütün bilgilerin açıklanacağını ve bilimlerin ilerlemesiyle dini inançların zayıflayacağını hatta zamanla tamamen ortadan kalkacağını iddia etmişlerdir.[368]

Pozitivizm terimini ilk defa kullanan Saint Simon (1760-1825)'dur. Simon'un düşüncelerini kendisinden sonra Auguste Comte yaymış ve bu çerçevede pozitivizmin gelişmesini sağlamıştır. Simon ve Comte büyük ölçüde çağdaşlarını etkilemeyi başarmıştır. Mesela İngiltere'de filozof, hukukçu Jeremy Bentham (1748-1832) ve yine filozof, ekonomist John Stuart Mill pozitivist düşüncenin ilkelerini yalnızca doğal ve sosyal bilimlere değil ayrıca insan davranışlarına da uyarlamak istemişler ve ahlâkı da buna dayanarak açıklamaya çalışmışlardır. Bununla beraber evrimci pozitivizm denilen anlayış da başta fizik ve biyoloji olmak üzere doğa bilimlerini kendisine çıkış noktası olarak almıştır. Çok yüzeysel olsa da dil ve mantık tahlilini ön planda tutan ve *"Mantıkçı pozitivizm"* olarak isimlendirilen bu ekol de XX. yüzyılın başlarında Tanrı inancına ciddi eleştiriler getirmiştir.[369]

Son yıllarda kendilerinden söz ettiren Yeni Ateistler de bilimsel ateizmin savunuculuğunu yapmıştır. Christopher Hitchens, Daniel Dennett, Richard Dawkins ve Sam

---

[367] Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 80.
[368] Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 80-81.
[369] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 55-57.

Harris gibi bilimsel ateizmin öncüleri[370] olan Yeni Ateistler kâinatı ve hayatı anlamaya yönelik, dine alternatif olan kendilerine has varsayımlar öne sürmüşler ve bu varsayımları destekleyecek veriler üzerinde durmuşlardır. Genelde de indirgemeci bir davranış içerisinde bulunarak kâinatı, hayatı ve insanı hatta insanlık tarihini benimsemiş oldukları varsayımla izah etmeye çalışmışlardır. Bunlar bazı genellemelerde bulunmuşlar ve her şeyi kendi bakış açılarıyla görme ve anlama gayreti içinde olmuşlardır.[371] Yeni Ateistler, doğanın dışında bir varlık olmadığını iddia etmişler,[372] dini ve bilimi olduğundan farklı bir biçimde tasvir ederek, din ile bilim arasında kesin bir çatışmanın var olduğunu öne sürmüşlerdir.[373]

Günümüzdeki bilim ve din çatışmalarının temeli genel olarak son üç asırda Batı'da devam eden felsefi ve bilimsel gelişmelerle Hristiyanlık arasında ortaya çıkan uyuşmazlık ve karşıtlıklardan kaynaklanmaktadır. Öyle ki bilimsel ateizmin çabaları da bu çatışmanın üzerine kurulmuştur. Hem içeriden hem de dışarıdan gelen eleştirilerle kendi içine çekilmek zorunda kalan Hristiyanlığın şahsında dünyanın diğer bölgelerindeki dini inanç ve Tanrı anlayışları da ateistlerce bir tarafa itilmiştir. Fakat çatışmanın kökeninde ne dinin ne de bilimin özünden kaynaklanan herhangi bir sebep bulunmamaktadır. İstese de istemese de ne bilim dini reddedebilir ne de din bilimle bir kavgaya tutuşabilir. Zaten buna dinin de bilimin de ihtiyacı yoktur ve kaldı ki her ikisi de insan için vazgeçilmez esaslardır.[374]

Özelde Hristiyanlığın genelde ise bütün dinlerin, mesela İslam'ın da aynı şekilde bilimle çatışma içinde olduğunu ileri sürmek tutarlı bir davranış olmayacaktır. Bütün semavi dinlerin olduğu gibi İslamiyet'in de bazı kozmolojik tezleri bulunmaktadır. Bu tezlerin materyalist iddialarla sorunlu olduğu ortadadır. Fakat yukarıda da bahsettiğimiz gibi materyalizmin iddialarının da hala ispatlanmaya ihtiyaç duyan birtakım varsayımlar olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla dinlerin ideolojilerle sıkıntılı olmalarını, sanki genel geçer bilimle çatışma içindeymiş gibi göstermeye çalışmak yanlış olacaktır. İslamiyet'in bilimle bir problemi olmadığı gibi onu ibadet gibi değerlendirdiği açıktır. Bunun delili de İslamiyet'in bilime ve bilim insanlarına müdahale etmemiş olmasıdır. Dini otoritelerin güçlü olduğu bir

---

[370] Dorman, "Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", s. 480; Özkan, *Rasyonel Teoloji, Yeni Ateizm ve Tanrı,* s. 15.
[371] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 51.
[372] Dorman, "Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", s. 483.
[373] Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 35.
[374] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 48-49.

dönemde bile düşünürlerin tıp, astronomi, matematik, müzik ve Yunan felsefesi ile rahat bir biçimde ilgilenmiş olmaları da bu durumun bir göstergesidir.[375]

1.4.3. Psikanalitik Ateizm

Tarih boyunca monoteist dinlerin Tanrı düşüncesi daha çok ilgi görmesine rağmen, çeşitli Tanrı inançları, dinin temeline yönelik farklı ve tutarsız açıklamaların varlığı ateizme dayanak olarak gösterilecek birtakım teorilerin ortaya atılmasına sebep olmuştur. Teolojinin, dini duygu ve yönelişlerin, psikolojik, sosyolojik ve antropolojik olgulara indirgenerek Tanrı'nın varlığının reddedildiği söz konusu teorilerdir.[376] Modern dönemde bilimsel bir temele dayandığı iddia edilen ve anlayışını bilhassa Sigmund Freud ve Feuerbach'ın fikirlerinde bulan ve günümüzde ateizme büyük ölçüde destek olan *"Yansıtma Din Teorisi"* dir.[377]

XX. yüzyılda büyük bir ilgi görmüş olan S. Freud'un fikirleri bazı çevrelerde ispatlanmış bilimsel yasa gibi değerlendirilmiştir. S. Freud'a göre bütün dini öğretiler, insanların isteklerinden kaynaklanan ve gerçekleşmesi imkânsız olan hayali birer yanılgıdır. İnsanlığın en eski ve en kuvvetli arzusu olan din de yine insanın evrensel nevrozu, çocuksu ve nörotik bir yanılgıdan ibarettir.[378] S. Freud, dinin kaynağını çocukluk dönemindeki tecrübelerde aramış, bu tecrübelere kaynaklık eden cinselliğe yaptığı vurguyla ve cinselliğin bastırılmaması çağrısında bulunan tezleriyle de oldukça tartışma konusu olmuştur. Sevgiye dayalı ilişkiyi, öyle ki anne-oğul arasındaki sevgi ilişkisini bile cinselliğe dayandırmıştır.[379] Ayrıca S. Freud'a göre ahlâki değerlerimiz, insanlığın ilk döneminde annelerine cinsellikle sahip olmak isteyen çocukların, rakip olarak gördükleri babalarını öldürdükten sonra annelerini elde etme konusunda aralarında çıkan ihtilafları gidermek gayesiyle koydukları kurallar neticesinde ortaya çıkmıştır.[380] S. Freud, insani tutumlar içinde ahlâki davranışların bir değerinin bulunmadığını savunmuş ve insanın yaratılış amacının da karşı cinse duyduğu arzuları yerine getirmekten ibaret olarak görmüştür. Cinsel isteğinde insani yapının esas etkeni ve birincil olarak harekete geçirici kuvveti olarak belirtmiştir.[381]

---

[375] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 50.
[376] Fatma Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", *Mezhep Araştırmaları Dergisi,* C. 10, S. 2 (Güz 2017): s. 545-558.
[377] Aydın, *Din Felsefesi,* s. 219.
[378] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 70-71.
[379] Ali Köse, *Freud ve Din,* 5. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 8-9, 29.
[380] Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 102; Geniş Bilgi İçin Bk: Sigmund Freud, *Totem ve Tabu,* Sevda Tekeş (çev.), Mutena Yayıncılık, İstanbul 2014.
[381] Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 102.

S. Freud'un açıklamalarında cinselliği merkeze alması tutarlı bir veri değildir. Çocuğun annesine karşı hissettiği cinsel istek yine erkek çocuklarının babalarını öldürmek istemeleri ve babalarının da erkek çocuklarına düşman oldukları yönündeki iddialar, gözlemlerle kesinlikle bağdaştırılamaz. Bu iddianın asılsız olduğunu anlamak için bilgili olmaya dahi gerek yoktur. Basit müşahedelerle bile bu iddianın doğru olmadığını görmek, bilmek mümkündür.[382] Nitekim günümüzde insanların cinselliği ön planda tutmalarından, birbirlerine yabancılaşmalarından, inançsız ve mutsuz olmalarından dolayı Freud'u sorumlu tutanlar da olmuştur. Pek çoğunun gözünde S. Freud dünyayı ahlâki çöküntüye uğratmıştır. Hatta ona *"Asri Şeytanlar Peygamberi"* ünvanını veren Suad Tahsin Doktoroğlu'nun 1926 yılında aynı isimle yazdığı kitabında S. Freud'u; *"ahlâkın koynuna giren bir mikrop"* olarak nitelemesi ve yine Cambridge'li profesör John Westerdale Bowker (d. 1935)'ın *"Freud keşke hiç doğmamış olsaydı!"* sözleri hep onun ahlâka darbe vurduğu inancından kaynaklanıyordur.[383] S. Freud, insan davranışları ve insanın iç dünyası üzerine zaman zaman önemli tespitler yapmış olsa da daha önceki düşünürler gibi fikirlerini genellediği, inancın ve ahlâkın metafizik boyutunu görmezden geldiği için ciddi şekilde eleştirildiği görülmektedir.[384]

S. Freud dinin yüzyıllardır insanoğlunun hizmetinde olmasına rağmen, insanlığı mutlu edemediğini ve acılarını dindiremediğini iddia etmiştir. Din insanlara korku vererek hayat değerlerini baskı altına almış ve gerçek dünyaya bakış açılarını bozmuştur. Dinin getirdiği medeniyet de insanoğlunu tatmin edememiştir. Dolayısıyla dinin ortaya koyduğu medeniyetten memnun olmayan modern insan, bu boyun eğmeden kurtulmak istemektedir. İnsanoğlu büyüyüp geliştikçe hayali varlıkların yardımına ihtiyacı kalmayacak ve ilerleyecektir. S. Freud'un fikirleri bazı çevrelere büyük ölçüde cazip gelmiş ve her fırsatta dile getirilmiştir. Fakat S. Freud'un fikirleri de netice itibariyle bir hipotezdir, üstelik sınırlı sayılabilecek bir gözlem ve saptama sonucunda bu türden görüşlere varılmıştır. S. Freud'un fikirlerinin içinde doğru veya yanlış olabilecek noktaların da bulunması son derece doğaldır. Şu da var ki s. Freud'un günlük hayatında duygusal, sinirli, değişken karakterli ve bunalımlı davranışları da düşünceleri hakkında şüphelere sebep olmuştur. Ayrıca S. Freud'un fikirlerinin objektif veriler olduğu konusunda da önemli şüpheler bulunmaktadır. Örneğin, S.

---

[382] Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 105.
[383] Köse, *Freud ve Din,* s. 9.
[384] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 71.

Freud'un yaşadığı çağda popüler olan akımlardan faydalandığı, bazı fikirlerini de Yunan mitolojisinden almış olduğu efsanelerle izah ettiği görülmektedir.[385]

s. Freud'un din ile alakalı yorumlarında gündeme getirdiği *"totem, tabu ve fetiş"* gibi kavramlar Afrika'daki birtakım yerel inanışlar için söz konusu olabilir. Fakat yöresel ve milli düşüncelerden hareketle teizm hakkında yargıda bulunmak mümkün değildir. Yine S. Freud, ruh hastaları üzerinde yapmış olduğu deneyleri ve ulaştığı sonuçları sağlıklı insanlar üzerinde de genelleyen ifadeler kullanmış ve buradan hareketle Tanrı inancının gizemini de çözdüğünü düşünmüştür. Ancak S. Freud'un da Tanrı inancıyla ilgili fikirlerinde yanıldığı belirtilmiş, bu manada bilimin değil, bilimciliğin söz konusu olduğu iddia edilmiştir. İnsanoğlunun tarihinde farklı yer ve zamanlarda birçok ünlü düşünürün de içerisinde bulunduğu milyonlarca insanın Tanrı'nın varlığına inanması ve inanmaya hala devam etmesi mevzunun derinliğini göstermektedir.[386]

Freud'un bazı gözlemlerinin genel manada herkesi ilgilendirdiği söylenebilir fakat fikirlerinin Hristiyan bir kültürde oluşması da tesadüf değildir. Malum olduğu üzere Hristiyanlık'ta Tanrı, baba imajıyla sembolize edilmektedir. Nitekim diğer dinlerin Tanrı anlayışı ile bazı Hristiyanların psikolojik sorunları arasında direkt bir ilişki kurup anlam çıkarmak ya da Tanrı inancının çürütüldüğünü düşünmek hiç de mantıklı olmayacaktır. Örneğin, İslam'da Tanrı, bir baba gibi düşünülemez ve kaldı ki Tanrı'yı kişi gibi düşünmeyen dinler de vardır.[387]

S. Freud'un Tanrı inancı ve çocukluk dönemi arasında kurduğu ilişkiyi tersine düşünmek de mümkündür. Şöyle ki bu ilişki bir anlamda ateizm aleyhine de kullanılabilir. Her şeyden önce ateizm, bir olgunluk emaresi sayılmayabilir ve insanın çocukluk döneminden getirdiği bir ruh halinin tekrarı olarak görülebilir. Zira bir çocuğun babasını kıskanması, ondan korkması ve hatta onun salt varlığından rahatsız olması ya da babasının baskısına dayanamaması sonucu ondan kurtulmaya çalışması da bilinçaltında çocuğu inançsızlığa götürebilir. Babanın var olmamasını istemesi, arzunun bir yansımasıdır. Aile içinde yaşanan sıkıntılardan dolayı sorunlu bir çocukluk dönemi geçirenlerin öfkeye, sinirlenmeye, isyankârlığa, özel durumlar da olsa suça ve inançsızlığa meyilli oldukları açıkça görülmektedir. Buna ek olarak babayı istemeyen çocuklar aynı zamanda baba imajına o kadar

---

385 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 72.
386 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 72-73.
387 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 221-222; Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 104; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 155-157; Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 73.

alışmışlardır ki onsuz yapamamakta ve baba imajının yani Tanrı otoritesinin yerine bir düşünürü, bir siyasi lideri ya da bir partinin otoritesini koymaktadırlar.[388]

S. Freud'un iddiaları arasında dini inancın insanda rahatlamaya sebep olduğu ve arzuları tatmin ettiği de geçmektedir. Fakat bu konu birtakım açıklamalara gidilmeden kabul edilemez. Dinin, insandaki inanma arzusunu tatmin ettiği doğrudur. Ama mantıklı düşünen hiçbir insan, *"inanayım da rahat edeyim"* diye bir fikirle inanç sahibi olmaz.[389] İnsanlar Tanrı kavramını zevk almak ya da teselli bulmak gibi duygulara yönelik olarak yaşamazlar. Zira Tanrı inancı insanların mutlu olduğu günlerinde unutacakları, dertli olduğu günlerinde hatırlayacakları ya da geleneksel törenlerine alet edecekleri bir fenomen değildir. Tanrı'nın varlığını kabul eden insan, inancını hayatı boyunca hissetmekte, sürekli olarak o inançla nefes almakta ve hayat şeklini de o inanca göre düzenlemektedir. Bu tarz bir inanç, yapısında sevgi, heyecan ve şefkat taşımakla birlikte aynı derecede risk, tehlike ve görev bilinci de bulundurmaktadır. Ateistlerin de inancın bu tarafını anlaması ve göz önüne alması bayağı zor olacaktır.[390]

Ateistlerin iddialarının tersine inançlı insanlar yalnızca psikolojik yönden mutlu olmak için Tanrı'ya inanmaz. İnanç bir bütündür ve hayatın mutlu ve sıkıntılı tüm dönemlerinde insanı ayakta tutmaktadır. Tanrı inancı, insan hayatının bütün evrelerinde hatta ölüm gerçeği karşısında insana destek olmakta, erdemli ve dürüst bir hayat sürmesine zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla bu tarz bir inanç, insanın yalnızlık hissetmesine, depresyona girmesine ve hayattan kopmasına mani olmaktadır.[391] S. Freud'a yapılan asıl eleştiri de psikolojinin, öncelikle felsefi problemler olmak üzere herhangi bir şeyin varlığını ya da yokluğunu tartışma, herhangi bir savı doğrulama ya da yanlışlama durumunda olmadığıdır. İnançları doğrulama ya da yanlışlama gayreti psikolojinin değil, felsefenin işi olmalıdır. Nitekim S. Freud'un Tanrı'nın var olmadığı varsayımından başlayarak böyle bir inanca psikolojik dayanaklar bulmaya çalışması bilimsel olmayacaktır. Psikoloji bilimi, alanı itibariyle inanç, inançsızlık ve agnostisizm gibi olguları analiz etmektedir. Fakat yaptığı analizlerin ötesine geçer de Tanrı'nın var olmadığı gibi iddialarla ortaya çıkarsa, bu psikolojik çalışmaların sınırlarını aşmak ve ideolojik bir davranış sergilemek anlamına gelecektir.[392]

---

388 Aydın, *Din Felsefesi,* s. 221; Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 104; Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 73.
389 Aydın, *Din Felsefesi,* s. 221; Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 103; Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 73.
390 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 73-74.
391 Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 103-104; Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 74.
392 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 74.

1.4.4. Sosyopolitik Ateizm

Sosyoloji, ateizmin son asırda en fazla etkili olduğu alanlardan birisidir. Sosyal bir varlık olan insanoğlunun meydana getirdiği toplumları yönlendirmek belki de en önemli işlerden biri haline gelmiştir. Ateizmde savunulan iddialar da toplumsal yapıdan yola çıkılarak öne sürülmüş ve temellendirilmeye çalışılmıştır.[393] Bu kapsamda toplumun yapısı, kültürü, değerleri ve şahısların konumları ele alınmış ve analiz edilmiştir. Üstelik mevcut dinin işlevini, bireysel ve toplumsal seviyedeki etkilerini de dikkate alarak bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Özellikle XIX. ve XX. yüzyıllarda bazı düşünürler toplumsal koşulları tekrar inceleyerek köklü değişiklikler yapmayı ve toplumu yeniden şekillendirmeyi düşünmüşlerdir.[394]

Materyalist ve pozitivist filozoflar için toplumu tekrardan yapılandırmanın önündeki en büyük engel *"din"* olmuştur. Dolayısıyla, başta Tanrı kavramı olmak üzere bütün dini inançlar, bazı teorik gerekçeler ileri sürülerek yanlış kabul edilmiş ve ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Hatta bu düşünceleri yalnızca E. Durkheim dile getirmemiş, farklı şekillerde de olsa aynı fikirler çeşitli düşünürler tarafından dile getirilmiştir. Bu düşünce ekseninde en çok konuşulan ve tartışılan düşünür ise K. Marx olmuştur.[395]

K. Marx'ın dünya görüşü, Batı'nın kendi bünyesinde oluşturduğu kapitalist sisteme karşı bir tepkidir. O, toplumsal yapıyla ilgilenmiş ve toplumda gördüğü sıkıntılar karşısında siyasi ve ekonomik yapıyı yeniden düzenlemek istemiştir. Toplumlarda üretim araç-gereçlerini ellerinde bulunduran burjuvanın, çalışan işçileri (proleterya) sürekli baskı altında tutarak ezdiğini saptamış, eşitsizliğin ve adaletsizliğin ortadan kaldırılması için bu duruma bir son verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ona göre bir işçi iktidarıyla, şiddet dâhil her şey yapılarak üretim gücü burjuvazinin elinden alınmalıdır. Fakat burjuvazinin çok güçlü silahları olması sebebiyle bu iş göründüğü kadar kolay değildir. Bu silahlardan birisi de dindir (Hristiyanlık). Dolayısıyla toplumda insanların ezilmesi ve sömürülmesinde aracı olarak kullanılan dinin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Çünkü din, toplumda bir çeşit uyuşturucu görevi yapmaktadır.[396]

---

393 Uğur Kaya, "Ateizmin Tanımı, Tarihçesi ve Çeşitleri", http://www.antalyaozelegitim.com/blog/psikolojik-degerlendirme-ve-danisma/ateizmin-tanimi-tarihcesi-ve-cesitleri.html (16.03.2021); Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 59.
394 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 60.
395 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 60.
396 Marx ve Engels, *Din Üzerine,* s. 11-19, 20-31, 37-40; Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 158.

XIX. yüzyılın sonlarında pozitivizmle birlikte Marksizm'in kitleleri etkilediği ve teorik bir düzeyde kalmayıp, pratikte de dünyanın farklı bölgelerinde hareketlenmelere yol açtığı görülmüştür.[397] Öyle ki bu bölgelerde ideolojik olarak savunulmuş, toplumsal hayata geçirilmek istenmiş ve politik bir propaganda aracı haline getirilmiştir. F. Engels ve Lenin'in düşünceleriyle beraber K. Marx'ın görüşleri kendine materyalizmi ve ateizmi ilke olarak kabul eden sosyalizmin temel ilham kaynağı olmuştur. Sosyalizmin egemen olduğu yerlerde de ateizm, bilimsel ateizm ismiyle ideolojik bir tanıma, bir anlam haline gelmiş ve insanlara dayatılmıştır.[398] K. Marx, çağımızı derinden sarsmış ve dünyanın bazı bölgelerinde yığınları peşinden sürüklemiş olmakla birlikte, kimi zaman bir düşünür, bir devrimci veya kimi zaman da bir ideolog konumunda görülmüştür.[399] Özellikle gelişmekte olan ya da gelişmemiş ülkelerde maddi zorluklar içinde yaşayan birçok insana çekici gelmiş ve onları tatlı hayallere sevk etmiş hatta pek çok insanın duygu dünyasını altüst etmiştir. Fakat K. Marx'ın fikirleri de tıpkı diğer birçok düşünce gibi doğrusu ve yanlışıyla birlikte, arkasında yılgınlık, hayal kırıklığı, üzüntü ve gözyaşı bırakarak kendi kabuğuna çekilmiştir.[400] Nitekim etkisi uzun sürmemiş ve günümüzde iyice zayıflamıştır.[401]

Geçmişte Marksist olan ya da hayatını Marksizmin yayılması için harcayan düşünürlerden çoğunluğu yaşadıkları tecrübelerden sonra Marksizmin darlığı, insan unsurunu ihmal ettiği, tarihe yanlış baktığı ve dini yanlış anladığı konusunda eleştirilerde bulunmuşlardır. Zaten gelinen nokta da bu eleştirilerin ne kadar haklı olduğunu ortaya koymuştur. Öyle ki dini ve Tanrı inancını ortadan kaldırmayı amaçlayan Marksizmin kendisi de zaman geçtikçe bir din haline getirilmekle kalmamış, yandaşları tarafından kutsallaştırılarak yayılmaya çalışılmıştır. Marksist ideoloji ve bu ideolojinin önde gelen kişileri tanrılaştırılmış, insanlar da kutsallaştırılan bu değerlere karşı boyun eğmeye zorlanmıştır. Bir din şekli verilen Marksizm, aynı diğer dinlerdeki gibi ilkeler ve yaptırımlar koymuştur. Marksist dünya anlayışı ve bu çerçevede ileri sürülen dinsizlik, sorgulanmasına bile izin verilmeyen fetiş durumuna getirilmiştir. Muhalif fikirde bulunan insanlara karşı yaptırımlar uygulanmış, hem toplum hem de kişi üzerinden yargılama ve kovuşturmaya

---

397 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 60.
398 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 159.
399 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 64.
400 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 163-164.
401 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 64.

maruz bırakılmışlardır. Bireyin doğal hakkı olan inanma ve mülk edinme özgürlüğü, bağımsızlık adı altında elinden alınmıştır.[402]

Hangi sebeple olursa olsun toplumları değerlerine, alışkanlıklarına, kökenlerine ve davranış şekillerine bakmadan değiştirmeye uğraşmak hatta zora başvurmak doğru bir yol değildir. İnsanları akletmeyen ve hissetmeyen bir canlı topluluğu olarak düşünüp, onların onaylarını almadan yapılarını esir alma ve değiştirme amacında bulunmak doğal olmayacaktır. Tarihe ve tarihte olan biten her şeye insanların kendi bakış açısıyla bakması ve o şekilde değerlendirmesi bir yere kadar normaldir. Fakat böyle bir halde öznel olunacağının ve yanılma payının bulunacağının akıldan çıkarılmaması gerekir. Çünkü insanlık deneyimi birtakım ideolojilerin yaptığı gibi tek bir teoriyle açıklanabilecek kadar yüzeysel olmasa gerekir.[403]

Şu da var ki Marksizmden önce de insanoğlu var olmuş, haksızlığa uğramış olanların hakları korunmuş ve sömürüye karşı çıkılmıştır. Üstelik geçmişten bugüne kadar olan insanlık tarihinde Marksizm yokken ezilen, mağdur edilen ve bir şekilde acı çeken insanların yardımına ilk başta *"din"* koşmuştur, yine burjuvaya, zalimlere, krallara ve sultanlara karşı toplumun haklarını savunmuş, acılarını gidermiş ve teskin etmiştir. Zamanımızın zor şartlarında dahi birçok insan için din, moral ve motivasyon kaynağı olmaya devam etmektedir.[404]

1.4.5. Varoluşçu Ateizm

Varoluşçuluk XIX. yüzyıla kadar zayıf bir felsefe olmasına rağmen, II. Dünya Savaşı'ndan sonra güçlenmeye başlamış ve Modern dönemde derin bir düşünce akımı haline gelmiştir.[405] J. P. Sartre, A. Camus ve Heidegger gibi düşünürler tarafından geliştirilen, uygar dünyanın bilhassa kitle toplumu üzerinden tezahür eden ve yine çağdaş dünyanın krizinden beslenen modern felsefe akımıdır.[406] XX. yüzyılda ateizmin etkili ve önde gelen düşünürlerinin ateist varoluşçu düşünürler olduğunu söyleyebiliriz. Hatta çağdaş varoluşçuluğun temsilcilerinden biri olan F. Nietzsche'nin fikirleri de bu akımın temsilcilerini etkilemiştir.[407] Varoluşçuluk, zor anlaşılan bir söylem olduğu için varoluşçu düşünürler,

---

402 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 160.
403 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 66.
404 Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* s. 161.
405 Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 90.
406 Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü,* s. 442.
407 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 74-75.

sistemlerini direkt olarak aktarmak yerine daha çok roman ve benzeri türleri kullanmışlardır.[408]

Varoluşçuluğun öncülerinden olan J. P. Sartre'a göre; varoluşçuluk, tutarlı bir ateizmin her türlü sonucunu belirleme amacından başka bir şey değildir.[409] J. P. Sartre, yaratışçılığı kökünden reddetmiş ve bir Tanrı fikrine tahammülü bile olmadığını ifade etmiştir.[410] Hatta Sartre'ın kaleme aldığı *"Şeytan ve Yüce Tanrı"* isimli tiyatro eserinin bir yerinde piyesin kahramanı olan Goetz şöyle bağırmaktadır:

> "Başımızın üstündeki şu boşluğu görüyor musun? İşte Tanrı. Kapıdaki şu gediği görüyor musun? İşte Tanrı. Topraktaki şu çukuru görüyor musun? İşte o da Tanrı. Sessizlik, Tanrı, yokluk Tanrı, Tanrı; insanların yalnızlığı… Şayet Tanrı mevcut ise… Henrich sana kurnazca yapılmış kocaman bir şakanın ne olduğunu bildireceğim, Tanrı yoktur."[411]

Varoluşçuluk akımı, evvela insan var olur, daha sonra özü oluşur ve bu durum da yalnız insana has bir özelliktir diyerek tarihi fikre karşı çıkmıştır. J. P. Sartre ise, varoluşun özden önceliği düşüncesini Tanrı'nın yokluğu fikrinden çıkarır. Tanrı yoksa hiç değilse varlığı özden önce olan bir varlık olmalıdır. Bu varlık, bir kavrama göre tanımlanamadan ve belirlenemeden önce de vardır. Dolayısıyla varoluş özden önce gelmektedir. İlk olarak insan vardır yani önce insan dünyaya gelir, var olur ve ondan sonra tanımlanıp belirlenmektedir. İnsan son olarak da özünü ortaya koyar. J. P. Sartre, özgürlük düşüncesini de Tanrı'nın yokluğu fikrine dayandırarak şu sözleriyle belirtmiştir:*"Bu demektir ki, insan kendi başına bırakılmıştır, ne içinde dayanabileceği bir destek, ne de kendi dışında tutunabileceği bir dal, artık hiçbir özür ve dayanak kalmayacaktır."*[412] Ona göre, Tanrı varsa özgürlük yoktur ve bu durumda insan da kendi özünü oluşturma imkân ya da kuvvetinden yoksun kalacaktır. Tanrı olmadığı için de herhangi bir mutlak değerden bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla insan, kendi değerlerini ve dünya görüşünü yine kendisi yaratacaktır. İnsan, dünyada kendi başınadır ve yalnız kalmıştır.[413]

---

408 Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 90.
409 Coşkun, *Ateizm ve İslam*, s. 93.
410 Gürsoy, *J. P. Sartre Ateizminin Doğurduğu Problemler",* s. 65.
411 Jean Paul Sartre, *Şeytan ve Yüce Tanrı,* Eray Canberk (çev.), Ataç Kitâbevi Yayınları, İstanbul 1964, s. 159.
412 Vedat Çelebi, "Jean Paul Sartre'ın Varoluşçuluk Düşüncesi", *Beytülhikme Uluslararası Felsefe Dergisi,* C. 4, S. 2 (Aralık 2014): s. 65-66.
413 Topaloğlu, *Teizm&Ateizm*, s. 77.

Gerek F. Nietzsche ve gerekse J. P. Sartre'ın fikirleri insanlarda büyük bir heyecana sebep olmuş, hatta bazı insanlara da ilginç gelmiştir. Fakat her ikisinin düşüncelerindeki sıkıntı, Tanrı'nın varlığını çürütmekten çok Tanrı'nın var olmaması gerektiği gibi bir ön kabulle yola çıkarak ileri sürmüş oldukları fikirleridir.[414] Örneğin J. P. Sartre, Tanrı'nın var olmadığı düşüncesini akli delillerle ispat etmemiştir. Onun anlayışında Tanrı'nın yokluğu düşüncesi, elde edilen bir sonuç değildir, o tercih edilen temel bir esastır. Düşünür öncelikle kendisini Tanrı'nın olmadığına inandırmış daha sonra da bütün sistemini bu düşünce etrafında kurmuştur.[415] İster F. Nietzsche olsun, ister J. P. Sartre olsun ya da ister A. Camus ve onun gibi düşünürler olsun, karşımıza yavaş yol alan, kılı kırk yaran soğukkanlı birer düşünür gibi çıkarlar. Onların kanıtlamaya hatta ikna etmeye ne vakit ne de sabırları vardır. Bu düşünürler, bir haykırış içindedirler; muhatapları ise, ne teolog, ne de filozoftur, yalnızca *"bunalım"* içinde olan insanlardır. Ve bu bunalım felsefesi *"Tanrı yoktur"* demekten ziyade *"Tanrı var olmamalıdır"* düşüncesini öne sürmektedir. Bunun için gösterdikleri esaslar ise, pek çok aşırılıklarla doludur.[416]

Ateist varoluşçular özgürlük için koşuştururken kendilerini büyük bir bunalımın içine yuvarlamışlardır. Zira onlar, Tanrı'nın var olmadığına ve eylemlerini insanın kendisinin dışında belirleyebilecek herhangi bir güç bulunmadığına inandıklarından dolayı tam bir boşluk ve terk edilmişlik içerisinde, tüm değerlerinin kendileri tarafından yaratılması gerektiğinin farkına varmışlar ve kesin bir özgürlük ile zincirlendiklerini hissetmişlerdir. Yaşadıkları hayatın ve kendilerine ait her şeyin mesuliyetinin yalnızca kendi omuzlarında olduğunu hissetmişler; suç, hata, günah, pişmanlık, tövbe, af ve rızanın söz konusu olamayacağı Tanrısız bir özgürlük içinde kati yalnızlık ve huzursuzluğun anaforuna kapılmışlardır. Sonuçta insanı üstün kılma amacıyla ortaya çıkan varoluşçuluk, insanı hiçliğe doğru sürüklemiştir. Hatta insanı avare bir varlık haline getirerek yalnızlık girdabına sokmuştur.[417]

Buraya kadar genel olarak ele aldığımız düşünürlerin fikirleri onların içerisinde yaşadıkları çevrenin, ortamın bir sonucudur. İçinde yaşadıkları ortam kendilerini böyle bir sonuca ulaştırmış olabilir. Bu sebeple düşünürlerin fikirlerini ne tam olarak reddetmek ne de bu iddialarını doğrulanmış bilimsel bir önerme gibi kabul etmek veya ettirmeye çabalamak doğru bir hareket olmayacaktır. Şöyle ki bu düşünürlerden sonra önemli ilerlemeler

[414] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 77.
[415] Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 94-95.
[416] Aydın, *Din Felsefesi,* s. 224.
[417] Coşkun, *Ateizm ve İslam,* s. 97-98.

sağlanmış, hem bilimsel hem de sosyal alanda yeni bulgular elde edilmiştir. Bununla beraber 17. yüzyılda sanayi devriminin yaşanmasıyla birlikte insanın yaşamış olduğu kriz ve şaşkınlık havası geride bırakılmış, modern hayattaki insanların problemleri tartışılmaya başlanmıştır.[418]

[418] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm,* s. 77.

İKİNCİ BÖLÜM

YENİ ATEİSTLER

2.1. YENİ ATEİSTLER

Batı dünyasında Rönesans ve Reform akımlarının etkisiyle Kilise dogmalarına karşı yapılan başkaldırı, zaman içinde akılcı ve deneyci fikirlerle uyumlu mekanik evren düşüncesinin ve radikal bir doğalcılığın sebep olduğu materyalizmin güç kazanmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum deizmi ve ateizmi besleyen, bütün dinlere ve Tanrı inançlarına meydan okuyan, din karşıtlığına dönüşen akımlar ortaya çıkarmıştır. Akıl ve bilimin yegâne kaynak olduğunu iddia eden ve materyalizmin kapsamında natüralist varlık anlayışını savunan pek çok düşünür; bilimsel ve doğalcı yaklaşımın *"Tanrı fikrini"* dışladığını ileri sürerek Tanrı'nın varlığını tamamen yok sayan bir paradigma oluşturmuşlardır.[419]

Nitekim son zamanlarda din muhalifliğini genelleştiren veya dini duygu ve yönelimleri psikolojik, sosyolojik, antropolojik olgulara indirgeyerek Tanrı'nın varlığını inkâr eden teorilerden beslenen, hakikatin ilahi referanslarını yok sayan, Tanrı'nın varlığı düşüncesine savaş açan, insanlarla alay eden militan ateistler sesini yükseltmiş ve bu tarzda *"New Age"* yapılanmalar meydana gelmiştir. Bunlardan Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaygınlaşmış olan *"Yeni Ateizm"* ya da diğer adıyla *"Militan Ateizm"* denilen söz konusu fanatik akım Batı özelinde Hristiyanlığı, uluslararası alanda ise özellikle İslam'ı hedef almıştır.[420]

Yeni Ateizm, içinde bulunduğumuz çağın ateistlerinin fikirleri sonucu şekillenen[421] ve son yıllarda kendilerinden oldukça söz ettiren bir ateist ekol olarak ortaya çıkmıştır.[422] Yeni Ateizm hareketi 2000'li yılların başından itibaren kendilerinden daha çok söz ettirmeye başlamış[423] özellikle Christopher Hitchens, Daniel Dennett, Richard Dawkins ve Sam Harris gibi son dönem ateistlerinin düşünceleriyle biçimlenmiş ve bu kişilerle özdeşleşmiş bir anlayıştır.[424] *"Yeni Ateizm"* kavramı ise, Gary Wolf tarafından 2006 yılının Kasım ayında *Wired* dergisinde yazılan bir makalede ilk defa kullanılmıştır.[425] Günümüzde ülkemizin de

---

419 Fatma Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörlerden Biri Olarak 'Fanatizm ve Dışlayıcılık'", *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi Sempozyumu Kitabı* (21-23 Eylül 2018), Elis Yayınları, Ankara 2019, s. 73.
420 Aygün, "Ateizme Yol Açan Faktörlerden Biri Olarak 'Fanatizm ve Dışlayıcılık'", s. 73.
421 Sulhan, *Çağdaş Ateist Varsayımlar –Tanrı Yanılgısı Örneği-*, s. 29.
422 Mehmet Şükrü Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* 1. Baskı, Elis Yayınları, Ankara 2019, s. 15.
423 Bilgili, *Bilim Ne Değildir?* s. 35.
424 Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* s. 15.
425 Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 12; Kumek, *Antony Flew'un Tanrı İnancındaki Değişim*, s. 28; Gary Wolf, "The Church Of The Non-Belivers", *Wired Magazine,* 2006, https://www.wired.com/2006/11/atheism/ (30.08.2020); Sonnur Günaydın Asan, *Beni Kandıramazsın! Ateizm ve Deizmdeki Mantık Aldatmacaları,* 2. Baskı, Bilimkent Yayınları, İstanbul 2019, s. 14.

içerisinde bulunduğu birçok ülkede en etkili olan ve en çok taraftar toplayan ateist akım, Yeni Ateizm'dir, diyebiliriz. Bu akımın *"yeni"* olarak isimlendirilmesinin sebebi ise onların önceki ateistlerden farklı olduğu düşünülen görüşleridir.[426]

Eylül 2007'de Uluslararası Ateist Birliği'nin yıllık konferansı Washington şehrinde yani Christopher Hitchens'in memleketinde düzenlenmiştir. Robin Elisabeth Cornwell, *"Richard Dawkins Akıl ve Bilim Vakfı"* adına Dört Atlı'nın tamamının orada olmasından faydalanarak ortak bir sohbet organize edilmesini sağlar.[427] Dolayısıyla 30 Eylül 2007'de önde gelen dört ateist, Hitchens'ın Washington, D. C.'deki evinde, iki saat süren ve moderatörsüz, özel bir tartışma için bir araya gelirler. Tartışma kaydedilir ve *"Mahşerin Dört Atlısı"* başlığıyla yayınlanır. Ayrıca 2010 yılında Christopher Hitchens ve Dinesh D'Souza arasında geçen Tanrı ile ilgili tartışmalarında bu dört adama *"Kıyametin Dört Atlısı"* denilmiştir. Bu kinaye, İncil'de sözü edilen *"Mahşerin Dört Atlısı"* hikâyesinden gelmektedir.[428]

Yeni Ateizm akımının öncülüğünü yapan *"Ateizm'in Dört Atlısı"* 2004 ile 2007 yılları arasında bilim adına dinlere bir saldırı başlattılar.[429] Bu sebeple Dört Atlı'nın yayınlanan beş kitabı, bazı çevrelerde oldukça meşhur olmuş ve dünyanın en çok satan kitapları arasına girmiştir.[430] Bunlar Sam Harris'in *"İnancın Sonu: Din, Terör ve Aklın Geleceği (The End Of Faith: Religion, Terror And The Future of Reason)"* (2004) ve *"Hristiyan Bir Ulusa Mektup (Letter to A Christian Nation)"* (2006), Daniel Dennett'ın *"Büyüyü Bozmak: Doğal Bir Olgu Olarak Din (Breaking The Spell: Religion as A Natural Phenomenon)"*[431] (2006), Christopher Hitchens'in *"Tanrı Büyük Değildir: Din Her Şeyi Nasıl Zehirlemektedir? (The God is Not Great: How Religion Poisons Everything?)"* (2007) ve Richard Dawkins'in *"Tanrı Yanılgısı (The God Delusion)"* (2006) kitaplarıdır.[432]

---

426 Alper Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", *Medium.com*, 26.10.2018, https://medium.com/@dralperbilgili/yeni%CC%87-atei%CC%87zm-ve-ele%C5%9Fti%CC%87ri%CC%87si%CC%87-i-b7013ab93379 (03.09.2020).

427 Dennett vd., *Dört Atlı,* s. 24.

428 Dennett vd., *Dört Atlı,* s. 23-24; Giovanni Tiso, "Ateizm'in Dört Atlısı ve Yeni Ateizm Üzerine", Tanay Kavlak (çev.), *T24.com,* https://t24.com.tr/k24/yazi/dini-coskuyla-ateizmin-dort-atlisi-ve-yeni-ateizm-uzerine,3191 (31.08.2020).

429 Şaban Ali Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu,* 7. Baskı, Otto Yayınları, Ankara 2020, s. 24; Dennett vd., *Dört Atlı,* s. 23.

430 Dennett vd., *Dört Atlı,* s. 23, Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 12.

431 Daniel Dennett, *Breaking The Spell: Religion As A Natural Phenomenon,* Penguin Books, New York 2006.

432 Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu,* s. 24; Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 12; Sulhan, *Çağdaş Ateist Varsayımlar -Tanrı Yanılgısı Örneği-*, s. 29.

"Ateizm'in Dört Atlısı" her ne kadar Yeni Ateizm'in öne çıkan düşünürleri olsa da bu akımı destekleyen başka isimler de vardır. Bunların başında gelenlerden bazıları; Victor J. Stenger[433] (1935-2014) fizikçi, felsefeci ve *"Başarısız Hipotez Tanrı"*[434] isimli kitabın yazarı; Lawrence M. Krauss (d. 1954) fizikçi, kozmolog ve *"Hiç Yoktan Bir Evren"*in yazarı; Jerry Allen Coyne (d. 1949) biyolog ve *"Evrim Neden Gerçektir?"* isimli kitabın ve aynı zamanda kitabın devamı niteliğinde olan, içeriğinde sert tartışmalara ve dini konulara yer verdiği bloğun yazarı; Steven Pinker (d. 1954) bilişsel bilim insanı, dilbilimci, psikolog ve *"Zihin Nasıl Çalışır?"* gibi kitapların yazarı; Aron Ra (d. 1962) ise Amerikan Ateistler Birliği'nin başkanı; Michel Onfray (d. 1959) filozof ve *"Ateist Manifesto: Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam'a Karşı Dava"* başlıklı kitabın yazarı; Dan Barker (d. 1949) eski bakan, ateist aktivist ve Dinlerden Özgürlük Vakfı'nın kurucusu; David Silverman (d. 1966) Amerikalı ateistlerin başkanı ve *"Tanrı'yla Mücadele: Dindar Bir Dünyada Ateist Manifesto"* başlıklı kitabın yazarı; İbn Warraq (d. 1946) *"Neden Bir Müslüman Değilim?"* kitabının yazarı ve Ayaan Hirsi Ali (d. 1969) aktivist, eski Hollanda milletvekili ve *"Kâfir"*- *"Kafesteki Bakire"* gibi kitapların yazarıdır. Ayrıca Hirsi, Ateizm'in Dört Atlısı'nın Eylül 2007'de ki toplantısına davet edilmiş fakat son anda iptal etmek zorunda kalmıştır. Kendisi daha sonra *"Dört Atlı'ya artı bir atlı-kadın"* olarak anılmaya başlamıştır.[435]

Kendileri dışındaki insanlara tahammülü olmayan, dini ve dindarları ortadan kaldırılması gereken bir düşman olarak gören Yeni Ateistler,[436] din ile bilimi gerçek anlamlarından oldukça farklı bir şekilde tasvir etmiş, yine din ve bilim arasında mutlak bir çatışmanın da var olduğunu iddia ederek[437] *"bilimcilik"* yapmışlardır. En önemlisi de Tanrı inancını, dini ve dindarları dünyadaki kötülüklerin kaynağı olarak göstermektedirler.[438] Temsilcileri dinin kötü olduğuna inanmakla beraber bu inançlarını yüksek sesle ve açıkça sergilerler. Aynı zamanda inananlara karşı da oldukça hırçın, saldırgan ve kavgacı bir tutum içindedirler. Bilim insanı olsunlar veya olmasınlar, Yeni Ateistler sıklıkla bilimi araç olarak

---

433 Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* s. 15.

434 Victor J. Stenger, *Başarısız Hipotez Tanrı- Bilim Tanrı'nın Var Olmadığını Nasıl Gösteriyor?,* Algan Sezgintüredi (çev.), Aylak Kitap, İstanbul 2011.

435 Britannica, https://www.britannica.com/biography/Ayaan-Hirsi-Ali (31.08.2020); Robyn E. Blumner, "Give The Four Horsemen (and Ayaan) Their Due, They Changed America", *Free Inquiry*, Ocak 2021, https://secularhumanism.org/2020/12/give-the-four-horsemen-and-ayaan-their-due-they-changed-america/ (31.08.2020); Yeni Ateizm, 2020, https://tr.wikipedia.org/wiki/Yeni_Ateizm (31.08.2020).

436 Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörlerden Biri Olarak 'Fanatizm ve Dışlayıcılık'", s. 73.

437 Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 35.

438 Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörlerden Biri Olarak 'Fanatizm ve Dışlayıcılık'", s. 73.

kullanmaktadırlar.[439] Hatta bu ateizmin bilime yaptığı vurgudan dolayı, onun bilimsel bir iddia ile desteklendiği izlenimini yaratmaktadır.[440]

V. J. Stenger, Yeni Ateistlerin fikirlerini bilimsel bakış açısıyla dile getirdiklerini ve modern teolojik münakâşalarla mücadele etmekten, hikâyelerle dolu kutsal kitaplardaki düşünceleri tartışmaktan daha çok gözlemlenebilir evrenden hareketle fikirlerini şekillendirdiklerini ifade etmektedir.[441] V. J. Stenger'ın düşüncelerinin aksine, Yeni Ateistler bilim ve bilimsellik adına yorum yaparken kendi ideolojik görüşlerini meşrulaştırmak için bilimi olduğundan farklı sunmaktadırlar. Hatta bilimi, kendi dünya görüşlerine uymayan öğretileri ortadan kaldırmak için kullanmakta ve onu sessiz kalması gereken konularda konuşmaya zorlamaktadırlar. Özellikle bilim tarihini çarpıtarak bilime zarar vermektedirler.[442]

Tanrı inancına ve dine ait pek çok eleştirileri bulunan bu düşünürler, ateizmin günümüzde bireyin takınması gereken en anlamlı davranış olduğunu savunmaktadırlar. Dolayısıyla bu davranışta en önemli yön, insanın her çeşit inançtan kurtulup bilime güvenmesi ve inanması gerektiğidir. Yeni Ateistler, bu fikirlerini geleneksel ateizmden ayrıldıkları birkaç noktada belirgin duruma getirmektedirler. Mesela Sam Harris'in delilsiz olarak inanmanın değersiz ve tehlikeli olduğu düşüncesi, Richard Dawkins'in Tanrı inancının yanılgı olduğu iddiası, Daniel Dennett'ın kutsanmışların büyüsünü bozmak gerektiği fikri, Christopher Hitchens'ın dinin her şeyi zehirlediği ve Stenger'ın Tanrı'nın var olmadığını artık bilimin ispatladığı iddiaları Yeni Ateizm'in çerçevesini oluşturmaktadır.[443]

Yeni Ateistler, yaşamlarında dine müracaat etmeyen seküler kişiler olmalarının dışında Tanrı'nın var olduğu yönündeki argümanları ikna edici bulmayıp, literatürde *"pozitif ateizm"* olarak bilinen anlayışı da kabul etmezler. Çünkü onlar bu konuda hiçbir şüpheye düşmeden bir Tanrı'nın var olmadığından emindirler.[444] Ne var ki Richard Dawkins, Tanrı'nın var olmadığından neredeyse emin olduğunu ifade etse de O'nun var olmadığının kesin olarak ispatlanmasının mümkün olmadığını da söyleyerek kendisiyle çelişmektedir. Hatta Tanrı'nın varlığından kesin olarak emin olanların 1, O'nun var olmadığından emin

---

439 Amir D. Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* Suat İdil (çev.), Ka Kitap, İstanbul 2015, s. 24.
440 Dorman, "'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", s. 481.
441 Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* s. 16.
442 Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 19.
443 Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* s. 15-16.
444 Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 35-36.

olanların 7 olarak kodlandığı bir çizelgede kendisini kategori olarak 6'da saydığını fakat 7'ye meyilli olduğunu yani 6.9 pozisyonunda bulunduğunu ifade etmektedir.[445]

Tanrı'nın var olmadığına yönelik bu kesin tutumlarının sonrasında din ve Tanrı inancının olumsuz pek çok yansıması olduğu iddiasını, kitaplarında yer alan ön yargılı yorumlarıyla birlikte uzunca bir şekilde işlemektedirler.[446] Dolayısıyla bu dörtlünün temel tezi; dinin iddialarının insanlar için hem yanlış hem de zararlı olduğu,[447] dinin kendisine karşı mücadele edilmesi ve mümkünse insanoğlunun hayatından tamamen silinmesi gerektiğidir. Çünkü eski zamanlara ait bir harabeden fazlası olmayan dine, günümüz dünyasında yer vermek yanlıştır.[448] Hatta dinin daha önce mitolojik olarak cevap verdiği pek çok konunun, günümüzde bilim yoluyla daha kesin bir şekilde yanıtlandığını ifade etmektedirler. Bu sebeple mitolojik öğeler bir tarafa bırakılmalıdır. Örneğin S. Harris, modern Hristiyan ve Müslüman inançların, eski Romalıların Zeus'a ve diğer Tanrılarına olan inançlarından bir farkı olmadığını ileri sürmektedir.[449] Dinlerden bazıları geçmişte kendi yapısında bulunanların birlik ve bütünlüğünü sağlamış olsa da günümüzdeki dini aşırılıklardan yola çıkarak dinin hiçbir pozitif etkiye sahip olmadığını gözlemlediklerini iddia ederler. Bunun yanı sıra ılımlı dini açıklamalara karşı ön yargılı davranarak, onların da aldatıcı olduğunu öne sürmektedirler.[450]

Yeni Ateistlerin bu davranışlarının arkasında yatan düşünce, dinin yalnızca yanlış ve düzmece bir inanç sistemi olmadığı, onun aynı zamanda toplum ve ferdin hayatı için son derece tehlikeli öğretiler içerdiğidir. Yeni Ateistlere göre dinler, medenileşmeyi engelleyen, topluma zarar veren, bağımsız düşünceyi yasaklayan ve en önemlisi de bilimi sabote eden kurumlardır. Burada Yeni Ateist düşünürlerin göz ardı ettikleri ya da görmemezlikten geldikleri şey dinlerin insan medeniyetine kazandırdığı hastane ve üniversite gibi kuruluşlardır. Bunun yanında dinin, köleliğin kaldırılmasında oynadığı rolden veya din adamlarının diktatörlere karşı halka destek olmasından da bahsedilmez.[451]

Yeni Ateistlerin dinlerle ilgili olumsuz fikirleri gerçeği yansıtmamakla beraber onlar bilimi kendi düşünceleri lehine nasıl kullanıyorlarsa dine karşı tutumlarında da aynı ön yargılı

---

445 Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 64-65.
446 Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* s. 16-17.
447 Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu,* s. 24.
448 Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 36-37.
449 Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu,* s. 24.
450 Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 39; Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 289-295; Harris, *İnancın Sonu,* s. 16-24; Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* s. 17.
451 Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 37.

tavrı göstermektedirler.[452] Dolayısıyla dini, tarihsel açıdan derin bir incelemeye tabi tutmadan[453] terörle, işkenceyle, şiddetle, savaşla ve ahlaksızlıkla bir tutan bu anlayışın,[454] özellikle bu haliyle, bilimsel yönden güvenilir kanıtlara sahip olmadığını söylemeliyiz. Geçmişteki ateist literatürde her ne kadar din ve Tanrı inançları eleştirilse de dinin olumlu taraflarına da değinilmesine rağmen, tam aksine Yeni Ateistlerin bu katı tavrı, onların dinler hakkında önemli bir bilgiye sahip olmadığını göstermektedir.[455] Örneğin sosyolojinin kurucularından E. Durkheim, sekülarist bir düşünür olmasına rağmen *"Dini Hayatın İlk Şekilleri"* isimli kitabı başta olmak üzere, eserlerinde dinlerin toplumsal bütünlüğü sağlamada önemli bir role sahip olduğunu anlatmıştır. Yine Marx, dinin, toplumsal düzende ortaya çıkan kötülüklerin kaynağı olmadığını ifade etmiştir.[456]

Yeni Ateistlerin söylemleri de dinler hakkında pek az malumata sahip olduklarının delilidir.[457] D. Dennett'ın dinleri aslana benzetip onların da tıpkı aslan gibi kafese sokulması gerektiği fikri:

> "Evet, evet, biliyorum; aslan çok güzel, ama bir o kadar da tehlikeli bir hayvandır. Onu kafesten çıkarıp kendi haline bırakırsanız beni öldürür; güvenlik nedeniyle kafeste tutulması gerekir. Aynı güvenlik nedeniyle, mutlak zorunluluk halinde dinlerin de kafese konması gerekir."[458]

R. Dawkins'in dinin ılımlı tarafına dahi katlanılamayacağını ifade etmesi[459] ve Kur'ân-ı Kerîm'i hiç okumadığını belirtmesine rağmen İslam dinini kötülüklerin kaynağı olarak görmesi ve şiddetle bir tutması,[460] yine S. Harris'in İslam dinini terörle özdeşleştirmesi gibi durumlar, din hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıklarının örneklerindendir.[461]

---

452 Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* s. 17-18.
453 Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 37.
454 Geniş Bilgi İçin Bk: Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* 8. ve 9. Bölümler; Harris, *İnancın Sonu,* 2. ve 3. Bölümler.
455 Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* s. 18.
456 Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 38-39.
457 Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* s. 18.
458 Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri,* s. 627.
459 Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 289-295; Haticetül Kübra Özelçi, *Richard Dawkins'e Göre Din-Bilim İlişkisi,* Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018, s. 62.
460 Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 16; Jerome Taylor, "New Atheists Richard Dawkins, Christopher Hitchens and Sam Harris Face Islamophobia Backlash", *Independent,* 13.04.2013, https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/atheists-richard-dawkins-christopher-hitchens-and-sam-harris-face-islamophobia-backlash-8570580.html (25.10.2021); Richard Dawkins, "Root Of All Evil? (The God Delusion) Part 1", *Youtube,* https://www.youtube.com/watch?v=3XWE96mC1xs&t=52s (14.10.2021); Richard Dawkins, "Root Of All Evil? (The God Delusion), *Youtube,* https://www.youtube.com/watch?v=YrB1riTURhU (14.10.2021).
461 Harris, *İnancın Sonu,* s. 113-163; Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* s. 18.

Dinleri bu şekilde takdim eden Yeni Ateistler, bilimi ise dinin tam karşısına yerleştirerek, bilimi dinin panzehiri olarak görmektedirler. Hatta bilime aşırı vurgu yapmaları, bilimin dini yanlışlayacak bir araç olarak kullanılmasından ziyade dine alternatif bir dünya görüşü ve hayat tarzı inşa etmede kullanılacak bir başvuru rehberi olarak görülmesini işaret etmektedir. Bu sebeple de *"Darwinci Evrim Teorisi"* üzerinde ısrarla durmaktadırlar. Çünkü onlara göre evrim, yalnızca canlılığın nasıl başladığını ve geliştiğini değil, ahlâk ve dinler de dâhil olmak üzere pek çok konuda açıklama olarak sunulan bir teoridir.[462] Nitekim dinin yorumlanması bu teori bağlamında gerçekleşmekte ve aynı zamanda dini hayat tarzının karşısına konulacak bilimsel dünya görüşünün de temel dayanağı olmaktadır. Dolayısıyla evrim teorisi onların elindeki en güçlü kozdur.[463] Özelikle de evrim teorisine karşı olanlar veya bu teoriden bir tanrısızlığın çıkamayacağını savunanlar ya da bu teori ile Tanrı'nın varlığının uyumlu olabileceğini ileri sürenler Yeni Ateistlerce cahil, aptal ve yalancılıkla suçlanmaktadırlar.[464] Yeni Ateistlerin bilime, eski ateistlere göre daha çok vurgu yaptıkları ve bu vurguyu yaparken de son derece kaba davranışlar sergiledikleri söylenebilir.[465]

C. Hitchens, D. Dennett, R. Dawkins ve S. Harris gibi Yeni Ateistler ortak bir amaç için bir araya gelmişlerdir ve devamlı birbirlerine destek olurlar. Yeni Ateistlerin kitaplarında, derslerinde ve konferanslarında yer alan bilimle ilgili problem, hakkında konuşulan bilimin saf bilim yani âlem hakkındaki bilginin objektif olarak araştırılması olmamasıdır. Bilakis bu, hedefi Tanrı'nın var olmadığını ispatlamak olan bir bilimdir. Bu yazarların savundukları argümanlar bu nedenle çoğu zaman taraflıdır. Kendi gündemlerini ön plana çıkartmak ve daha da ileri götürmek için bilimi eğip bükerler ve çarpıtırlar. Bu hal, ilaç şirketinden para alan bir bilim insanının şüpheli bir ilaç hakkında *"olumludur"* diye rapor yazmasından çok da farklı değildir.[466]

Yeni Ateistlere göre, teist bilim insanlarının savunduğunun aksine din ve bilim uyumlu birer yapı değildirler. Bilimin delillerle ilerlemesine rağmen dinde delilin istenmediğini iddia ederler. Dolayısıyla delil, bilimsel bir öneri halini almadıkça değersiz sayılmaktadır. Özetle Yeni Ateizm, âlemin tam olarak materyalist bir modelinin, kozmolojiden insan zihnine kadar yapılan tüm gözlemlerimiz için mantıklı bir açıklama ortaya koyduğunu, Tanrı ya da diğer tabiatüstü varlıklar için hiçbir boşluk bırakmayacak

---

462 Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 41-42; Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* s. 18.
463 Özkan, "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi", s. 130.
464 Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* s. 18.
465 Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 42.
466 Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 24-25.

şekilde makul bir izah getirdiğini iddia eder.[467] Matematik profesörü ve Bilim felsefecisi John C. Lennox (d. 1943)'a göre Yeni Ateistlerin bizi iknaya uğraştığı düşünceye göre bilim; her şeyi ve herkesi kuşatan açıklamalarıyla Tanrı'yı köşeye sıkıştırmış, hatta O'nu öldürmüş ve ardından Tanrı'yı gömerek bu tarz primitif yani ilkel anlayışlardan kurtularak yoluna devam etmiştir. Tanrı, Schrödinger'in kedisinin tersine, hem ölü hem canlı, hayalet gibi bir süperpozisyon değildir; şüphesiz ki O, ölmüştür. Bu şekilde düşünenlere göre Tanrı'yı yeniden diriltmek amacıyla yapılan her girişim muhtemelen bilimin gelişimini kesintiye uğratacaktır. Artık, yalnızca doğanın varlığının meydanda olduğu, ötesinin olmadığı görüşüne sahip *"natüralizm"* tek başına hüküm sürmektedir.[468]

Yeni Ateistler, dini ve bilimi bu anlamda takdim etmenin bir bedeli olarak tarihsel verileri de çarpıtmak zorunda kalırlar. İsimlerini sürekli olarak dile getirmeseler de Yeni Ateistlerin bu delilleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısında popüler olan John William Draper (1811-1882)'ın *Din ile Bilim Arasındaki Çatışmanın Tarihi* kitabından ve Andrew Dickson White (1832-1918)'ın *Hristiyanlıkta Bilim ile Teoloji Arasındaki Savaşın Tarihçesi* isimli eserinden topladıkları iddia edilebilir. Bu iki eserde özellikle Hristiyanlığın bilimle çatışma içinde olduğunu tarihsel örneklerle delillendirmeye çalışmışlardır. Yeni Ateistler de görüşlerini bu doğrultuda devam ettirmişlerdir. Örneğin, Galileo ve Darwin'in bilimsel araştırmalarına yöneltilen itirazlar, bağlamından kopartılarak din ile bilimin çatışması iddiasına uyacak şekilde takdim edilir. Öyle ki Yeni Ateist düşünürler tarafından bilim tarihinin bu dönemlerinin yeniden yazıldığını söylemek abartı olmasa gerekir.[469]

Yeni Ateist yazarlar yalnızca bilim tarihini çarpıtmakla yetinmemişler, üstelik dünya görüşlerini doğrulamak için felsefi yönden çelişkili ve hatalı pek çok iddiada bulunmuşlardır. Bu çerçevede, teist dinlerin âlem anlayışlarını da çarpıtarak sunmuşlardır. En önemlisi de teist düşünürlerin ateist eleştirilere getirdiği açıklamalarla ilgilenmemişler ve bunun neticesinde binlerce yıl önce sorulmuş, üzerine çokça tartışılmış sorulara sanki bu sorular ilk defa soruluyormuş gibi dört elle sarılmışlardır. Sosyolog Rodney Stark (d. 1934)'ın R. Dawkins ve diğer militan ateist düşünürler için yaptığı gözleme göre; yalnızca Robin Hood hikâyeleri

---

[467] Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* s. 18-19.

[468] John C. Lennox, *Aramızda Kalsın Tanrı Var,* Reşit Şahin, Sare Levin Atalay (çev.), Ufuk Yayınları, İstanbul 2014, s. 8-9.

[469] Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 42-43.

okuyan bir insan Ortaçağ hakkında ne kadar bilgi edinebilirse, Yeni Ateist literatürden beslenen bir insan da teoloji hakkında o kadar bilgi edinebilir.[470]

Antony Flew, Ateizm'in Dört Atlısı'sının kitaplarıyla ilgili en önemli noktanın iddia düzeylerinin değil de hem en çok satanlar hem de medyanın keşfettiği *"yeni"* bir hikâye olarak elde ettikleri görünürlük seviyesinin olduğunu ifade etmiştir. Bu hikâyeye yazarların eserlerindeki ateş kadar, coşku ve renge sahip olmaları da katkıda bulunmaktadır. A. Flew'a göre bu kitapların öncelikli hedefi şüphesiz ki her çeşitte, zamanda ve mekandaki cemaat dinleridir. Bu düşünceyle tutarsız bir şekilde, kitapların kendisi de bağnaz ve tutucu vaazlar gibi yazılmıştır.[471] Yani seçtikleri dil bilimsel bir dil değil aksine ateşli bir ateizm vaaz dilidir.[472] Bu ateist yazarlar kitaplarının pek çok bölümünde, şayet inançlarımızdan ve buna bağlı olarak yaptıklarımızdan vazgeçmezsek, bizi korkunç bir cezanın beklediğini anlatan hatta kıyamet gününe dair cehennemle korkutan şiddetli vaizler gibi konuşmaktadırlar. Şüphe ya da inceliğe yer yoktur ve her şey siyah-beyazdır. Diğer taraf için en küçük bir sempati ya da ilgi besleyen tanınmış düşünürler dahi hain ilan edilmişlerdir.[473]

Öyleyse nasıl oluyor da bu yazarlar ve eserleri, son yıllarda olan ve Tanrı üzerine yapılan bu geniş kapsamlı felsefi tartışmaya dâhil olmaktadır? A. Flew bu sorunun cevabını şu şekilde özetler; *"Bu sorunun cevabı, aslında dâhil olmamalarıydı."* Sürekli olarak dinlerin bütün kötülüklerin kaynağı olduğunu söylemenin dışında, Tanrı'nın varlığına delil olarak ortaya konulan iddialara yer vermiyorlardı. Âlemin yapısında bulunan rasyonelliğin kaynağı, bağımsız bir faaliyet alanı olarak düşünülen *"hayat"* ve *"bilinç"*, *"kavramsal düşünce"* ve *"öz"* hakkındaki soruları da ele almıyorlardı. Bu konuya ufak da olsa dokunuşlar yapan R. Dawkins ise rasyonellikten, hayatın kaynağından ve bilinçten, *"başlangıçtaki talih"*in yani şansın sebep olduğu özel olaylar olarak bahsetmektedir. Bilincin kaynağına ilişkin sonuna kadar fizikselliğin şiddetli savunucusu olan D. Dennett ise, bir keresinde şöyle yazıyor: *"Ve sonra bir mucize gerçekleşiyor."* Bu yazarların tamamı, yukarıda da belirttiğimiz gibi kanunlara uyan, hayatı destekleyen ve rasyonel anlamda ulaşılabilir bir kâinatın varlığını açıklayacak akla uygun ve mantıklı bir dünya görüşü sunmamaktadır.[474]

Yeni Ateistler, Tanrı'nın varlığı sorusunun kapsadığı hakikî problemleri araştırmıyorlardı. Biri bile tanrısal bir hakikati varsaymak için lüzumlu belli başlı gerekçelere

---

[470] Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 43-44.
[471] Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 12.
[472] Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu,* s. 25.
[473] Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 12.
[474] Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu,* s. 25; Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 13.

müracaat bile etmiyordu. D. Dennett Tanrı'nın mevcudiyeti ile ilgili iddialara yedi sayfasını ayırırken, S. Harris ise bu konuya hiç yer vermemektedir. Oxford Üniversitesi'nde verilen ve İngiliz *The Guardian* gazetesinde yayınlanan bir konferansta, James Wood (d. 1965) yeni militan ateizmin temel hatalarını ortaya koymaktadır.[475] Örneğin, insanların dinsel melekelerinin bir değeri olabileceğini reddetmeleri ya da her türlü inanca karşı acımasızca saldırı da bulunmaları gibi…

Ayrıca J. Wood şunu da belirtir:

> "Yeni Ateizm benzer bir gerçekçilik içinde kilitlendi. Bir parazit gibi düşmanından beslenerek varlığını sürdürmektedir. Evanjelik Hristiyanlığın kutsal gerçeklikle ve Tanrı'ya beslenen karmaşık olmayan ve kişisel bir inançla karakterize edilmesi gibi, Yeni Ateizm çoğu kez sadece kutsal gerçeklikle savaşıyormuş gibi görünüyor. Hâl böyleyken Yeni Ateizm'in Tanrı'sı ve köktendinciliğin Tanrı'sı birbirine oldukça benzeyen olgular haline gelmektedir."[476]

Yeni Ateistler, mantıksal pozitivizmin ne yükselişine ne de düşüşüne sebep olan yanlış fikir ve şaşkınlıklarına yönelik bir farkındalık da sergilememektedirler. Tarihte her zaman geçmişteki hataları ve yanlışları görmezden gelenler bunları bir noktada kesinlikle tekrar edeceklerdir. Bununla birlikte felsefi teizm içinde ortaya çıkan gelişmiş modern argümanlar veya analitik din felsefesine dair toplanan eser yığınından tamamen habersiz gibidirler.[477]

Yeni Ateizm'in, en ateşli temsilcilerinin dahi bıraktığı mantıksal pozitivizm felsefesine doğru bir gerilemeden başka bir şey olmadığını hatta Yeni Ateistlerin mantıksal pozitivizme kadar bile ilerleyemediklerini söylemek haksızlık olmasa gerekir. Çünkü pozitivistler hiçbir zaman, Tanrı'nın bilimsel bir kuram olabileceğini öne sürecek kadar saf olmamışlardır. Onlar Tanrı kavramının bilimsel bir hipotez olmadığı için anlamsız olduğunu iddia etmişlerdir. R. Dawkins ise, yaratıcı özellikte bir süper zekânın varlığının veya yokluğunun tartışmasız bilimsel bir mesele olduğu düşüncesini savunmaktadır.[478]

---

[475] Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 26; James Wood, "The New Atheism", *The Guardian,* 26.08.2011, https://www.theguardian.com/books/2011/aug/26/james-wood-the-new-atheism (12.01.2021).
[476] James Wood, "The New Atheism", *The Guardian,* 26.08.2011, https://www.theguardian.com/books/2011/aug/26/james-wood-the-new-atheism (12.01.2021).
[477] Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 13.
[478] Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 13-14.

Dinlerin ahlâkının da insanların özgür bir hayat yaşamasını tehdit ettiğini iddia eden Yeni Ateistlerin bu eleştirilerinde K. Marx ve F. Nietzsche'yi takip ettiğini söyleyebiliriz. Fakat aradaki tek fark, K. Marx ve F. Nietzsche din eleştirisi ile Tanrı'nın reddi arasında bir ayrıma gitmektedir. K. Marx, insanları köleleştiren ve bağımlı hale getiren toplumsal şartlara baş kaldırmaya değil de uyum göstermeye neden olduğunu düşündüğü dini kabul etmiyordu. F. Nietzsche ise insanın dünyada güçlü aktif bir özne olarak iş görmesini engelleyip bireyi başkalarının buyruğuna köle yaptığı için dine karşı çıkıyordu. Şöyle ki K. Marx ve F. Nietzsche'nin din eleştirilerinde haklı oldukları bir taraf da bulunmaktadır. Kişinin özgürlüğünü tehdit eden, sosyal hayatı dinamitleyen ve ahlâki zayıflıklar doğuran bir din nasıl müdafaa edilebilir ki? Bu şekilde olan bir din, kendi varoluş gayesinin tersi doğrultusunda yol aldığı için zaten din olmaktan çıkmıştır.[479]

Yeni Ateistlerin ahlâk ile ilgili iddiaları ise din olmadan ahlâkın daha fonksiyonel olabileceğidir. Peki, din olmadan ahlâkın daha iyi çalışabileceği hipotezi ne kadar doğrudur? Ya da bireyin eylemlerinden sorguya çekileceği ve bunun sonucunda ceza veya mükâfat alacağı yönündeki dinsel buyruk, ahlâki eylemleri zayıflatır mı güçlendirir mi? Bu konuda S. Harris'in, sinirbilimin (nörobilim veya nörobiyoloji) kişinin bu dünyada mutlu olmasını gerçekleştiren veriler sağlayacağı yönündeki tezinin, gerek bu dünyada gerekse gelecek yaşamında kişiye mutlu olmasının ilkelerini teklif eden din ile alıp veremediği ne olabilir?[480] İddialarına *"Ahlakın Coğrafyası"* isimli kitabında yer veren S. Harris, bilimin ahlâki konuda rehber olabileceğini savunmuştur.[481]

Yeni Ateistlere göre din, çekilen sıkıntılar ve bunların tesellileri konusunda insana yapacak bir şeyleri olmadığı ve bu durumun son derece ahlâki olduğu varsayımıyla hareket etmelerini mümkün kılmaktadır. Ne yazık ki bu düşünce Yeni Ateizm'in karakteristik bir örneğidir. Yeni Ateistler genellikle çocuk tacizi ve cinayetler gibi büyük kötülükler yanında soykırımlar, işkence ve diğer çirkin suçları da örnek göstererek, din ve ahlâk arasında hiçbir ilişki olmadığını iddia etmektedirler. Harris tıpkı diğer Yeni Ateistler gibi inanan insanları ötekileştirmekte ve onların dininin bu tür haksızlıkların üstesinden gelmesindeki muvaffakiyetsizliklerine katkıda bulunduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla, S. Harris'in fikrine göre, ahlâk ve din uyuşmamaktadır. Tabii ki bu gerçek olamayacak bir iddiadır, çünkü inanmayan insanlar acıları durdurmak adına daha iyisini yapmamıştır. Üstelik dünya çapında

[479] Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu,* s. 25.
[480] Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu,* s. 25-26.
[481] Sam Harris, *Ahlakın Coğrafyası -Bilim, İnsani Değerleri Nasıl Belirler?-*, Mehmet Egemen Nişancı (çev.), Akılçelen Kitaplar, Ankara 2016.

oldukça önemli hayır kurumları dini bağışlara dayanmaktadır. Ve onların insan mutluluğu üzerindeki sonuçlarını görmezden gelmek ya da yok saymak oldukça yanlıştır.[482]

Yeni Ateistler, dinleri şiddetle ve vahşetle özdeşleştirerek[483] 11 Eylül olaylarına göndermede bulunmuş ve başta İslam karşıtlığı olmak üzere din karşıtlığını kendilerine esas almışlardır.[484] 11 Eylül 2001'de Dünya Ticaret Merkezi *"ikiz kulelerinin",* bütün dünyadan seyredilebilen bir canlı yayında yıkılışıyla başlayan süreçte, dünya genelinde *"terör"* ve *"cihad"* terimleri gündemi oldukça meşgul etmiştir.[485] 11 Eylül saldırıları, başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere, Batı'da Müslümanlara karşı işlenen nefret suçlarının oldukça çoğalmasına ve İslamofobinin giderek derinleşmesine sebep olmuş, medyada *"İslamcı terör"* ve *"radikal İslam"* kavramları sık sık kullanılmaya başlamıştır.[486] Dolayısıyla bu olay sonrasında Batı toplumuna dayatılan korkunun içeriğinde *"İslam dininin şiddet ve terörle özdeşliği"* iddiası yer almıştır. Hz. Peygamber'in Usame bin Ladin görünüşünde bir bombacı biçiminde karikatürize edilmesi, eşleriyle ilişkisi noktasında ortaya atılan hakaret içerikli ifadeler, doğrudan Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber hedef alınarak yapılan karalama kampanyaları açık bir şekilde İslamofobinin amaçlandığını göstermektedir. Bu süre zarfında medya aracılığıyla *"İslami terör"* kavramının çokça kullanılması ve bütün Müslümanların aynı kefeye konulmuş olması da oldukça dikkat çekicidir. Öyle anlaşılıyor ki 11 Eylül saldırıları, hem İslam'ı hem de Müslümanları terörle bağdaştırma projesi için kullanılmıştır.[487] Yeni Ateistler yukarıda da belirttiğimiz gibi bu saldırılar sonrası genelde tüm dinlere ve özelde İslam olmak üzere söylemlerinin şiddetini oldukça artırmışlardır. Hatta bazı yazar ve gazeteciler Yeni Ateizm hareketinin 11 Eylül 2001 saldırılarının doğrudan bir sonucu olarak başladığını iddia etmişlerdir.[488] *"İslami terör"*ün bu yazarları ne kadar harekete geçirdiği tartışmaya açık olmakla birlikte, Yeni Ateist literatürün İslam karşıtı çevrelerce kullanışlı hale getirildiği ortadadır. Özellikle Avrupa ve Amerika'da İslam Dini ve onun getirdiği yaşam

---

482 Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 18-19.

483 Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 40.

484 Aygün, "Ateizme Yol Açan Faktörlerden Biri Olarak 'Fanatizm ve Dışlayıcılık'", s. 73.

485 Caner Taslaman, *Terör"ün ve "Cihad"ın Retoriği- Felsefi ve Teolojik Değerlendirmeler,* 12. Baskı, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2017, s. 9.

486 Betül Yürük, "ABD 11 Eylül Saldırılarının 18. Yılını Anıyor", *Anadolu Ajansı,* 10.09.2019, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abd-11-eylul-saldirilarinin-18-yilini-aniyor-/1577546 (14.09.2020).

487 Aygün, "Ateizme Yol Açan Faktörlerden Biri Olarak 'Fanatizm ve Dışlayıcılık'", s. 85.

488 Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 17; Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 41; Ben Norton, "Yeni Ateistler", *İştirâki,* Şubat 2016, https://istiraki.blogspot.com/2016/02/yeni-ateistler.html (14.09.2020); Tolga Tanış, "Yeni Ateizm Yükseliyor, Yeni Ateistler Doğuyor", *Hürriyet,* 07.07.2009, https://www.hurriyet.com.tr/yeni-ateizm-yukseliyor-yeni-ateistler-doguyor-11807747 (14.09.2020).

tarzının daha çok görünür olması İslamofob çevrelerle Yeni Ateistleri birbirine yaklaştırmıştır.[489]

Örneğin fanatik bir dil kullanan Yeni Ateistlerin Amerika'daki en meşhur sözcüsü gazeteci Christopher Hitchens, 11 Eylül sonrasında Irak işgalinin en ateşli savunucularından birisi olmuştur. İslam başta olmak üzere bütün dinleri en sert şekilde eleştiren, aşağılayıcı ve sivri diliyle insanları sinirlendiren tarzıyla tanınan C. Hitchens, Müslümanların *"Allah-u Ekber"* deyişine karşılık *"Tanrı Büyük Değildir"* şeklinde isimlendirdiği eserinde dinlerin insanlara ırkçılığı aşıladığını savunmuştur.[490] C. Hitchens kitabında ateistlerin, dindar insanlardan daha iyi oldukları konusunda ısrar etmiştir. Ona göre uygun bir istatiksel araştırma yapılırsa, ateistlerden çok dindar kişiler tarafından şiddet suçlarının işlendiğinin ortaya çıkacağını da iddia etmiştir. Ayrıca suçlu ne kadar kötü olursa, o kadar dindar olur, şeklindeki taraflı sözlerini de eklemiştir.[491] C. Hitchens, *"İslamofaşizm"* teriminin yaygınlaşmasını da sağlamıştır. Dindarlara hakaret eden, onları aşağılayan ifadelerinden birinde şu sözleri söylemiştir:

> "Katolikler pistir ve çok fazla çocuğa sahiptirler, Müslümanlar tavşan gibi ürerler ve kaka yaptıktan sonra yanlış elle temizlerler, Yahudilerin sakalı bitlidir, ayrıca Yahudilerin hamursuz bayramında (Passover) una eklemek ve buna da lezzet katmak için Hristiyan çocuk kanı ararlar…"[492]

Bu konuda Sam Harris ise, *İnancın Sonu* isimli eserine bir intihar saldırısı hikâyesi ile başlamakta ve İslam dünyasını, küresel medeniyetle uyumlu amaçları takip etmeye razı etmenin önemi ile de bitirmektedir.[493] Ayrıca S. Harris, Eski Ahit'te yer alan barbarlığa ve tehlikeli eskatolojik belirtilere rağmen, kısmen de olsa dini kimliğinden soyutlanarak seküler bir manaya evrildiği gerekçesiyle, Yahudiliği ve Hristiyanlığı mantıklı görürken İslam'ı İbrani inançlar arasında bulunan en tehlikeli din olarak göstermektedir. S. Harris, İslam'ın gerçekten iyi niyetli bir inanca çevrilebilmesi için tekrardan bir yorumlama mucizesinin olması gerektiğini dile getirecek kadar söylemlerini ileri götürmüştür.[494] Dini acımasızca eleştirmekle kalmamış, 11 Eylül bakış açısıyla dinin önemini sorgulamıştır. İnancın yalnızca kötülük ve

---

489 Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 41.
490 Aygün, "Ateizme Yol Açan Faktörlerden Biri Olarak 'Fanatizm ve Dışlayıcılık'", s. 73, 75.
491 John Marsh, "The Delusions Of Atheists", https://www.bethinking.org/does-science-disprove-god/the-delusion-of-atheists (20.04.2021).
492 Aygün, "Ateizme Yol Açan Faktörlerden Biri Olarak 'Fanatizm ve Dışlayıcılık'", s. 75; Vitezslav Gardavsky, *"God Is Not Yet Dead"*, Vivienne Menkes (çev.), Penguin Books, England 1973, s. 14.
493 Harris, *İnancın Sonu,* s. 13-18, 240.
494 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 696.

yıkım getirdiğini, her çeşit örgütlü dinin modern hayatta yeri olmadığını ve dini inançlara sıkı sıkıya bağlı olunduğu sürece aşırı İslam'a karşı gelmemizin asla mümkün olamayacağını savunmuştur.[495]

11 Eylül'e İslam'ın yol açtığı fikrini öne süren Yeni Ateistler[496] ciddi bir mağduriyet kompleksi içindeler ve sürekli olarak güya dindarlar tarafından ezildikleri şeklinde serzenişte bulunmaktadırlar. Yine de düzen medyasında yazıları yayınlanmakta ve prestijli kurum ya da üniversitelerde çalışmaktadırlar. Üstelik pek çoğu da ünlü insanlardır.[497] Şu da var ki Yeni Ateistler 11 Eylül sonrası İslam karşıtı söylemlerini artırarak şöhretlerine şöhret katmışlardır.[498] Mesela Sam Harris'in *İnancın Sonu* isimli eseri dünyada en çok satanlar listesine girmiş hatta daha sonrasında yine çok satanlar listesine giren *Hristiyan Bir Ulusa Mektup* adlı ikinci popüler eserini yayınlamıştır. S. Harris'in ikinci eserini yayınladığı yıl, yıllardır halka açık derslerde ve makalelerde ateizmi savunan Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı* isimli, S. Harris'inkinden daha çok baskısı yapılan kitabını yayınladı. Dawkins'in kitabının yayımlanmasından bir yıl sonra Christopher Hitchens, *Tanrı Mükemmel Değildir* isimli eserini yayınlayarak Yeni Ateistlerin o saldırgan tutumunu devam ettirmiştir. 2010 yılında Sam Harris'in *Ahlakın Coğrafyası* adlı kitabını yayımlaması üzerine, bu düşünceye katılan D. Dennett birçok yazısında bunları ifade etmiştir. Hatta D. Dennett, evrimsel psikolojinin bilinç ve ahlâkın gelişimini açıkladığını ileri sürerek, insanlara nasıl davranması gerektiğini söyleyecek *"kutsal bir kitaba"* ihtiyaç olmadığını iddia etmiştir.[499]

2001 yılında meydana gelen saldırılar sonrası, uluslararası seviyede yeni güvenlik politikaları gündeme gelmiş ve bilhassa İslami radikal terör örgütlerinin coğrafi merkezi olan Ortadoğu üzerine belirlenen politikalar radikalleşmiş; bu bölgeye ve bölge vatandaşına yönelik önlemler yoğun şekilde artırılmıştır.[500] Burada şunu da önemle belirtmek gerekir ki 11 Eylül'den bu yana Amerika Birleşik Devletleri'nin Afganistan, Irak ve Pakistan'a yaptığı müdahaleler sonucunda, doğrudan 370.000 insanın, dolaylı olarak da 870.000 insanın yani toplam 1.24 milyon insanın ölümüne sebep olmuş, ayrıca 10.1 milyon insanın da evsiz, yurtsuz kalmasına neden olmuştur. 2001-2016 yılları arasında dünya genelinde terörizmle ilişkili ölüm sayısı 241.808'dir. Fakat bu ölümlerin büyük bir kısmı, Demokratik Kongo

---

495 Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 17.
496 Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 41.
497 Ben Norton, "Yeni Ateistler", https://istiraki.blogspot.com/2016/02/yeni-ateistler.html (16.09.2020).
498 Peter Crowley, "Yeni Ateistler ve İslam: Bir Reddiye", *İştiraki*, Mart 2018, https://istiraki.blogspot.com/2018/03/yeni-ateistler-ve-islam-bir-reddiye.html (16.09.2020).
499 Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 17-23.
500 Nesrin Yarar ve Övünç Meriç, "İmparatorluğu Sorunsallaştırmak: Charlie Hebdo Saldırısı ve İslami Radikalizm", *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi,* C. 2, S. 1 (Haziran 2015): s. 19-25.

Cumhuriyeti, Kolombiya ve Ukrayna gibi ülkelerde yaşanmıştır. Aynı dönemde Radikal Örgütlerin eylemleri sonucu ölenlerin sayısı 101.559'dur. ABD'nin öldürdüğü insan sayısı ise 1.24 milyon.[501] Sonuç olarak Christopher Hitchens, Richard Dawkins, Sam Harris ve Daniel Dennett İslam'ı şiddet üreten din anlayışlarından dolayı tehlikeli olarak görmektedirler.[502]

İşte bütün ateistlerin kullandığı söylemleri bağnaz bir dili tercih ederek kullanan Yeni Ateistler, kendi zihinsel düşünceleri ya da ön yargılarıyla biçimlenmiş savları dışında insan yaşamını şekillendirebilecek hiçbir prensip ve değeri kabul etmemektedirler. Yeni Ateizm gerçeklik arayışı olarak *"Tanrı inancı nedir, din nedir, neyi ifade eder, hakikati nedir?"* şeklinde samimi bir üslup yerine Tanrı inancını ve dini hor gören, aşağılayan ve dindarları küçümseyerek katı ifadeler kullanan, dinlerin olumlu taraflarını görmezden gelerek kötü örneklere odaklanan, tarihsel bilgileri, felsefeyi ve bilimi çarpıtan, din-felsefe-sosyal bilimler gibi bilgi kaynaklarını reddeden, dinleri bilim düşmanlığı ile suçlayan, dinlerin yalnızca insanoğluna kötülük getirdiğini iddia eden, beslediği kin ve intikam duyguları ile aklını örten bir karakter sergilemiştir. Bu karakteri benimseyen Yeni Ateistler de alaycı, aşağılayan ve agresif bir üslubu tercih etmişlerdir. Nasıl ki bazı din mensupları yani radikal dinciler dogmatik, hoşgörüsüz ve bağnaz bir söyleme sahip ise aynı şekilde Yeni Ateistler de kavgacı, polemikçi, öfkeli, din karşıtı davranışlarıyla aynı dogmatik, hoşgörüsüz, radikal ve fanatik metodu kullanmaktadırlar. Aslında birbirlerine düşman gibi gözüken taraflar, metot olarak birbirlerine benzemekte, birbirlerini beslemekte ve hatta aynı çizgiyi takip etmektedirler.[503]

2.2. DÖRT ATLILAR

2.2.1. Christopher Hitchens

Christopher Eric Hitchens, 13 Nisan 1949 yılında İngiltere'nin Portsmouth şehrinde doğmuştur. Yahudi kökenli olan İngiliz-Amerikalı C. Hitchens; yazar, köşe yazarı, gazeteci, hatip[504], muhalif, tartışmacı ve sosyal eleştirmendir.[505] The Atlantic, Vanity Fair, Slate, World Affairs, The Nation ve Free Inquiry gibi dergi ve gazetelerde köşe yazarlığı yapmış, aynı zamanda edebiyat eleştiri yazıları kaleme almıştır.[506] Siyaset ve din üzerine şiddetli

---

501 Peter Crowley, "Yeni Ateistler ve İslam: Bir Reddiye", https://istiraki.blogspot.com/2018/03/yeni-ateistler-ve-islam-bir-reddiye.html (16.09.2020).
502 Ercik, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", s. 696.
503 Aygün, "Ateizme Yol Açan Faktörlerden Biri Olarak 'Fanatizm ve Dışlayıcılık'", s. 79-80.
504 Söz Kimin, 29.01.2012, https://tr.wikipedia.org/wiki/Christopher_Hitchens (26.09.2020); William Grimes, "Christopher Hitchens", *The New York Times*, 16.12.2011, https://www.nytimes.com/2011/12/16/arts/christopher-hitchens-is-dead-at-62-obituary.html (26.09.2020).
505 D. Dennett vd., *Dört Atlı,* s. 15.
506 Christopher Hitchens, 29.01.2012, https://tr.wikipedia.org/wiki/Christopher_Hitchens (26.09.2020).

polemikleriyle tanınan C. Hitchens, 20. yüzyılın sonlarında ve 21. yüzyılın başlarında kamusal entelektüel yaşamın ön saflarında yer almıştır.[507] O, ismen Hristiyan olarak büyümesine ve Hristiyan yatılı okullarına gitmesine rağmen, küçük yaşlardan itibaren yapılan toplu dualara katılmayı reddetmiştir.[508] Her zaman bir ateist olarak kalmış ve herhangi bir dini inancı da benimsememiştir.[509] C. Hitchens, çok sayıda kitap vb. yayınlarının yanı sıra kamuya açık olarak verdiği konferanslar ve sunumlarda ateizmi savunmaya devam etmiştir.[510] 15 Aralık 2011 yılında yemek borusu kanserine bağlı akciğer iltihaplanmasından hayatını kaybetmiştir.[511]

Babası Eric Ernest Hitchens (1909-1987) Kraliyet Donanması'nda bir kariyer subayıdır ve daha sonra bu görevinden ayrılarak muhasebecilik yapmıştır.[512] Annesi Yvonne Jean Hitchens (1921-1973)'da bir Wren üyesidir yani Kadın Kraliyet Donanma Servisi'nde çalışmaktadır. C. Hitchens'ın Peter adında bir de erkek kardeşi vardır. Peter Hitchens (d. 1951) Malta'nın Sliema kasabasında doğmuştur. C. Hitchens'ın aksine kardeşi inançlı bir Hristiyan'dır. Ayrıca sosyal muhafazakâr bir gazeteci ve yazardır.[513]

C. Hitchens'ın anne ve babası ayrılmışlardır. 1973 yılında annesi, babasını terk etmiştir. C. Hitchens'ın bu konudaki en büyük rahatsızlığı, ayrılmak için çocukların büyümesini beklemelerinin gereksizliğidir. 1973 yılının Kasım ayına gelince, C. Hitchens'ın annesi ve annesinin erkek arkadaşı bir otel odasında intihar etmişlerdir. Hindistan'da başlayan kült bir akımın lideri olan Maharishi Mahesh Yogi'ye annesi ve erkek arkadaşı kendilerini adamışlardır. Annesinin kötü bir şekilde ölmesi, otel odasından veda etmek için en son C. Hitchens'ı aramaya çalışması, ölüm sebebi ve en önemlisi de annesinin cesedini teşhis etmeye gitmesi onun için son derece trajik bir durum olmuştur. C. Hitchens'ın annesi barış yanlısı bir insandır ve o yıl Arap-İsrail savaşı yani Yom Kippur savaşı da yeni başlamıştır. Annesi ise İsrail'in her yere taşınabileceği düşüncesini taşımaktadır.[514]

---

507 Britannica, https://www.britannica.com/biography/Christopher-Hitchens#ref1083144 (03.01.2021).
508 Christopher Hitchens, 2006, https://tr.qwe.wiki/wiki/Christopher_Hitchens (27.09.2020).
509 Christopher Hitchens, https://www.wikiwand.com/simple/Christopher_Hitchens (27.09.2020).
510 Yeni Ateizm, https://www.wikiwand.com/tr/Yeni_Ateizm (27.09.2020).
511 Christopher Hitchens, 2006, https://tr.qwe.wiki/wiki/Christopher_Hitchens (26.09.2020); Christopher Hitchens, 29.01.2012, https://tr.wikipedia.org/wiki/Christopher_Hitchens (26.09.2020).
512 Christopher Hitchens, 2006, https://tr.qwe.wiki/wiki/Christopher_Hitchens (26.09.2020); William Grimes, "Christopher Hitchens", *The New York Times*, 16.12.2011, https://www.nytimes.com/2011/12/16/arts/christopher-hitchens-is-dead-at-62-obituary.html (26.09.2020).
513 Christopher Hitchens, 2006, https://tr.qwe.wiki/wiki/Christopher_Hitchens (26.09.2020).
514 Mark Tracy, "The Tenth Man", *Tablet Dergisi*, 19.12.2011, https://www.tabletmag.com/sections/arts-letters/articles/the-tenth-man-2 (26.09.2020); William Grimes, "Christopher Hitchens", *The New York Times*,

Christopher Hitchens'ın kardeşi Peter ile arası iyi değildir. Peter Hitchens din hakkında yazdığı kitabında kardeşi C. Hitchens'dan da bahsediyor. P. Hitchens üzgün bir şekilde bazı kardeşlerin anlaştığını, bazılarının ise anlaşamadığını ve kendilerinin de bu anlaşamayan kardeşlerden olduğunu belirtmiştir. P. Hitchens sözlerine şöyle devam eder:

> "Ben yaklaşık dokuz yaşındaydım, o da neredeyse on iki yaşındaydı. Zavallı nazik babam aslında bizim kan davamızı durdurmak umuduyla bizi bir barış anlaşması imzalamaya ikna etmişti. Bu anlaşmayı hala duvarda asılı kırmızı çerçevesiyle hayal edebiliyorum. Utancım, düşmanlıklar yeniden başlamadan önce onu reddeden, çerçevesinden koparan ve öfkeyle imzamı silen bendim. Bir bakıma anlaşma o zamandan bu yana bozulmuş durumda…"[515]

Aile bütçesini zorlasa da C. Hitchens, özel okullara gönderilmiştir. Mount House Okulu ve Tavistock'a gitmiş, sekiz yaşından sonra da Leys School Cambridgeshire kolejlerine gitmiştir. 1967 yılında Balliol Koleji ve Oxford Üniversitesi'nde eğitim görmüştür. 1970 yılında mezun olduktan[516] sonra dergi yazarı olmuştur.[517] Oxford'da iken keskin radikal görüşleriyle tanınan[518] C. Hitchens, Oxford'dan mezun olana kadar bir taraftan gündüzleri solcu gösterilerinin merkezinde olan bir Troçkist'tir,[519] diğer taraftan da geceleri şampanyanın su gibi aktığı sosyete partilerinin değişmez konuğudur.[520] Terry Eagleton (d. 1943), C. Hitchens'ın bu davranışını eleştirerek bir yazısında şunları aktarmıştır:

> "Her ne kadar şampanya zaman içerisinde sosyalizmin yerini almışsa da Christopher Hitchens karşımızda duran en son şampanya sosyalistidir. Öğrencilik

16.12.2011, https://www.nytimes.com/2011/12/16/arts/christopher-hitchens-is-dead-at-62-obituary.html (26.09.2020).

515 David Runciman, "It's Been a Lot Of Fun", *London Review Of Books,* 24.06.2010, C. 32, S. 12, https://www.lrb.co.uk/the-paper/v32/n12/david-runciman/it-s-been-a-lot-of-fun (26.09.2020).

516 Christopher Hitchens, 2006, https://tr.qwe.wiki/wiki/Christopher_Hitchens (27.09.2020).

517 Christopher Hitchens, https://www.wikiwand.com/simple/Christopher_Hitchens (27.09.2020).

518 Mark Tracy, "The Tenth Man", *Tablet Dergisi,* 19.12.2011, https://www.tabletmag.com/sections/arts-letters/articles/the-tenth-man-2 (27.09.2020).

519 Troçkizm: Marksizm'in Lev Troçki'nin bakış açısıyla yorumlanmasıdır. Aynı zamanda 1917 Ekim Devrimi'nden sonra ortaya çıkmış bir ayrımı ifade eder. Sovyetler Birliği döneminde *"sol muhalefet"* olarak örgütlenmiş, dünyada Troçki'nin kurduğu 4. Enternasyonal'le başlayarak günümüze kadar gelmiştir. Troçkizm'in en önemli unsurları; özgürlüğü ortadan kaldıracak bir sistem olarak görülen *"tek ülkede sosyalizm"* fikrinin reddi, dünya devrimi fikri, enternasyonalin gerekliliği, sürekli devrim ve Doğu Bloku ülkelerinin gerçek sosyalizm olmadığı fikirleridir. Geniş Bilgi İçin Bk: https://www.turkcebilgi.com/tro%C3%A7kizm (27.09.2020).

520 İsmet Berkan, "Christopher Hitchens da Öldü İşte", *Hürriyet,* 17.12.2011, https://www.hurriyet.com.tr/christopher-hitchens-da-oldu-iste-19483968 (27.09.2020).

günlerinde gündüzleri yoksullar için yürüyüp akşamları zenginlerin sofrasına oturma âdetinden ötürü mürâi cins (iki yüzlü) olarak tanınır…"[521]

1971 yılı ve sonrasında Hitchens çalışmalarını genellikle dünyayı dolaşarak ya da The Nation dergisi, İngiliz haber dergisi ve The New Statesman gibi yayınlar için dünyanın sorunlu noktaları hakkında haberler yaparak geçirmiştir.[522] Yine Hitchens sol kanatta ün yapmış bir savaş muhabiri olarak Kuzey İrlanda, Yunanistan, Portekiz, İspanya, Arjantin, Kıbrıs, Libya ve Irak gibi çatışma alanlarından da haberler yapmıştır. 1981 yılına kadar İngiltere'de gazeteciliğe devam etmiştir.[523]

1981 yılında Amerika Birleşik Devletlerine taşınmış ve mesleğine orada devam etmiştir.[524] The Nation için iki haftada bir *"Azınlık Raporu"* sütununda[525] yazarak temposuna Amerikan Siyasetini de ekleyen Hitchens, The Atlantic için aylık bir inceleme makalesi yazmış ve Vanity Fair'de tam bağımsız bir köşe yazarı olarak devam etmiştir.[526] Aynı yıl Kıbrıslı Rum Eleni Meleagrou ile evlenmiş ve bu evlilikten iki çocukları olmuştur. Çocuklarının ismi Alexander ve Sophia'dır. Daha sonra bu evlilik boşanma ile sonuçlanmıştır. Bir diğer evliliğini 1991 yılında Carol Blue ile yapmıştır ve bu evlilikten de Antonia isminde bir çocukları olmuştur. Bu evlilik de boşanma ile sonuçlanmıştır.[527]

Christopher Hitchens, daha sonra, hayat yolculuğunun ortasında; kendisi, kişisel yaşamı, kariyeri ve entelektüel gelişimi hakkındaki bilgilerini değiştiren bir dizi olayı hızlı bir şekilde peş peşe yaşamıştır. Aralık 1987'de babasını kaybetmiş ve aynı yılın son zamanlarında annesinin Yahudi olduğunu öğrenmiştir. Annesi bunu eşinden ve çocuklarından saklamıştır. Bununla beraber C. Hitchens'ın kendi ruhunun duvarlarının dışında da başka bir şey olmaktadır; 14 Şubat 1989'da İran İslam Cumhuriyeti Yüksek Lideri Ayetullah Humeyni,

---

[521] Terry Eagleton, "Christopher Hitchens", *The Guardian,* 15.01.2016, https://www.theguardian.com/books/2016/jan/15/and-yet-christopher-hitchens-review (06.01.2021); Terry Eagleton, "Christopher Hitchens Eleştirisi", *İştirâki,* Ocak 2016, https://istiraki.blogspot.com/2016/01/christopher-hitchens-elestirisi.html (27.09.2020).

[522] William Grimes, "Christopher Hitchens", *The New York Times*, 16.12.2011, https://www.nytimes.com/2011/12/16/arts/christopher-hitchens-is-dead-at-62-obituary.html (28.09.2020).

[523] Christopher Hitchens, 2006, https://tr.qwe.wiki/wiki/Christopher_Hitchens (28.09.2020); William Grimes, "Christopher Hitchens", *The New York Times*, 16.12.2011, https://www.nytimes.com/2011/12/16/arts/christopher-hitchens-is-dead-at-62-obituary.html (28.09.2020).

[524] Christopher Hitchens, 2006, https://tr.qwe.wiki/wiki/Christopher_Hitchens (28.09.2020); William Grimes, "Christopher Hitchens", *The New York Times*, 16.12.2011, https://www.nytimes.com/2011/12/16/arts/christopher-hitchens-is-dead-at-62-obituary.html (28.09.2020).

[525] Britannica, https://www.britannica.com/biography/Christopher-Hitchens#ref1083144 (03.01.2021).

[526] William Grimes, "Christopher Hitchens", *The New York Times*, 16.12.2011, https://www.nytimes.com/2011/12/16/arts/christopher-hitchens-is-dead-at-62-obituary.html (28.09.2020).

[527] Mark Tracy, "The Tenth Man", *Tablet Dergisi*, 19.12.2011, https://www.tabletmag.com/sections/arts-letters/articles/the-tenth-man-2 (27.09.2020); Christopher Hitchens, 2006, https://tr.qwe.wiki/wiki/Christopher_Hitchens (27.09.2020).

"Şeytani Ayetler" romanında İslam'ı aşağıladığı gerekçesiyle, C. Hitchens'ın bu olaydan sonra arkadaş olacağı Salman Rüşdi'nin öldürülmesi çağrısında bulunan ünlü fetvasını yayınlamıştır.[528] C. Hitchens, şiddetle Salman Rüşdi'yi savunmuş ve onu savunmadığı için sol görüşlü arkadaşlarına da tepki göstermiştir.[529] C. Hitchens daha sonra şunları yazıyor; *"O zaman da düşündüm ve şimdi de düşünüyorum ki bu sadece bir uyarı değildi, Müslüman dünyasında cihada ve şeriata inananlarla inanmayanlar arasındaki iç savaş sokaklarımıza ve şehirlerimize geliyordu."* C. Hitchens, Radikal İslam'ın yalnızca S. Rüşdi'yi öldürmek istemekle kalmayacağını ve dünya için de çok büyük bir tehdit olacağını düşünüyordu. 1989'dan itibaren ateşli bir solcu, ateşli bir sağcı olmaya doğru evriliyordu. 11 Eylül 2001 olayları sonrası bu düşünceleri daha da şiddetlenmiştir.[530]

Ancak, C. Hitchens'ın düşünce serüveni yalnızca 11 Eylül sonrası kırılmayla açıklanamaz. Çünkü eski Troçkist Hitchens, seksenli yıllardan bu yana, sürekli tartışmalı pozisyonlarda yer almıştır. 1979 yılı seçimlerinde bile, içten içe Thatcher'ın kazanmasını istediğini daha sonra itiraf etmiştir. Sonrasında farklı sol çevreler ile kavga, çekişme ve daha doğrusu sataşma süreci devam etmiştir. C. Hitchens kendisini geçmişle hesaplaşan, dogması olmayan, her zaman sorgulayan ve muhalif olan bir düşünce adamı olarak tanıtmasına rağmen gerçekte kendisinden farklı düşünenlere, özellikle sol siyasete ve İslamcılara karşı öfkesi olan biridir. Bununla birlikte C. Hitchens'ın dikkat çekme ve popüler olma ihtirası, siyasi ve düşünsel kaygılarının önüne geçen biri olarak çok fazla tartışma konusu olmuştur.[531]

Tarihin olduğu kadar bireylerin yaşamında da her zaman ironik durumlar vardır. Hatta bazen bu durumlar iç içe geçebilir.[532] C. Hitchens'ın yaşamında da bunu görenler ve eleştirenler olmuştur. O, sol bir aydın olarak tanınmış fakat 1982'de İngiltere'nin Falkland'ı işgalini savunmuş, 2003'te de Amerika'nın Irak'ı işgalini savunmuştur. *"Muhafazakâr"* veya

---

528 Mark Tracy, "The Tenth Man", *Tablet Dergisi,* 19.12.2011, https://www.tabletmag.com/sections/arts-letters/articles/the-tenth-man-2 (28.09.2020); William Grimes, "Christopher Hitchens", *The New York Times,* 16.12.2011, https://www.nytimes.com/2011/12/16/arts/christopher-hitchens-is-dead-at-62-obituary.html (28.09.2020).

529 Britannica, https://www.britannica.com/biography/Christopher-Hitchens#ref1083144 (03.01.2021); Openculture, https://www.openculture.com/2012/09/christopher_hitchens_remembers_ayatollah_khomeinis_ifatwai_against_his_friend_salman_rushdie_2010.html (03.01.2021); Salman Rüşdi, "Christopher Hitchens (1949-2011)", *VanityFair,* 06.01.2012, https://www.vanityfair.com/culture/2012/02/rushdie-on-hitchens-201202 (03.01.2021).

530 Mark Tracy, "The Tenth Man", *Tablet Dergisi,* 19.12.2011, https://www.tabletmag.com/sections/arts-letters/articles/the-tenth-man-2 (28.09.2020).

531 Nuray Mert, "Çağımızın Tipik Aydın Portresi", *Milliyet,* 22.12.2011, https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/nuray-mert/cagimizin-tipik-aydin-portresi-1478665 (02.10.2020).

532 Atilla Akar, "Irak'ın İşgali Gerçekleşirken Hangi Kalemler Neyi Savundu?", *Medya Radar,* 20.11.2011, https://www.medyaradar.com/irakin-isgali-gerceklesirken-hangi-kalemler-neyi-savundu-haberi-75659 (29.09.2020).

"NeoCon"[533]un tam tersi birisi iken hatta onların nefret ettiği birisi iken, *"İslamofaşizm"*[534] terimini de yaygınlaştıran C. Hitchens olmuştur.[535] Hatta C. Hitchens, Türkiye'nin Kıbrıs'ı işgal ettiğini iddia ederek 1984'de *"Kıbrıs"* isimli bir eser kaleme almıştır ve bu onun ilk kitabıdır. 1989'da da ilk kitabından daha geniş ele aldığı *"Tarihin Rehini: Osmanlılardan Kissinger'a Kıbrıs"* isimli eserini yazmıştır.[536] Gazeteci İsmet Berkan (d. 1964) bir yazısında C. Hitchens'ın Kıbrıs konusundaki kitabından Türkiye'de kimsenin hoşlanmayacağını ifade etmiştir.[537]

Gerçek şu ki C. Hitchens, tüm o şiddetli haliyle taraflı bir düşünürdür. Örneğin dejenere olmuş Arap rejimleriyle ilgili böylesine öfke ve tutku ile yazabilen gazeteci oldukça nadirdir. Araplara karşı sürdürdüğü polemiklerde İslamofobi kavramının liberal bir fantezi olduğu ve burkanın Ku Klux Klan[538] üyelerinin giydikleri *"kukuleta"*larla kıyaslanması gerektiği konularında çoğu insanı ikna edebilmiştir. O kendisiyle çelişerek hem önemli ilkeleri benimseyebilmiş hem de en hoşa gitmeyen davalarda ısrarcı olabilmiştir. Meselelerin diğer yanını anlatmak, nadiren göz kırpsa da ona yakışan bir şey değildir. Amerikan yaşam tarzına dair aşırı idealize edilmiş yaklaşımıyla beraber Batı'nın üstünlüğüne iman ettiği de açık…[539]

---

533 NeoCon: Yeni Muhafazakârlık (neo-muhafazakârlık veya neocon) 1960'lı yıllarda ABD'nde doğmuş bir siyasal akımdır. Demokratik Parti'nin izlediği politikalara ve bilhassa dış politikasına inancını yitirmiş demokratlar arasından çıkan bu siyasi akım, 1970'lerden 2000'lere kadar pek çok önde gelen siyasetçiyi içinden çıkartmıştır. George H. W. Bush ve George W. Bush dönemlerinde ABD siyasetinde çok etkin bir konuma kavuşan yeni muhafazakârlar, 2003 yılında başlayan Irak Savaşı'nda izlenen siyasette ve Irak'ın işgalinin uygulanmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Geniş Bilgi İçin Bk: https://turkcenedemek.com/kelime/neo-con/ (02.10.2020); Onur Gürel, "Neo-Con Yaklaşımın George W. Bush Dönemindeki Etkisi ve Donald J. Trump Dönemi Olası Beklentiler", *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi,* C. 9, S. 2 (Temmuz 2018): s. 145-167.

534 Faşizm: Demokratik düzen yerine aşırı, çarpıtılmış bir ulusçuluğa dayanan bir baskı düzen kurmayı amaçlayan öğreti. İtalya'da Benito Mussolini'nin önderliği altında 1919'da başlayan, adını 1922-1943 yılları arasında iktidarda bulunan partiden alan, sendikalara, meslek kuruluşlarına dayanan, devlet sınırlarını genişletmek amacını güden, tüm yetkilerin tek partinin ve tek kişinin elinde toplandığı düzen. Geniş Bilgi İçin Bk: https://www.google.com/search?q=fa%C5%9Fizm+nedir&oq=fa%C5%9Fizm&aqs=chrome.1.69i57j0l7.4699j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8 (30.09.2020).

535 İsmet Berkan, "Christopher Hitchens da Öldü İşte", *Hürriyet,* 17.12.2011, https://www.hurriyet.com.tr/christopher-hitchens-da-oldu-iste-19483968 (29.09.2020).

536 William Grimes, "Christopher Hitchens", *The New York Times,* 16.12.2011, https://www.nytimes.com/2011/12/16/arts/christopher-hitchens-is-dead-at-62-obituary.html (30.09.2020).

537 İsmet Berkan, "Christopher Hitchens da Öldü İşte", *Hürriyet,* 17.12.2011, https://www.hurriyet.com.tr/christopher-hitchens-da-oldu-iste-19483968 (30.09.2020).

538 Ku Klax Klan: 24 Aralık 1865'te ABD'nin Tennessee eyaletinde kurulan siyahi karşıtı, beyaz üstünlükçüsü ve göçmen karşıtı, ırkçı bir gizli örgüt. Örgüt, amaçlarına ulaşmak için şiddet eylemlerine başvurmuştur. Geniş Bilgi İçin Bk: https://www.makaleler.com/ku-klux-klan (29.09.2020); https://www.gzt.com/jurnalist/abdnin-herkesten-gizlemeye-calistigi-vahsi-ve-irkci-orgutu-ku-klux-klan-2584362 (29.09.2020).

539 Terry Eagleton, "Christopher Hitchens", *The Guardian,* 15.01.2016, https://www.theguardian.com/books/2016/jan/15/and-yet-christopher-hitchens-review (06.01.2021); Terry

C. Hitchens, havalı, kibirli ve kavgacı karakteriyle[540] her bakımdan aykırı birisidir ve her zaman da akıntıya karşıdır. Karakterini en iyi anlatan anektodlardan birisini de The New York Times'ın yazarı Richard Cohen (d. 1941)'in Hitchens için yazdığı veda yazısında kendini göstermektedir. Richard Cohen yazısında şu şekilde aktarır:

> "Bir gün dostları Christopher Hitchens ve eşi Carol Blue'yu Palm Beach'deki meşhur Everglades Club'a akşam yemeğine davet ettiler. Mekan, Yahudilerden pek hoşlanmamasıyla meşhurdu. Karısı yolda Hitchens'a, 'Ne olur hadise çıkarma' dedi. Masaya oturdular, garson geldi. Hitchens, 'Yahudi geleneğine uygun hazırlanmış kosher yemeklerden oluşan bir menünüz var mı?' diye sordu."

Evet, C. Hitchens kavga ve tartışma fırsatı gördüğünde hiç kaçırmayan, büyük bir polemikçidir.[541]

Yine C. Hitchens, 1994 tarihli belgeseli *"Cehennem Meleği"* ve 1995'te yayınlanan *"Misyonerlik Pozisyonu: Teori ve Uygulama da Rahibe Teresa"* isimli kitabında, Nobel Barış Ödüllü[542] Rahibe Teresa'yı siyasi fırsatçılıkla suçlamış ve derneğine bağış yaptıkları için diktatörler ve yolsuzluğa bulaşmış finansçılarla dost olduğunu iddia etmiştir. Öyle ki *"fanatik Arnavut cüce"* olarak nitelendirdiği Rahibe Teresa'yı ayrıca kürtaja ve doğum kontrolüne karşı çıkıp fakirlerin sıkıntılarına katkı yapmakla suçlamıştır.[543] C. Hitchens, Rahibe Teresa ile ilgili yazdıklarından dolayı neredeyse bütün Katolik dünyasının nefretini bir anda üzerine çekmiştir.[544]

Yine eski ABD Başkanı Bill Clinton (d. 1946)'ın yasak ilişkileri ile ilgili skandallar ortaya çıktığında olayın gerçekte B. Clinton'ın karakterinin ahlâki açıdan tamamen çöküşüne işaret ettiğini söylemiştir. The Nation'la başlayan ve Vanity Fair'e kadar uzanan yazarlık

---

Eagleton, "Christopher Hitchens Eleştirisi", *İştirâki,* Ocak 2016, https://istiraki.blogspot.com/2016/01/christopher-hitchens-elestirisi.html (29.09.2020).

540 Terry Eagleton, "Christopher Hitchens", *The Guardian,* 15.01.2016, https://www.theguardian.com/books/2016/jan/15/and-yet-christopher-hitchens-review (06.01.2021); Terry Eagleton, "Christopher Hitchens Eleştirisi", *İştirâki,* Ocak 2016, https://istiraki.blogspot.com/2016/01/christopher-hitchens-elestirisi.html (30.09.2020).

541 İsmet Berkan, "Christopher Hitchens da Öldü İşte", *Hürriyet,* 17.12.2011, https://www.hurriyet.com.tr/christopher-hitchens-da-oldu-iste-19483968 (30.09.2020).

542 Gülsin Harman, "Her Yaptığı Olaydı, Hitchens Öldü", *Milliyet,* 17.12.2011, https://www.milliyet.com.tr/gundem/her-yaptigi-olaydihitchens-oldu-1476650 (30.09.2020).

543 Hürriyet, 16.12.2011, https://www.hurriyet.com.tr/gundem/christopher-hitchens-kansere-yenildi-19479872 (30.09.2020).

544 İsmet Berkan, "Christopher Hitchens da Öldü İşte", *Hürriyet,* 17.12.2011, https://www.hurriyet.com.tr/christopher-hitchens-da-oldu-iste-19483968 (30.09.2020).

sürecinde Bill Clinton'ı yerden yere vurmuştur.[545] Bill Clinton'ı sinik, kendini düşünen hırslı bir eşkiya olarak tanımlamıştır.[546] Diğer taraftan da Hillary Clinton'ın Irak işgalini destekleme sebebine *"kibirli ve absürd"* etiketini yapıştırmıştır.[547] C. Hitchens'ın ölümünden sonra yazdıklarından toplanan bir eserde Hillary Clinton (d. 1947)'la ilgili makalesinde şunları dile getirmiştir; *"Hillary Clinton, 1953'te ilk kez Everest'e çıkan Sör Edmund Hillary'ye; 'annem sizden sonra bana soyadınızı isim olarak vermiş' diyor…"* C. Hitchens'ın bu cümlelerinin doğru olmadığını belirterek yalan söylediği ve asılsız haberler yaptığı için eleştirmektedirler. Çünkü Hillary Clinton'ın 1953'te altı yaşında bir çocuk olduğunu ve isminin çoktan konduğunu ifade etmişlerdir.[548]

Yine Başkan Richard Nixon (1913-1994) döneminde ABD dış politikasını yöneten Herny Kissenger (d. 1923), C. Hitchens'ın yaşamı boyunca en sert eleştirdiği politikacı olmuştur. Kissenger'ın Vietnam'da ki barış sürecini sırf kendi politik çıkarları uğruna 4 yıl geciktirdiğini ve soğuk savaş süresince de Bangladeş, Şili, Kıbrıs ve Doğu Timor'ında dâhil olduğu insanlık suçlarından uluslararası bir mahkemede yargılanmasını istemiştir.[549] Hatta *"Henry Kissenger Davası"* kitabında Kissenger'ı bir savaş suçlusu olarak ifşa etmekle kalmamış ve kitabını temel alarak aynı isimle 2002 yılında belgesel filminin yazılmasına yardımcı olmuştur.[550]

Kamuoyunda bu tarz sivri ve hakaret dolu eleştirileriyle tanınan C. Hitchens, siyaseti kişiselleştirmekle eleştirilmiş hatta yazar Ian Buruma (d. 1951) *The New Yorker'*a verdiği röportajda C. Hitchens'ı eylem insanı olarak görmediğini, ama onun her zaman belirleyici ânı aradığını ifade etmiştir.[551] Dahası F. Nietzsche'nin *"İyinin ve Kötünün Ötesinde"* kitabında da dediği gibi, kimse öfkeli bir insan kadar çok yalan söyleyemez.[552]

---

545 Gülsin Harman, "Her Yaptığı Olaydı, Hitchens Öldü", *Milliyet,* 17.12.2011, https://www.milliyet.com.tr/gundem/her-yaptigi-olaydihitchens-oldu-1476650 (30.09.2020).

546 *NTV*, 16.10.2011, https://www.ntv.com.tr/dunya/abdli-unlu-entellektuel-hitchens-oldu,atss-UvEkUKZU4C4JjyE5w (30.09.2020).

547 Gülsin Harman, "Her Yaptığı Olaydı, Hitchens Öldü", *Milliyet,* 17.12.2011, https://www.milliyet.com.tr/gundem/her-yaptigi-olaydihitchens-oldu-1476650 (30.09.2020).

548 Terry Eagleton, "Christopher Hitchens", *The Guardian,* 15.01.2016, https://www.theguardian.com/books/2016/jan/15/and-yet-christopher-hitchens-review (06.01.2021); Terry Eagleton, "Christopher Hitchens Eleştirisi", *İştirâki,* Ocak 2016, https://istiraki.blogspot.com/2016/01/christopher-hitchens-elestirisi.html (30.09.2020).

549 Gülsin Harman, "Her Yaptığı Olaydı, Hitchens Öldü", *Milliyet,* 17.12.2011, https://www.milliyet.com.tr/gundem/her-yaptigi-olaydihitchens-oldu-1476650 (30.09.2020).

550 William Grimes, "Christopher Hitchens", *The New York Times,* 16.12.2011, https://www.nytimes.com/2011/12/16/arts/christopher-hitchens-is-dead-at-62-obituary.html (30.09.2020).

551 William Grimes, "Christopher Hitchens", *The New York Times,* 16.12.2011, https://www.nytimes.com/2011/12/16/arts/christopher-hitchens-is-dead-at-62-obituary.html (30.09.2020).

552 Friedrich Nietzsche, *İyinin ve Kötünün Ötesinde,* Ahmet İnam (çev.), Yorum Yayınları, İstanbul 2001, s. 16.

Ancak C. Hitchens 11 Eylül 2001 olaylarından sonra çok daha müdahaleci bir dış politika anlayışını savunmaya başlamış, ABD'nin Irak'ı işgalini savunmuş ve İslam görünümlü faşizmi kınamıştır. Bununla beraber C. Hitchens, 2010'da Reuters'a verdiği röportajda soldan sağa kaydığı ve ABD Başkanı George W. Bush'un Irak savaşını halka kabul ettirmesine yardım ettiği iddialarını da reddetmiştir.[553] Oysaki Irak'ın işgali ve kendi iddiası olan İslamofaşizm konusunda tavır almamalarından dolayı nefret ettiği sol düşüncenin önde gelen isimleriyle kavgaya tutuşmuştur.[554] Buna karşılık, Sosyalizme ihanet etmekle suçlanan Hitchens'ı, eski bir arkadaşı *"yalancı, fırsatçı ve silik muhalif"* olmakla suçlarken bir diğeri de, *"alkolik ve eski Troçkist züppelikle"* suçlamıştır.[555]

C. Hitchens, bilindiği gibi 2003'teki Irak işgalinin amigolarından birisidir.[556] Köktendinciliğin veya sık sık tercih ettiği gibi İslamofaşizm'in öfkelerine karşı durmaksızın polemik yapmış ve George W. Bush'u 2004'teki seçimlerde kazanması için desteklemiştir.[557] Hitchens The Guardian için kaleme aldığı yazısında, ABD'deki terör dalgasının 11 Eylül'de meydana gelmesiyle Osmanlı tarihi arasında garip bir ilişki kurmuştur. Yazısında Viyana'yı kuşatan İslam ordularının 11 Eylül 1683 tarihinde yenildiğini ve teröristlerin bu sebeple intihar saldırısı için 11 Eylül'ü seçtiğini iddia etmiştir. Ayrıca Osmanlı'nın bu yenilgiden sonra bir daha asla toparlanamadığını, Hristiyan medeniyetinin bu tarihten sonra İslam dünyasına egemen olmaya başladığını ve İslam dünyasındaki aşırıların ise bu aşağılanmayı asla unutamadığını ileri sürmüştür.[558]

C. Hitchens, 11 Eylül olaylarının, İslami mutlakiyetçiliğin ölümcül ve acil bir tehdit olduğunu düşünen herhangi bir kişi için açık hale getirdiğini belirtmiştir. Kendi toplumlarına ne yaptıklarına bakılmasını da istemiştir. Afganistan'a dayatılan taş devri sefaleti veya Cezayir'de köktendinci çetelerin yarattığı travmalar ya da Suudi Arabistan'da devletin halkını baskı altında tutması gibi. C. Hitchens, kendi halkına bu şekilde davrananların, kendilerine

---

553 Hürriyet, 16.12.2011, https://www.hurriyet.com.tr/gundem/christopher-hitchens-kansere-yenildi-19479872 (30.09.2020).

554 Gülsin Harman, "Her Yaptığı Olaydı, Hitchens Öldü", *Milliyet,* 17.12.2011, https://www.milliyet.com.tr/gundem/her-yaptigi-olaydihitchens-oldu-1476650 (30.09.2020).

555 NTV, 16.10.2011, https://www.ntv.com.tr/dunya/abdli-unlu-entellektuel-hitchens-oldu,atss-UvEkUKZU4C4JjyE5w (30.09.2020).

556 David Runciman, "It's Been A Lot Of Fun", *London Review Of Books,* c. 32, sy. 12, 24.06.2010, https://www.lrb.co.uk/the-paper/v32/n12/david-runciman/it-s-been-a-lot-of-fun (30.09.2020).

557 Mark Tracy, "The Tenth Man", *Tablet Dergisi,* 19.12.2011, https://www.tabletmag.com/sections/arts-letters/articles/the-tenth-man-2 (30.09.2020).

558 Christopher Hitchens, "It's A Good Time For War", *Boston,* 09.08.2002, http://archive.boston.com/news/packages/sept11/anniversary/globe_stories/090802_hitchens_entire.htm (01.10.2020); Christopher Hitchens, "Why The Suicide Killers Chose September 11", *The Guardian,* 03.10.2001, https://www.theguardian.com/world/2001/oct/03/september11.usa2 (02.10.2020); Hürriyet, 04.10.2001, https://www.hurriyet.com.tr/gundem/11-eylul-viyananin-intikamiymis-38272717 (30.09.2020).

neler yapacaklarını düşünemediğini ifade etmiştir.[559] Taraflı gazeteci C. Hitchens, ABD'nin Afganistan'tan sonra Irak'a müdahalesi dolayısıyla Ekim 2003'te Vanity Fair dergisinde; *"…bugün Irak'ta olan askeri bir işgal değil, toplumsal ve siyasal bir devrimdir"* diye yazması bayağı bir ses çıkarmıştır.[560] C. Hitchens, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi 11 Eylül sonrası ABD'nin Irak işgalini ateşli bir şekilde savunan yazarlardan biri haline gelmiştir.[561]

11 Eylül sonrasında özellikle de Irak'ın işgalinin ardından, İngiltere'deki sol çevrede, C. Hitchens'ın da merkezinde olduğu büyük bir tartışma ve kırılma yaşanmıştır. Bir kesim, C. Hitchens'ın da içinde bulunduğu grubu Emperyalizm ve NeoCon ABD siyasetinin yanında yer almakla suçlarken, onlar da diğerlerini, İslamofaşizm'e destek vermekle suçlar.[562] Türk Siyaset Bilimcisi, yazar ve gazeteci Nuray Mert (d. 1960) bu tartışma ile ilgili şunları ifade etmiştir: *"Bu konu, aslında İngiltere ile sınırlı kalmaması çok ciddiye alınması gereken kritik bir tartışma mevzusuydu, ama bizim ülkemizde hiç yankı bulmadı…"* C. Hitchens, bu tartışmanın tüm taraflarının ötesinde öne çıkan bir kişiydi, zira yalnızca kalemi ve zekâsı sivri değildi, aynı zamanda şok etmek ve dikkat çekmekten fazlasıyla hoşlanıyordu. Bu uğurda, 2004 yılında Irak kan gölüne döndüğü bir sırada şöyle bir sözü bile sarfetmiştir: *"Özgürlük ağacı geleneksel biçimde sulanıyor."*[563] 2008'de, ABD'nin terör zanlılarına uyguladığı *"Waterboarding (Su Tahtası İşkencesi)"* denilen yöntemin *"işkence"* değil, bir çeşit sorgulama şekli olduğunu söylemiştir. Bu söyleminin peşinden, kendisine denemesini söyleyerek tepki gösterenlere karşı Vanity Fair kameraları önünde bu yöntemi denemiş ve gerçekten de işkence olduğunu itiraf etmiştir.[564] Ancak sonuçta, istediği gibi tekrar gürültü çıkarmıştır.[565]

---

559 Christopher Hitchens, "It's A Good Time For War", *Boston,* 09.08.2002, http://archive.boston.com/news/packages/sept11/anniversary/globe_stories/090802_hitchens_entire.htm (01.10.2020).

560 Nuray Mert, "Çağımızın Tipik Aydın Portresi", *Milliyet,* 22.12.2011, https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/nuray-mert/cagimizin-tipik-aydin-portresi-1478665 (01.10.2020).

561 Mehveş Evin, "Allahsız Gazeteci Kansere Yakalanınca", *Milliyet,* 28.09.2010, https://www.milliyet.com.tr/cadde/mehves-evin/allahsiz-gazeteci-kansere-yakalaninca-1294908 (01.10.2020).

562 Geniş Bilgi Bk: Bu tartışma, The New Statesman dergisinin 2005 yılı Nisan ayı sayılarından takip edilebilir.

563 Nuray Mert, "Çağımızın Tipik Aydın Portresi", *Milliyet,* 22.12.2011, https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/nuray-mert/cagimizin-tipik-aydin-portresi-1478665 (02.10.2020).

564 Hürriyet, 16.12.2011, https://www.hurriyet.com.tr/gundem/christopher-hitchens-kansere-yenildi-19479872 (03.10.2020);
Jonathan Freedland, "Falling Of Hawks", *The NewYork Review of Books,* 17.07.2008, https://www.nybooks.com/articles/2008/07/17/falling-hawks/ (02.10.2020); Terry Eagleton, "Christopher Hitchens Eleştirisi", *İştirâki,* Ocak 2016, https://istiraki.blogspot.com/2016/01/christopher-hitchens-elestirisi.html (02.10.2020).

565 Nuray Mert, "Çağımızın Tipik Aydın Portresi", *Milliyet,* 22.12.2011, https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/nuray-mert/cagimizin-tipik-aydin-portresi-1478665 (02.10.2020).

C. Hitchens, en popüler ve çatışmalarla geçen döneminde, tartışmalı fikirlerini birçok kitap ile piyasaya sürmeye devam etmiştir. 2007 yılında en çok satan *"Tanrı Harika Değildir: Din Her Şeyi Nasıl Zehirler?"*[566] isimli kitabını yazmıştır. Bu kitap, C. Hitchens'ın amatör bir ateizm savunusu denemesi olan kitabı olmakla birlikte çok da gürültü koparmıştır.[567] Çünkü bu kitap da C. Hitchens, ateizmi kesin ve coşkulu bir şekilde savunmuştur. Son yıllarda ateizm konusundaki fikirleri ve *"Yeni Ateizm"* hareketinin önde gelen savunucularından biri olarak sıklıkla kamuoyunda gündeme gelen C. Hitchens'ın[568] eserinde din; şiddet içerir, mantıksızdır, hoşgörüsüzdür, ırkçılık, kabilecilik ve yobazlıkla dosttur, cehalete yatırım yapar ve özgür araştırmaya düşmandır. Ayrıca dini, kadın düşmanı ve çocuk istismarcısı gibi pek çok kötülüğü yapmakla suçlamıştır.[569] Din ve dindarlara savaş açan ve şiddetli bir ateist olan C. Hitchens, *"Dünyadaki nefretin en güçlü kaynağı dindir, organize dindir"* sözleriyle akıllarda kalmıştır.[570] Bu kitabın delillerine göre, C. Hitchens din etrafında çok az değil, aksine çok fazla zaman geçirmiştir. Şurası da bir gerçek ki bu kitap C. Hitchens'ın tembel bir eleştirisi gibi gözüküyor. Çünkü pek çok inançla uğraşmasının yanında, kanıtlarını hem Yahudi hem de Hristiyan mitlerinden ve Eski-Yeni Ahit'ten ödünç alarak[571] reddettiği Kur'an'ın analizine dayandırmaktadır. Öyle ki C. Hitchens'ın reddedilemez analizi, tüm gerçek güvenilirliğini baltalayan çelişkiler, cehalet ve geç eklemelerle doludur.[572]

C. Hitchens kendi şahsına münhasır popüler bir entelektüeldi, fakat siyasi ve fikirsel tecrübesi, bırakın tartışmalı taraflarını, hiç de ayrıksı değildi. Tam aksine, o bu asrın tipik entelektüelinin en iyi temsilcilerindendi. Bu çağın özgür ve kabul edilmiş entelektüelinin temel özelliklerinin başında, ayrılık kimliği altında sistem ve iktidar ile buluşma geliyor. Bu buluşmayı da örtbas etmenin en iyi yolu, sistem ve iktidarı sorgulamaktan kaçınıldığı ölçüde kurmaca bir mücadele alanı ve söylemi üretmektir. Hesaplaşmanın güç olduğu alanlardan kaçmak ve düşman olmak adına, gücü olmayan veya gücünü kaybetmiş hasımlar ile idare etmek veya hafif sıklet düşman icat etmek, dikkatleri onun üzerine çekmek. Dürüst olmayan

566 Christopher Hitchens, *The God is Not Great: How Religion Poisons Everything,* Twelve Hachette Book Group, New York 2009.
567 Nuray Mert, "Çağımızın Tipik Aydın Portresi", *Milliyet,* 22.12.2011, https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/nuray-mert/cagimizin-tipik-aydin-portresi-1478665 (03.10.2020).
568 Aljazeera Turk, 16.12.2011, http://www.aljazeera.com.tr/makale/hitchens-hayatini-kaybetti (03.10.2020).
569 Hitchens, *The God is Not Great,* s. 37-41; Mary Riddell, "The Gospel According To Hitch", *The Guardian,* 03.06.2007, https://www.theguardian.com/books/2007/jun/03/society (03.10.2020).
570 Hürriyet, 16.12.2011, https://www.hurriyet.com.tr/gundem/christopher-hitchens-kansere-yenildi-19479872 (03.10.2020).
571 Hitchens, *The God is Not Great,* s. 123-137; God İs Not Great, 2008, https://tr.qaz.wiki/wiki/God_is_Not_Great (03.10.2020).
572 Hitchens, *The God is Not Great,* s. 123-137; Mary Riddell, "The Gospel According To Hitch", *The Guardian,* 03.06.2007, https://www.theguardian.com/books/2007/jun/03/society (03.10.2020).

bir kaçış ve teslim olma tavrına *"mücadele süsü"* vermeye çalışmak. Mesela C. Hitchens'ın yaptığı gibi, bu çağda sanki Engizisyon'un nefesi ensesinde gibi bir davranışla ateizm savunuculuğuna girişmek.[573] Yazar Ian Bruma (d. 1951)'nın C. Hitchens özelinde işaret ettiği gibi;

> "Dünyaya narsistik bir noktadan bakmak. Bu narsisist dünyanın penceresinden dünyada olan bitene pis pis bakmak, en kanlı olayları şampanya ile kutlayabilmek midesizliği ve son hedefi bizzat kendisi olan insansevmezlik!"[574]

C. Hitchens, 2010 yılında Amerikan Seküler Koalisyonu danışma kurulunda görev almıştır.[575] Washington'da yaşayan C. Hitchens, 2010 yılında *"Hitch-22"* isimli başlığı ile anılarını yazdığı kitabının tanıtım gezisinde kanser olduğunu öğrenmiş ve sık sık hastalığı hakkında yazmaya ve televizyonda konuşmaya başlamıştır. C. Hitchens, konuşmalarında bir ömür boyunca aşırı sigara ve içki içmekten pişman olmadığını da belirtmiştir.[576] Hitchens'ın, alkol ve tütünle ilgili alışkanlığı o kadar ileri bir derecedeydi ki; bir muhabir 2010 Mayıs'ın da bir sabah onun iki paket sigarayı içtiğine şahit olmuştur. Alkole gelince, kendi itirafıyla ortalama bir katırı öldürmeye veya sersemletmeye yetecek kadar içtiğini dile getirmiştir.[577] Ayrıca hastalığının tedavi sürecini ve kemoterapi gibi süreçleri Vanity Fair dergisinde kayıt altına almıştır.[578] C. Hitchens, 2011 yılında da (ölümünden önce) bir dizi denemesini ve makalesini *"Tartışmalı"* başlıklı kitabında yayınlamıştır.[579]

Hastalığına rağmen acımasız üslubunu bırakmayan C. Hitchens, 20 Eylül'ün kendisi için dua günü ilan edildiğini, toplu dualar yapıldığını duyduğunda ise; *"Manasız haykırışlarınızla sağır gökyüzünü boşuna rahatsız etmeyin. Tabii bu sizi iyi hissettirecekse ayrı"* demiştir.[580] Ayrıca *"Cennet sonsuz övgünün, hayranlığın, mahrumiyete katlanmanın ve*

---

573 Nuray Mert, "Çağımızın Tipik Aydın Portresi", *Milliyet*, 22.12.2011, https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/nuray-mert/cagimizin-tipik-aydin-portresi-1478665 (03.10.2020).
574 Ian Buruma, "The Believer", *The New York Review of Books,* 15.07.2010, https://www.nybooks.com/articles/2010/07/15/believer/ (03.10.2020).
575 Yeni Ateizm, https://www.wikiwand.com/tr/Yeni_Ateizm (27.09.2020).
576 William Grimes, "Christopher Hitchens", *The New York Times*, 16.12.2011, https://www.nytimes.com/2011/12/16/arts/christopher-hitchens-is-dead-at-62-obituary.html (03.10.2020).
577 Peter Wilby, "Christopher Hitchens Obituary", *The Guardian,* 16.12.2011, https://www.theguardian.com/books/2011/dec/16/christopher-hitchens-obituary (03.01.2021).
578 NPR, 29.10.2010, https://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=130917506 (03.10.2020).
579 Yeni Ateizm, https://www.wikiwand.com/tr/Yeni_Ateizm (02.01.2021).
580 Aygün, "Ateizme Yol Açan Faktörlerden Biri Olarak 'Fanatizm ve Dışlayıcılık'", s. 75; Mehveş Evin, "Allahsız Gazeteci Kansere Yakalanınca", *Milliyet,* 28.09.2010, https://www.milliyet.com.tr/cadde/mehves-evin/allahsiz-gazeteci-kansere-yakalaninca-1294908 (03.10.2020).

sefaletin mekânı"[581] diyerek son anlarına kadar ateizmi savunmaya devam etmiştir. Hitchens, ölümcül hastalığını Tanrı'nın verdiği bir ceza olarak yorumlayanlara da sert cevaplar vermekten geri durmamış, bir katırı öldürebilecek kadar çok alkol ve sigara tükettiğinden bahsederek şöyle demiştir: *"Sakın yaşam biçimim dolayısıyla gırtlak kanserine yakalanmış olmayayım. Hem başka cezalandırılacak organlarım da var!"* Böyle bir durumdayken bile kendisine dua etmek isteyenlere sert ve ağır tepkiler vermesinden hareketle düşüncelerinde en ufak bir değişme ve tavırlarında hiçbir mütevazılık görülmemektedir. Ve o: *"Sesim gitse bile dini konularda polemik yapmaya devam edeceğim, en azından eski dostum karanlık gelene kadar. Sahi neden beyin tümörü çıkmadı ki bende?"* diyerek son nefesine kadar saldırganlığını bırakmayacağını da ifade etmiştir.[582] Irak savaşının yaklaşık 9 yıl sonra sona erdiği gün, savaşın en büyük destekçilerinden biri olan yazar ve düşünür Christopher Hitchens hayatını kaybetmiştir.[583] 15 Aralık 2011'de, 2010 yılından bu yana tedavi gördüğü hastanede yaşamını yitirmiştir.[584]

2.2.2. Daniel Dennett

Tam adı Daniel Clement Dennett, 28 Mart 1942 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin Massachusetts eyaletinin en büyük şehri ve başkenti olan Boston'da dünyaya gelmiştir. Zihin felsefesi üzerine çalışan doğa bilimci filozofu,[585] aynı zamanda yazar ve bilişsel bilimcidir. İlgi alanındaki konular bilişsel bilim,[586] bilim felsefesi, zihin felsefesi,

---

581 Gülsin Harman, "Her Yaptığı Olaydı, Hitchens Öldü", *Milliyet,* 17.12.2011, https://www.milliyet.com.tr/gundem/her-yaptigi-olaydihitchens-oldu-1476650 (03.10.2020).

582 Aygün, "Ateizme Yol Açan Faktörlerden Biri Olarak 'Fanatizm ve Dışlayıcılık'", s. 76; Gülsin Harman, "Her Yaptığı Olaydı, Hitchens Öldü", *Milliyet,* 17.12.2011, https://www.milliyet.com.tr/gundem/her-yaptigi-olaydihitchens-oldu-1476650 (03.10.2020); Mehveş Evin, "Allahsız Gazeteci Kansere Yakalanınca", *Milliyet,* 28.09.2010, https://www.milliyet.com.tr/cadde/mehves-evin/allahsiz-gazeteci-kansere-yakalaninca-1294908 (03.10.2020).

583 Sabah, 16.12.2011, https://www.sabah.com.tr/amerika/2011/12/16/savas-bitti-destekcisi-oldu (03.10.2020).

584 Christopher Hitchens, 2006, https://tr.qwe.wiki/wiki/Christopher_Hitchens (03.10.2020); Söz Kimin, https://www.sozkimin.com/christopher-hitchens-kimdir-sozleri-ve-hayati-1867.html (03.10.2020).

585 Felsefe.net, 03.12.2019, https://portal.felsefe.net/daniel-dennett-kimdir/ (04.10.2020); Kidega, https://kidega.com/yazar/daniel-c-dennett-107311 (04.10.2020); Daniel Dennett, https://tr.wikipedia.org/wiki/Daniel_Dennett (04.10.2020).

586 Bilişsel Bilim: İnsan zihninin işleyişini (düşünme, öğrenme ve zihinsel yapı) dilbilim, bilgisayar mühendisliği (yapay zekâ), psikoloji ve felsefe gibi alanların ortaklaşa çalışmasıyla çözümlenmeyi hedefleyen disiplinler arası bir bölüm. Geniş Bilgi İçin Bk: Hüseyin Demirtaş, https://huseyindemirtas.net/bilissel-bilim-nedir-turkiyede-bilissel-bilim-cognitive-science/ (04.11.2020); 20. yüzyıl ortalarında psikoloji, kompüter bilim, dil bilim, antropoloji, matematik ve nörobiyoloji alanlarında çalışan bir grup bilim adamı NewYork'da bir araya gelerek toplantılar yapmaya başladılar. Amaçları bilgilerini topladıkları havuz içerisinden insan zihninin değişik boyutlarını aydınlatmaya yönelik yeni disiplinler arası bir bilim çıkarmaktı. Algı, lisan, akıl yürütme ve bilinçlilik gibi zihinsel fenomenler hakkında değiş bakış açıları getirilen bu toplantılar sonucunda bugün *"Kognitif (Bilişsel) Bilim"* dediğimiz bilim türü ortaya çıktı. Geniş Bilgi İçin Bk: Can Güngen, "Bilinçlilik Nedir?", *Dr. Can Güngen'in Felsefe ve Psikanaliz Arşivi,* 01.09.2012, http://www.cangungen.com/2012/09/01/bilinclilik-

evrim teorisi, yapay zekâ, psikoloji felsefesi ve bilinçtir.[587] Daniel C. Dennett, Bilim-Teknik-Mühendislik, Bilim Tarihi ve diğer kategorilerde eserler kaleme almış popüler bir yazardır.[588] Üniversite profesörü, Austin B. Fletcher felsefe profesörü ve Tufts Üniversitesi Bilişsel Araştırmalar Merkezi direktörüdür.[589] Şu anda Tufts Üniversitesi'nde Bilişsel Bilim Bölüm Başkanı'dır.[590]

D. Dennett, ateist ve laiktir. *Laik Koalisyon Amerikan (Secular Coalition for America)* danışma kurulunun üyesidir. Aynı zamanda *Şüpheci Soruşturma Komitesi (Committee for Skeptical Inquiry)* üyesidir ve *Brights*[591] hareketinin açık sözlü bir destekçisidir.[592] Öyle ki dinsiz olanı tanımlamak için *"Bright (parlak, zeki)"* teriminin kullanılmasını onayladığını gösteren 2003 yılında New York Times'da yayınlanan ünlü makalesinde şunları yazmıştır:

> "Bizim için dolaptan çıkma zamanı geldi. Parlak nedir? Doğaüstü bir dünya görüşünün aksine bir doğa bilimci olan kişi. Hayaletlere, elflere veya Paskalya Tavşanı'na ya da Tanrı'ya inanmayız. Pek çok şeye katılmıyoruz, ayrıca ahlâk, politika ve anlamı hakkında çeşitli görüşlere sahibiz…"[593]

Bu söylemleri de gösteriyor ki Daniel Dennett, düşünür olmasının yanında din eleştirmeni, tehlikeli fikirlerin geliştiricisi ve dağıtıcısıdır.[594] Ayrıca 21. yüzyılın başında ateist harekette ön plana çıkan bir figür olmuştur.[595] D. Dennett, Yeni Ateizm hareketinin önde gelenlerinden olan; Christopher Hitchens, Richard Dawkins ve Sam Harris'in de içinde bulunduğu Dört Atlı'dan birisidir.[596] D. Dennett, dinleri yüksek sesle eleştiren bu grubun en ılımlı ve en yumuşak başlı kişisi olmasına rağmen kalp krizi geçirdiğinde kendisi için dua

nedir/#:~:text=Daniel%20Dennett%2C%20%E2%80%9CKartezyen%20Tiyatro%E2%80%9D,Plato%20gibi%20d%C3%BC%C5%9F%C3%BCn%C3%BCrlere%20kadar%20uzan%C4%B1r. (04.11.2020).

587 Daniel Dennett, https://tr.qaz.wiki/wiki/Daniel_Dennett (04.10.2020).

588 Kidega, https://kidega.com/yazar/daniel-c-dennett-107311 (04.10.2020).

589 Tufts Üniversitesi, https://ase.tufts.edu/cogstud/dennett/ (04.10.2020).

590 Felsefe, https://www.felsefe.gen.tr/daniel-clement-dennett-kimdir/ (04.10.2020); Kidega, https://kidega.com/yazar/daniel-c-dennett-107311 (04.10.2020); Daniel Dennett, https://tr.wikipedia.org/wiki/Daniel_Dennett (04.10.2020).

591 Brights Hareketi: 2003'ten bu yana üyelerinin kendilerini Brights olarak adlandırdığı ve Felsefi Natüralizm konusunda bir dünya görüşüne sahip olan bir sosyal harekettir. Çoğu Brights, kamu politikalarının bilime dayanması gerektiğine inanır. Geniş Bilgi İçin Bk: https://en.wikipedia.org/wiki/Brights_movement (08.10.2020).

592 The Brights, http://www.the-brights.net/ (08.10.2020).

593 Freedom From Religion Foundation, 12.07.2003, https://ffrf.org/component/k2/item/14370-daniel-c-dennett (04.11.2020).

594 Stanford Presidential Lectures in the Humanities and Arts, "Daniel C. Dennett -The Evolution of 'Why'-", 2009, https://prelectur.stanford.edu/lecturers/dennett/index.html (04.11.2020).

595 Felsefe.net, 03.12.2019, https://portal.felsefe.net/daniel-dennett-kimdir/ (04.10.2020).

596 Dennett vd., *Dört Atlı,* s. 14.

ettiklerini söyleyen arkadaşlarına *“keçi de kurban ettiniz mi?”* şeklinde alaycı bir ifade kullanmıştır.[597]

D. Dennett’ın babası Daniel Clement Dennett, bir diplomat ve İslam Tarihi bilginidir. Annesi Ruth Marjorie ise, editör ve öğretmendir.[598] D. Dennett, *Philosophy Now* isimli dergide yayınlanan otobiyografisinde anne ve babasından şu şekilde bahsediyor:

> “Anne ve babam doktor çocuklarıdır fakat ikisi de beşeri bilimleri seçmiştir. Minnesota’daki Carleton Koleji’nde İngilizce okuyan annem, üniversite ve yüksek lisans eğitiminden sonra Beyrut’taki American Community School’da İngilizce öğretmek için iş bulmuş. Sonrasında Beyrut Amerikan Üniversitesi’nde ders verirken Harvard’da İslam Tarihi alanında doktora yapan babamla tanışmış. Babamın akademik kariyeri, lisans olarak aldığım bir tarih dersinin müfredatında bulduğum için çok heyecanlandığım, sık sık yeniden basılan ‘Pirenne ve Muhammed’ adlı bir makale ile güzel bir başlangıç yapmıştır. İlk işi Clark Üniversitesi’ndedir. II. Dünya savaşı ortaya çıktığında, Orta Doğu hakkındaki samimi bilgisini, Beyrut’ta konuşlanmış OSS’de (daha sonra CIA) gizli bir ajan olarak kullanmak için başlamıştır. Ben beş yaşındayken, 1947’de Etiyopya’da bir uçak kazasında ölmüştür.”[599]

Babasının açıklanamayan ölümünden sonra annesi onu ve iki kız kardeşini Massachusetts’e geri götürmüştür.[600] D. Dennett, babasını küçük yaşta kaybetmesinden dolayı, ondan bahsederken gururla karışık bir özlem duygusu içindedir. Hatta Nick Spencer’la yaptığı röportajda D. Dennett’a; *“baban sen beş yaşındayken öldü, ama onun gölgesinde büyüdüğünü hissettiğini okudum”* demesi üzerine babası hakkında şunları söylemiştir: *“Çok karizmatikmiş, gençliğinde bir odaya nasıl girip de oradaki tüm havayı üzerine nasıl çektiğine dair hikâyeler duydum… Onun izinden gitmeye çalıştım ama tarih benim disiplinim değildi.”*[601] D. Dennett’ın kız kardeşlerinden birisi araştırmacı gazeteci Charlotte Dennett’tır. Ayrıca D. Dennett, altı yaşındayken annesi tarafından kafası üzerine düşürülmesi sebebiyle

597 No Dry Light, 27.03.2009, https://nodrylight.wordpress.com/2009/03/27/zihin-beden-sorunu-ve-daniel-dennett/ (21.11.2020).

598 Britannica, https://www.britannica.com/biography/Daniel-C-Dennett (08.10.2020); Encyclopedia.com, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dennett-daniel-c-1942-daniel-clement-dennett (08.10.2020); Felsefe.net, 03.12.2019, https://portal.felsefe.net/daniel-dennett-kimdir/ (08.10.2020).

599 Philosophy Now, https://philosophynow.org/issues/68/Daniel_Dennett_Autobiography_Part_1 (08.10.2020).

600 Philosophy Now, https://philosophynow.org/issues/68/Daniel_Dennett_Autobiography_Part_1 (09.10.2020); Daniel Dennett, https://tr.qaz.wiki/wiki/Daniel_Dennett (09.10.2020).

601 Nick Spencer, “Mounting Disbelief”, *High Profiles*, Temmuz-Ağustos 2013, https://highprofiles.info/interview/daniel-dennett/ (09.10.2020).

önemli bir yaralanma yaşamıştır. Bu ciddi travmatik kaza, D. Dennett'ın sağ beyin yarıküresinde önemli ölçüde düşük işlevselliğe sebep olan subdural hematom ile sonuçlanmıştır.[602]

D. Dennett, 1959'da Phillips Exeter Akademisi'nden mezun olmuştur.[603] 8 Haziran 1962 yılında Susan Elizabeth Bell ile evlenmiştir ve bu evlilikten iki çocukları olmuştur. Andrea Elizabeth ve Peter Nathaniel'dir.[604] 1963'te Harvard Üniversitesi'nden felsefe alanında lisans diplomasını almıştır. Öyle ki D. Dennett, felsefe kavramıyla ilk kez 11 yaşında katıldığı yaz kampında[605] karşılaştığını belirtmekte ve kendisini felsefeye çeken sebebi ise şu şekilde açıklamaktadır: *"Bir yaz kampında danışmanlardan birinin 'Dany, sanırım bir filozofun yapıtlarına sahipsin!' dediğini hatırlıyorum. Filozofun ne olduğunu bile bilmiyordum, ama ilgilendim."*[606] Ardından Oxford Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimini almış ve 1965 yılında ise doktorasını yapmıştır.[607] Gilbert Ryle (1900-1976)'ın danışmanlığında doktorasını yapan D. Dennett, bilincin doğasıyla ilgilenmeye başlamış ve daha sonra ilk kitabı olan *"İçerik ve Bilinç"* (1969) isimli doktora tezini yazmıştır. Yine 1965 yılında Kaliforniya Üniversitesi Irvine'de öğretmenlik yapmak üzere Amerika Birleşik Devletleri'ne dönmüştür. 1971'de Massachusetts Üniversitesi, Medford'daki Tufts Üniversitesi'ne taşınmış ve buraya 1985'te Üniversite Profesörü olarak atanmıştır, ayrıca üniversitenin Bilişsel Çalışmalar Merkezi'nin yöneticisi olmuştur. Yine 2000'de Tufts'a Austin B. Fletcher Felsefe Profesörü olarak atanmıştır.[608]

D. Dennett, resmi felsefi eğitimine ek olarak, yapay zekâ, sinirbilim ve bilişsel psikoloji alanlarına otodidaktik[609] girişimler yapmıştır. Kişinin ancak bilim tarafından

---

602 Daniel Dennett, https://tr.qaz.wiki/wiki/Daniel_Dennett (08.10.2020); Daniel Dennett, https://en.wikipedia.org/wiki/Daniel_Dennett (08.10.2020).

603 Daniel Dennett, https://tr.qaz.wiki/wiki/Daniel_Dennett (08.10.2020); Daniel Dennett, https://en.wikipedia.org/wiki/Daniel_Dennett (08.10.2020).

604 Encyclopedia.com, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dennett-daniel-c-1942-daniel-clement-dennett (09.10.2020); Freedom from Religion Foundation, 12.07.2003, https://ffrf.org/component/k2/item/14370-daniel-c-dennett (09.10.2020).

605 Daniel Dennett, https://tr.qaz.wiki/wiki/Daniel_Dennett (09.10.2020); Daniel Dennett, https://en.wikipedia.org/wiki/Daniel_Dennett (09.10.2020).

606 Nick Spencer, "Mounting Disbelief", *High Profiles*, Temmuz-Ağustos 2013, https://highprofiles.info/interview/daniel-dennett/ (08.10.2020).

607 Daniel Dennett, https://tr.qaz.wiki/wiki/Daniel_Dennett (08.10.2020); Daniel Dennett, https://en.wikipedia.org/wiki/Daniel_Dennett (08.10.2020).

608 Britannica, https://www.britannica.com/biography/Daniel-C-Dennett (09.10.2020); CloserTo Truth, https://www.closertotruth.com/contributor/daniel-dennett/profile (09.10.2020) ;Felsefe.net, 03.12.2019, https://portal.felsefe.net/daniel-dennett-kimdir/ (09.10.2020).

609 Otodidaktik: Kendi kendinin öğretmeni anlamını içermekte iken, Otodidaktizm ise kendi kendine öğrenme olarak ifade edilebilmektedir. Herhangi bir eğitim modeli ya da eğitici gerekmeksizin kendi kendine yapılan düşünme, araştırma ve çalışmalarla öğrenme modelidir. Derinlemesine düşünme, bilgilere ulaşmaya çalışma, araştırma yapma gibi yöntemlerle bilgiyi öğrenme yolunu tercih etmektedirler. Geniş Bilgi İçin Bk:

bilgilendirilerek zihin hakkında üretken bir felsefi tartışmaya girebileceğine ve zihin-beden sorununa yani zihinsel olanın fiziksel olanla nasıl ilişkili olduğu sorusuna bir çözüm bulabileceğine ikna olmuştur. Geleneksel felsefe yöntemlerine olan şüpheciliğini yansıtan D. Dennett'ın alışılmışın dışındaki yaklaşımı, onun meslektaşları arasında bir radikal olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur. Bununla beraber, bilim insanları beyin hakkında daha fazla bilgi elde ettikçe D. Dennett'ın disiplinler arası stratejisi filozoflar arasında daha yaygın hale gelmiştir. Gelişmekte olan bilişsel bilim alanına felsefi katkılarından dolayı D. Dennett, 1985'te Tufts'ta Bilimsel Çalışmalar Merkezi'nin direktörlüğüne atanmış ve 1987'de Amerikan Sanat ve Bilim Akademisi'ne seçilmiştir.[610]

Kitap yazma ve ders vermenin yanı sıra D. Dennett, hem filozoflarla hem de bilim insanlarıyla çalışarak araştırmalarına yardımcı olması için birtakım proje çalışmalarına yönelmiştir. Bu tür girişimlerinden birisi de 1990'larda D. Dennett ve Massachusetts Institute of Technology (MIT)'deki bilim insanlarından oluşan bir ekiple[611] *"Cog"* isimli akıllı ve hatta bilinçli bir robot yapmayı amaçlayan bir çalışmasıdır.[612] Fakat Cog'un bilinçli hale gelmemiş olmasına rağmen, D. Dennett prensipte bunun olabileceğini savunmuştur. Sonunda *"Cog"* müzeye kaldırılmıştır. D. Dennett ise diğer filozoflara ve bilim insanlarına araştırmalarına devam etmeleri için ilham verdiğinden dolayı bunun bir başarı olduğunu ifade etmiştir. Bu açıklamaya ek olarak D. Dennett, bilincin ne olduğu, kopyalanıp kopyalanamayacağı ve bunun ne anlama geleceği hakkında birçok soruyu da gündeme getirdiğini belirtmiştir. Fakat D. Dennett'ın, *"Bir robot bilinçli hale geldiğinde ne olur?"* sorusuna cevabı kesin değildir.[613]

Öğrencilerin geniş çapta okuyup ciddiyetle tartışma yaptığı Phillips Exeter Akademisi, D. Dennett'ın düşüncelerini şekillendirmeye başladığı yerdir. Bu da sonunda Oxford'da doktora yapmasına ve bilincin sırrı için ömür boyu sürecek bir araştırmaya koyulmasına yol açar. Fakat D. Dennett'ın bilinçle ilgili iddiaları bir hile değil, daha ziyade hileler dolu bir

---

https://egezegen.com/egitim/otoditaktizm-nedir-otodidakt-kavrami-ilk-nerede-gecmistir/#:~:text=Otodidakt%20kavram%C4%B1%2C%20k%C4%B1saca%20kendi%20kendinin,didaktikos%20yani%20%C3%B6%C4%9Fretim%20anlam%C4%B1na%20gelmektedir (09.10.2020).

610 Britannica, https://www.britannica.com/biography/Daniel-C-Dennett (09.10.2020); Felsefe.net, 03.12.2019, https://portal.felsefe.net/daniel-dennett-kimdir/ (09.10.2020).

611 Daniel Dennett, "The Secret Of Consciousness, With Daniel C. Dennett", *NewPhilosopher*, 12.03.2014, https://www.newphilosopher.com/articles/the-secret-of-consciousness-with-daniel-c-dennett/ (03.11.2020).

612 Britannica, https://www.britannica.com/biography/Daniel-C-Dennett (30.10.2020); Felsefe.net, 03.12.2019, https://portal.felsefe.net/daniel-dennett-kimdir/ (30.10.2020).

613 Daniel Dennett, "The Secret Of Consciousness, With Daniel C. Dennett", *NewPhilosopher*, 12.03.2014, https://www.newphilosopher.com/articles/the-secret-of-consciousness-with-daniel-c-dennett/ (04.11.2020).

çantadır.[614] Açıkça renkli metaforlar, felsefi bulmacalar ve fantastik düşünce deneyleri uzmanı olan D. Dennett[615] için, bilinçle ilgili en yoğun ve en nüfuz edici hatalar; evreni ikiye bölen bir şey olduğu, bilince sahip olan veya olmayan şeyler olduğu ve ona göre en şaşırtıcısı olan sihirli (mucizevi) bir özelliğe sahip olduğu fikridir. Ayrıca D. Dennett'a göre; bakterilere kadar her derece duyarlılık ve tepkililik (reaktivite) yani herhangi bir uyarıya cevap verme kabiliyeti olduğunu düşündüğünüz bilinç fikrinin ise yanlış olduğudur. Yine D. Dennett, bakterilerin son derece becerikli, hassas, kendini korumalı olduğunu belirtmiş ve vücudumuzdaki her hücrenin de bu şekildeki gibi bir bakteri olduğunu da ifade etmiştir. İnsanların, tek hücreli canlıların neler yapacağını bildikleri ölçüde hepsinin bilinçli olduklarını anlayacaklarını düşünüyor.[616]

D. Dennett, nöronlarımızın ve beyin hücrelerimizin her birinin *"minik robot"* olduğunu ve hepsinin robotlar gibi çalıştığını belirtmektedir. D. Dennett'ın sözlerini daha da açarsak; bizlerin robotlar tarafından üretilmiş bir makine olabileceğimizi iddia etmektedir. Beynimizin trilyonlarca hareketli parçalardan oluşan bir makineden meydana geldiğini ve beyin hücrelerimizin kimyasal sinyallere tepki veren robotlar olduğunu söyleyen D. Dennett, hücrelerde bulunan motor proteinlerinin de robot olduğunu belirtmiştir. Bu açıklamalarına ek olarak da insanların yalnızca robot olmadığını, robotlardan yapılmış robotlar olduğunu ileri sürmektedir. Öyle ki bilincin de bilgisayarlarımızın veya telefonlarımızın ekranından daha gerçek olmadığını ifade etmektedir.[617]

D. Dennett, elektronik alet üreticilerinin, ekranlarımızda gördüklerimizi *"kullanıcı yanılsaması"* olarak tanımladıklarını ve doğru bir noktaya temas ettiklerini söyler. Ona göre, telefonlarımızda bulunan simgelere dokunmak, bizim kendimizi kontrol sahibi hissetmemize sebep olmaktadır. Fakat telefonda parmaklarımızla yaptığımız hareketin, telefonun toplamda yaptığı o kadar çok işlemin yanında acınası bir hareket olduğunu belirtmektedir. İnsan bilincinin bir telefon bilinciyle aynı olduğunu iddia eden D. Dennett, bunu beynin kendini

---

[614] Daniel Dennett, "The Secret Of Consciousness, With Daniel C. Dennett", *NewPhilosopher,* 12.03.2014, https://www.newphilosopher.com/articles/the-secret-of-consciousness-with-daniel-c-dennett/ (06.11.2020).

[615] Stanford Presidential Lectures in the Humanities and Arts, "Daniel C. Dennett -The Evolution of 'Why'-", 2009, https://prelectur.stanford.edu/lecturers/dennett/index.html (06.11.2020).

[616] Daniel Dennett, "The Secret Of Consciousness, With Daniel C. Dennett", *NewPhilosopher,* 12.03.2014, https://www.newphilosopher.com/articles/the-secret-of-consciousness-with-daniel-c-dennett/ (06.11.2020).

[617] BBC Radio 4, https://www.bbc.co.uk/programmes/articles/4SMqS8q3sH8hL9DfBrqfzhd/a-short-guide-to-your-mind (09.11.2020*); DevHunter (Yapay Zekâ, Robotik ve Sinirbilim),* "Bilinç Sadece Bir Yanılsama Mıdır?", 07.10.2018, https://devhunteryz.wordpress.com/2018/10/07/bilinc-sadece-bir-yanilsama-midir/ (09.11.2020); Merve Şalt, "Acaba İnsanlar, Robotlar Tarafından Yapılmış Robotlar Mı?", *Webtekno,* 2017, https://www.webtekno.com/robotlar-tarafindan-yapilmis-robotlar-miyiz-h27506.html (10.11.2020); Sözcü, 06.04.2017, https://www.sozcu.com.tr/2017/teknoloji/insanlar-aslinda-robotlar-tarafindan-uretilmis-olabilir-mi-1777674/ (09.11.2020).

kullanıcı yanılsaması (illüzyonu) olarak görmesi diye belirtiyor. Bu durumun da bize, oldukça önemli ve gerçek hissettirdiğini fakat çok da büyütülecek bir şey olmadığını dile getiriyor. Buna sebep olarak; *"çünkü beyin, beynin nasıl çalıştığını bile anlayamıyor"* demektedir. D. Dennett özetle; *"Zekâmız, Tanrı tarafından verilmemiştir. Bu milyonlarca yıllık bir deneme yanılmanın sonucudur."* Bütün bu söylemlerinin yanında, insan zihni hakkındaki düşüncelerimizi kalıcı olarak kirlettiğini düşündüğünden dolayı ünlü filozof René Descartes'ı de suçlamaktadır. R. Descartes'ın, bir makinenin nasıl düşünme, hissetme ve hayal etme yeteneğine sahip olabileceğini hayal edemediğini ifade ediyor. Ve onun, bu tür yeteneklerin Tanrı vergisi olduğunu düşündüğünü belirtiyor.[618]

D. Dennett, bu arada yazmaya da devam etmiştir. Kariyeri boyunca bilinç teorilerini detaylandıran bir dizi kitap yazmıştır. *"Bilinç Açıklanıyor"* (1991), *"Darwin'in Tehlikeli Fikri"* (1995)[619], *"Aklın Türleri"* (1996)[620] ve *"Sezgi Pompaları ve Diğer Düşünme Aletleri"* (2013)[621] isimli eserlerinde bu fenomeni keşfetmeye ve gizemini çözmeye çalışmıştır.[622] D. Dennett'ın kapsamlı bir şekilde yazdığı kitaplarının hepsi gerçekten tek bir şeye odaklanmaktadır ki *"bilinç"*, *"biliş"* hatta *"ruh"* adıyla geçse de bu *"insan zihni"*dir.[623] Materyalist bir felsefi düşünceye sahip olan[624] D. Dennett'ın ruh ile ilgili *"çok sayıda küçük robot"* düşüncesi,[625] "Neredeyim?" (Where Am I?)[626] tasavvurundaki bedensiz beyinle aynı

---

618 BBC Radio 4, https://www.bbc.co.uk/programmes/articles/4SMqS8q3sH8hL9DfBrqfzhd/a-short-guide-to-your-mind (10.11.2020); Daniel Dennett, *Bilinç Açıklanıyor,* Sibel Kibar (çev.), Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 45-50; DevHunter (Yapay Zekâ, Robotik ve Sinirbilim), "Bilinç Sadece Bir Yanılsama Mıdır?", 07.10.2018, https://devhunteryz.wordpress.com/2018/10/07/bilinc-sadece-bir-yanilsama-midir/ (10.11.2020); Merve Şalt, "Acaba İnsanlar, Robotlar Tarafından Yapılmış Robotlar Mı?", *Webtekno,* 2017, https://www.webtekno.com/robotlar-tarafindan-yapilmis-robotlar-miyiz-h27506.html (10.11.2020); *No Dry Light,* 27.03.2009, https://nodrylight.wordpress.com/2009/03/27/zihin-beden-sorunu-ve-daniel-dennett/ (10.11.2020); Sözcü, 06.04.2017, https://www.sozcu.com.tr/2017/teknoloji/insanlar-aslinda-robotlar-tarafindan-uretilmis-olabilir-mi-1777674/ (10.11.2020).

619 Daniel Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri –Evrim ve Hayatın Anlamı-,* Aybey Eper ve Bahar Kılıç (çev.), Alfa Yayınları, İstanbul 2013.

620 Daniel Dennett, *Aklın Türleri,* Handan Balkara (çev.), Varlık Yayınları, İstanbul 1999.

621 Daniel Dennett, *Sezgi Pompaları ve Diğer Düşünme Aletleri,* Ozan Karakaş (çev.), Alfa Yayınları, İstanbul 2018.

622 Britannica, https://www.britannica.com/biography/Daniel-C-Dennett (10.11.2020); Felsefe.net, 03.12.2019, https://portal.felsefe.net/daniel-dennett-kimdir/ (10.11.2020).

623 Stanford Presidential Lectures in the Humanities and Arts, "Daniel C. Dennett -The Evolution of 'Why'-", 2009, https://prelectur.stanford.edu/lecturers/dennett/index.html (10.11.2020).

624 Encyclopedia.com, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dennett-daniel-c-1942-daniel-clement-dennett (10.11.2020); Stanford Presidential Lectures in the Humanities and Arts, "Daniel C. Dennett -The Evolution of 'Why'-", 2009, https://prelectur.stanford.edu/lecturers/dennett/index.html (10.11.2020).

625 Stanford Presidential Lectures in the Humanities and Arts, "Daniel C. Dennett -The Evolution of 'Why'-", 2009, https://prelectur.stanford.edu/lecturers/dennett/index.html (10.11.2020).

626 Neredeyim? (Where Am I ?): Daniel Dennett'dan felsefi bir fantezi ve bilinçliliğin zor sorununu ele aldığı kısa bir bilim-kurgu hikâyesidir. Pentagon yetkilileri Daniel Dennett'dan çok gizli ve tehlikeli bir görevi yerine getirmesini isterler. Bu görev dolayısıyla Dennett'ın beyni, bir ameliyatla çıkarılacak ve görevini radyo bağlantısı yardımı ile yerine getirebileceği güvenli bir yerde tutulacaktır. Sonrasında ise beyni çıkarılıyor ve yaşamını devam ettireceği özel bir kavanoza konuyor. Beyninin yerine ise elektronik bir cihaz

türden şakacı bir bilim-kurgu gibi gelebilir ama aslında fikir D. Dennett için oldukça ciddidir. Ona göre tek bir biliş noktasının olmadığı, bilinçdışı ile bilinç arasında tek bir sınır çizgisinin olmadığı ve bilinçli olmak için bile tek bir *"benliğin"* olmadığı bilinç yani D. Dennett'ın *"Çoklu Taslaklar Modeli"*.[627] Öncelikle *"Kartezyen Dualizm"*in ruh ve zihin gibi cevaplarının açıklayıcı gücü üzerinde bile durmayarak *"Kartezyen Tiyatro"*[628] ismini verdiği

konuyor. Vericiler sayesinde Dennett'ın beyni kafatasının içinde olmamasına rağmen vücuduyla etkileşerek işlevini yerine getirebiliyor. Sonrasında Dennett, beynine Yorick, vücuduna Hamlet ismini takıyor. Kendisi, Yorick ve Hamlet. Dennett, sorular sormaya başlıyor. Neredeyim ben? Ve bunu ne zaman düşünüyorum? Bu düşünce nerede simgeleniyor ya da beliriyor? Kavanozda yüzen beynimde mi, yoksa bana göründüğü gibi iki kulağımın arasında bir yerlerde mi? Ya da hiçbir yerde mi? Dennett bir takım olasılıklar sıralıyor; Hamlet nereye giderse, Dennett da oraya gider, Yorick nereye giderse Dennett da oraya gider ve Dennett nerede olduğunu düşünüyorsa oradadır. Kendine göre doğru bulduğu gerçeği uzun uzun irdeliyor. İlerleyen kısımlarda Dennett, gittiği görev sırasında vücudu Hamlet'in parçalanmasına sebep oluyor. Dennett için kör, sağır ve hissiz bir bekleyiş başlıyor. Teknik ekip yeni bir vücut bulana kadar bu sırada çılgın bilim insanları Dennett'ın beyin girdi-çıktılarını bir bilgisayara kaydederek aynı girdi-çıktıları üretmeyi amaçlayan *"Hubert"* adında bir program tasarlıyorlar. Bu programın çalıştığından emin olduktan sonra yeni bir vücut buluyorlar. Neticede Dennett, bir ucunda *"beyin"*, diğer ucunda *"Hubert"* yazan bir anahtarın başına geçiyor. Dilerse Hubert, dilerse beyni devreye giriyor ve bu arada düşüncelerini anlatmaya devam ediyor. Hikâyenin sonunda iki beyin yeni bir vücut bulma konusunda anlaşıyorlar. İkisi de aynı vücudu isterlerse yazı-tura atılmasına karar veriliyor. Geniş Bilgi İçin Bk: Ali Kamber, "Neredeyim Ben?", *İnstela,* 14.12.2007, https://tr.instela.com/neredeyim-ben--527695 (11.11.2020); N. Toygar Ateş, "Daniel Dennett – Neredeyim Ben?-", *Sentezfikir,* 24.06.2020, https://sentezfikir.wordpress.com/2020/06/24/daniel-dennett-neredeyim-where-am-i/ (11.11.2020); Where Am I?, http://www.lehigh.edu/~mhb0/Dennett-WhereAmI.pdf (11.11.2020); Okuduğunuz öykü yalnızca gerçek dışı değil (eğer merak ettiyseniz), gerçek olamaz da. Tanımlanan teknolojik işler şimdilik olanaksız ve bazıları sonsuza dek bizim yeteneklerimizin dışında kalacak ama bizim için önemli olan nokta bu değil, önemli olan öykünün ilke olarak olanaksız ya da tutarsız bir yönünün bulunup bulunmamasıdır. Felsefe fantezileri iyice saçmalaşınca akılcı davranıp hiçbir sonuç çıkarmamaya karar veririz. Sözü edilen konuların güvenilmez olduğuna, fantezinin canlılığıyla üretilmiş bir yanılsama olduğuna inanırız. Bu öyküleri, ameliyat ve mikroradyolar günümüz için çok uzakta ve hatta gelecek için bile hayal edilmiyor, ama yine de *"masum"* bir kurgubilim öykü sayılıyor. Dennett'ın beyni Yorick'in bilgisayar kopyası olan Hubert'in tanıtılması pek açık değilse bile, sınırlar içinde kalıyor. (Fantezi tutkunları olarak kendi kurallarımızı yaratabiliriz ama elbette kuramsal ilginçliği olmayan böyle bir öyküyü anlatmanın sıkıntısını çekeriz.) Aralarında interaktif, düzeltici bağlantılar olmadan, Hubert'ın yıllarca Yorick ile *kusursuz bir senkronizasyonla* çalışacağı varsayılıyor. Böyle bir şey yalnızca büyük bir teknolojik zafer değil, neredeyse bir mucize olur. Bir bilgisayarın, bir insan beyninin milyonlarca paralel girdi çıktı kanalını aynı hızda yönetecek duruma gelmesi için şu anda var olan bilgisayarların temel yapısından çok farklı olması gerekir. Beyne benzeyen bir bilgisayarımız olsa bile, boyutları ve karmaşıklığı, bağımsız senkronize davranışı olanaksız hale getirirdi. Her iki sistemin senkronize ve birbirine eşit işlemi olmadıkça da, öykünün temel bir unsurunun göz ardı edilmesi gerekir. Niçin? Çünkü bir tek insanın iki beyni (biri yedek olmak üzere) olması varsayımı buna dayanmaktadır… Ben Nerdeyim? adlı öykünün birçok önemli unsuru Yorick ile Hubert'in bağımsız senkronize işlemine dayalı olduğundan, bu varsayımın tümüyle saçma olduğunu unutmamak gerekir. Bu varsayım, dünyaya tıpatıp benzeyen, sizin, dostlarınızın ve çevrenizin her atomunun bir kopyasını içeren başka bir gezegen bulunduğu varsayımıyla aynı düzeydedir… Geniş Bilgi İçin Bk: Douglas R. Hofstadter ve Daniel C. Dennett, *Aklın Gözü –Benlik ve Ruh Üzerine Hayaller ve Düşünceler-*, Füsun Doruker (çev.), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2008, s. 209-222; Lance Mann, "Analysis Of Daniel Dennett's Essay, 'Where Am I?'", https://medium.com/@lancemannhdlt/analysis-of-daniel-dennetts-essay-where-am-i-ebfe64abb612 (12.11.2020).

[627] Saliha Sanlısoy Dökmetaş, *Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı sorunu: Daniel Dennett Örneği,* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 54-59; Stanford Presidential Lectures in the Humanities and Arts, "Daniel C. Dennett -The Evolution of 'Why'-", 2009, https://prelectur.stanford.edu/lecturers/dennett/index.html (11.11.2020).

[628] Kartezyen Tiyatro: Daniel Dennett, *"Kartezyen Tiyatro"* adını verdiği klasik bilinçlilik modelini eleştirir. Bu konsept *"aklın ışığı"* metaforundan alınan ilham ile bilinçliliği bir tiyatro sahnesi üzerine düşen spot ışığını aydınlattığı kesime benzetir. Bu tiyatro modelinin geçmişi Descartes'e ve hatta Platon gibi düşünürlere kadar uzanır. Geniş Bilgi İçin Bk: Can Güngen, "Bilinçlilik Nedir?", *Dr. Can Güngen'in Felsefe ve Psikanaliz*

bilincin, maddi süreçler içerisinde merkezi bir konumdan yönetildiği fikrine de karşı çıkar ve Çoklu Taslaklar Modeli'ni geliştirir.[629] D. Dennett, *"Bilinç Açıklanıyor"* isimli eserinde bilincin bir *"girdi-çıktı"* sistemi olduğunu yani bilincin olmadığını savunur. Çoklu Taslaklar Modeli'yle yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, merkezden yönetilen bir model yerine farklı uzmanlaşmış alanların paralel işlemiyle hareket eden bir sinirsel ağ fikrini öne sürer. Açıkçası Çoklu Taslaklar Modeli'nin bilimsel verilerle uyumu ve yapılacak olan yeni deneylere olanak sunması önemlidir. Yalnız iddia edileceği üzere bu imkân bilinç konusunu atladığı sürece hep eksik kalacaktır.[630]

D. Dennett, bilim tarafından insanlara dayatılan görüşleri sunmayı ve savunmayı seviyor. İnsanlık kendisini modası geçmiş söylemlerden kurtarırsa ve kendisini en son keşiflere açarsa, bilim, biz insanlara defalarca güvence verir ve olayları onun gibi ya da bilimsel müttefikleri gibi görebiliriz. Okuyucular bu retoriğe karşı dikkatli olmalıdır.[631] Gerçekte, D. Dennett'ın farklı görüş ve fikirleri hiçbir şekilde bilim insanları arasında ortak bir geçerliliğe sahip değildir. Bilişsel bilimcilerin pek çoğunun bilincin gerçek olduğuna dair hiçbir şüphesi yoktur. Ne var ki bu, D. Dennett'ın tezlerinin havadan geldiği anlamına gelmez. Gelişmiş bir teorik çerçevenin desteğine sahipler. Fakat bu çerçeve, D. Dennett'ın en son bilimle olan tanışıklığından çok, uzun süredir devam eden felsefi taahhütlerindendir.[632]

David Papineau (d. 1947), *Times Edebiyat Eki* makalesinde[633] Daniel Dennett'ın *İçerik ve Bilinç* isimli eseri hakkında şu ifadelerde bulunmuştur: *"Daniel Dennett'ın ilk kitabı İçerik ve Bilinç (1969) yayınlandıktan sonra, 1970'lerin başında kitabı, mezun bir okuma grubuna*

Arşivi, 01.09.2012, http://www.cangungen.com/2012/09/01/bilinclilik-nedir/#:~:text=Daniel%20Dennett%2C%20%E2%80%9CKartezyen%20Tiyatro%E2%80%9D,Plato%20gibi%20d%C3%BC%C5%9F%C3%BCn%C3%BCrlere%20kadar%20uzan%C4%B1r. (12.11.2020); Bk: Ayhan Dereko, "Yanılsama Tezinin Eleştirisi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi,* S. 21 (Ekim 2018): s. 99-111.

629 Haşiyelere Düşülen Dipnotlar, 02.12.2017, http://yavuztaktak.blogspot.com/2017/12/bilinc-ackland-uzerine.html (11.11.2020).

630 Dennett, *Bilinç Açıklanıyor,* s. 125-165; Haşiyelere Düşülen Dipnotlar, 02.12.2017, http://yavuztaktak.blogspot.com/2017/12/bilinc-ackland-uzerine.html (11.11.2020).

631 David Papineau, "Competence Without Comprehension David Papineau On The Peculiar Philosophical Assumptions Of Daniel Dennett", 30.06.2007, https://www.the-tls.co.uk/articles/competence-without-comprehension-dennett/ (17.11.2020); Geniş Bilgi İçin Bk: Kemal Batak, *Naturalizm Çıkmazı –Dennett'ten Dawkins'e Yeni Ateizm'in Felsefi Temelleri ve Teistik Eleştirisi-*, 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 87-126, 142-151.

632 David Papineau, "Competence Without Comprehension David Papineau On The Peculiar Philosophical Assumptions Of Daniel Dennett", 30.06.2007, https://www.the-tls.co.uk/articles/competence-without-comprehension-dennett/ (12.11.2020).

633 Encyclopedia.com, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dennett-daniel-c-1942-daniel-clement-dennett (12.11.2020).

önerdiğimi hatırlıyorum. Gruptan biri 'çok ilginç' dedi, ama 'felsefe mi?'[634] Yine David Papineau şu eleştiriyi de dile getirmiştir: *"İçerik ve Bilinç yayınlandığında çoğu profesyonel filozof, beyin mekanizmaları hakkında bu kadar çok şey içeren bir kitabın gerçekte bir felsefe çalışması olamayacağını düşünüyordu."*[635] Sorun, kitabın ana konusu olarak beynin nöronal mekanizmasıyla ve özellikle de bu makinenin insanlar ve diğer hayvanlar tarafından sergilenen akıllı davranışları nasıl açıklayabileceğiyle ilgilenmesidir.[636] Yine Dennis O'Brien (d. 1958), D. Dennett'ın *Bilinç Açıklanıyor* eserinin sözünü yerine getirdiğine inanmamıştır. Eseri gözden geçiren O'Brien; *"Bilincin ne olduğundan emin değilse, bilincin açıklanıp açıklanmadığını bilmek zor"* yorumunu yapmıştır.[637]

D. Dennett'ın kitaplarında yer alan merkezi konularda dikkat çeken bir özellik de onun Oxford'da Gilbert Ryle gözetiminde eğitim almış olmasının hissedilmesidir. Çünkü G. Ryle'ın *"makinedeki hayalet"* üzerindeki saldırısının etkisi, Dennett'ın birçok argümanında fark edilebiliyordur. G. Ryle, insanların nöronal makineler olabileceğini, fakat içlerinde operasyonları yöneten herhangi bir kontrol merkezinin olmadığını savunmaktadır. G. Ryle'ın bu görüşü bir tür sofistike davranışçılıktır. Buna göre, düşünme ve kıyaslama ya da yargılama gözlemlenebilir performanslardır. Bunları *"içsel"* faaliyet olarak görmek kategori hatası olur. D. Dennett da aynı düşüncededir. Zekâ, bazı gizli denetçilerin zekâsından değil, zeki davranışlardan oluşur, demektedirler. G. Ryle'ın bu fikirleri, 1970'lerde ve 80'lerde yazılan ve D. Dennett'ın *"Kasıtlı Duruş"* (1986) isimli eserinde toplanan bir dizi makalede daha açık hale gelmiştir. G. Ryle'ın fikirleri, D. Dennett'ın bilinç hakkındaki düşüncelerini şekillendirmede de çok önemli bir rol oynamıştır.[638]

D. Dennett'ın bilinç konusundaki genel duruşunun her zaman, tam olarak net olmadığı görülmektedir.[639] Aslında D. Dennett, kuramının getirdiği önemli deneysel imkânları sunsa da

---

[634] David Papineau, "Competence Without Comprehension David Papineau On The Peculiar Philosophical Assumptions Of Daniel Dennett", 30.06.2007, https://www.the-tls.co.uk/articles/competence-without-comprehension-dennett/ (13.11.2020).

[635] Encyclopedia.com, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dennett-daniel-c-1942-daniel-clement-dennett (13.11.2020).

[636] David Papineau, "Competence Without Comprehension David Papineau On The Peculiar Philosophical Assumptions Of Daniel Dennett", 30.06.2007, https://www.the-tls.co.uk/articles/competence-without-comprehension-dennett/ (13.11.2020).

[637] Encyclopedia.com, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dennett-daniel-c-1942-daniel-clement-dennett (13.11.2020).

[638] David Papineau, "Competence Without Comprehension David Papineau On The Peculiar Philosophical Assumptions Of Daniel Dennett", 30.06.2007, https://www.the-tls.co.uk/articles/competence-without-comprehension-dennett/ (13.11.2020); Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 79-80.

[639] David Papineau, "Competence Without Comprehension David Papineau On The Peculiar Philosophical Assumptions Of Daniel Dennett", 30.06.2007, https://www.the-tls.co.uk/articles/competence-without-comprehension-dennett/ (13.11.2020).

bilincin herhangi bir merkezi özelliğe sahip olmadığını iddia etmesiyle, bilincin boşaltılması işlemine geçerek bu sonuçlara varmıştır. Bu özcü felsefeye yöneltilen sıkı eleştiriler doğrultusunda edinilen başarı sarhoşluğuyla gelen felsefi bir afallamadır. Buna afallama demek için Husserl tarzı bir fenomenolojinin savunucusu olmaya da gerek yoktur. Çünkü herkesin doğrudan deneyimlediği bilincin bir yanılsama olduğunu ileri sürmek son derece basit bir iddia olmaktadır. Özellikle bu duruma delil olarak renklerin ve karın ağrısı gibi iç niteliklerin kendindeliğinin ya da farkındalığının olmadığı düşüncesini destek olarak kullanmak ayrı bir talihsizliktir. Sözde bu iddia bilimseldir ve açıklanamamışı açıklamadır.[640]

Bütün bu açıklamaların altında yatan asıl sebep Natüralizm'dir. Natüralizm, insanın nasıl ve neden bilinçli bir varlık olduğuna ilişkin bir açıklama getirememekte ve bu çerçevede, fizikalist ontolojisi gereği insana *"robot"* ya da *"makine"* bir varlık olarak bakmaktadır. D. Dennett gibi popüler ateist bilim insanı ve felsefeciler naturalist felsefeye bağlıdır ve onun gibi katı natüralistlerin robot ya da makine olarak baktığı insan, hürriyetçi özgür iradeye sahip değildir. Zira insan, *seçim*, *amaç* ve *karar* çerçevesinde teleolojik açıklamaya göre açıklanırsa, yalnızca özgür irade sahibi olmakla kalmayacak aynı zamanda, daha da önemlisi, tabiatüstü (metafizik) ve gayrimaddi bir bilince, ruha sahip olmuş olacaktır. Bu sebeple bilinç yaşamının bu esas unsurlarının gerçekliği, dualizmi de gerektirdiğinden dolayı özgür irade ile birlikte reddedilmiştir. Nitekim teizmle beraber olan özgür irade, dualizmi içerdiği için, katı naturalizm tarafından ortadan kaldırılması gereken bir düşman haline getirilmiş görünmektedir. Demokrasi, sevgi ve adalet gibi değerleri kabul etmek zorunda kalan katı naturalizm, yine dualizmi gerektirdiği ve bilinci reddettiğinden dolayı, bu madde olmayan değerleri dayandıracağı bir *"bilince"* sahip değildir.[641]

Geçtiğimiz yıllarda D. Dennett, hem okuyucusunu hem de konusunu genişletmiştir. Her zaman yorum gücü kuvvetli, iyi bir retorik yeteneği olan D. Dennett'ın bu özelliği unutulmaz paralar ve aydınlatıcı olduğu düşünülen hikâyeler için kıskanılacak bir armağan olmuştur. Özellikle son birkaç kitabını akademik felsefenin sınırlarının ötesine geçmek için kullanmıştır. Çıkış kitabı, doğal seleksiyon teorisinin geniş kapsamlı açıklaması olan *"Darwin'in Tehlikeli Fikri" (Darwin's Dangerous Idea)* (1995)'dir. Bu kitabı genel bir izleyici kitlesine yönelik olarak başka bir dizi çalışma izlemiştir. Özellikle de D. Dennett'ın

---

640 Haşiyelere Düşülen Dipnotlar, 02.12.2017, http://yavuztaktak.blogspot.com/2017/12/bilinc-ackland-uzerine.html (13.11.2020).

641 Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 22, 177-178.

dini bir bilimsel antropoloji konusu olarak ele aldığı *"Büyüyü Bozmak: Doğal Bir Fenomen Olarak Din" (Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon)* (2006) kitabıdır.[642]

D. Dennett'ın entelektüel hakaretleri, her türlü dinin yanlış olduğunu kabul eden ve ateist bir dünya görüşünü şiddetle savunan bir düşünceyle giderek daha fazla birleşmiştir. D. Dennett, *Büyüyü Bozmak: Doğal Bir Fenomen Olarak Din* isimli eserinde, dini düşüncenin gelişimi için evrimsel açıklamalar geliştirmiştir. Dini temayülleri, büyük ölçüde içgüdüsel kaynaklı toplumsal fenomenlerin bir yan ürünü olarak gördüğünü belirtmiştir.[643] O, dini doğal bir olgu olarak analiz etmek için acil bir gereklilik olduğunu düşünürken, bununla beraber doğaüstü olup olmadığı sorusunun peşinden gitmenin onun için pek bir anlamı yoktur. Çünkü D. Dennett, zaten ikna olmuş bir ateisttir ve dini dolaylı bir şekilde etkisiz hale getirmeyi başaramayan bilimsel aklın, doğrudan ona dayanması gerektiğini düşünür. Öyle ki dini inancın faydaları ve değeri bilimsel olarak tartılmalı; bilim insanları, zihnin çalışma şeklinden dinin nasıl ortaya çıktığına dair açıklamalar geliştirmelidir.[644] Hatta dilin ve müziğin kökenleri gibi dinin kökenlerine de bilimsel olarak yaklaşılabileceğini iddia etmektedir.[645] D. Dennett insanları kızdıracağını bildiği bu konuda, bu gizil anlaşmayı bozmayı, dini sorgulamayı ve dinin büyüsünü bozmayı önermektedir.[646]

D. Dennett, dini tamamen doğal ve tamamen amaçsız güçlerin bir ürünü olarak ilan etmeye kararlıdır. Özgür irade konusunda da yaptığı gibi, dinin ruhsal ve doğaüstü kökenlerden ziyade evrimsel gelişimden kaynaklandığını düşünmektedir. Yine dinin insan yaşamında ve kültüründe faydalı bir rol oynadığı için ortaya çıktığını öne sürerek, aynı zamanda dinin olumsuz yönlerinin, sebep olacağı tüm yararlarından çok daha ağır bastığını iddia ederek, dinden vazgeçilmesinin gerekli olduğunu ve ne kadar çabuk vazgeçersek o kadar iyi olacağını ileri sürmektedir.[647]

---

[642] David Papineau, "Competence Without Comprehension David Papineau On The Peculiar Philosophical Assumptions Of Daniel Dennett", 30.06.2007, https://www.the-tls.co.uk/articles/competence-without-comprehension-dennett/ (14.11.2020).

[643] Britannica, https://www.britannica.com/biography/Daniel-C-Dennett (15.11.2020); Dennett, *Breaking The Spell,* s. 27-28; Felsefe.net, 03.12.2019, https://portal.felsefe.net/daniel-dennett-kimdir/ (15.11.2020).

[644] Dennett, *Breaking The Spell,* s. 18, 24, 29-40; Marek Kohn, "Breaking The Spell: Religion As A Natural Phenomenon, by Daniel C. Dennett", 10.03.2020, *Independent,* https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/reviews/breaking-spell-religion-natural-phenomenon-daniel-c-dennett-6106992.html (17.11.2020).

[645] Dennett, *Breaking The Spell,* s. 153-156; Howard Rachlin, "Cui Bono? A Review Of Breaking The Spell: Religion As a Natural Phenomenon by Daniel C. Dennett", *Journal Of The Experimental Analysis Of Behavior,* C. 87, S. 1, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1790880/ (17.11.2020), s. 143.

[646] Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 16; Dennett, *Breaking The Spell,* s. 18.

[647] Dennett, *Breaking The Spell,* s. 97-104; Encyclopedia.com, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dennett-daniel-c-1942-daniel-clement-dennett (18.11.2020).

D. Dennett için *"inanç"* dinlerle sınırlı olmayan yaygın bir fenomendir. *Büyüyü Bozmak* isimli eserinin *"İnançlara İnanmalı mıyız?"* başlıklı bölümünde, inançla ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

> "Ekonomistler, sağlam bir para biriminin, insanların o para biriminin sağlam olduğuna inanmalarına bağlı olduğunun farkındadırlar. Bilim insanları ise, küresel ısınmaya ilişkin bilimsel çalışmaların gerçek tarafsızlığının, insanlar bu nesnelliğe inanmadıkça politik olarak yetersiz olduğunu kabul ederler. Bu nedenle ekonomistler ve bilim insanları, diğerleri arasında iyi huylu olduğunu düşündükleri inançları teşvik eder ve korurlar. İnanç inancı üzerine hareket etmektedirler."[648]

D. Dennett'a göre din, inancın aşırı bir örneğini sunmaktadır. Hatta ateistlerin inanmadıklarını daha rahat itiraf ettiklerini fakat inananların, inanca inandıklarını söylemelerinin her zaman kolay olmadığını belirtmektedir. Çünkü D. Dennett, inanca inanmakla motive edilen eylemlerin aslında Tanrı'ya inanmamakla birlikte gerçek inananların eylemlerinden hemen hemen ayırt edilemeyeceğini düşünmektedir. Tanrı'ya inandığını söyleyenlerin bile gerçekte inanmadığını bildiği konusunda ısrar eden Dennett, kendisinden bu konuda oldukça emindir.[649] Öyle ki konferanslarında ya da konuşmalarında inançsız din adamlarından bahsetmekte ve konuşmalarında genellemeler yapmaktadır. Hatta bütün din adamlarının adına düşünerek; Tanrı'nın olmadığını bildiklerini, hatta onların oldukça fazla şüphelerinin bulunduğunu ama birbirlerine sormaya bile cesaret edemediklerini söylemektedir…[650] Yani imana inananların yanıldığından çok kesin ifadelerle bahsetmektedir. D. Dennett, paramızı sağlam tutmak için altın standardına sarılmamız gerekenden, daha adil ve istikrarlı bir toplumu korumak için Tanrı mitini korumaya ihtiyacımız yok demekte ve dinin kullanışlı bir koltuk değneği olduğunu ama onu aştığımızı iddia etmektedir. Ve o, *"Kesinlikle, inanca inananların yanlış olduğunu ummalıyız, çünkü inanç hızla azalıyor ve sahne bükülmeye başlıyor"* demektedir.[651] Richard Swinburne (d. 1934), D. Dennett'ın

---

[648] Daniel Dennett, "The Folly Of Pretence", *The Guardian,* 16.07.2009, https://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2009/jul/16/daniel-dennett-belief-atheism (18.11.2020); Dennett, *Breaking The Spell,* s. 200-205.

[649] Daniel Dennett, "The Folly Of Pretence", *The Guardian,* 16.07.2009, https://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2009/jul/16/daniel-dennett-belief-atheism (18.11.2020); Dennett, *Breaking The Spell,* s. 204-205.

[650] Geniş Bilgi İçin Bk: Daniel Dennett, "Ateist Olduğunuzu Nasıl anlarsınız?", *Youtube,* (31.10.2013), https://www.youtube.com/watch?v=fPK83cw1Ozc / (18.11.2020).

[651] Daniel Dennett, "The Folly Of Pretence", *The Guardian,* 16.07.2009, https://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2009/jul/16/daniel-dennett-belief-atheism (18.11.2020).

gerilimli bulduğu konular da dâhil olmak üzere pek çok konuda *"bilimsel açıklama"* yapılamadığı için, kişisel açıklamalar yaptığını belirtmiştir.[652]

Ayrıca D. Dennett'ın, C. Darwin'e ve doğal seçilim düşüncesine bitmek bilmeyen bir hayranlığı vardır. *"Darwin'in Tehlikeli Fikri"* isimli kitabında C. Darwin sevgisini alabildiğince serbest bırakmış, kozmolojiden yapay zekâya, mühendislikten dinlere kadar ilişkilendirmediği alan kalmamıştır.[653] Bununla birlikte D. Dennett, kültüre de evrimsel bir açıdan bakmakta[654] ve yakın dostu olan Richard Dawkins'in bu konuda ortaya attığı *"mem"*[655] fikrini benimsemektedir.[656] Dinin naturalist bir açıklamasını yapmaya çalışan D. Dennett için, *"mem"* kullanılabilir bir fikirdir. Fakat din hakkında kuram kurmanın zorluklarını bilen D. Dennett, kitabının yarısına kadar gelindiğinde bile, hala sorularının cevabını verecekmiş gibi davranırken, durur *"mem"* olarak etiketlenmiş bir sıcak hava balonunu şişirir, içine tırmanıp, uçup gider.[657] Mem fikri tutarsız bir teoridir. D. Dennett ve R. Dawkins gibi yazarlar tarafından kullanılması, akıllara nedensel etkililik atfetmekten kaçınmak için çaresizliklerini gösterir.[658]

D. Dennett'ın kitaplarında da görülen sorun, onun meseleleri tam olarak aydınlatamamasıyla sonuçlanan, sorgulanmamış, tanımlanamayan felsefi öncüllerin yaygınlığıdır. D. Dennett, felsefi zihin ve beden meseleleri hakkında bilimsel olarak bilgilendirilmiş tartışma arayan R. Dawkins gibi diğer bazı tanınmış çağdaş yazarları da içeren oldukça görünür bir hareketi temsil eder. Pek çok kötü fikir, özellikle materyalizm ve determinizm gibi, bu tür tartışmalarda bilimsel olarak kanıtlanmış olarak ya da bilimsel

---

[652] Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 62; Cafer Sadık Yaran, *Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İnancının Akliliği,* 1. Baskı, Etüt Yayınları, Samsun 2000, s. 90-120.

[653] No Dry Light, 27.03.2009, https://nodrylight.wordpress.com/2009/03/27/zihin-beden-sorunu-ve-daniel-dennett/ (21.11.2020).

[654] Carole Cadwalladr, "Daniel Dennett: 'I Begrudge Every Hour I Have To Spend Worrying About Politics'", *The Guardian,* 12.02.2017, https://www.theguardian.com/science/2017/feb/12/daniel-dennett-politics-bacteria-bach-back-dawkins-trump-interview (21.11.2020).

[655] Mem: Mem ya da méme, Richard Dawkins'in ortaya attığı kültürel iletim birimidir. Dawkins'e göre nesiller değiştikçe, kültürel ve sosyal içerik bir sonraki nesle memler tarafından aktarılmaktadır. Bu bakımdan sosyolojik gen denebilir. Geniş Bilgi İçin Bk: Alister Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* Mine Yıldırım (çev.), Haberci Yayınları, İstanbul 2009, s. 78-83; Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 192-202; Metin Demir, "Kültür ve Doğal Evrim: Memetik Kuramı ve Eleştirileri", *Bilim ve Sanat Vakfı,* 2018, https://www.bisav.org.tr/Bulten/183/1086/kultur_ve_dogal_evrim_memetik_kurami_ve_elestirileri (21.11.2020); Susan Blackmore, *Mem Makinesi Genetik Evrimin Devamı Olarak Kültürel Evrim,* Nil Şimşek (çev.), Alfa Yayınları, İstanbul 2011.

[656] Eyal Mozes, "The Dogmatic Determinism Of Daniel Dennett", *The Atlas Society,* 22.06.2010, https://www.atlassociety.org/post/the-dogmatic-determinism-of-daniel-dennett (21.11.2020).

[657] Andrew Brown, "Beyond Belief", *The Guardian,* 25.02.2006, https://www.theguardian.com/books/2006/feb/25/highereducation.news3 (21.11.2020); Dennett, *Breaking The Spell,* s. 3-7; Dökmetaş, *Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği,* s. 79-84.

[658] Eyal Mozes, "The Dogmatic Determinism Of Daniel Dennett", *The Atlas Society,* 22.06.2010, https://www.atlassociety.org/post/the-dogmatic-determinism-of-daniel-dennett (21.11.2020).

olmak adına kabul etmemiz gereken fikirler olarak lanse edilirken, gerçekte bu düşünceler yalnızca belirli felsefi öncüllerin dogmatik kabulüdür.[659]

Eleştirmenleri, onu zeki düzenbaz bir felsefeci olarak gördüklerinde hemfikirdir. Ayrıca D. Dennett'ın çok dar bilimsel bir dünya görüşüne sahip olduğu konusunda da aynı fikirdedirler. Örneğin Stephen Jay Gould (1941-2002), kendisini kınamak için *"Darwinci bir köktendinci", "ultra Darwinist"* ya da *"kökten Darwinci"* gibi sözler sarf etmiştir.[660] D. Dennett'ın bilinç ve din dışında ilgilendiği konulardan bazıları, özgür irade, yapay zekâ, zihin felsefesi ve evrimsel tartışma gibi konulardır. Bu konularda da oldukça tartışmalı fikirleri vardır. Kabaca bilimci olmayabilir, ancak bu günlerde D. Dennett'ın bilim insanlarının etrafında diğer filozoflardan daha fazla zaman geçirdiği doğrudur.[661] Fikirlerinin gerçek kaynağı, yarım yüzyıldan fazla olmayan, bir süre önce edindiği bir dizi tuhaf felsefi varsayımlardır.[662]

D. Dennett, 2012 yılında, bilimin ve teknolojinin kültürel önemini geniş bir kitleye yayması sebebiyle, Avrupa kültürüne, toplumuna veya sosyal bilimlerine istisnai bir katkıda bulunan bir kişiye verilen ve yıllık bir ödül olan Erasmus ödülüne layık görülmüştür. 2017 yılında *From Bacteria to Bach and Back: The Evolution of Minds* isimli eseriyle materyalist bir zihin teorisi fikrini ele almış ve bilincin olmadığını tartışmıştır. 2018 yılında da Radboud Üniversitesi'nde bilime olan katkılarından dolayı fahri derece ile ödüllendirilmiştir.[663]

Prospect dergisi editörü Alex Dean (d. 1979) bir yazısında D. Dennett için: *"Her konuda fikirleri olan bir adam için şaşırtıcı olmayan bir şekilde, felsefi bir baş belasıdır…"* sözlerini sarf etmiştir. Ayrıca Alex Dean yazısında D. Dennett'ın şu sözlerini de aktarmıştır: *"Çoğu filozofun benim için, eskiden bir filozoftu ama artık gerçekten bir filozof değil, başka*

---

659 Eyal Mozes, "The Dogmatic Determinism Of Daniel Dennett", *The Atlas Society,* 22.06.2010, https://www.atlassociety.org/post/the-dogmatic-determinism-of-daniel-dennett (21.11.2020).

660 Andrew Brown, "The Semantic Engineer", *The Guardian,* 17.04.2004, https://www.theguardian.com/books/2004/apr/17/peopleinscience.philosophy (22.11.2020); Julian Baggini, "Daniel Dennett: 'Daniel Dennett: 'You Can Make Aristotle Look Like A Flaming İdiot'", *The Guardian,* 22.05.2013, https://www.theguardian.com/science/2013/may/22/daniel-dennett-aristotle-flaming-idiot (22.11.2020); No Dry Light, 27.03.2009, https://nodrylight.wordpress.com/2009/03/27/zihin-beden-sorunu-ve-daniel-dennett/ (21.11.2020).

661 Julian Baggini, "Daniel Dennett: 'You Can Make Aristotle Look Like A Flaming İdiot'", *The Guardian,* 22.05.2013, https://www.theguardian.com/science/2013/may/22/daniel-dennett-aristotle-flaming-idiot (22.11.2020).

662 David Papineau, "Competence Without Comprehension David Papineau On The Peculiar Philosophical Assumptions Of Daniel Dennett", 30.06.2007, https://www.the-tls.co.uk/articles/competence-without-comprehension-dennett/ (22.11.2020).

663 Daniel Dennett, https://tr.qaz.wiki/wiki/Daniel_Dennett (22.11.2020); Daniel Dennett, https://www.wikiwand.com/en/Daniel_Dennett (22.11.2020).

bir şey yapıyor dediğini biliyorum… Buna cevabım, yaptığım şeyi yapmaktan mutluyum. Ama bunun felsefe olduğunu düşünüyorum.''[664]

D. Dennett, Darwinizm ve ateizmin önde gelen amigolarından biri olarak ateist taraftarları için bir kahramandır.[665] Hatta Amerika'daki ateizm hareketinin liderlerindendir. Eşi ve kendisi ateistler için gemi yolculukları düzenlemekle beraber, dünya çapında ateist camiâsının güçlenmesi için başka etkinlikler de organize ederler. Ancak bu ateist gruplar diğer birçok dini kuruluşun yaptıkları türden hayırsever işlerde yer almazlar. Örneğin, bir hastanede yatarken, birçok kişinin de deneyimlerinden bildiği gibi, çeşitli yiyecekler, çiçek, kolonya ve gazete gibi ikramlar teselli etmek amacıyla götürülür. Ve bu ziyaretler, dini kuruluş temsilcileri ya da dindar insanlar tarafından her zaman yapılmaktadır. Hastanelerde, çok fakir topluluklar içerisinde, suçlu rehabilitasyon merkezlerinde hayırsever işlerle meşgul olan ve yalnızca yabancılara yardım etmek arzusu içinde olan dindar kişilerin sayısız örnekleri vardır. Oysaki hastaya ve sıkıntıda olan insanlara yardım için gönüllü olan bir ateist grup duymamaktayız.[666]

2.2.3. Richard Dawkins

Clinton Richard Dawkins, 26 Mart 1941 yılında Kenya'nın başkenti Nairobi şehrinde dünyaya gelmiştir ve aslen İngilterelidir.[667] Richard Dawkins'in uzmanlık alanı etoloji[668] ve evrimsel biyolojidir, mesleği ise etolog ve popüler bilim yazarlığıdır. Ateist ve hümanist olan Richard Dawkins, İngiliz Hümanist Derneğinin Başkan yardımcılığını yürütmektedir[669] ve

---

664 Alex Dean, "Interview: Daniel Dennett Philosophy Has A Big Role To Play, 'İf Only It Will Play It", *Prospect,* 06.03.2017, http://www.prospectmagazine.co.uk/philosophy/interview-daniel-dennett-philosophy-big-role-to-play-bacteria-to-bach-minds-descartes-cognitive-science (22.11.2020).

665 Julian Baggini, "Daniel Dennett: 'You Can Make Aristotle Look Like A Flaming İdiot'", *The Guardian,* 22.05.2013, https://www.theguardian.com/science/2013/may/22/daniel-dennett-aristotle-flaming-idiot (08.04.2021).

666 Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 169.

667 Asan, *Beni Kandıramazsın -Ateizm ve Deizm'deki Mantık Aldatmacaları-,* s. 19; Asteroidday, https://asteroidday.org/people/richard-dawkins/ (25.11.2020); Biyografi, https://www.biyografi.net.tr/richard-dawkins-kimdir/ (25.11.2020); SözKimin, https://www.sozkimin.com/richard-dawkins-kimdir-sozleri-ve-hayati-648.html (25.11.2020); Sulhan, "Çağdaş Ateist Varsayımlar –Tanrı Yanılgısı Örneği-", s. 37.

668 Etolog: Hayvan davranışlarını inceleyen zoolojinin alt dalına *"Etoloji"* denir. Etoloji üzerine çalışan zoologlara *"etolog"* denir. Geniş Bilgi İçin Bk: https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=etholoji--giris.pdf (25.11.2020).

669 Asan, *Beni Kandıramazsın -Ateizm ve Deizm'deki Mantık Aldatmacaları-,* s. 19; Asteroidday, https://asteroidday.org/people/richard-dawkins/ (25.11.2020); Britannica, https://www.britannica.com/biography/Richard-Dawkins (25.11.2020); Biyografi, https://www.biyografi.net.tr/richard-dawkins-kimdir/ (25.11.2020); Cdeniz.com, https://cdeniz.com/kisiler/richard-dawkins/ (25.11.2020); Course Hero, https://www.coursehero.com/lit/The-Selfish-Gene/author/ (25.11.2020); Freedom From Religion Foundation,

Brights hareketinin de destekçisidir.[670] Annesi Jean Mary Vyvyan (1916-2019) ve babası Clinton John Dawkins (1915-2010)'dir. Dawkins'in Sarah isminde bir de kız kardeşi vardır. Dawkins, çocukluğunun bir kısmını, II. Dünya Savaşı sırasında babasının görev yaptığı Kenya'da geçirmiştir.[671] Babası C. John Dawkins, bugün Malavi olarak bilinen o bölgede, İngiliz sömürge hizmetinde bulunan bir tarım memurudur. Fakat savaş dolayısıyla Kral'ın Afrika Tüfeklerinde silah altına alındıktan sonra, ailesi 1949 yılında İngiltere'ye dönmüştür.[672]

Richard Dawkins'in babasına, İngiltere'de hiç tanımadıkları uzak bir akrabalarından oldukça yüklü bir miras kalmıştır. Bu sebeple aile İngiltere'nin Oxfordshire kentindeki Over Norton Park bölgesinde bulunan malikâneye yerleşerek orada yaşamaya başlarlar. R. Dawkins, çocukluğunda normal bir Anglikan eğitimi almıştır.[673] Bir röportajında ailesinin dini anlayışı ile ilgili şu sözleri dile getirmiştir: *"Ebeveynlerim benim gibi her ikisinin de vaftiz edilmeleri anlamında Ortodoks Anglikan'dı, ancak derin bir dindar değillerdi yani çok dindar değiller. Her Noel kiliseye giderdik, ama bunun dışında pek bir şey yoktu."*[674]

R. Dawkins, İngiltere'ye geldiğinde sekiz yaşındadır ve kısa bir süre sonra ailesi onu dini bir yatılı okula gönderir. Fakat R. Dawkins yatılı okula gitmekten hiç memnun kalmamıştır. Okula dair anılarıyla ilgili, küçük çocukların sabahları çıplak bir şekilde sıraya girip, soğuk suyla banyolarını yaptıklarını ve sonrasında ise ısıtılmamış odalarda titreyerek kıyafetlerini giydiklerini anlatmıştır. R. Dawkins sözlerine, okulun yemeklerinin çok kötü olduğunu, fiziksel ceza ve zorbalıklara maruz kaldığını da eklemiştir.[675] Ayrıca çocukken ortaokul öğretmeni Chafyn Grove tarafından cinsel tacize uğradığını ve lisede de aynı muameleye maruz kaldığını ifade etmiştir. Hatta R. Dawkins bu konuyu şu sözleriyle kapatmıştır: *"Kendi davamla ilgili yaygara koparmanın, yaşamları benzer muameleyle daha*

---

https://ffrf.org/news/day/26/03/freethought/ (25.11.2020); SözKimin, https://www.sozkimin.com/richard-dawkins-kimdir-sozleri-ve-hayati-648.html (25.11.2020).

670 Kiddle, https://translate.google.com/translate?hl=tr&sl=en&u=https://kids.kiddle.co/Richard_Dawkins&prev=search&pto=aue (27.11.2020).

671 Britannica, https://www.britannica.com/biography/Richard-Dawkins (25.11.2020); Richard Dawkins, https://en.wikipedia.org/wiki/Richard_Dawkins (25.11.2020).

672 Britannica, https://www.britannica.com/biography/Richard-Dawkins (25.11.2020); Cdeniz.com, https://cdeniz.com/kisiler/richard-dawkins/ (25.11.2020); Course Hero, https://www.coursehero.com/lit/The-Selfish-Gene/author/ (25.11.2020); Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 5; Freedom From Religion Foundation, https://ffrf.org/news/day/26/03/freethought/ (25.11.2020).

673 Cdeniz.com, https://cdeniz.com/kisiler/richard-dawkins/ (25.11.2020); Richard Dawkins, https://www.wikizero.com/tr/Richard_Dawkins (25.11.2020).

674 BBC, "Richard Dawkins-Religions", 22.10.2009, https://www.bbc.co.uk/religion/religions/atheism/people/dawkins.shtml (26.11.2020).

675 Richard Dawkins, "An Appetite For Wonder: The Making Of A Scientist", *Nature.com*, 2013, https://www.nature.com/articles/501163a (13.12.2020).

açık bir şekilde lekelenmiş çocukları küçümsemek olacağına ve mantıksız olacağına inanıyorum.”[676] Bu açıklamasının dışında R. Dawkins, çocuklara yönelik cinsel tacizin, onların beyninin yıkanarak bir dine yöneltilmesi kadar kötülük içermediğini de ifade etmiştir. Ve bunu kişisel deneyimlerine dayanarak söylediğini, bunun yalnızca bir *“utanç”* teşkil ettiğini belirtmiş, asıl zararın dini düşüncelere maruz kalınması olduğunu belirtmiştir. Şimdilerde tecavüz edildiğini veya saldırıya uğradığını açıklayan birçok yetişkinin bu görüşe katılıp katılmayacağı merak konusudur.[677] Üstelik R. Dawkins'in bu duruma karşı yeterli empatide bulunamaması, kendini tanımasında bir eksikliğe işaret etmektedir.[678]

R. Dawkins'in ebeveynleri, doğaya karşı ilgilidir ve aynı zamanda kuş gözlemcileridir. Yaşadığı yer sebebiyle R. Dawkins, erken çocukluktan itibaren doğal dünya ile çevrili bir ortamdadır. Büyüdüğünde ise hayvan davranışlarıyla ilgili teorik sorunlara yönelmiştir.[679] Çünkü hayvan davranışları onu oldukça etkilemiş ve gelecekteki kariyerini şekillendiren, ömür boyu sürecek olan bir ilgiye dönüştürmüştür. Hayvan davranışının bilimsel ve objektif incelemesi olan etolojiye ilgisi, Kenya'da büyüdüğü ve çevresindeki vahşi yaşamı gözlemlediği çocukluk tecrübelerinden kaynaklanmaktadır.[680]

R. Dawkins, 1954-1959 yılları arasında Oundle'de lise eğitimini tamamlar. Doğa bilimlerine çocukluğundan bu yana devam eden ilgisinden dolayı 1959 yılında Oxford Üniversitesi'ndeki Balliol Koleji'ne girmiş ve burada 1962 yılında *“zooloji”* alanında lisans derecesini almıştır. Zooloji okurken hocalarından biri, Nobel ödülü almış olan, ünlü etolog Nikolaas Tinbergen (1907-1988)'dir. R. Dawkins Oxford'da kalmaya karar vermiş ve 1966 yılında hocası Tinbergen'in yönetiminde zooloji alanında yüksek lisans ve doktora derecelerini almıştır. Nikolaas Tinbergen, hayvan davranışlarında özellikle içgüdü, öğrenme ve seçim alanlarında öncüdür. R. Dawkins ise bu dönemde hayvanların karar verme modelleriyle ilgilenmektedir. Daha sonra R. Dawkins, 1967-1969 yılları arasında Berkeley'de bulunan Kaliforniya Üniversitesi'nde yardımcı doçent olarak çalışmıştır. Bu dönemde üniversitenin içinde, devam eden Vietnam Savaşı karşıtlarının fazlalığından dolayı R. Dawkins de bu savaş karşıtı düşüncelerden etkilenmiştir. Hatta o yıllarda Berkeley'de yapılan

---

676 Sophie Elmhirst, “Is Richard Dawkins Destroying His Reputation?”, *The Guardian,* 09.06.2015, https://www.theguardian.com/science/2015/jun/09/is-richard-dawkins-destroying-his-reputation (13.12.2020).
677 Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 20.
678 John Gray, “The Closed Mind Of Richard Dawkins”, *New Statesman,* 04.10.2014, https://www.newstatesman.com/culture/2014/10/closed-mind-richard-dawkins (13.12.2020).
679 Course Hero, https://www.coursehero.com/lit/The-Selfish-Gene/author/ (25.11.2020).
680 The Famous People, https://www.thefamouspeople.com/profiles/clinton-richard-dawkins-2646.php (26.11.2020).

savaş karşıtı gösterilere ve faaliyetlere katılmıştır. Ayrıca büyük maymunlar için *"Daha Fazla Hak"* kampanyasını yürütmüştür.[681]

ABD'de sosyalist duygularını oldukça şekillendiren R. Dawkins, oradaki çalışmalarının ardından 1970 yılında İngiltere'ye Oxford Üniversitesine öğretim görevlisi olarak geri döner. 1970'den bu yana da Oxford New College'in bir üyesidir. 19 Ağustos 1967'de R. Dawkins, etolog Marian Stamp (d. 1945) ile evlenmiştir. 1984 yılında eşinden boşanmış ve aynı yılın ilerleyen günlerinde, 1 Haziran'da R. Dawkins, Eva Barham ile evlenmiştir. Bu evlilikten Juliet Emma Dawkins isminde bir kızları olmuştur. Ancak bu evlilik de 1992 yılında boşanmayla bitmiştir ve Eva Barham, 28 Şubat 1999'da kanserden ölmüştür. R. Dawkins 1992 yılında, yine boşandığı yılda üçüncü bir evlilik daha yapmış ve oyuncu Lalla Ward ile evlenmiştir. Bu evlilik ise 2016 yılında sona ermiştir. Oxford Üniversitesi'nde akademik kariyerine de devam eden R. Dawkins, 1990 yılında alanında doçent olmuştur.[682]

R. Dawkins, Kâinat'ın ve Dünya'daki yaşamın varoluşuna ilişkin *"yaratılışçılık"* ve *"akıllı tasarım"* eleştirisiyle tanınır.[683] Darwinci evrim teorisini ve onun din karşıtı

---

[681] Asan, *Beni Kandıramazsın -Ateizm ve Deizm'deki Mantık Aldatmacaları-*, s. 19; Asteroidday, https://asteroidday.org/people/richard-dawkins/ (26.11.2020); Bilgi Kılavuzu, https://www.bilgikilavuzu.com/richard-dawkins-kimdir/ (26.11.2020); Biologie.Schule.de, http://www.biologie-schule.de/richard-dawkins.php (26.11.2020); Biyografi, https://www.biyografi.net.tr/richard-dawkins-kimdir/ (26.11.2020); Britannica, https://www.britannica.com/biography/Richard-Dawkins (26.11.2020); Cdeniz.com, https://cdeniz.com/kisiler/richard-dawkins/ (26.11.2020); Course Hero, https://www.coursehero.com/lit/The-Selfish-Gene/author/ (26.11.2020); Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 5; Encyclopedia.com, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dawkins-richard-1941-clinton-richard-dawkins (26.11.2020); Freedom From Religion Foundation, https://ffrf.org/news/day/26/03/freethought/ (26.11.2020); Kuzey Yayınları, http://www.kuzeyyayinlari.com/auth.asp?ri=5 (26.11.2020); Richard Dawkins, https://tr.qaz.wiki/wiki/Richard_Dawkins (26.11.2020); Secular Coalition, https://secular.org/profile/dr-richard-dawkins/ (26.11.2020).

[682] Asan, *Beni Kandıramazsın -Ateizm ve Deizm'deki Mantık Aldatmacaları-*, s. 19; Asteroidday, https://asteroidday.org/people/richard-dawkins/ (26.11.2020); Bilgi Kılavuzu, https://www.bilgikilavuzu.com/richard-dawkins-kimdir/ (26.11.2020); Biologie.Schule.de, http://www.biologie-schule.de/richard-dawkins.php (26.11.2020); Biyografi, https://www.biyografi.net.tr/richard-dawkins-kimdir/ (26.11.2020); Britannica, https://www.britannica.com/biography/Richard-Dawkins (26.11.2020); Cdeniz.com, https://cdeniz.com/kisiler/richard-dawkins/ (26.11.2020); Course Hero, https://www.coursehero.com/lit/The-Selfish-Gene/author/ (26.11.2020); Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 5; Encyclopedia.com, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dawkins-richard-1941-clinton-richard-dawkins (26.11.2020); Freedom From Religion Foundation, https://ffrf.org/news/day/26/03/freethought/ (26.11.2020); History-Biography, https://history-biography.com/richard-dawkins/ (26.11.2020); Kuzey Yayınları, http://www.kuzeyyayinlari.com/auth.asp?ri=5 (26.11.2020); Secular Coalition, https://secular.org/profile/dr-richard-dawkins/ (26.11.2020); 4to40.com, http://www.4to40.com/biographies-for-kids/clinton-richard-dawkins/ (26.11.2020).

[683] Biyografi, https://www.biyografi.net.tr/richard-dawkins-kimdir/ (27.11.2020); Richard Dawkins, https://tr.qaz.wiki/wiki/Richard_Dawkins (27.11.2020).

çıkarımlarını en çok satan ve popülerleştiren ateisttir.[684] Evrim, yaratılış ve din konularındaki düşüncelerini açıklamak için pek çok sayıda popüler bilim kitabı yazmış, televizyon ve radyo programları yapmış ayrıca birçok televizyon belgeseli de çekmiştir. Kitapları 31 dile çevrilmiş ve milyonlarca satmıştır.[685] Bunların dışında dünyanın en büyük online satış sitesi olan *"Amazon.com"*da R. Dawkins'le ilgili birçok kitap, ses kaydı, video ve hatta üzerinde *"I Love Richard Dawkins"* yazan tişörtler de satılmaktadır.[686] Bu şekilde R. Dawkins, hem C. Darwin'in evrim teorisinin, hem de ateizmin en koyu, en fanatik, en çalışkan ve en üretken bir *"ateizm savunucusu"* olarak da ünlenmiştir.[687]

R. Dawkins'in bilim insanı kimliğine sahip birisi olarak ilk makalesi 1968 yılında bilim dünyasının en saygın kuruluşu olan Birleşik Devletlerdeki Ulusal Tıp Kütüphanesi NLM[688] (National Library of Medicine)'de yayınlanmıştır. Bu tarihten itibaren önemli bilimsel araştırmalar yapmıştır fakat Dawkins'in son 20 yılına bakıldığında durumu çok da iyi sayılmamaktadır. Üstelik bir Oxford'lu olarak, son 20 yılında NLM'ye yalnızca 11 tane makale sokabilmiştir. Bu makalelerden araştırma makalesi yani gerçek bir bilimsel çalışma olanlarda R. Dawkins'in ismi, kimisinde altıncı, kimisinde dördüncü sıradadır. Nitekim R. Dawkins, bu makalelerde proje sahibi olmaktan çok, katkı sağlayan konumunda kalmıştır. Hatta R. Dawkins'in bu 11 makalesinden dördü uzmanlık alanı olan Etoloji ile ilgili değildir. Yani bunlar bilimsel araştırma makalesi olmaktan uzaktır. *"Bilim İman Hakkında Konuşabilir mi? (Should Science Speak to Faith?)"*[689] ya da *"Doktorlar Darwinci Olabilir mi? (Should*

[684] David Klinghoffer, "Richard Dawkins: A Biography", *Discovery Institute,* 01.05.2009, https://www.discovery.org/a/10291/ (27.11.2020).

[685] Biyografi, https://www.biyografi.net.tr/richard-dawkins-kimdir/ (27.11.2020); SözKimin, https://www.sozkimin.com/richard-dawkins-kimdir-sozleri-ve-hayati-648.html (27.11.2020); The Famous People, https://www.thefamouspeople.com/profiles/clinton-richard-dawkins-2646.php(27.11.2020); Richard Dawkins, https://tr.qaz.wiki/wiki/Richard_Dawkins (27.11.2020).

[686] Erhan Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* 3. Baskı, Kavim Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 15.

[687] Cdeniz.com, https://cdeniz.com/kisiler/richard-dawkins/ (27.11.2020); Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 15.

[688] National Library of Medicine (NLM): 1950 yılına kadar uzanan gazete ve dergi makalelerine yapılmış atıflara ait bir bibliyografik veri tabanıdır. Veritabanı, klinik tıp ve biyomedikal araştırmalarına ait 4600'den fazla uluslararası yayını içermekte olup, aynı zamanda diş hekimliği, hemşirelik, kimya, farmakoloji, biyoloji, fizik, beslenme, sağlık teslimat, psikiyatri, psikoloji, çevre sağlığı, sosyal bilimler ve eğitim konularını da kapsar. Geniş Bilgi İçin Bk: PubMed.gov, https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/ (12.12.2020); Gülbün Baydur, "Tıp Literatürüne Erişim ve Amerikan Ulusal Tıp Kütüphanesi (NLM)", *Türk Kütüphaneciliği,* C. 2, S. 1 (1988): s. 3-7.

[689] Lawrence M. Krauss, Richard Dawkins, "Should Science Speak To Faith?", *Scientific American,* 19.06.2007, https://www.scientificamerican.com/article/should-science-speak-to-faith-extended/ (12.12.2020); ResearchGate, https://www.researchgate.net/publication/6143442_Should_Science_Speak_To_Faith (12.12.2020); Richard Dawkins, "Should Science Speak to Faith?", *PubMed.gov,* 2007, https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17695847/ (12.12.2020).

Doctors be Darwinian)"[690] gibi başlıklara sahip yorum niteliğinde yazılardır. 2010 yılında yayınladığı makalesinin ismi oldukça ilginçtir: *"Geriye Dönük George C. Williams (1926-2010) (Retrospective. George C. Williams (1926-2010))."*[691] Bu makale, Amerikalı, ünlü evrim bilimci ateist George Williams'ın ölümünden sonra onun bilime ve evrime yaptığı katkıları anlatmaktadır. İçinde bilimsel bilgiden çok, tarih ve G. Williams'ın anıları bulunmaktadır.[692]

Richard Dawkins'in *"Bencil Gen" (The Selfish Gene)* isimli ilk kitabı 1976 yılında *"Oxford Üniversitesi Yayınları"*ndan çıkmıştır. 2006 yılında yine aynı yayınevinden 30'uncu baskısı yapılmıştır. R. Dawkins'in kendisini üne kavuşturduğu, çok okunan ve en meşhur kitabı olan *Bencil Gen,* o dönemden bu yana pek çok tartışmaya konu olmuştur. Eser naturalist geleneğin insan ve varlık düşüncesini yansıtması açısından oldukça önemlidir. Otuzuncu baskısı için yazdığı önsözde, kitabın isminin kitabın içeriği hakkında olumsuz bir izlenim uyandırabileceğini kabul eden R. Dawkins, *"Ölümsüz Gen" (The Immortal Gene)* adının eseri için daha uygun bir başlık olabileceğini ifade etmektedir. Fakat bu durum, kitabın gen odaklı bir evrim fikrini savunduğu gerçeğini değiştirmemektedir.[693] Kitabında doğal seçilimden bahseden r. Dawkins, Darwinizm'in yaygın bir şekilde yanlış anlaşıldığını ve bunu düzeltmeye çalıştığını belirterek, çoğu kez varsayıldığı gibi, doğal seçilimin tür veya bireysel düzeyde değil genetik düzeyde gerçekleştiğini öne sürmektedir. Yine R. Dawkins iddiasında *Bencil Genlerin,* kendi hayatta kalmalarını sağlamak için canlıların bedenlerini kullandığını ileri sürmüştür. Yani R. Dawkins'e göre genler, doğal seçilim sürecinde bir insan veya hayvanın vücudunu, bir otomat veya araç olarak kullanmaktadır. Kısaca insanların ve hayvanların bencil genler tarafından makineleştirilmiş canlılar olarak programlandığını iddia etmektedir.[694]

---

690 ResearchGate, https://www.researchgate.net/publication/6616486_Should_doctors_be_Darwinian (12.12.2020); Richard Dawkins, "Should Doctors be Darwinian?", *PubMed.gov,* 2002-2003, https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17184029/ (12.12.2020).

691 ResearchGate, https://www.researchgate.net/publication/47369922_Retrospective_George_C_Williams_1926-2010 (12.12.2020); Richard Dawkins, "Retrospective. George C. Williams (1926-2010)", *PubMed.gov,* 2010, https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/20929802/ (12.12.2020).

692 Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 16.

693 Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 130.

694 Asteroidday, https://asteroidday.org/people/richard-dawkins/ (29.11.2020); BBC, "Richard Dawkins-Religions", 22.10.2009, https://www.bbc.co.uk/religion/religions/atheism/people/dawkins.shtml (29.11.2020);
Bilgi Kılavuzu, https://www.bilgikilavuzu.com/richard-dawkins-kimdir/ (29.11.2020); Biologie.Schule.de, http://www.biologie-schule.de/richard-dawkins.php (29.11.2020); Biyografi, https://www.biyografi.net.tr/richard-dawkins-kimdir/ (29.11.2020); Britannica, https://www.britannica.com/biography/Richard-Dawkins (29.11.2020); Cdeniz.com,

Özellikle R. Dawkins, zoolojik açıklamalarının bir sonucu olarak, insan ile hayvanı olabildiğince yakınlaştırmıştır. O kitabında, biyolojik bir tür olan insanın kendine haslığını ve biricikliğini mümkün olduğu kadar inkâr etmektedir. Çünkü *Bencil* Gen'in yazarına göre, bütün canlılar bir tür biyolojik güç ekseninde varolacak ya da var olmayacaktır.[695] R. Dawkins eserinde iddiasını şu şekilde dile getirmektedir: *"Bu kitaptaki tez, bizim, diğer bütün hayvanlar gibi, genlerimiz tarafından yaratılmış makineler olduğumuzdur… Ben başarılı bir gende, baskın özelliğin acımasız bir bencillik olduğunu savunacağım."*[696]

*Bencil Gen'*de R. Dawkins, insanın ve diğer varlıkların genetik olarak sahip olduğu bencilliğe, acımasız kayıtsızlığa vurgu yaparak, cömertlik gibi *"özverili"* ahlâki eylemleri, genetik olarak bağlantılı fertlerin sergilediği fiiller olarak görmektedir.[697] Öyle ki kitabında bu düşüncesini şu sözlerle ifade etmektedir:

> "Her ne kadar aksine inanmak istesek de evrensel sevgi ve türün (bir bütün olarak) iyiliği hiç de evrimsel anlamı olmayan kavramlardır… Ben evrim üzerine temellendirilmiş bir ahlâkın savunusunu yapmayacağım. Ben insanların nasıl evrimleştiğini anlatıyorum; ben insanların ahlâksal davranışlarının nasıl olması gerektiğini söylemiyorum."[698]

Yani acımasız bencillik dışında baskın bir değerin olmadığını söyleyerek, biyolojik doğamızın *"iyi"*yi bulabileceğimiz bir yer olmadığını iddia etmektedir. Naturalist çerçevede, *"evrensel sevgi ve türün iyiliği"*, anlamlı olmayan kavramlardır. R. Dawkins'e özgü bir dille açıklarsak; bir *"yaşam kalım makinesi"*, *"robot"* ya da *"gen makinesi"* olan insanın etik değerleri, biyolojik doğasından, daha genel ifadeyle, naturalist yaklaşımdan çıkarılabilir mi?[699]

R. Dawkins, hislerinin ona, yalnızca genlerin evrensel acımasız bencilliği yasası üzerine temellendirilmiş bir insan topluluğunun yaşamak için kötü bir topluluk olacağını söylediğini ve devamında;

---

https://cdeniz.com/kisiler/richard-dawkins/ (29.11.2020); Dawkins, *Gen Bencildir,* s. 40-43, 62, 81, 104; Richard Dawkins, https://tr.qaz.wiki/wiki/Richard_Dawkins (29.11.2020); Secular Coalition, https://secular.org/profile/dr-richard-dawkins/ (29.11.2020); The Famous People, https://www.thefamouspeople.com/profiles/clinton-richard-dawkins-2646.php (29.11.2020).

695 Aliye Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine –İnanmak ya da İnanmamak-,* 1. Baskı, Profil Yayınları, İstanbul 2009, s. 38.

696 Richard Dawkins, *Gen Bencildir,* Asuman Ü. Müftüoğlu (çev.), Tübitak Yayınları, Ankara 2007, s. 10.

697 Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 131.

698 Dawkins, *Gen Bencildir,* s. 10.

699 Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 131.

"Ne yazık ki bir şeye karşı olmamız onu gerçek olmaktan alıkoymuyor… Önceden haber vereyim ki siz de benim gibi bireylerinin müşterek bir iyi doğrultusunda, cömertçe ve bencil olmayan bir şekilde işbirliği yaptığı bir toplum inşa etmeyi arzu ediyorsanız, biyolojik doğadan çok az yardım umabilirsiniz. Cömertliği ve fedakârlığı (özverili olmayı) öğretmeye çalışalım; çünkü bencil doğuyoruz. Biz dünya üzerinde yalnız biz, bencil eşleyicilerin tiranlığına karşı isyan edebiliriz."[700]

Ancak aynı zamanda bir bilim insanı olan R. Dawkins, Darwinizmi desteklediği kadar, politika ve insan ilişkilerinin nasıl yönetilmesi söz konusu olduğunda, tutkulu bir anti-Darwinci olduğunu söylemektedir.[701]

Darwinizmden yani *"bilim"*den iyi, cömert gibi özelliklerden oluşan bir toplum meydana getirme konusunda yararlanamazsak, bu bizim bilimin dışına çıkmamız gerektiği anlamına hatta *"Metafizik Naturalizm"*[702]in dışına çıkmamız gerektiği anlamına gelmez mi? Metafizik naturalizmin en temel argümanı olan ve ampirik bilimlere dayanmayan İlk Felsefesinin meşru olmadığı ve felsefenin bilimin bir devamı olması gerektiği iddiası, R. Dawkins'in bu savı ile, ciddi bir yara almıyor mu?[703] Onlara göre, felsefenin görevi dünyayı tasvir etmek olamazdı. Felsefe ancak bilimlerin kullandıkları kavram ve ispatlama usullerini açıklığa kavuşturmakla ilgilenmeliydi. Yani, *"söz etmekten söz etmek"* olmalıdır hatta buna filozof Peter G. Winch (1926-1997) *"temizlikçi felsefe anlayışı"* demektedir.[704] Felsefeciler artık, hakikati arama adına, olgu dünyasına yönelik konuşmaktan vazgeçecek ve birisi metafizik bir şey söyleyene kadar bekleyecek, peşinden söylenenin anlamsız olduğunu gösterdikten sonra susmaya devam edecekti. Böylece felsefe bir uğraş alanı olmaktan çıkarak *"bilimin hizmetçisi"* olacaktı.[705] Fakat görmek istedikleri felsefe ile R. Dawkins'in bu iddiasında yer alan felsefe arasında bir çelişki vardır. Çünkü açıkça görüyoruz ki felsefe, bilimin *"acımasız bencillikle"* ilgili kendisine sunduğu bilginin dışına çıkmaya zorlanmaktadır.[706]

---

[700] Dawkins, *Gen Bencildir*, s. 10.
[701] Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 132; Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 56.
[702] Metafizik Naturalizm: Doğa bilimleri tarafından incelenen türden doğal unsurlar, ilkeler ve ilişkilerden başka hiçbir şey olmadığını savunan felsefi bir dünya görüşüdür. Geniş Bilgi İçin Bk: Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 43-45.
[703] Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 132.
[704] Demir, *Bilim Felsefesi,* s. 39.
[705] Demir, *Bilim Felsefesi,* s. 40.
[706] Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 132.

R. Dawkins'e göre gözlemlediğimiz âlem, tasarım, gaye, iyi ve kötü gibi niteliklere değil, kör ve acımasızca kayıtsızlık gibi özelliklere sahiptir. Doğadan, biyolojik yapımızdan ve bilimden hareketle ahlâki erdemlere ulaşamadığımıza göre naturalist çerçevede *"yaşam kalım"* ihtimalini artıran eylemlerden ahlâki değerlere ulaşmamız gerekmektedir. Fakat yaşam kalım ihtimalini artıran fiiller, özverili fiiller gibi, daima ahlâki değer olarak benimsememiz gereken fiiller midir? Yaşam kalım ihtimalini artıran eylemler her zaman doğru mudur?[707]

Doğal seçilime uğramak evrimci bir başarı olduğuna göre *"kardeş katli"* gibi birçok insanın kabullenmediği bir eylem, ahlâkiliğini evrimci biyolojiye dayandıran insan için ahlâki bir eylem haline gelecektir. Bencil bir toplumda yaşamak istemediğini, fertlerin cömertçe ittifak yaptığı bir toplumda yaşamak istediğini söyleyen R. Dawkins, *özverili* fiillerin yanı sıra kardeş katli gibi *özverisiz* fiillerin de hayatta kalma ihtimalini arttırdığına dikkat etmemiş görünüyor. Ayrıca R. Dawkins'in *Bencil Gen*'i, mesela, çocuğu için geceyi uykusuz geçiren annenin özverisini, *"gen yatırımıyla"* ilişkilendirerek, bencilliğe indirgemekte ve tabiattaki indirgenemez *"sevgi"* ve *"merhameti"* görememektedir. Bu sebeple R. Dawkins, ahlâki resmin bir kısmını görmektedir.[708]

Sonuç olarak, R. Dawkins'in sosyo-biyolojik ahlâk savunusu yaptığı *Bencil Gen* teorisi, bireyin ahlâki eylemlerde bulunma gerekçesini açıklayamamaktadır. *"Bencil genlerini körü körüne korumak üzere programlanmış bir robot araç olan insan, bir yaşam kalım makinesi insan, neden cömert ve iyi olmalıdır?"* sorusuna R. Dawkins cevap verememektedir. Öncelikle makine insan ve özgür iradesi olmayan insan, ahlâki bir fail olamaz. Kısaca, zihni ve bilinci olmayan, özgür iradeye sahip olmayan bir robot araç olan insanın, cömertlik gibi ahlâki değerlere sahip bir varlık olarak düşünülmesi, *Bencil Gen'*i yalnızca başarısız bir açıklama yapmakla kalmaz aynı zamanda tutarsız bir açıklama yapar.[709]

Şu da var ki R. Dawkins'in *Bencil Gen*'i; *"...çünkü bencil doğuyoruz"*, bu sert hikâye, modern ekonominin temeli haline gelen, insanların kendi menfaatleri, çıkarları tarafından motive edildiğini ve kolektif kendi kendine hizmet eden eylemlerinin toplum için en iyi sonucu verdiğini savunan bir hikâyedir. Bu, fakirlerin varlıklı şirketler tarafından acımasızca sömürülmesini meşrulaştırmak için kötüye kullanılan *"en güçlü olanın hayatta kalması"*

---

[707] Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 135.
[708] Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 135, 142.
[709] Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 141-142.

terimini kullanan, *Laissez-Faire Kapitalizmi*[710] için yaygın olarak kabul edilen sözde bilimsel bir rasyonalizasyona yol açmıştır. Bununla beraber, son yıllarda anlatımının her seviyesinde hatalı olduğu gösterilen bir öyküdür. R. Dawkins'in *Bencil Gen* fikri, popüler tahayyülde geçerliliğini korurken, evrimin basit bir yorumu olarak büyük ölçüde gözden düşürülmüştür.[711]

Benzer dünya görüşüne sahip olan ve yirminci yüzyılın Darwin'i olarak nitelenen evrimci biyologlardan Ernst Mayr (1904-2005), kendisiyle yapılan bir söyleşide şu sözleri dile getirmiştir: *"Dawkins'in seçilimin hedefi olarak geni düşünmesi açıkça hatalıdır, bu sadece 30'lar ve 40'larda böyle düşünülüyordu; ama artık bireyin bütün genotipinin genlerden oluşmadığını biliyoruz."* Sonuç olarak E. Mayr, R. Dawkins'in, seçilimin hedefi olan gen teorisinin tam olarak gayri Darwinci olduğunu kesin bir dille iddia etmektedir.[712]

Ayrıca R. Dawkins, kitabının son kısımlarında,[713] evrimin motoru olduğunu ileri sürdüğü, bir gene benzeyen, evrimsel taklit ve aktarım birimini ifade eden *"mem"* terimini ortaya atmıştır.[714] Bu teze göre biyolojik ve kültürel evrim arasında temel bir benzerlik vardır. Her ikisinde de bir çoğaltıcı vardır ve söz konusu biyolojik evrim olduğunda bu çoğaltıcı *"gen"*, fakat bahis konusu kültürel evrim olduğunda ise faraziye, R. Dawkins'in *"mem"* olarak isimlendirdiği bir varlıktır. İmgelerle dolu olan bir bölümde bu memlerden *"beyinden beyine atlarlar"* diye söz etmektedir. Mem, R. Dawkins için çok daha ilginç bir düşünce ve onun dinin kökenleri hakkında bir açıklama meydana getirmesi açısından önemli bir role sahiptir. R. Dawkins kendi icadı olan bu düşüncesini çok büyük bir gururla sunmaktadır.[715] Fakat Memetik teorisi fazla indirgemeci olduğu için eleştirilmiştir. Onu en çok eleştiren, sorgulayan ve tartışan insanlardan biri de filozof Mary Midgley (1919-2018) olmuştur.[716]

---

[710] Laissez-Faire Kapitalizmi: Bu ekonomik rejimde özel mülkiyet esastır. Toprak ve sermaye sahipleri hangi malı üreteceklerini, ne kadar üreteceklerini, nasıl bir teknoloji kullanacaklarını, buna göre ne kadar emek istihdam edeceklerini piyasa şartları, arz, talep ve fiyatlara ve ücrete göre, kendi menfaatleri doğrultusunda, kendileri ayarlar. Sonuçta ise ülke için en optimal noktaya, yani tam istihdam dengesine ve aynı zamanda dış ticaret dengesine otomatik olarak ulaşılacağı ileri sürülür. Bu şartlar altında devlet yalnız savunma, asayiş, yargı gibi klasik devlet fonksiyonlarını yürütür. Liberal ekonomik rejim olarak da anılmaktadır. Aynı ekonomik rejim daha sonra Marx ve Marxsist yazarlar tarafından *"kapitalizm"* ve *"vahşi kapitalizm"* olarak adlandırılmıştır. Geniş Bilgi İçin Bk: Özlen Hiç, "Ekonomik Sistemler ve Rejimler", *Journal of Emerging Economies and Policy,* C. 2, S. 1 (Temmuz 2017): s. 124-136.

[711] Jeremy Lent, "The Dangerous Delusions Of Richard Dawkins", *Resilience,* 08.08.2017, https://www.resilience.org/stories/2017-08-08/the-dangerous-delusions-of-richard-dawkins/ (08.12.2020).

[712] Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 140.

[713] Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 79.

[714] Encyclopedia.com, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dawkins-richard-1941-clinton-richard-dawkins (30.11.2020).

[715] Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 78-79.

[716] History-Biography, https://history-biography.com/richard-dawkins/ (30.11.2020).

Böylelikle R. Dawkins, Stephen Jay Gould gibi daha gelenekselci Darwincilerin tersine, sosyo-biyolojik evrim teorisinin sözcüsü olmuştur.[717]

Times Literary Supplement yazarı filozof Stephen R. L. Clark (d. 1945), R. Dawkins hakkında;

> "Bir zoolog ve etolog olan Dawkins, Darwin teorisini detaylandıran ve genişleten kitaplarıyla *'kendini biyolojik bir guru olarak seçmiştir'*. 21. yüzyılın başında Darwin'in teorilerinin popüler kabulünde bir düşüş gören Dawkins, okuryazar halkı, kendimiz ve dünya hakkında düşünmek için bağlam olarak evrim teorisini ciddiye almaları gerektiğine dair ikna etmekle ilgileniyor"

demiştir. Ayrıca R. Dawkins, evrim teorisinin taraftarları ile iç çatışmalara girmiştir.[718]

1982 yılında R. Dawkins, ikinci kitabı olan *"Genişletilmiş Fenotip (The Extended Phenotype)"*i yayınlamıştır. R. Dawkins bu eserinde fenotipin vücutla eş anlamlı olmadığını ileri sürerek geleneksel görüşe karşı çıkmıştır. Eserde organizmaların kendi vücudundan ayrı olarak oluşturduğu yapıların (kuş ve termit yuvaları gibi), yine o organizma tarafından meydana getirildiğini iddia eder. R. Dawkins'e göre ayrı olarak oluşturulan bu yapılar da organizma fenotipine dâhil edilmelidir.[719]

Bununla beraber R. Dawkins, hem dünyada dinin giderek yayıldığını gördüğü hem de ateizmin savunucusu olduğu için 1986 yılında, Tanrı inancına karşı mücadelesine *"Kör Saatçi (The Blind Watchmaker)"* isimli eserini yayınlayarak başlamıştır.[720] R. Dawkins, evrenin, yaşamın ve insanlığın evrime başvurmadan bir Tanrı tarafından yaratıldığına dair dini bir inanç olan *"yaratılışçılığın"* önde gelen bir eleştirmeni olmuştur. Kitabında önemli bir yaratılışçı argüman olan *"akıllı tasarım"* fikrine ve *"indirgenemez karmaşıklık"* terimine

---

[717] Encyclopedia.com, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dawkins-richard-1941-clinton-richard-dawkins (30.11.2020).

[718] Encyclopedia.com, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dawkins-richard-1941-clinton-richard-dawkins (30.11.2020).

[719] Asan, *Beni Kandıramazsın -Ateizm ve Deizm'deki Mantık Aldatmacaları-*, s. 19; Bilgi Kılavuzu, https://www.bilgikilavuzu.com/richard-dawkins-kimdir/ (05.12.2020); Biologie.Schule.de, http://www.biologie-schule.de/richard-dawkins.php (05.12.2020); Biyografi, https://www.biyografi.net.tr/richard-dawkins-kimdir/ (05.12.2020); Britannica, https://www.britannica.com/biography/Richard-Dawkins (05.12.2020); Cdeniz.com, https://cdeniz.com/kisiler/richard-dawkins/ (05.12.2020); Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 5; Encyclopedia.com, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dawkins-richard-1941-clinton-richard-dawkins (05.12.2020).

[720] Richard Dawkins, *Kör Saatçi,* Feryal Halatçı (çev.), Tübitak Yayınları, Ankara 2010.

sürekli bir eleştirisi yer almaktadır.[721] R. Dawkins kitapta, 18. yüzyıl İngiliz ilahiyatçısı William Paley'in ünlü *"saat ve saatçi (The Watch and The Watcmaker)"* analojisine karşı çıkar.[722] Gözün evrimini de örnek göstererek evrim sürecinin, doğal seleksiyon sayesinde kör bir saat gibi çalıştığını iddia eder ve saatçi kördür, der.[723] Hatta *Kör Saatçi* kitabında R. Dawkins'in sık sık; *"Darwin, entelektüel olarak yerine getirilmiş bir ateist olmayı mümkün kıldı"* açıklaması yer almaktadır.[724]

Dolayısıyla R. Dawkins'in düşüncesini anlayabilmek için onun *Kör Saatçi* isimli kitabı anahtar rolüne sahiptir. Çünkü kitabında, kâinattaki düzenin gizemli görünüşünü ortaya koyduktan sonra, kendi fikirlerini açıklamaya başlar. Esas amacı da teoloji ve din felsefesi literatüründe nizam ve gaye delili olarak bilinen *"kozmolojik kanıt"*ın insanı bir yaratıcı düşüncesine götürmediğini savunmaktır. Ne var ki R. Dawkins'in bu fikirleri, daha önce duyulmamış bir tartışmayı başlatmış değildir. Mesela David Hume (1711-1776) ve Immanuel Kant (1724-1804) bu fikirlerin asıl sözcüleridir. Bu düşünürlerin itirazını R. Dawkins, hem Darwinciliği savunmada hem de kâinattaki düzenden bir düzen koyucunun yani yaratıcının olmadığı düşüncesini temellendirmede yeniden dile getirmiştir. Nitekim bir etolog olarak R. Dawkins, bir taraftan karmaşık görünen canlıların üremesini ve türlerdeki çeşitliliği basit bir teori eşliğinde açıklarken; öte taraftan kozmostan bir yaratıcı düşüncesine gidilemeyeceğini savunmaktadır.[725]

Daha sonra R. Dawkins, 1995 yılında Oxford'da halkın bilim anlayışı konusunda ilk *"Charles Simonyi (Bilimin Halk Tarafından Anlaşılma Kürsüsü)"* profesörü seçilmiştir. R. Dawkins, Budapeşte doğumlu ABD'li milyarder Charles Simonyi'yi Oxford'da bir sandalyeye, yani *"Charles Simonyi Kamu Bilim Anlayışı Profesörü"*nü toplam bir buçuk milyon poundun üzerinde fonla kurmaya ikna etmiştir. 2008 yılında da C. Simonyi tarafından kurulan kurum için faaliyetinin sona erdiğini açıklamıştır. Yine 1996 yılında yayımladığı *"Bilimin Bariyerini Kırın"* belgeseli; R. Dawkins'in tanınmış bilim insanlarından oluşan bir grupla, onların keşifleri hakkındaki sohbetlerinden oluşmuştur.[726]

---

[721] Dawkins, *Kör Saatçi,* s. 1-6.
[722] Dawkins, *Kör Saatçi,* s. 5-9, 25.
[723] Dawkins, *Kör Saatçi,* s. 25-52.
[724] David Klinghoffer, "Richard Dawkins: A Biography", *Discovery Institute*, 01.05.2009, https://www.discovery.org/a/10291/ (06.12.2020).
[725] Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine –İnanmak ya da İnanmamak Üzerine-,* s. 52.
[726] Biologie.Schule.de, http://www.biologie-schule.de/richard-dawkins.php (06.12.2020); Britannica, https://www.britannica.com/biography/Richard-Dawkins (06.12.2020); Marcus Du Sautoy- The Simonyi Professor For The Public Understanding of Science, "The Oxford Simonyi Professor For The Public

R. Dawkins, evrim, yaratılışçılık ve din konularındaki düşüncelerini açıklamaya devam etmek için büyük bir gayretle popüler bilim kitapları yazmaya devam etmiştir.[727] Örneğin; *"Cennetten Akan Irmak (River Out of Eden)"* (1995) kitabında DNA'nın nasıl yaşam mekanizmasının temeli olduğunu ele alır[728] ve *"Olasılıksız Dağına Tırmanmak (Climbing Mount Improbable)"* (1996) isimli eseri ise, olasılık ve evrim teorisinin nasıl geçerli olduğuyla ilgilidir.[729] Yine *"Gökkuşağını Çözmek (Unveawing the Rainbow)"* (1998) isimli eserinde, estetik olarak evrim teorisinin dünyanın doğaüstü açıklamalarından üstün olduğunu iddia etmiştir.[730] Bu arada 1999 yılında İngiliz Hümanist Derneği tarafından yılın hümanisti seçilmiştir. 2001 yılında *Free From Religion Foundation (Dinden Özgürlük Vakfı)* tarafından *"Emperor Has No Clothes (Kral Çıplak)"* ödülünü almıştır. *Dinden Özgürlük Vakfı* kuruluşunun esas amacı seküler bir toplum inşa etmektir. Üyeleri arasında C. Hitchens, S. Pinker gibi Yeni Ateistlerden ünlü sinirbilimcilere ve televizyon program yapımcılarına kadar pek çok kimse vardır. Vakıf 1999 yılından bu yana *Kral Çıplak* ödülünü vermektedir. Ödül verilen kişiler çoğunlukla dine yönelik eleştirilerini açıkça dile getiren, yani sözde *"Kral çıplak!"* diyen ünlü yazar, bilim insanı, medya yapımcıları ve elbetteki Dört Atlı gibi Yeni Ateistlerdir.[731] Ancak R. Dawkins 11 Eylül sonrası uçuşlar kapatıldığı için ödülünü şahsen alamamıştır, daha sonra almıştır. Yine 2001 yılında *Kraliyet Cemiyet Üyesi* seçilmiştir.[732]

11 Eylül 2001 saldırıları sonrası R. Dawkins'in dine karşı taraflı ve sert tutumu daha da artmıştır. Hatta kendisine 11 Eylül saldırılarının ardından dünyanın nasıl değişmiş olabileceği sorulduğunda şu cevabı vererek bu katı bakış açısını göstermiştir:

> "Çoğumuz dini zararsız bir saçmalık olarak gördük. İnançların tüm destekleyici kanıtları olmayabilir, ancak insanların teselli için bir koltuk değneğine ihtiyacı varsa, zararı nerede? 11 Eylül tüm bunları değiştirdi. Açığa çıkan inanç zararsız saçmalık değildir, ölümcül derecede tehlikeli saçmalıktır. Tehlikelidir, çünkü

Understanding of Science", https://www.simonyi.ox.ac.uk/about-marcus/the-oxford-simonyi-professor-for-the-public-understanding-of-science/ (06.12.2020).

727 Bilgi Kılavuzu, https://www.bilgikilavuzu.com/richard-dawkins-kimdir/ (29.11.2020); Biyografi, https://www.biyografi.net.tr/richard-dawkins-kimdir/ (29.11.2020); Britannica, https://www.britannica.com/biography/Richard-Dawkins (29.11.2020).

728 Richard Dawkins, *River Out Of Eden (Cennetten Akan Irmak),* https://docplayer.biz.tr/19402171-Www-cepsitesi-net-richard-dawkins-cennetten-akan-irmak.html (03.01.2021).

729 Biyografi, https://www.biyografi.info/kisi/richard-dawkins (03.01.2021).

730 Britannica, https://www.britannica.com/biography/Richard-Dawkins (06.12.2020).

731 Emperor Has No Clothes Award, https://ffrf.org/outreach/awards/emperor-has-no-clothes-award (06.12.2020); Freedom From Religion Foundation, https://ffrf.org/news/day/26/03/freethought/ (07.12.2020); Nazmiye Yağcı, *Çağdaş Din Felsefesi Problemi Olarak Yeni Ateizm, Sam Harris Örneği,* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021, s. 29.

732 Asteroidday, https://asteroidday.org/people/richard-dawkins/ (07.12.2020).

insanlara kendi doğruluklarına sarsılmaz bir güven verir. Tehlikelidir, çünkü onlara kendilerini öldürmeleri için sahte bir cesaret verir, bu da başkalarını öldürmenin önündeki normal engelleri otomatik olarak ortadan kaldırır. Tehlikelidir, çünkü yalnızca miras kalan gelenek farklılığıyla etiketlenen başkalarına düşmanlığı öğretir. Ve tehlikeli, çünkü hepimiz, dini normal eleştiriden benzersiz bir şekilde koruyan garip bir saygı duyduk. Şimdi bu kadar saygılı olmayı bırakalım!"[733]

R. Dawkins ayrıca, 2002 yılının Şubat ayında *"Militan Ateizm"* başlıklı TED konuşmasında, tüm ateistlerin kendilerini açıkça ifade etmelerini ve kilisenin, siyaset ve bilime girmesine karşı savaşmaya çağırmıştır.[734] Gerçekten de R. Dawkins, dine karşı açtığı savaştan dolayı konuyu sosyal medyada sık sık gündeme getirmiş,[735] radyo ve televizyon programlarına çıkarak ön cephede savaşmayı seçmiştir. O, son yıllarda ateizmin küresel yüzü olarak, dine karşı ilan ettiği savaşta retoriğini daha da güçlendirmiştir.[736] Öyle ki tutkulu bir ateist olan R. Dawkins, bazı dindar insanları küçümseyici bir tavırla tanımlamak için *"inanç kafaları (faith-heads)"* terimini icat etmiştir. R. Dawkins'in, *The Guardian*'ın 6 Şubat 1999'da ki sayısında; *"Ben dindar insanlara saldırmak için bir seyirci sporu olarak ringe bırakılan bir pit bull terrier gibiyim"* sözleri, *"Darwin'in Pit Bull"*u lakabını almasına yol açmıştır.[737] Michael Ruse, R. Dawkins'in tüm bu koleksiyonunun birleştirici temasını *"inançsızlığın haçlı seferidir"* diyerek tanımlamıştır.[738]

Ayrıca, *"Tüm Kötülüklerin Kökeni"* (2006) ve *"Aklın Düşmanları"* (2007) da içerisinde olmak üzere, dinin etkisini kınayan birkaç televizyon belgeseli de yapmıştır. Bunu 2008'de *"Charles Darwin'in Dehası"* izlemiş ve 2012'de dinsel inanç olmadan yaşamanın sonuçlarını *"Hayatın Anlamı"*nda araştırmıştır.[739] 2003 yılında düzenli olarak gazetelerde ve

---

[733] Hilal Kaplan, "Ateist Terörü", *Sabah,* 13.02.2015, https://www.sabah.com.tr/aktuel/2015/02/13/ateist-teroru (25.05.2021); 4to40.com, http://www.4to40.com/biographies-for-kids/clinton-richard-dawkins/ (07.12.2020).

[734] Richard Dawkins, "Richard Dawkins Ateizm Militanlığı Üzerine Konuşuyor", *TED*, https://www.ted.com/talks/richard_dawkins_militant_atheism/transcript?language=tr#t-508522 / (07.12.2020).

[735] Course Hero, https://www.coursehero.com/lit/The-Selfish-Gene/author/ (07.12.2020).

[736] Sophie Elmhirst, "Is Richard Dawkins Destroying Reputation?", *The Guardian,* 09.06.2015, https://www.theguardian.com/science/2015/jun/09/is-richard-dawkins-destroying-his-reputation (03.01.2021).

[737] Freedom From Religion Foundation, https://ffrf.org/news/day/26/03/freethought/ (06.12.2020); Stephen S. Hall, "Darwin's Rottweiller, Sir Richard Dawkins: Evolution's Fiercest Champion, Far Too Fierce", *Discover Magazine,* 08.09.2005, https://www.discovermagazine.com/planet-earth/darwins-rottweiler (06.12.2020).

[738] Encyclopedia.com, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dawkins-richard-1941-clinton-richard-dawkins (07.12.2020).

[739] Freedom From Religion Foundation, https://ffrf.org/news/day/26/03/freethought/ (06.12.2020).

web günlüklerinde güncel siyasi sorular üzerine yorumlar yapmış ve sözde bilim, genetik determinizm, memetik, terörizm, din ve yaratılışçılık gibi çeşitli konularda seçtiği makaleler ve diğer yazılarından oluşan bir koleksiyon, *"Bir Şeytanın Papazı (A Devil's Chaplin)"* isimli bir kitapta toplanarak yayınlanmıştır. 2006 yılında da *"Richard Dawkins Akıl ve Bilim Vakfını"* kurmuştur. 2016'da Araştırma Merkezi ile birleştirmiştir. Bu vakıf, inanç ve din psikolojileri üzerine araştırmaları finanse etmiş ve laik hayırsever grupları desteklemiştir.[740]

R. Dawkins'in eserlerinin pek çoğu, evreni ve yaşamı açıklarken bilimin din üzerindeki üstünlüğünü öne sürmek için tartışma yaratsa da polemiğe verilen cevapla hiçbir şey eşleşmemiştir.[741] 2006 yılında yayımladığı *"Tanrı Yanılgısı (The God Delusion)"* isimli eserinde Tanrı'nın varlığı ve dinlerin gerekliliği için öne sürülen geleneksel tezlere karşı çıkmış ve ateist bir dünya görüşünü savunmuştur. R. Dawkins bir etoloji profesörü olmasına rağmen, Darwinci fikirlerini bilimsellik alanından daha çok, iman alanına yöneltmiştir. Etolojiden, kısmen teolojiye saldırı tarafına, kısmen de biyoloji bilgisini din olarak benimseme tarafına geçmiştir. Kendi söylemiyle de ifade edersek, bir bakıma Darwincilikten beslenen iyi bir *"ateizm savaşçısı"*dır. Böylece bilgi ve imanın aynı şey olduğunu söylemek istercesine, imanı saf dışı etme isteğindedir.[742]

Ne var ki R. Dawkins, bu kitabında çok önemli bir yol ayrımına gitmiştir. Her çeşit din şekline karşı zayıf eleştiriler yönelterek, kendisini dünyanın en önde gelen ateist polemikçisi olarak kabul ettirmiştir.[743] Okuyucuların inancını değiştirmek için yola çıkan R. Dawkins; *"Eğer bu kitap amaçladığım şekilde çalışırsa, kitabı eline alıp kapağını açan dindar okuyucular kitabı okuyup ellerinden bıraktıklarında birer ateist olacaklar"*[744] demektedir. Bu söyleminin özellikle mümkün olduğunu düşündüğü için değil, fakat ne de olsa, tutucu dindar zihinler kanıtlara karşı bağışıklıdırlar.[745]

2005 yılında İngiltere'nin Prospect dergisi internet üzerinden okuyucu anketleri ile oluşturduğu *"dünyanın ilk 100 entelektüeli"* listesinde R. Dawkins, 3. sırada yer almıştır.[746] Fakat Alister Mcgrath'ın bu konuyla ilgili şu sözleri oldukça dikkat çekicidir:

---

740 The Famous People, https://www.thefamouspeople.com/profiles/clinton-richard-dawkins-2646.php (06.12.2020).
741 Britannica, https://www.britannica.com/biography/Richard-Dawkins (07.12.2020).
742 Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine –İnanmak ya da İnanmamak Üzerine-,* s. 16.
743 Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 7.
744 Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 16; Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 7.
745 Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 8.
746 Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 13; Richard Dawkins, https://www.wikiwand.com/tr/Richard_Dawkins (11.12.2020).

> "…Burada hayal kırıklığına uğrayan sadece ben değilim. Tanrı Yanılgısı yazarı, dünyanın en önde gelen üç entelektüelden biri olarak seçildiğini üzerine basa basa söylüyor. Bu sonuç Prospect dergisi okuyucuları arasında Kasım 2005 yılında yapılan anketi yansıtıyor. Peki aynı Prospect dergisi kitabı nasıl değerlendirdi? Kitabı değerlendiren kişi, böylesine 'kayıtsız dogmatik, konudan konuya atlayan ve kendi kendisiyle çelişen' kitap karşısında şok olmuştu. Değerlendirmenin başlığı neydi? 'Dogmacı Dawkins'"[747]

Edebiyat ve kültür teorileri uzmanı, akademisyen ve yazar olan Terry Eagleton (d. 1943), R. Dawkins'in dine dair bilgisine karşı yaptığı açıklamada;

> "Biyolojiye dair bütün bilgisi Britanya'daki Kuşlar kitabından ibaret olan birisinin biyolojiyle ilgili nutuk attığını düşünün, o zaman Richard Dawkins'in teoloji kitabını okumanın ne demek olduğunu anlarsınız.[748] Bertrand Russell'dan sonra entelektüel bir ateiste en çok benzeyen Dawkins gibi ateşli rasyonalistler, aslında kınadıkları şeyi anlayabilmek için gereken donanımın en alt sınırında duruyorlar, zira anlaşılması gereken ya da en azından anlamaya değer bir şey olduğuna inanmıyorlar. Bu yüzden birinci sınıf teoloji öğrencisinin bile burun kıvıracağı türden bayağı dini inanç karikatürleriyle karşımıza çıkıp duruyorlar. Dini ne kadar küçümsüyorlarsa eleştirileri de o kadar yanlış bilgiyle dolu oluyor. Şayet fenomenoloji ya da Güney Asya jeopolitiği hakkında fikir yürütmeleri istenseydi hiç şüphesiz ellerinden gelen gayretle konu üzerine bilgilenmeye çalışırlardı. Fakat ne var ki mevzu teolojiye gelince her türlü eski bayağı çarpıtmayı kabulleniyorlar. Bugünlerde teoloji, Ortaçağ'daki parlak günlerinde sahip olduğu saygın anlamını yitirmiş bir halde bilimlerin kraliçesi haline geldi"[749]

şeklindeki sözlerini dile getirmiştir.

R. Dawkins'in Tanrı'nın bir yanılgıdan ibaret olduğunu açıklayan 400 sayfalık bir eser yazması dahi kendi başına büyük önem taşımaktadır. Şöyle ki böyle bir kitap neden hala

---

747 Andrew Brown, "Dawkins The Dogmatist", *Prospect Magazine,* 21.10.2006, https://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/dawkinsthedogmatist (11.12.2020); Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 13.

748 Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 22; Sholto Byrnes, "Richard Dawkins Has Gone So Far, He's Lost Even His Atheist Friends", *NGörüş,* 05.08.2014, https://www.thenationalnews.com/opinion/richard-dawkins-has-gone-so-far-he-s-lost-even-his-atheist-friends-1.594456 (13.12.2020); Terry Eagleton, "Tanrı Yanılgısı Hakkında", Ahsen Utku (çev.), *AltÜst Dergi,* 11.04.2015, http://www.altust.org/2015/04/tanri-yanilgisi-hakkinda-terry-eagleton/ (13.12.2020).

749 Terry Eagleton, "Tanrı Yanılgısı Hakkında", Ahsen Utku (çev.), *AltÜst Dergi,* 11.04.2015, http://www.altust.org/2015/04/tanri-yanilgisi-hakkinda-terry-eagleton/ (11.12.2020).

gereklidir? Dinin yıllarca önce ortadan kalkmış olması gerekmiyor muydu? Bir yüzyıldan daha uzun zamandır, dünyanın en meşhur ve önde gelen sosyologları, antropologları ve psikologları gelecek neslin, *"Tanrı Yanılgısı"*nın bir daha dönmeyecek şekilde arkada bırakılacağını ve yeni bir çağın şafağını göreceklerini ilan etmiştir. 1960'lı yıllarda dinin tamamen ortadan kalkmakta olduğu ve bunun yerini seküler bir dünyanın aldığı söylenirdi. Tam aksine Skeptics Society ve Skeptic dergisinin yayıncısı olan hümanist yazar Michael Shermer (d. 1954), 2000 yılında, tarihte Amerikan nüfusunda Tanrı'ya inancın hiç olmadığı kadar arttığını söylemiştir.[750]

Öyle görünüyor ki R. Dawkins, Tanrı'yı kendisine can düşmanı seçmiş ve *Tanrı Yanılgısı'*nı ise, genelde dine, özelde Tanrı inancına karşı uzun bir hiciv şeklinde yazmıştır. Daha öncede tekrarladığımız gibi R. Dawkins bir bilim insanıdır fakat *Tanrı Yanılgısı*, çok az bilim ihtiva etmektedir. Bu kitap daha çok felsefe, teoloji ve evrimsel psikoloji içeriğine sahip olan, beraberinde dini ve dinin sözde zararlı etkilerini kötüleyerek topluma karşı sağlam bir yorumcu hücumu içerir. Bu kitapta tarafsız ve özenli bir eleştiri aramamak gerekir. Aslında hakaret, alay, dalga geçme, öfke, kin ve acımasız eleştirinin oranı oldukça hayret vericidir.[751] Şöyle ki ateist kitaplarının karşı tarafı küçük gören, basite indirgeyen ve aşağılayan bir yazım tarzı vardır. Ne yazık ki dünyaca ünlü bir bilim insanı olarak R. Dawkins de kitabında bu yazım tarzının dışına çıkmadığını göstermiştir. Birkaç örnek verirsek; daha kitabının başında, bir dini önderin yazdığı mektup için *"rezil"* sıfatını kullanır. İncil için *"iğrenç"* ifadesini kullanmakta ve ilahiyatçıları köpek yerine koyarak *"gelin onların önüne bir kemik atalım"* demektedir. Yine tüm teistlere *"enayi"* diyerek, Hz. İsa, Hz. Meryem ve Hz. Muhammed için burada yer vermekten kaçınılacak sözler sarf etmiştir.[752]

Hatta Alvin Plantinga onun dine karşı bu kadar düşmanca konuşmaları için *"Dawkins Karmaşası: Naturalizm Saçmalığı"* isimli makalesinde R. Dawkins'e: *"Acaba annesi ona hamile iken, öfkeli bir Anglikan papazı tarafından korkutulmuş olabilir mi?"* demiştir ve sözlerinin devamında R. Dawkins'in bir gün yaptığı işi bırakırsa, politik saldırı reklam yazarı olarak çok parlak bir geleceğin onu beklediğini ifade etmiştir. *Tanrı Yanılgısı* kitabı felsefe ağırlıklı olmasına rağmen R. Dawkins bir filozof değil, tam aksine biyologdur. Bu durum göz önüne alındığında bile onun sunduğu felsefenin çoğu son derece yavan ve değersizdir. Ayrıca onun felsefeye saldırılarının bir bölümünün acemi ve çocuksu olduğunu söyleyebiliriz, fakat

---

750 Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 8-9.

751 Alvin Plantinga, "Dawkins Karmaşası: Naturalizm Saçmalığı", Engin Erdem (çev.), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 50, S. 1 (Nisan 2009): s. 179-192.

752 Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 24-25.

bu acemiliğe karşı haksızlık olacaktır. R. Dawkins'in iddialarının çoğu, felsefe alanında lisans okuyan 2. sınıf öğrencisinin dâhi, ki bol not verilmediği sürece, geçer not alamayacağı iddialardır. Bu kitap, küstah ve her şeyi ben bilirim üslubu ile birleşince can sıkıcı bir kitap olabilir.[753]

Tanrı Yanılgısı kitabında yer alan uslüp hatalarının yanında pek çok mantık aldatmacası da yapılmıştır. Hatta R. Dawkins'in yaptığı mantık hatalarının fazlalığından dolayı bir kitap yazılmıştır.[754] Onun *"Tanrı'nın varlığına inanan insanların dayandığı kanıtlar"* başlığı altında gösterdiği deliller, inançlı insanların aklı çalışmayan kişiler olarak idrak edilmesine sebep olacak kadar basit, yüzeysel ve mantık dışıdır. Bu sebeple R. Dawkins'in delil diyerek öne sürdüğü ve gerçekte ateist sitelerden alınmış bu uydurma delil örnekleri bir kanıt değildir. Kanıt olarak varsayılmıştır. Yani *Kanıtı Varsayma Yanlışı* işlenmiştir.[755]

Bununla birlikte R. Dawkins, kitabında bir uçak kazasından bahsetmektedir. Bu kazada 143 yolcu ve mürettebattan yalnızca bir çocuğun üçüncü derece yanıklarla kurtulduğunu belirtmekte ve R. Dawkins hemen sonrasında *"bu nedenle de bir Tanrı vardır"* diyerek bu gibi örneklerle insanların inandığını iddia etmektedir. Yani insanların bu gibi şeyleri Tanrı'nın varlığına delil olarak gösterdiklerini öne sürmektedir. İşte onun her zaman yaptığı mantık hatalarından biri de *"Aşırı Basitleştirme Yanlışı"*dır. Nitekim insanların bir inanca sahip olması bu kadar kolay bir şey değildir. Burada R. Dawkins, fikir ve olayları tahrif ederek okuyucuları yanlış yönlendirmeye çalışmıştır.[756] Bilhassa endişe verici olan, R. Dawkins'in delilleri, önceden plânladığı teorik çerçevesine uyacak hale getirebileceği bir şey olarak görmesidir.[757] Bu kanıtlar her ne kadar mantıksal olarak ontolojik kanıta benzeseler de ontolojik kanıt gibi ciddi tartışmalara sebep olacak nitelikte değildir. Dolayısıyla r. Dawkins'in kitabında geçen bu ve benzeri delillere özellikle yer vermesi meselenin ciddiyetiyle bağdaşmayan bir davranıştır.[758]

R. Dawkins'in kitabı bir ateizm misyonerliği kitabıdır. Yani insanları ateizm inancına davet eden, onu öven, reklamını yapan bir kitaptır. Zaten R. Dawkins kitabının birçok

---

753 Plantinga, "Dawkins Karmaşası: Naturalizm Saçmalığı", s. 180.
754 Asan, *Beni Kandıramazsın,* s. 59-220; Sonnur Günaydın Asan, "Richard Dawkins'in 'Tanrı Yanılgısı' Kitabındaki Mantık Yanlışları", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi,* S. 13 (Haziran 2020): s. 153-181.
755 Asan, *Beni Kandıramazsın,* s. 172.
756 Asan, *Beni Kandıramazsın,* s. 172; Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 95.
757 Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 15.
758 Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* s. 15.

bölümünde bunu açık olarak ifade etmektedir.[759] Fakat eserin eşdeğerlerinden ya da ateizm geleneğinden ayrılabilecek retoriği dışında, nevi şahsına münhasır güçlü bir argümanı bulunmamaktadır.[760] Nitekim bir tıp doktoru, R. Dawkins'in içinde bulunduğu durumu kendisine yazdığı bir mektupta şöyle ifade etmektedir:

> "Kitaplarınız, Oxford'daki itibarınız, hayatta sevdiğiniz her şey ve şu ana kadar ki tüm başarılarınız boşunaymış… Bu durumda Camus'nun soru düellosu kaçınılmaz hale geliyor: Neden hepimiz intihar etmiyoruz? Dünya görüşünüz, öğrencilere ve pek çok insana sahiden bu izlenimi veriyor. Size göre hepimiz bir hiç sayesinde tesadüfen evrimleştik ve yine bu hiçe döneceğiz. Eğer din gerçek olmasaydı bile, yaşadığımız sırada aklımıza huzur verebilecek Eflatun'unki gibi soylu bir mite inanmak size inanmaktan iyidir, hem de çok daha iyidir. Ayrıca sizin dünya görüşünüz insanları endişeye, uyuşturucu bağımlılığına, şiddete, nihilizme, hedonizme, Frankenstein bilimine ve 3. Dünya Savaşı'na sürükler. Dünyada cehennemi yaşatır…
>
> Kişisel ilişkilerinizde nasıl mutlu olabildiğinizi merak ediyorum. Boşandınız mı? Yapayalnız mısınız? Gay misiniz? Sizin gibiler asla mutlu olmamışlardır; aksi halde mutluluğun olmadığı ya da hiçbir şeyin anlamının bulunmadığını ileri süren düşüncelerinizi ispatlamaya çalışmakta, bu kadar diretmezdiniz."[761]

Endişelerini dile getiren yalnızca dindarlar değildir, R. Dawkins kendi tarafındakileri de uzaklaştırmaya başlamıştır. Filozof John Gray (d. 1951) gibi önde gelen ateistler, R. Dawkins'in ateizminde sergilediği sabit fikirli mutlakiyetçiliğini ve entelektüel kibrini eleştirdiler. J. Gray, yakın tarihli bir incelemesinde: *"Dawkins, bir ateistin dinin düşmanı olabileceğini hayal ediyor. Ancak ateizm ile din düşmanlığı arasında gerekli bir bağlantı yoktur"* diye yazmıştır. J. Gray'in görüşüne göre, R. Dawkins'in bilime olan bağlılığı, herhangi bir alternatif yorumu hariç tutan ve aşağılayan *"tartışmasız bir dünya görüşü"* anlamına gelir.[762]

---

759 Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 17.
760 Batak, *Naturalizm Çıkmazı,* s. 14.
761 Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine –İnanmak ya da İnanmamak Üzerine-,* s. 32-33.
762 Sophie Elmhirst, "Is Richard Dawkins Destroying His Reputation?", *The Guardian,* 09.06.2015, https://www.theguardian.com/science/2015/jun/09/is-richard-dawkins-destroying-his-reputation (13.12.2020).

New York merkezli bir ateist olan Adam Lee, Eylül ayında *The Guardian'*da; *"Dawkins'in ateist harekette biçimlendirici bir rol oynadığını inkâr etmek mümkün değil, ancak bu onun ötesinde büyüdü."* Ayrıca;

> "Bu tür açıklamalar onu en iyi ihtimalle bir sorumluluk, en kötü ihtimalle de bir vuruş noktası yapıyor. Kendisini yaşayan en akılcı adam olduğuna ikna etmiş olabilir, ancak amacı ateizmin hoş ve çekici bir seçenek olduğuna herkesi ikna etmekse, Richard Dawkins korkunç bir iş çıkarıyor" [763]

diye eklemiştir.

Kısaca R. Dawkins'in kendisi, inanan insanlara istediği yerden saldırmasına karşın, görünüşte din kisvesi içinde olup da gerçekte dinin mahiyetine, aslına kesinlikle inememiş kişilerin davranışlarını göstererek, *"işte din bu"* demeye getirmektedir. Şöyle ki R. Dawkins'in söylediğini tam olarak açarsak şu neticeye ulaşırız. Eğer dinin aslına, özüne inemezseniz, ahlâki bakımdan gelişmeyen kişiye din kesinlikle kendini açmayacağı için, bu din değil olsa olsa *"din bezirgânlığı"*dır. Mesela Vehhabilerin Mekke'de insanlara yaptıklarını örnek göstererek, hiçbir ateistin bu kadar acımasız olamayacağını ifade etmektedir. Peki Hitler ve Lenin de ateistti, acaba R. Dawkins bu konuyu nasıl değerlendirmektedir? Sağlıksız ruha sahip insanlar için din nasıl bir saplantı merkezi olarak kullanılıp, dogmatizm üretiyorsa, aynı şekilde ateizm de zıt çizgiden aynı saplantıya yataklık etmektedir.[764]

Aptalca delillere aldanmak, eğer ki bu aptalca deliller zeki aldatmacılar tarafından iddia ediliyorsa hiç de olmayacak bir şey değildir. Abraham Lincoln (1809-1865) bir konuşmasında;[765] *"bazı insanları her zaman, bütün insanları da bazen aldatabilirsiniz ama bütün insanları her zaman aldatamazsınız"*, demiştir. İnsan daha fazla bilgiye sahip oldukça aldatılması da kuşkusuz ki daha zor olmaktadır.[766]

R. Dawkins, 2007 yılında ateist arkadaşları Christopher Hitchens, Daniel Dennett ve Sam Harris ile birlikte, seküler bir dünya görüşünü dileyen ve savunan konferanslar ve

---

763 Kimberly Winston, "Richard Dawkins Stands By Remorks On Sexism, Pedophilia, Down Syndrome", *Washington Post,* 18.11.2014, https://www.washingtonpost.com/national/religion/richard-dawkins-stands-by-remarks-on-sexism-pedophilia-down-syndrome/2014/11/18/a2915cd8-6f64-11e4-a2c2-478179fd0489_story.html (14.12.2020).

764 Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine –İnanmak ya da İnanmamak Üzerine-,* s. 20-21.

765 Abraham Lincoln, https://tr.wikiquote.org/wiki/Abraham_Lincoln (14.12.2020); Onedio, https://onedio.com/haber/devlet-adamliginin-yani-sira-bir-dusunce-adami-olan-abraham-lincoln-den-16-anlamli-soz-647599 (14.12.2020).

766 Gerald L. Schroeder, *Tanrının Saklı Yüzü,* Ahmet Ergenç (çev.), Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 109.

kamusal tartışmalardan oluşan bir kampanya başlatmıştır. *"Out Campaign"* isimli bu kampanyayı, ateistlerin inançlarını kamuoyuna rahatça açıklamaları ve onları cesaretlendirmek adına yapmıştır. Web sitesi, Youtube kanalı ve şehrin her yerine asılan reklamlar aracılığıyla organizasyonunu her yerde tanıtmıştır.[767] Bu kampanya ona yüzlerce eleştirmen kazandırmıştır. Yine 2008 yılı Mart ayında da 34. Amerikan Ateistler Konvansiyonu'na katılmıştır.[768] Ayrıca Richard Dawkins'in Twitter'da çok çeşitli konularda fazla düşünmeden yazdığı kısa yorumlar da pek çok demokrat grubu rahatsız etmiş, İngiltere'de ve Amerika'da feminist gruplar artık R. Dawkins'i protesto etmeye başlamıştır.[769]

Bu arada kitap yazmaya da devam etmiştir. 2009 yılında *"Yeryüzünde En Büyük Gösteri: Evrimin Kanıtı (The Greatest Show on Earth: The Evidence for Evolution)"* kitabını yazmış, yine 2011 yılında *"Gerçeğin Büyüsü: Neyin Gerçekten Doğru Olduğunu Nasıl Biliyoruz? (The Magic of Reality: How we Know What's Really True?)"* isimli kitabını yazmıştır. 2012 yılında dini inanç olmadan yaşamanın sonuçlarını araştırdığı, *"Cinsiyet, Ölüm ve Yaşamın Anlamı (Sex, Death and The Meaning of Life)"* adlı eserini yayınlamıştır.[770] *"Merak Tutkusu (An Appetite for Wonder: The Making of a Scientist)"* (2013), *"Karanlıkta Mum Işığı (Brief Candle in the Dark)"* (2015), *"Ruhtaki Bilim (Science in the Soul)"* (2017) ve *"Tanrıyı Aşmak: Bir Başlangıç Kılavuzu (Outgrowing God: A Beginner's Guide)"* (2019) kitaplarını yayınlamıştır.[771]

R. Dawkins'in kurduğu Akıl ve Bilim Vakfı, Ocak 2016'da Center of Inquiry ile birleştiği ve onun yeni organizasyonunun yönetim kurulu üyesi olduğu bildirilmiştir. 6 Şubat 2016 yılında R. Dawkins evinde küçük bir kanamalı felç geçirmiştir. Aynı yıl içinde de tamamen iyileştiğini bildirmiştir.[772] Günümüzde de çalışmalarına devam etmektedir.

2.2.4. Sam Harris

Samuel Benjamin Harris, 9 Nisan 1967'de ABD'nin Californiya eyaletinin Los Angeles şehrinde doğmuştur. Kendisi yazar, filozof, sinirbilimci ve podcast konuşmacısıdır. Bilimi ve sekülarizmi destekleyen bir kuruluş olan Project Reason'ın kurucu ortağı, CEO'su

---

767 Britannica, https://www.britannica.com/biography/Richard-Dawkins (14.12.2020).
768 History-Biography, https://history-biography.com/richard-dawkins/ (14.12.2020).
769 Benan Dinçtürk, "Gen Bencildir'den Bugüne Richard Dawkins", *Bilim ve Gelecek,* 01.04.2016, https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2016/04/01/gen-bencildirden-bugune-richard-dawkins/ (14.12.2020).
770 Britannica, https://www.britannica.com/biography/Richard-Dawkins (14.12.2020).
771 Richard Dawkins, *Merak Tutkusu*, http://tr.hiposter.ru/merak_tutkusu_27468-pdf-complete.html (14.12.2020); Richard Dawkins, https://www.wikiwand.com/tr/Richard_Dawkins (15.12.2020).
772 Richard Dawkins, https://tr.qaz.wiki/wiki/Richard_Dawkins (15.12.2020).

ve Waking Up Podcast'in sunucusudur.[773] Ayrıca Brezilya jiu-jitsu'su (savaş sanatı ve dövüş sporu) tutkunudur.[774] Huffington Post, Los Angeles Times, The Washington Post, The New York Times, Newsweek ve Nature gibi bilimsel dergilerde çok sayıda makale yazmıştır.[775] Çalışmaları rasyonalite, din, ahlâk, özgür irade, sinirbilim, meditasyon, akıl felsefesi, psychedelics (psikedelik),[776] politika, terörizm ve yapay zeka gibi çok çeşitli konulara değiniyor. Harris, din konusunda oldukça sesli bir eleştirmen olmakla birlikte özellikle İslam'a yönelik eleştirileriyle ön plana çıkmıştır.[777] Christopher Hitchens, Daniel Dennett ve Richard Dawkins ile birlikte Yeni Ateist hareketin *"Dört Atlısı"*ndan birisidir.[778]

Sam Harris'in babası, çoğunlukla Batı filmlerinde rol almış olan aktör Berkeley Harris (1933-1984)'dir. Annesi Susan Spivak (d. 1940), Amerikalı bir televizyon yazarı ve yapımcısıdır.[779] Emmy ödüllü komedi dizilerinden olan Soap (1977-1981) ve The Golden Girls (1985-1992)'ün yazarıdır. 1975 ile 1998 yılları arasında Susan Spivak Harris, 13 komedi dizisi yazan en üretken televizyon yazarlarından birisidir. Çift 1965 yılında evlenmiş ve 1969 yılında boşanmıştır. S. Harris bu evlilikten olan tek çocuktur.[780] İki yaşındayken anne ve babasının boşanması üzerine annesi tarafından büyütülmüştür. S. Harris'in babası Kuzey Kaliforniya'lı olup Quakers[781] kökenlidir, annesi ise Yahudi'dir. Annesinin dindar birisi

---

773 Dbpedia, http://dbpedia.org/page/Sam_Harris (16.12.2020); Sam Harris, https://rationalwiki.org/wiki/Sam_Harris (16.12.2020); Sam Harris, https://tr.wikipedia.org/wiki/Sam_Harris_(yazar)#:~:text=Sam%20Harris%20(d.,Albrand%20%C3%96d%C3%BCl%C3%BC'ne%20de%C4%9Fer%20g%C3%B6r%C3%BClm%C3%BC%C5%9Ft%C3%BCr (16.12.2020).

774 Dennett vd., *Dört Atlı,* s. 13; Sam Harris; Bilgin, Ateist Filozof, Yazar, https://tr.public-welfare.com/4188541-sam-harris-scholar-atheist-philosopher-writer (17.12.2020).

775 Sam Harris, https://psychology.wikia.org/wiki/Sam_Harris_(author) (17.12.2020).

776 Psychedelic (Psikedelik): Bu terim ilk kez 1953 yılında psikiyatrist Humprehy Osmond tarafından kullanılmıştır. Psikedelik deneyim, genellikle psikedelik madde tüketildiği zaman ortaya çıkan bilincin geçici olarak değişmesi durumudur, MDMA, LSD ve psilocybn *"sihirli mantarlar"* en çok bilinen psikedelik maddeler arasında yer almaktadır. Geniş Bilgi İçin Bk: Engin Düşün, http://engindusun.com/psikedelik-deneyim-nedir/ (17.12.2020).

777 Harris, *İnancın Sonu,* s. 113-159; Sam Harris, https://rationalwiki.org/wiki/Sam_Harris (17.12.2020); Religion&Ethics Newsweekly, "Sam Harris Extended Interview", 05.01.2007, https://www.pbs.org/wnet/religionandethics/2007/01/05/january-5-2007-sam-harris-extended-interview/3736/ (17.12.2020); Sam Harris, https://tr.qaz.wiki/wiki/Sam_Harris (17.12.2020).

778 Dennett vd., *Dört Atlı,* s. 13.

779 Sam Harris, https://tr.qaz.wiki/wiki/Sam_Harris (17.12.2020); Sam Harris; Bilgin, Ateist Filozof, Yazar, https://tr.public-welfare.com/4188541-sam-harris-scholar-atheist-philosopher-writer (17.12.2020).

780 Sam Harris, https://en.wikipedia.org/wiki/Susan_Harris (17.12.2020).

781 Quakers (Dostların Dini Derneği): Mevcut Hristiyan mezheplerinden ve tarikatlarından memnun olmayanlar tarafından 17. yüzyıl ortalarında İngiltere'nin kuzeybatısında ortaya çıkmış bir mezheptir. Üyeleri *Arkadaşlar* ya da *Religious Society of Friends* olarak adlandırılır. Mezhebin kurucusu George Fox (1624-1691)'dur. Günümüzde Büyük Britanya, Kuzey Amerika ve Afrika olmak üzere birçok bölgede mensubu bulunmaktadır. Geniş Bilgi İçin Bk: Elif Onay, *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Kuveykırlar,* Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2009.

olmaması, S. Harris'in yetiştirilme tarzının tamamen laik olmasına sebep olmuştur. S. Harris, ailesinin seyrek olarak dini tartıştığını, fakat ateist olarak da yetiştirilmediğini belirtmiştir.[782]

Eğitiminin ilk bölümüne ait bilgi bulunmamakla beraber, lisans eğitimine Stanford Üniversitesi'nde Felsefe bölümünde başlamıştır. S. Harris, üniversitenin ilk yılında empotojen-entaktojen MDMA (halk dilinde ecstasy olarak da bilinen uyuşturucu madde) ile ilgili bir deneyim yaşamıştır.[783] O, 19 yaşında aşkın dünyada oynayabileceği rol hakkındaki fikirlerini değiştirmiş,[784] uyuşturucu ile deneyler yaptığını ve bunun ona maneviyat ve psikoloji konusunda verdiği güçlü *"iç görüler"*[785] olduğunu iddia etmiştir. Bu arada deneyimleri, onu uyuşturucu kullanmadan da manevi iç görüler elde edebileceği düşüncesiyle ilgilenmeye yöneltmiştir. S. Harris, Stanford'da iken ruhsal ve felsefi sorularla da ilgilenmeye başlamıştır. Üniversitenin ikinci yılında psikedelik deneyimlerinden sonra okulu bırakarak Hindistan ve Nepal'e gitmiştir. Burada Dilgo Khyentse de dahil olmak üzere Budist ve Hindu dinlerinin rahipleriyle meditasyon çalışmıştır.[786]

S. Harris'in aslında bu tarz psikedelik deneyimler ve meditasyona yönelmesindeki ilk neden arkadaşının bir bisiklet kazasında yaşamını kaybetmesi ve bunun sonucunda yaşadığı travmadır. O zamanlar 13 yaşında olan S. Harris ölümden sonraki yaşamı merak etmeye başlamış ve bununla ilgili araştırmalara koyulmuştur. Okült ve Doğu dinleriyle ilgili kitaplarda cevaplar arayan S. Harris, ardından 1960'ları kendisi için yeniden düzenlemiş, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi psikedelik deneyler yapmış ve Budist, Hint meditasyonlarını araştırmıştır. 11 yıl süren araştırmalarının sonunda ise, insanlara öldükten sonra ürkütücü ya da mistik hiçbir şeyin olmadığı sonucuna varmış ve bunun bir saçmalık olduğunu iddia

---

782 Sam Harris, https://tr.qaz.wiki/wiki/Sam_Harris (17.12.2020); Sam Harris; Bilgin, Ateist Filozof, Yazar, https://tr.public-welfare.com/4188541-sam-harris-scholar-atheist-philosopher-writer (17.12.2020).

783 Andrew Anthony, "Sam Harris, The New Atheist With a Spiritual Side", *The Guardian,* 16.02.2019, https://www.theguardian.com/books/2019/feb/16/sam-harris-interview-new-atheism-four-horsemen-faith-science-religion-rationalism (17.12.2020); David Segal, "Atheist Evangelist", *Washington Post,* 26.10.2006, https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/10/25/AR2006102501998_pf.html (17.12.2020); Sam Harris, https://psychology.wikia.org/wiki/Sam_Harris_(author) (17.12.2020).

784 David Segal, "Atheist Evangelist", *Washington Post,* 26.10.2006, https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/10/25/AR2006102501998_pf.html (17.12.2020).

785 İçgörü: Bireyin kendi düşünce, duygu ve davranışlarının farkındalığının olması halidir. Geniş Bilgi İçin Bk: https://www.hasimbelten.com/icgoru-nedir/#:~:text=i%C3%A7g%C3%B6r%C3%BC%20bireyin%20kendi%20d%C3%BC%C5%9F%C3%BCnce%20duygu,bir%20i%C3%A7g%C3%B6r%C3%BCye%20sahip%20olmas%C4%B1%20gerekir (17.12.2020).

786 Andrew Anthony, "Sam Harris, The New Atheist With a Spiritual Side", *The Guardian,* 16.02.2019, https://www.theguardian.com/books/2019/feb/16/sam-harris-interview-new-atheism-four-horsemen-faith-science-religion-rationalism (17.12.2020); David Segal, "Atheist Evangelist", *Washington Post,* 26.10.2006, https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/10/25/AR2006102501998_pf.html (17.12.2020); Sam Harris, https://psychology.wikia.org/wiki/Sam_Harris_(author) (17.12.2020).

etmiştir.[787] Budist çalışmalarını da *"neden Budizm'i öldürmemiz"* gerektiği üzerine bir makale yazarak bitirmiştir.[788]

S. Harris, tüm bu arayışlardan sonra, 1997 yılında tekrar evine dönmüştür ve 2000 yılında *"Felsefe"* alanında Stanford Üniversitesi'nde lisans derecesini tamamlamıştır. S. Harris, 11 yıllık okulu bırakma döneminde din üzerine yüzlerce kitap okuduğunu belirtmiş ve bunların çoğunu da *İnancın Sonu* isimli kitabının kaynakça kısmında yayınlamıştır. *"İnancın Sonu (The End of Faith)"* isimli kitabını 11 Eylül saldırılarından hemen sonra yazmaya başlamıştır. Organize dinlerin eleştirisinin yer aldığı bu kitabını 2004 yılında bitirmiştir. S. Harris, kitabının konusunu bulduğunda hayal kırıklığına uğramış bir yazar ve başarısız bir romancıdır. 11 Eylül terörist saldırıları onu bir gecede kurgusal olmayan bir yazara dönüştürmüştür. Kendisi *İnancın Sonu*'nun bu olaylara doğrudan bir tepkinin sonucu olduğunu belirtmiştir. Ve kitabı tam olarak 12 -13 Eylül tarihlerinde yazmaya başladığını, hatta 11 Eylül'de ne olduğu netleştiği an, o kitabı yazması gerektiğinin açık olduğunu ifade etmiştir. *İnancın Sonu,* 33 hafta boyunca The New York Times'ın en çok satanlar listesinde yer almış ve 2005 yılında PEN/Martha Albrand İlk Kurgu Dışı Ödül'ünü kazanmıştır. Hatta kitap 270 binden fazla kopya satarak S. Harris'i ateistlerin gözünde çok yüksek bir yere getirmiştir. S. Harris, 2004 yılında Amerikalı yazar Annaka Gorton ile evlenmiştir. Annaka Gorton Harris'in çalışmaları nörobilim, meditasyon, zihin felsefesi ve bilinç konularını içeriyor. Bu evlilikten iki de kız çocukları olmuştur.[789]

Şöyle ki S. Harris kariyerine metaforik olarak söylenirse *"piyangoyu kazanarak"* başlamıştır. Ne İslam ne de İslami terörizm onun uzmanlık alanı olmadığı halde, İslam'a karşı vasat bir eleştiri yazmış ve tam olarak doğru zamanda da yayınlamıştır. S. Harris, 11 Eylül'ün hemen ardından yazılan ve R. Dawkins, D. Dennett, C. Hitchens ve diğerlerinin bir dizi din karşıtı en çok satanlara yol açan *"İnancın Sonu"* eseri ile popülaritesinin artmasına yardım ettiği bir hareket olan Yeni Ateistler arasında en hırçın ve kavgacı olanıdır.[790] Bu hırçınlığını, 11 Eylül saldırılarından üç yıl sonra ve ABD'nin Irak'ı işgalinden bir yıl sonra, çok sayıda

---

[787] David Samuels, "Q&A: Sam Harris", *Tablet,* 29.05.2012, https://www.tabletmag.com/sections/belief/articles/qa-sam-harris (17.12.2020).

[788] Jules Evans, "The Moral Landscape By Sam Harris -Review-", *The Guardian,* 15.04.2012, https://www.theguardian.com/books/2012/apr/15/moral-landscape-sam-harris-review (20.12.2020).

[789] Andrew Anthony, "Sam Harris, The New Atheist With a Spiritual Side", *The Guardian,* 16.02.2019, https://www.theguardian.com/books/2019/feb/16/sam-harris-interview-new-atheism-four-horsemen-faith-science-religion-rationalism (17.12.2020); David Segal, "Atheist Evangelist", *Washington Post*, 26.10.2006, https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/10/25/AR2006102501998_pf.html (17.12.2020); Sam Harris, https://psychology.wikia.org/wiki/Sam_Harris_(author) (17.12.2020).

[790] Jules Evans, "The Moral Landscape By Sam Harris -Review-", *The Guardian,* 15.04.2012, https://www.theguardian.com/books/2012/apr/15/moral-landscape-sam-harris-review (20.12.2020).

kamuya açık tartışmalara katılarak göstermiştir.[791] Mesela; 2007 yılında muhafazakâr yorumcu Andrew Sullivan (d. 1963) ile Beliefnet İnternet forumunda uzun bir tartışmaya girmiştir. Yine aynı yıl Newsweek dergisi için Evanjelik papaz Rick Warren (d. 1954) ile tartışmış ve ayrıca Haham David Wolpe (d. 1958) ile de tartışmıştır. 2010 yılında da Michael Shermer'ın programına katılmış, Deepak Chopra (d. 1946) ve Jean Houston (d. 1937) ile ABC News Nightline'ın ev sahipliğinde Tanrı'nın geleceği üzerine tartışmıştır. Harris, 2011 yılı Nisan ayında Hristiyan filozof William Lane Craig (d. 1949) ile tartışmış ve aynı yılın Haziran, Temmuz aylarında Jordan Peterson (d. 1962) ile din üzerine bir dizi tartışma yapmıştır. Reza Aslan (d. 1972) da dâhil olmak üzere Tanrı ve din konularında pek çok tartışmaya katılmıştır.[792] S. Harris bunların dışında The Washington Times, Newsweek gibi yayın organlarında, din ve savaş konularının yer aldığı birçok makaleler yayınlamıştır.[793]

Kısaca, S. Harris'in de içinde olduğu Yeni Ateistlerin olağanüstü çağdaş popülaritesi, yeni yüzyılın şafağında meydana gelen başka bir şeyle de yani 11 Eylül 2001'deki terörist saldırılarla da ilgilidir.[794] Çünkü kitapları 11 Eylül'den kısa bir süre sonra yayınlanmış ve İslami radikalizm onların ana meşguliyetlerinden birisi olmuştur.[795] Nitekim S. Harris de hayatının son yirmi yılının büyük bir kısmında, organize din ve özellikle de İslam'ın popüler ve tartışmalı bir eleştirmeni olmuştur.[796] Hiçbir veri ve gerçek kendisinin inatçı Müslüman karşıtı ateizminden ödün vermediğini göstermektedir.[797] Öyle ki yıllardır bütün Müslümanları tek bir kutuda toplayan ifadelerinde tek bir eksilme dâhi olmamıştır.[798]

---

791 Phil Torres, "Sam Harris and Donald Trump: They're Completely Different… Yet Very Much Alike", *Salon,* 16.08.2020, https://www.salon.com/2020/08/16/sam-harris-and-donald-trump-theyre-completely-different--yet-very-much-alike/ (20.12.2020).

792 Sam Harris, https://tr.qaz.wiki/wiki/Sam_Harris (18.12.2020); Sam Harris, https://en.wikipedia.org/wiki/Sam_Harris (18.12.2020);Why Evolution İs True, "Sam Harris Versus Reza Aslan", 29.10.2017, https://whyevolutionistrue.com/2017/10/29/sam-harris-versus-reza-aslan/ (18.12.2020).

793 Phil Torres, "Sam Harris and Donald Trump: They're Completely Different… Yet Very Much Alike", *Salon,* 16.08.2020, https://www.salon.com/2020/08/16/sam-harris-and-donald-trump-theyre-completely-different--yet-very-much-alike/ (20.12.2020).

794 Jeff Sparrow, "We Can Save Atheism From The New Atheists Like Richard Dawkins and Sam Harris", *The Guardian,* 29.11.2015, https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/nov/30/we-can-save-atheism-from-the-new-atheists (18.12.2020).

795 Sophie Elmhirst, "Is Richard Dawkins Destroying His Reputation?", *The Guardian,* 09.06.2015, https://www.theguardian.com/science/2015/jun/09/is-richard-dawkins-destroying-his-reputation (18.12.2020).

796 Erich Johnson, "Sam Harris Talks Islam, Politics, Twitter and Trump With Kara Swisher", *Recode,* 08.05.2019, https://www.vox.com/recode/2019/5/8/18536100/sam-harris-making-sense-recode-decode-kara-swisher-podcast-interview-islam-sri-lanka-new-zealand (24.12.2020).

797 Theodore Sayeed, "Sam Harris, Uncovered", *Mondoweiss,* 25.06.2012, https://mondoweiss.net/2012/06/sam-harris-uncovered/ (24.12.2020).

798 Jerome Taylor, "New Atheists Richard Dawkins, Christopher Hitchens and Sam Harris Face Islamophobia Backlash", *Independent,* 13.04.2013, https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/atheists-richard-dawkins-christopher-hitchens-and-sam-harris-face-islamophobia-backlash-8570580.html (25.12.2020).

The Washington Times'da yayınlanan *"Dini Bir Savaşın İçine Saplanmak"* isimli makalesinde şu nefret dolu iddialarda bulunmuştur:

> "Terörizm ile savaşmadığımızı kabul etmenin zamanı geldi. Biz İslam ile savaş halindeyiz. Bu, bütün Müslümanlarla savaştığımız anlamına gelmez, ancak Kur'an'da tüm Müslümanlara emredilen yaşam vizyonu ile kesinlikle savaş halindeyiz. Müslüman köktenciliğinin bizim için bir tehdit olmasının tek sebebi, İslam'ın temellerinin bizim için bir tehdit olmasıdır. Her Amerikalı Kur'an'ı okumalı ve sayfalarında gayrimüslimlerin karalandığı acımasızlığı keşfetmelidir. İslam'ın 'aşırılık yanlıları tarafından ele geçirilen barışçıl bir din'[799] olduğu fikri tehlikeli bir fantezidir ve şu anda Müslümanları şımartmak için özellikle tehlikeli bir fantezidir."[800]

S. Harris, İslam'la savaşın kaçınılmaz ve gerekli olduğunu savunmuş hatta bu savaşlardan geri adım atılmaması gerektiğini söyleyerek ABD'nin bu konudaki siyasetini desteklemiştir.[801] Irak Savaşı'nı, Uygar Batı tarafından *"İslami barbarlığı"* yenmek için girişilen asil ve özverili bir haçlı seferi olarak nitelendirmiştir.[802] Ayrıca Müslümanların ırksal profilinin çıkarılmasının ve teröristlere yönelik işkencenin, teröre karşı savaşımız dediği şeyde ahlâki olabileceğini öne sürmüştür.[803] En uç noktada, Müslümanların nükleer caydırıcılık için sorun oluşturduklarını belirterek onların ölümden korkmadığını ve karşılıklı yıkıma karşı bağışıklıklarının olduğunu düşünmektedir. Bu sebeple S. Harris'e göre, eğer İslamcı bir hükümet nükleer silahlar edinmişse, o zaman kendilerine ait nükleer bir *"ilk saldırının"* ellerindeki tek eylem yolu olduğudur.[804] Gerçekten de bilimsel ırkçılığın yeni markasının en

---

[799] Nathan Lean, "Dawkins, Harris, Hitchens: New Atheists Flirt With Islamophobia", *Salon,* 30.03.2013, https://www.salon.com/2013/03/30/dawkins_harris_hitchens_new_atheists_flirt_with_islamophobia/ (23.12.2020).

[800] Phil Torres, "Sam Harris and Donald Trump: They're Completely Different… Yet Very Much Alike", *Salon,* 16.08.2020, https://www.salon.com/2020/08/16/sam-harris-and-donald-trump-theyre-completely-different--yet-very-much-alike/ (20.12.2020); Sam Harris, "Mired in a Religious War", *The Washington Times,* 01.12.2004, https://www.washingtontimes.com/news/2004/dec/1/20041201-090801-2582r/ (20.12.2020); Sam Harris, "Bombing Our IIlusions", *Huffpost,* 10.10.2005, https://www.huffpost.com/entry/bombing-our-illusions_b_8615 (23.12.2020); Sam Harris, *İnancın Sonu,* s. 32-38.

[801] Andrew Brown, "Sam Harris, Torture, Quotation", *The Guardian,* 08.08.2009, https://www.theguardian.com/commentisfree/andrewbrown/2009/aug/08/religion-atheism (25.12.2020).

[802] Luke Savage, "New Atheism, Old Empire", Jacobin, 12.02.2014, https://jacobinmag.com/2014/12/new-atheism-old-empire (21.12.2020).

[803] Harris, *İnancın Sonu,* s. 214.

[804] Russell Foster, "Why The Arguments Of The 'New Atheists' Are Often Just As Violent As Religion?", *King's College London,* 26.07.2019, https://www.kcl.ac.uk/new-atheists (21.12.2020).

açıklayıcı gösterisinin popüler yazar[805] ve provakatör[806] Sam Harris'ten geldiği söylenmelidir.[807]

İşgali ve vatanlarının devam eden etnik temizliğini barışçıl bir şekilde protesto etmek için hayatlarını kaybeden sayısız Müslümanı işin içine dâhil etmeyen S. Harris, Müslümanları şiddet içeren kötülüğün sağlam bir monoliti olarak göstererek, seleflerinin de yaptığı aynı ırkçılığın ince bir versiyonunu yapmaktadır. Müslümanların işkence, cinayet ve kendisinin savunduğu üzere toptan nükleer soykırım öznesi olmaya meşru itirazları olabileceğini bir tarafa bırakan S. Harris, Müslümanların ABD ve İngiliz dış politikasına duyduğu öfkenin temelinde öncelikle teolojik kaygıların olduğunu savunmaktadır. Daha derin bir miyopi ve daha cesur bir cehalet ifadesi üretmesi zor olacaktır. Bununla beraber, bir bilim insanı olarak S. Harris'in tehlikeli ve haddi aşan sözleri bir yana, Müslümanların doğuştan sahtekâr, şiddet yanlısı ve aşağılık olduklarını gözlemlediğini iddia etmesi, bir halk olarak onlara karşı yapılacak şiddetin yayılmasına kendi bilimsel onayını verdiğini göstermektedir.[808] İslamofobi olarak bilinen bu eğilim, Müslümanlardan, sırf Müslüman oldukları için korkulmasına, onlardan nefret edilmesine ve hatta tiksinilmesine sebep olan anlamları taşımaktadır. Öyle ki bu korku ve nefretin kökeninde; nefret edilen din ya da kültür hakkında derin bir bilgi sahibi olunması değil, tersine derin bir bilgisizlik yatmaktadır. Hiçbir şey bu durumu, dünyanın en popüler ateisti olan Richard Dawkins'in şu sözleri kadar iyi açıklayamamaktadır: *"İslam'ı eleştirmek için Kur'an'ı okumama gerek yok."*[809]

Günümüzde İslamofobiyi besleyen çevreler zamanla değişmiş ve İslamofobi seküler amaçlar için kullanılmaya başlanmıştır. Bu anlamda ateist düşünürlerin İslamofobiyi yaymada

---

[805] Murtaza Hussain, "Scientific Racism, Militarism And The New Atheists", *Aljazeera,* 02.04.2013, https://www.aljazeera.com/opinions/2013/4/2/scientific-racism-militarism-and-the-new-atheists (21.12.2020).

[806] Nick Simmons, "Sam Harris is not Religious, But He's Spiritual –And He's Putting His Faith in the Power of Conversation", *Huffpost,* 10.05.2015, https://www.huffpost.com/entry/sam-harris-is-not-religio_b_8239682 (21.12.2020).

[807] Murtaza Hussain, "Scientific Racism, Militarism And The New Atheists", *Aljazeera,* 02.04.2013, https://www.aljazeera.com/opinions/2013/4/2/scientific-racism-militarism-and-the-new-atheists (21.12.2020).

[808] Murtaza Hussain, "Scientific Racism, Militarism And The New Atheists", *Aljazeera,* 02.04.2013, https://www.aljazeera.com/opinions/2013/4/2/scientific-racism-militarism-and-the-new-atheists (21.12.2020).

[809] Emre Dorman, "İslamofobi", *Hürriyet,* 17.06.2017, https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/emre-dorman/islamofobi-40492690 (21.12.2020); Jerome Taylor, "New Atheists Richard Dawkins, Christopher Hitchens and Sam Harris Face Islamophobia Backlash", *Independent,* 13.04.2013, https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/atheists-richard-dawkins-christopher-hitchens-and-sam-harris-face-islamophobia-backlash-8570580.html (25.10.2021).

öncü rol üstlendiği iddia edilebilir.[810] Mesela, S. Harris'in *İnancın Sonu* isimli kitabı bu düşünceye örnek olarak gösterilebilir. S. Harris bu kitabının hemen girişinde hayali bir intihar bombacısından bahsetmektedir. Genç olduğunu belirttiği terörist hakkında detaylı bilgi vermeyen S. Harris, onun otobüsün içinde bulunan yirmi kişiyi havaya uçuracağını anlatır.[811] Sonra da şu soruları sorar:

> "Elimizdeki veriler bunlar. Genç adamla ilgili emin olduklarımız bunlardan ibaret. Davranışlarına bakarak onun hakkında başka çıkarımlarda bulunabilir miyiz? Mesela okulunda popüler biri miydi? Fakir miydi yoksa zengin mi? Zekâsı düşük müydü yoksa yüksek mi? Davranışlarına bakarak bunları çıkarmamız mümkün değil. Acaba üniversiteye gitmiş miydi? Makine mühendisi olarak parlak bir geleceği vardı belki. Davranışları bu tarz yüzlerce soru hakkında hiçbir ipucu barındırmıyor. Peki, nasıl oluyor da tek bir sorunun cevabı bu denli bariz, hatta hayatınız üzerine iddiaya girebileceğiniz kadar bariz olabiliyor? Genç adamın hangi dinden olduğunu tahmin etmek neden bu kadar basit?"[812]

Şurası kesindir ki S. Harris'in tüm dolambaçlı anlatımına ve zekice kurgusuna rağmen bu tür bir çıkarım, son derece yüzeyseldir. Dünyadaki terör saldırılarının hepsinden Müslümanları sorumlu tutmak doğru değildir. Radikal örgütler tarafından gerçekleştirilen terör saldırıları siyasi hedefler uğruna köpürtülmekte ve bütün Müslümanları zan altında bırakacak şekilde toplumda bir güvenlik endişesi yani kaos yaratılmaktadır. Oysaki bir Amerikalının köktendinci bir terörist tarafından öldürülme ihtimali, küçük bir çocuk tarafından yanlışlıkla silahla öldürülme ihtimalinden çok daha düşüktür. Yine de medyanın ve siyasetçilerin yönlendirmesiyle İslam, terörün tek ilham kaynağıymış gibi sunulmaktadır.[813] Mesela Michigan Üniversitesi Öğretim görevlisi Prof. Juan Cole'e göre Amerika'da sağcı gruplar, İslamofobi'yi (İslam korkusunu) yaymak için ciddi bir çaba göstermektedirler. Cole, özellikle Orta ve Batı eyaletlerindeki küçük kasabalarda tüm Müslümanların potansiyel katiller olduğu yalanına inandıklarını ve İslam karşıtı söylemlerin yayılmasına çaba gösteren topluluklara da yılda 40 milyon dolar aktarıldığını ifade etmiştir.[814]

---

810 Emre Dorman, "Felsefi Bir Araç Olarak İslamofobya", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 5, S. 2 (Aralık 2018): s. 320-323.
811 Dorman, "Felsefi Bir Araç Olarak İslamofobya", s. 322; Harris, *İnancın Sonu,* s. 13-18.
812 Harris, *İnancın Sonu,* s. 13-14.
813 Dorman, "Felsefi Bir Araç Olarak İslamofobya", s. 322.
814 Necmi Karslı, "İslamofobi'nin Psikolojik Olarak İncelenmesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* C. 13, S. 3 (Haziran 2013): s. 75-100.

O halde, İslamofobi için, Batı dünyasının kendi İslam algılamasının da bir sonucudur denilebilir. Bu yanlış İslam algısı, Müslümanların maddi ve manevi varlıklarını tehdit eden saldırılara sebep olmuş, aynı zamanda bu saldırıların sonucunda Müslüman toplumda tedirginlik, korku ve stres gibi bir takım psikolojik rahatsızlıklar ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, FBI istatistiklerine göre 11 Eylül saldırılarının sonrasında, Müslümanlara yapılan telefonla tehdit etme, düşmanlık ve cinayetlere kadar varan nefret suçlarında çok yoğun bir artış tespit edilmiştir. Bu olaylardan birisi de 16 Eylül 2001 tarihinde Arizona kentinde Hindistan kökenli Babir Sing Sodhi'nin bir adam tarafından silahla vurularak öldürülmesidir. Cinayeti gerçekleştiren şahıs tutuklanırken *"Amerika için her şeyi yaparım"* şeklinde bağırmıştır. Fakat öldürülen Babir Sing Sodhi'nin başındaki örtü, onun inancının gereği olarak vardı. Bu sebeple müslümana benzediği için bir nefret suçuna kurban gitmiştir.[815] Ayıbın önemli bir kısmı Batı dünyasınadır. Batı'nın kendisini bir türlü kurtaramadığı ırkçılığına, bencilliğine, materyalizmine, emperyalizmine, sömürgeciliğine ve tüketim hastalığınadır.[816]

Amerikalı gazeteci ve yazar Glenn Greenwald (d. 1967), *The Guardian'*da ki *"Sam Harris, Yeni Ateistler ve Müslüman Karşıtı Düşmanlık"* başlıklı yazısında, Batı dünyasının özellikle Müslümanlara karşı yıllardır sürdürdüğü şiddet, saldırganlık ve insan hakları ihlali ile uğraştığını hatta sürekli bir şeytanlaştırma kampanyasıyla bu tarz olayları meşrulaştırdıklarını belirtmiştir. G. Greenwald, Yeni Ateizm'in sesli bir eleştirmeni olan S. Harris gibi yazarları son yıllarda Amerikan dış politikalarını meşrulaştırmak için özellikle İslam karşıtı rasyonel inançsızlık akımlarını kullanmakla suçlamaktadır. Yine din eleştirisinin İslam'a karşı gereksiz bir odaklanma haline getirildiği iddialarına dair G. Greenwald; *"ben Yeni Ateistlere yönelik bu itirazları tamamen haklı buluyorum"* diye belirtmektedir.[817]

S. Harris, genel bir din eleştirisinin parçası olarak İslam'a yönelik eleştirilerini dile getirirken çok daha fazlasını yapmaktadır. Bazı S. Harris savunucularının üzerinde durduğu faraziyelerinin tersine, birinin bir bilim insanı, bir entelektüel ve ateizmin bir temsilcisi olması, onların dünya görüşlerinde bir itici güç olarak kullandıkları *"mantıksız bağnazlığı"* hiçbir şekilde engellemez. Elbette bağnaz ve ırkçı olmadan İslam'ı meşru bir biçimde

---

815 Karslı, "İslamofobi'nin Psikolojik Olarak İncelenmesi", s. 95, 98.

816 Mehmet S. Aydın, *Niçin?,* 1. Baskı, Zaman Kitap, İstanbul 2002, s. 74.

817 Glenn Greenwald, "Sam Harris, The New Atheists And Anti-Muslim Animus", *The Guardian*, 03.04.2013, https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/apr/03/sam-harris-muslim-animus (26.12.2020); Jerome Taylor, "New Atheists Richard Dawkins, Christopher Hitchens and Sam Harris Face Islamophobia Backlash", *Independent*, 13.04.2013, https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/atheists-richard-dawkins-christopher-hitchens-and-sam-harris-face-islamophobia-backlash-8570580.html (26.12.2020).

eleştirebilir. Buna kimse itiraz etmemektedir. Ve tabii ki dinleri adına kötü şeyler yapan bazı Müslüman bireyler de vardır, tıpkı tüm dinlerde din adına korkunç ve şiddetli şeyler yapan aşırılık yanlılarının olduğu gibi. Bazı Müslümanların dinleri adına zulüm işledikleri her dinden bazılarının yaptığı gibi tartışmaya değmeyecek kadar açıktır, ancak S. Harris'in eleştirileriyle de hiçbir ilgisi yoktur. Ateist bilim insanı John L. Perkins (d. 1945)'in S. Harris'in 2004'teki din karşıtı kitabı hakkında yazdığı gibi: *"Harris, İslam hakkında özellikle serttir."*[818]

S. Harris, *İnancın Sonu* isimli eserinde, özel durumlarda işkence yapılmasını haklı göstermeye çalıştığı, hoşgörüsüzlüğü ve nefret suçlamaları dolayısıyla mahkûm edilmiştir. Rakipleri, S. Harris'in ahlâki değerler biliminin sorunlarını basitleştirilmiş bir şekilde sunma ve açıklama arzusundan da memnun kalmamıştır.[819] Ayrıca o dönemde *"İslamofobi"*nin öncülerinden olması[820] tepkilere yol açmıştır. Bu sebeple, kitabının yayınlanmasının ardından aldığı çok sayıda eleştiriden sonra düşüncelerini aktarmak ve ideolojisini savunmak için[821] *"Hristiyan Bir Ulusa Mektup (Letter to a Christian Nation)"* (2006) isimli kitabını yayınlamıştır.[822] Bu kitabı aracılığıyla, saldırısını yalnızca genel olarak dine değil, özellikle akla, bilime ve ahlâka karşı en büyük tehdit olarak gördüğü Hristiyanlığa yöneltir.[823] O, amacının Hristiyanlığın entelektüel ve ahlâki iddialarını kesin bir şekilde yıkmak olduğunu belirtmiştir. İngiliz eleştirmen Stephanie Merritt (d. 1974) *The Guardian*'da *"Better God-Fearing Than Sneering"* başlığıyla yayınlanan yazısında S. Harris'in kitabıyla ilgili şu ifadelerde bulunmuştur: *"Yeni kitabının fikirlerini değiştirmek istediği inananlara hitap ettiği göz önüne alındığında, yaklaşımını değiştireceğini düşünebilirsiniz, ancak hayır…"*[824] Kitabında, köktendinci Hristiyanlığın özünü oluşturan inançların reddini sunmakla birlikte,

---

818 Glenn Greenwald, "Sam Harris, The New Atheists And Anti-Muslim Animus", *The Guardian,* 03.04.2013, https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/apr/03/sam-harris-muslim-animus (26.12.2020).

819 Public-Welfare.com, https://tr.public-welfare.com/4188541-sam-harris-scholar-atheist-philosopher-writer (28.12.2020).

820 Nathan Lean, "Dawkins, Harris, Hitchens: New Atheists Flirt With Islamophobia", *Salon,* 30.03.2013, https://www.salon.com/2013/03/30/dawkins_harris_hitchens_new_atheists_flirt_with_islamophobia/ (28.12.2020).

821 Public-Welfare.com, https://tr.public-welfare.com/4188541-sam-harris-scholar-atheist-philosopher-writer (28.12.2020).

822 Hristiyan Bir Ulusa Mektup, https://stringfixer.com/tr/Letter_to_a_Christian_Nation (18.12.2020); SamHarris.org, 2006, https://samharris.org/books/letter-to-a-christian-nation/ (28.12.2020).

823 Jonah Haddad, "A Review Of Sam Harris; 'Letter To A Christian Nation' By Jonah Haddad", *Denver Seminary,* 01.06.2007, https://denverseminary.edu/article/letter-to-a-christian-nation/ (28.12.2020).

824 Stephanie Merritt, "Better God-Fearing Than Sneering", *The Guardian,* 06.05.2007, https://www.theguardian.com/books/2007/may/06/society (28.12.2020).

akıllı tasarım ve kök hücre araştırmalarından din ve şiddet arasındaki bağlantılara kadar değişen güncel konuları ele almaktadır.[825]

2009 yılında Kaliforniya Üniversitesi'nden Bilişsel Nörobilim alanında doktora derecesini vermiştir. Danışmanı Mark S. Cohen (d. 1956)'in rehberliğinde *"Ahlakın Coğrafyası: Bilim İnsani Değerleri Nasıl Belirleyebilir?"* isimli tezini yazmıştır.[826] 2010 yılında bu tezini kitaplaştırmıştır. S. Harris, bu kitabında bilimi ahlâka uygulamaya çalışıyor.[827] Ahlâkla ilgili gerçeği tamamen bilimsel terimlerle keşfettiğinde ısrar etmekte ve bilimin insani değerleri belirleyebileceğini iddia etmektedir.[828] Öyleyse, II. Dünya Savaşı'nda 6 milyon suçsuz insanın fırınlandığı cehennemler de (holokost) bilimin ürünü iken,[829] bilimin ahlâki değerleri belirleyeceğini nasıl iddia edebiliriz?[830] Bilimin yegâne rehber olması durumunda Nazilerin nükleer silah projesinde çalışan büyük fizikçi Werner Heisenberg (1901-1976)'i hangi temelde eleştirebiliriz? Bilim tek rehber olduğunda Hitler Almanyası'nda Doktor Josef Mengele (1911-1979) tarafından yürütülen ve yaklaşık 900 çocuğun ölümü veya ciddi sakatlığıyla sonuçlanan deneyler nasıl kınanacaktır? Bu eylemleri bilimin hangi teorisi, hangi dalı yasaklamaktadır? Doktor Mengele'ye kızmamıza sebep olan ahlâki öğretilerin bilimsel metotla elde edilmediği çok açıktır. Mesela Nazilerin II. Dünya Savaşı'ndaki ırkçı politikalarının neden olduğu maddi zararlar, Doğa bilimleri tarafından incelenebilse de bu olayları *"iyi"* veya *"kötü"* olarak tanımlayamaz. Neyin iyi veya neyin kötü olduğu tartışması, asıl felsefenin ve teolojinin konusudur.[831] Alman sosyolog Max Weber (1864-1920), *"Meslek Olarak Bilim"* isimli çalışmasında doğa bilimlerinin bu konudaki sınırlarını şu şekilde ifade etmiştir:

---

[825] SamHarris.org, 2006, https://samharris.org/books/letter-to-a-christian-nation/ (28.12.2020).

[826] Sam Harris, https://psychology.wikia.org/wiki/Sam_Harris_(author) (18.12.2020); Russell Blackford, "Book Review: Sam Harris' The Moral Landscape", *Journal of Evolution and Technology,* C. 21, S. 2 (Aralık 2010): s. 53-62.

[827] Harris, *Ahlakın Coğrafyası,* s. 9.

[828] Harris, *Ahlakın Coğrafyası,* s. 7-18; Samuel Buntz, "Why Religious People Should Treat Atheist Podcaster Sam Harris As A Valuable Adversary", *The Federalist,* 26.07.2018, https://thefederalist.com/2018/07/26/religious-people-treat-atheist-podcaster-sam-harris-valuable-adversary/ (28.12.2020).

[829] Ömer Faruk Yıldız, Dmitri Chirciu, "İnsanlık Tarihinin Kara Lekesi: II. Dünya Savaşı", *Anadolu Ajansı,* 08.05.2018, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/insanlik-tarihinin-kara-lekesi-ikinci-dunya-savasi-/1138483# (28.12.2020); William Lane Craig, "Navigating Sam Harris' The Moral Landscape", *Reasonable Faith,* https://www.reasonablefaith.org/writings/popular-writings/existence-nature-of-god/navigating-sam-harris-the-moral-landscape/ (28.12.2020).

[830] Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 76.

[831] Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 76; William Lane Craig, "Navigating Sam Harris' The Moral Landscape", *Reasonable Faith,* https://www.reasonablefaith.org/writings/popular-writings/existence-nature-of-god/navigating-sam-harris-the-moral-landscape/ (29.12.2020).

> "Hayat yaşanmaya değer midir ya da ne zaman yaşanmaya değerdir, tıp bu soruyu sormaz. Doğa bilimleri bize, hayata teknik bakımdan egemen olmak için ne yapılması gerektiği sorusunun yanıtını verir. Hayat üstünde teknik egemenlik kurmamız gerekip gerekmediği ve bunun anlamlı olup olmayacağı sorusunu bir yana iter ya da bu konuda bazı kabuller yaparak ilerler."[832]

Günün sonunda S. Harris, gerçekten ahlâki değerlerden bahsetmiyordur. O yalnızca bu dünyada duygusal yaşamın gelişmesine yardımcı olan şeylerden bahsetmektedir. Bu açıdan bakıldığında, bilimin bize insanoğlunun gelişmesine neyin katkıda bulunduğuna dair çok şey söyleyebileceği iddiası pek tartışmalı değildir. Öyle ki mısırın, sivrisineklerin ya da bakterilerin büyümesine neyin yardımcı olduğunu bize söyleyebildiği gibi. Onun sözde *"Ahlâkın Coğrafyası",* insanın gelişmesinin en yüksek ve en düşük seviyelerini resmettiği, gerçekte *ahlâki bir manzara* değildir.[833] Sonuç olarak en gürültülü Yeni Ateistlerden birisi olan Harris, ev yapımı bir efsane üzerine ahlâkı kurmuş, sonra da ona bilimsel demektedir:[834]

> "İnsanın esenliği, tümüyle dünyadaki olaylara ve insan beyninin durumuna bağlıdır. Dolayısıyla, bu konu hakkında bilmemiz gereken bilimsel doğruların var olduğunu söylemek zorundayız. Bu doğruların daha ayrıntılı bir şekilde anlaşılması, bizi toplumdaki farklı yaşam biçimleri arasında kesin bir ayrım yapmaya, bunları daha iyi ya da kötü, doğruya daha yakın ya da uzak veya daha az ya da çok ahlâki olarak değerlendirmeye zorlayacaktır. Bu tür kavrayışlar insan hayatının kalitesini artırmaya yardımcı olabilir."[835]

S. Harris, insanların esenliğini temin edecek verilerin bilim sayesinde elde edilebileceğini ve dolayısıyla bilimin bir şeyin ahlâki olup olmadığı konusunda fikir verebileceğini öne sürmektedir.[836] Amerikalı felsefeci William Lane Craig, S. Harris'in hatalı bir biçimde, insanın *"esenliği"* ile *"ahlâki olan"*ı eşitlemekte olduğunu fakat insanın esenliğine olan fiillerin neden ahlâki olması gerektiği fikrini temellendiremediğini ifade etmektedir. Aynı zamanda S. Harris, insanın esenliğinin neden önemli olduğunu

---

[832] Max Weber, *Meslek Olarak Bilim,* s. 140, pdfcoffee.com_max-weber-meslek-olarak-bilim-pdf-free.pdf/ (29.12.2020).
[833] William Lane Craig, "Navigating Sam Harris' The Moral Landscape", *Reasonable Faith,* https://www.reasonablefaith.org/writings/popular-writings/existence-nature-of-god/navigating-sam-harris-the-moral-landscape/ (29.12.2020).
[834] Andrew Brown, "The Mythical Sam Harris", *The Guardian,* 12.04.2011, https://www.theguardian.com/commentisfree/andrewbrown/2011/apr/12/atheism-myth-sam-harris (29.12.2020).
[835] Harris, *Ahlakın Coğrafyası,* s. 9.
[836] Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 82-83.

sorgulamadığı gibi insanın esenliğinin diğer varlıkların esenliğinden önemli olduğu düşüncesini eleştirel bir analizden geçirmemektedir. Dahası o, bu anlayışının bilimle de temellendirilemediğini göz ardı etmektedir.[837]

Ahlâki kuralları bilimsel verilerden toplamaya çalışan S. Harris, yine kendisi gibi ateist olan R. Dawkins'in şu sözlerini gözden kaçırmaktadır. Hatırlanacağı üzere R. Dawkins, insanın kendisini üstün varlık olarak görmesinin sebebinin tek Tanrılı dinlerden kaynaklandığını belirtmektedir. Bu dini inanç reddedildiğinde yani insanın doğada özel bir yerinin olmadığı ve hayvanla eşit olduğunda, S. Harris'in bilime dayandırdığı ahlâki sistem çökecektir. Zira bu durumda S. Harris, ahlâkilik tartışmalarına insanların esenliği kadar yemekte yediğimiz tavukların, salataya doğranan havucun, bilimsel deneylerde kullanılan farelerin vb. hayvanların esenliğini de dâhil etmelidir. S. Harris bir taraftan dinleri insan icadı olarak görürken bir taraftan da Semavi dinlerin insanın özel bir yeri olduğu görüşünü sorgulamadan kabul etmekte ve böylece kendisiyle çelişen tutarsız bir pozisyonu benimsemektedir.[838] Şurası kesin ki S. Harris yazdığı konuların tamamı üzerinde faal olarak çalışan bir bilim insanı olmamasına rağmen, dine karşı fikirlerinde bilimsel açıklamalar yapmaya çalışmıştır. Hatta inanan insanların bilim hakkında son derece cahil oldukları ima edilmeye çalışılıyor ki bu son derece yanlış bir yaklaşımdır. S. Harris din karşıtı görüşlerini modern hayatın tüm alanlarına yaymaktadır.[839]

S. Harris, *Ahlâkın Coğrafyası* isimli kitabının yayınlanmasından birkaç ay sonra, *The Huffington Post'*ta eleştirmenlerine yönelik bir yazı yazmıştır. 31 Ağustos 2013'te kitabının olumsuz eleştirilerine cevap olarak S. Harris, herkesin kitabın *"ana argümanını"* çürüten 1000 kelimeden daha az bir makale yazması için halka açık bir meydan okuma yayınlamıştır. Eğer makalenin yazarı, S. Harris'in fikrini değiştirmeyi başarırsa para ödülü vereceğini de açıklamıştır. Son verilen tarihe kadar 424 makale gelmiştir. Gönderilen makaleler Russell Blackford (d. 1954) tarafından incelenmiş ve 11 Mart 2014'te R. Blackford, kazanan makalenin felsefe eğitmeni Ryan Born tarafından yazıldığını duyurmuştur.[840] S. Harris'in bu kitabı da birçok olumsuz akademik eleştiri almıştır. Mesela, sinirbilimci Kenan Malik (d.

[837] William Lane Craig, "Navigating Sam Harris´ The Moral Landscape", https://www.reasonablefaith.org/writings/popular-writings/existence-nature-of-god/navigating-sam-harris-the-moral-landscape/ (05.01.2021).
[838] Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 83.
[839] Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 18.
[840] The Moral Landscape, https://en.wikipedia.org/wiki/The_Moral_Landscape (29.12.2020).

1960), S. Harris'i, eserinde felsefi literatürle yeterince ilgilenmediği için eleştirmiştir.[841] Yine William Lane Craig (d. 1949)'de ahlâki değerleri nesnel olarak görmesini eleştirmektedir.[842]

S. Harris, kitaplarının yayınlanmasından sonra Oxford Üniversitesi, Harvard, Cambridge'de konferanslar vermiş ve TED'de *"Bilim ve Ahlâk"* üzerine konuşma yapmıştır.[843] Ayrıca, 2011 yılında *"Yalan (Lying)"* isimli kitabını ve 2012 yılında da *"Özgür İrade (Free Will)"* adlı eserini yayınlamıştır.[844] Eylül 2013'te S. Harris, Waking Up Podcast'ini yayınlamaya başlamıştır. Bölümlerin uzunlukları değişiklik göstermekle beraber yaklaşık iki saat sürer. Podcast'in geniş bir dinleyici kitlesi vardır.[845] UK Business Insider, S. Harris'in podcast'ini 2017'de *"insan davranışı hakkındaki düşüncelerinizi değiştirecek 8 podcast"* listesine dâhil etmiş ve PC Magazine de bunu, *"2018'in En İyi Podcastleri"* listesine almıştır.[846]

Ayrıca S. Harris, Nightline, Bill Maher ile Gerçek Zamanlı röportajlar, The O'Reilly Factor, The Daily Show, The Colbert Report ve The Last Word gibi pek çok televizyon programına katılmıştır. Yine *"Tanrı Orada Değildir (The God Who Wasn't There)"* (2005) ve *"Kafirler (The Unbelievers)"* (2013) isimli belgesel filmlerinde rol almıştır.[847] 2015 yılında Sam Harris, *"aşırılık karşıtı"* yanlısı Quilliam Vakfı'nı yöneten İngiliz Müslüman reformcu Maajid Nawaz (d. 1977) ile aralarında yaptıkları bir konuşmanın metnini kitaplaştırmıştır. Harvard Üniversitesi yayınlarından çıkan bu kitap *"İslam ve Hoşgörünün Bir Geleceği: Bir Diyalog"* ismiyle yayınlanmıştır. Kitap, İslami aşırılığın tehlikeleri ve bununla nasıl yüzleşileceği hakkındaki konuşmanın bir kopyasıdır.[848] 2018 yılının Eylül ayında ise S. Harris, *"Sam Harris ile Uyanmak"* isimli bir meditasyon kursu uygulamasını yayınlamıştır. Uygulama, günlük meditasyonlar, uzun rehberli meditasyonlar ve çeşitli konularda başka dersler sunmaktadır. Uygulamanın kullanıcıları, farkındalık meditasyonu, içgörü ile görme

---

841 Sam Harris, https://en.wikipedia.org/wiki/Sam_Harris (29.12.2020).
842 William Lane Craig, "Navigating Sam Harris' The Moral Landscape", *Reasonable Faith,* https://www.reasonablefaith.org/writings/popular-writings/existence-nature-of-god/navigating-sam-harris-the-moral-landscape/ (29.12.2020).
843 Sam Harris, https://psychology.wikia.org/wiki/Sam_Harris_(author) (18.12.2020).
844 Sam Harris, https://stringfixer.com/tr/Sam_Harris (18.12.2020).
845 Sam Harris, https://tr.qaz.wiki/wiki/Sam_Harris (19.12.2020); Sam Harris, https://en.wikipedia.org/wiki/Sam_Harris (19.12.2020).
846 Sam Harris, https://www.samharris.org/podcasts (29.12.2020); Sam Harris, https://en.wikipedia.org/wiki/Sam_Harris (29.12.2020).
847 Dbpedia, http://dbpedia.org/page/Sam_Harris (19.12.2020).
848 Blogs.Lse, https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/book-review-islam-and-the-future-of-tolerance-a-dialogue-by-sam-harris-and-maajid-nawaz/?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+BritishPoliticsAndPolicyAtLse+%28British+politics+and+policy+at+LSE%29 (29.12.2020); Sam Harris, "Islam And The Future Of Tolarance", Samharris.org, 2015, https://samharris.org/books/islam-and-the-future-of-tolerance/ (29.12.2020).

tarzı meditasyonu ve sevgi dolu iyilik meditasyonu gibi bir dizi meditasyon çeşidi ile tanışmaktadırlar. Ocak 2020 yılında Max Sanderson, S. Harris'in Podcast'ini The Guardian için *"bir haftanın podcastleri"* bölümüne *"Yapımcı Seçimi"* olarak dâhil etmiştir.[849]

S. Harris, *İnancın Sonu* kitabının yayınlandığı dönemlerde *Ateizm'in Dört* Atlısı'nın içinde tartışmasız küçük ortaktır. Diğerlerinin kendi alanlarında küresel bir popüleritesi vardır. R. Dawkins, evrimsel biyolojide, C. Hitchens, gazetecilik ve topluluk önünde ve D. Dennett, felsefe ve bilişsel bilimde ön plandadır. S. Harris'in sahip olduğu tek şey ise kitabı ve lisans diplomasıdır. 2007 yılında bu dört Yeni Ateist'in bir araya geldiği ve *"Dört Atlı"* olarak isimlendirilecekleri toplantıda S. Harris popüleritesini artırmayı başarmıştır. Günümüzde R. Dawkins ve D. Dennett 70'li yaşlarının sonlarında ve artık o kadar aktif değillerdir. Yine grubun en karizmatik olarak görülen üyesi C. Hitchens ölmüştür. Bu da, S. Harris'i savunduğu davayı büyük bir enerjiyle sürdürmeye mecbur bırakıyor. Bugün, bir dizi en çok satanlar, podcasti ve Hollywood oyuncusu Ben Affleck (d. 1972) ve Ezra Klein (d. 1984) gibi ünlü isimlerin de dâhil olduğu tartışmalar sayesinde Amerika'nın en tanınmış popüler ateistlerinden birisi olmuştur.[850]

---

[849] Sam Harris, https://www.samharris.org/ (29.12.2020); Sam Harris, https://en.wikipedia.org/wiki/Sam_Harris (29.12.2020); Yağcı, *Çağdaş Din Felsefesi Problemi Olarak Yeni Ateizm, Sam Harris Örneği,* s. 48.

[850] Andrew Anthony, "Sam Harris, The New Atheist With A Spiritual Side", *The Guardian*, 16.02.2019, https://www.theguardian.com/books/2019/feb/16/sam-harris-interview-new-atheism-four-horsemen-faith-science-religion-rationalism (29.12.2020); Ben Affleck, "Ben Affleck: Sam Harris And Bill Maher 'Racist' And 'Gross' İn Views Of Islam", *The Guardian*, 07.10.2014, https://www.theguardian.com/film/2014/oct/06/ben-affleck-bill-maher-sam-harris-islam-racist (29.12.2020); Ezra Klein, "The Sam Harris Debate", *Vox.com*, 09.04.2018, https://www.vox.com/2018/4/9/17210248/sam-harris-ezra-klein-charles-murray-transcript-podcast (29.12.2020).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ ATEİSTLERİN ÖNE ÇIKAN BAZI FİKİRLERİ VE ELEŞTİRİSİ

3.1. DİN KÖTÜ MÜDÜR?

Yeni Ateizm hareketi, günümüzde dine karşı konumlanan akımların başında gelmektedir.[851] Yeni Ateistler, geleneksel ateistler gibi ilk aşamada Tanrı'ya olan inancın yanlış olduğunu öne sürmek yerine daha ziyade Tanrı'ya olan inancın tehlikeli ve zararlı olduğunu iddia etmektedirler.[852] Genel olarak dinin insanlar arasında kötülüklere yol açtığı[853] ve dinin bir zehir olduğu[854] görüşündedirler. Her yerde dile getirdikleri tanıdık sözleri şudur: *"Din kötüdür! Dünya üzerinden defedildiğinde artık barış içinde yaşayabiliriz!"*[855]

Yeni Ateistler münakaşalarında, ateizmin üst aklını yani oluşturucu aklını devreye sokmuşlardır. Çünkü 2004 yılından itibaren ardı ardına çıkan ve birbirini tamamlar nitelikte bazı kitapların yazıldığı görülmektedir. Bu kitaplarda ele alınan ortak yön; dindar görünümlü insanlar ya da gruplardan çıkan din dışı, insanlık karşıtı ve ahlâk yoksunu bir tutumun, Yeni Ateizm bağlamında, din ile alakalıymış gibi gösterilmeye çalışılmasıdır.[856] Bunlardan ilki, Yeni Ateizm'in popülerleşmesinde işlev yüklenen ve 2004 yılında yayınlanan Sam Harris'in kitabıdır. Kitabının ismi, *"İnancın Sonu: Din, Terör ve Aklın Geleceği"*; sanki dini inanç sona ermiş ve seküler akıl tek gelecekmiş ya da iman eşittir terör demekmiş gibi.[857] S. Harris, inancın yani her türlü örgütlü dinin modern dünyada yeri olmadığını, yalnızca kötülük ve yıkım getirdiğini ileri sürmektedir. Eserinde çocuk istismarı, cinayet, soykırım ve işkence gibi büyük kötülüklerden de dini sorumlu tutmaktadır. Hatta S. Harris'e göre: *"Dinin düşünen insana verebileceği ne bir şey vardır ne de din ahlâkla örtüşmektedir."*[858]

S. Harris'ten sonra 2006 yılında yayınladığı kitabı dünya çapında çok satan Richard Dawkins; yanılsamalar ne ölçüde zihinsel hastalık sayılırsa, teistlerin de zihinsel açıdan o ölçüde hastalıklı olduklarını öne sürdüğü kitabına *"Tanrı Yanılgısı"* ismini vermiştir.[859]

---

[851] Alper Bilgili, "Yeni-Ateizm ve Eleştirisi", *Diyanet Dergi,* S. 320 (Ağustos 2017): s. 23; Alper Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", *Medium.com,* 26.10.2018, https://medium.com/@dralperbilgili/yeni%CC%87-atei%CC%87zm-ve-ele%C5%9Fti%CC%87ri%CC%87si%CC%87-i-b7013ab93379 (10.01.2021).

[852] Özkan, "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi", s. 136.

[853] Mantıksal Teizm, https://mantiksalteizm.com/yeni-ateizme-elestiri/ (10.01.2021).

[854] Tolga Tanış, "Yeni Ateizm Yükseliyor, Yeni Ateistler Doğuyor", *Hürriyet,* 07.06.2009, https://www.hurriyet.com.tr/yeni-ateizm-yukseliyor-yeni-ateistler-doguyor-11807747 (10.01.2021).

[855] Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 84.

[856] Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 17-27; Metin Yasa, "Varoluşçuluk ve Yeni Ateizm", https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/metin.yasa/115772/VAROLU%C5%9E%C3%87ULUK%20VE%20YEN%C4%B0%20ATE%C4%B0ZM.pdf (10.01.2021).

[857] Walter Sinnott- Armstrong, *Tanrısız Ahlâk,* Attila Tuygan (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016, s. 27.

[858] Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 19; Metin Yasa, "Varoluşçuluk ve Yeni Ateizm", https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/metin.yasa/115772/VAROLU%C5%9E%C3%87ULUK%20VE%20YEN%C4%B0%20ATE%C4%B0ZM.pdf (11.01.2021); Harris, *İnancın Sonu,* s. 14-38.

[859] Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 19; Metin Yasa, "Varoluşçuluk ve Yeni Ateizm", https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/metin.yasa/115772/VAROLU%C5%9E%C3%87ULUK%20VE%20YEN%C4%B0%20ATE%C4%B0ZM.pdf (11.01.2021).

Nitekim zihinsel olarak hasta olan ya da sizin zihinsel olarak hasta olduğunuzu düşünen birisiyle kim konuşmak ister?[860] R. Dawkins'in eserinde inanmadığı Tanrı; kıskanç, dar kafalı, adil olmayan, bağışlamayan bir kontrol hastası; kinci, kana susamış bir etnik temizlikçi; kadın düşmanı, eş cinsellerden nefret eden, ırkçı, bebek katili, soykırımcı, kardeş katili, tehlikeli, megolaman, sadomazoşist ve kaprisli kötü bir zorba…[861] Görünen o ki R. Dawkins, Tanrı'yı kendisine can düşmanı seçmiştir.[862] R. Dawkins, aklını kullanan herhangi bir insanın bu kusurlu Tanrı'ya inanabilmesine hayret ettiğini de sözlerine eklemiştir.[863] Fakat Alister Mcgrath'in *Dawkins Yanılgısı* eserinde de belirttiği gibi: *"Aslında düşünürseniz, ben de böyle bir Tanrı'ya inanmıyorum. Nitekim inanan birini de tanımıyorum."*[864] Sonuçta R. Dawkins'in Yeni Ateizm'in doğmasına kaynaklık eden bu kitabı,[865] bütün kötülükleri dine ve Tanrı inancına bağlar.[866] R. Dawkins'e göre din yalnızca kötü değil, aynı zamanda aptalcadır. Hatta onun için din, gerçek değil uydurmadır.[867] Bütün bu iddialarını öne sürerken de ortaya hiçbir bilimsel delil koymaz; ne bir sosyolojik araştırma, ne de bir psikiyatrik makale![868]

R. Dawkins'in düşüncesine göre insanlığa karşı suç özelliği taşıyan dinler, savaşların, ölümlerin ve terörün ortaya çıkmasında esas etkendir. Çünkü bu dinler insanları ötekileştirmekte ve biz-siz olarak ikiye ayırmaktadır. Tarihteki en kışkırtıcı düşman etiketleme faktörü de dinlerdir. R. Dawkins, bu fikirlerini günümüze ait örneklerle temellendirir. Örneğin yakın tarihte olan Nazi katliamı, İsrail'in Yahudi devletini kurması ve Müslümanlara yönelik yıkıcı politikalar tam olarak bu dini bakış açısının ürünüdür. Yine tarihte meydana gelen Haçlı Seferleri ve engizisyon gibi olayların nedeni de dindir. Doğal olarak R. Dawkins'in düşüncelerinden ortaya çıkan sonuç, dinlerin gereksiz olduğu ve ölümlerin de dinler aracılığıyla meydana geldiğidir.[869] Nitekim R. Dawkins ve S. Harris, kasıtlı olarak seçtikleri; tecavüz, ölüm ve işkence gibi kötülük probleminin temel kavramları

---

[860] Armstrong, *Tanrısız Ahlâk,* s. 27.

[861] Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 19; Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 45, 54; Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı*, s. 84; Metin Yasa, "Varoluşçuluk ve Yeni Ateizm", https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/metin.yasa/115772/VAROLU%C5%9E%C3%87ULUK%20VE%20YEN%C4%B0%20ATE%C4%B0ZM.pdf (11.01.2021).; Plantinga, "Dawkins Karmaşası: Naturalizm Saçmalığı", s. 179.

[862] Plantinga, "Dawkins Karmaşası: Naturalizm Saçmalığı", s. 179.

[863] Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 19.

[864] Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı*, s. 84.

[865] Metin Yasa, "Varoluşçuluk ve Yeni Ateizm", https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/metin.yasa/115772/VAROLU%C5%9E%C3%87ULUK%20VE%20YEN%C4%B0%20ATE%C4%B0ZM.pdf (11.01.2021).

[866] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 22.

[867] Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 20; Metin Yasa, "Varoluşçuluk ve Yeni Ateizm", https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/metin.yasa/115772/VAROLU%C5%9E%C3%87ULUK%20VE%20YEN%C4%B0%20ATE%C4%B0ZM.pdf (11.01.2021).

[868] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 22.

[869] Özkan, "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi", s. 140.

üzerinden, dini gözden düşürme ve konumundan etme amacı gütmektedirler. Burada Yeni Ateistlerin ortaya koymaya çalıştıkları ifadelere bakılacak olursa, dinin fonksiyonunu kaybetmesine bağlı olarak, varoluşsal inanç problemlerine sebep olma türü bir hedef öngörülmektedir.[870]

Yine R. Dawkins'le aynı yıl kitap çıkaran Daniel Dennett'in seçtiği başlık şudur: *Büyüyü Bozmak* (2006). R. Dawkins gibi D. Dennett da inananların büyünün tesiri altında olduklarını iddia ediyor: *"Bütün bunları bir büyücü mü yaptı?"* Daha öncesinde de D. Dennett, birçok şeyin yanı sıra ateistleri *"parlak zekâlılar"* ve dindarları ise *"kalın kafalılar"* diye etiketlemiştir. Açıkca söylemek gerekirse, büyünün tesirinde olan kalın kafalı insanlarla ya da sizin kalın kafalı veya bir büyünün tesiri altında olduğunuzu açıklayan insanlarla kim ciddi tartışmalara girmek ister?[871] A. Plantinga, o dönemde R. Dawkins ve D. Dennett'a, günümüz akademik ateizminin *"kalemşor ikizleridir"* demektedir. Hatta A. Plantinga, lisansüstü öğrencisi olan S. Harris'in bu girişimin küçük ortağı olduğunu göz önüne getirince, *"Ateizmin Üç Ayısı"* ifadesini kullanmıştır. A. Plantinga bu ifadesinde *"Sarı Bukleli Kız ve Üç Ayı"* isimli masala telmihte bulunmuştur. Belki de *"kalemşor üçüzler"* dememiz daha doğru olacaktır.[872] D. Dennett, insanları kızdıracağını bildiğini söyleyerek, dini sorgulamayı ve dinin sihrini bozmayı önermekte[873] ve aynı zamanda dine saldırmanın gerçek bir cesareti gerektirdiğini düşünmektedir. Öyle ki D. Dennett: *"Suratıma yumruk yemeyi ve daha kötüsünü göze alıyorum. Yine de ısrarlıyım"* demektedir.[874] Yine D. Dennett, dinin sağladığı teselli ve faydayla, tütünün (örneğin dünya savaşlarında) sağladığı teselli ve faydaları seviyesiz bir şekilde karşılaştırmaktadır.[875] R. Dawkins'i taklit ederek[876] dine karşı açık bir savaş yürütmektedir. Ayrıca D. Dennett ve diğerleri kitaplarında, katıldıkları televizyon programlarında ya da sosyal medyada ateistik düşüncelerini yaymaya çalışmaktadırlar.[877]

R. Dawkins ve D. Dennett'tan sonra 2007 yılında Christopher Hitchens, *"Tanrı Büyük Değildir: Din Her Şeyi Nasıl Zehirlemektedir?"* isimli kitabını yayınlarak Yeni Ateistlerin

---

[870] Metin Yasa, "Varoluşçuluk ve Yeni Ateizm", https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/metin.yasa/115772/VAROLU%C5%9E%C3%87ULUK%20VE%20YEN%C4%B0%20ATE%C4%B0ZM.pdf (11.01.2021).
[871] Armstrong, *Tanrısız Ahlâk,* s. 27.
[872] Plantinga, "Dawkins Karmaşası: Naturalizm Saçmalığı", s. 179.
[873] Batak, *Natüralizm Çıkmazı,* s. 16; Dennett vd. , *Dört Atlı,* s. 69.
[874] Plantinga, "Dawkins Karmaşası: Naturalizm Saçmalığı", s. 180.
[875] Batak, *Natüralizm Çıkmazı,* s. 18.
[876] Plantinga, "Dawkins Karmaşası: Naturalizm Saçmalığı", s. 189.
[877] Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", s. 119.

saldırgan tutumunu tekrar etmiştir.[878] C. Hitchens'ın kitabına verdiği bu provokatif başlık açıkça bir abartıdır. Belki bazı ateistleri mutlu edip gülümsetebilir ya da kitaplarının satışına yardımcı olabilir fakat önerme yanlış olduğu gibi ne yapıcı bir diyaloğa ne de karşılıklı hoşgörü ve anlayışa katkıda bulunmayacaktır.[879] C. Hitchens, bütün bilimsel düşüncelerini R. Dawkins'den almış görünmekle beraber kitabında bilimi ondan daha yüzeysel kullanmıştır. Çünkü C. Hitchens, bilim insanı olmaktan çok siyasi ve sosyal bir yorumcudur. O, dini eleştirmek için bilimsel vasıtalardan daha ziyade gazetecilik ve felsefeden yararlanmaktadır. Dinin, insanlık tarihi boyunca devam eden savaşlardan, soykırımlardan ve işkencelerden sorumlu olduğunu vurgulayarak daha geniş anlamda suçlaması açısından S. Harris'in ideolojisiyle oldukça benzerlik göstermektedir.[880] Ve o da dinin kötülüklere sebep olduğunu iddia etmektedir.[881] Oysaki din, eylemlerimiz üzerinden sadece daha iyisini ve daha kötüsünü haber vermekle kalmaz, aynı zamanda tüm kötülüklerden sakınmamız gerektiğine de vurgu yapar.[882]

Öyle anlaşılıyor ki Yeni Ateizm'e göre din ahlâksızlığın, bilgisizliğin, zulmün kısaca insana ve âleme zararlı olan her şeyin taşıyıcısı pozisyonundadır.[883] Yeni Ateistler yukarıdaki türden iddialarla dini; varlıkla ilgili inanç problemlerine ya da inanç boşluklarına sebep olacak şekilde ayrıştırıcı bir özellikte gösterme çabasındadırlar. Aslında dine yönelik çeşitli yaklaşımlar sergilenebilir ya da bu yaklaşımlar ışığında çeşitli felsefi tahliller yapılabilir ve teolojik sonuçlara ulaşılabilir. Ne var ki asıl özelliği birleştiricilik olan dini, ayrıştırıcı mahiyette nitelemeye ve göstermeye çalışmak, dini hiç anlamamış olmakla aynı kapıya çıkmaktadır.[884] Bu durumda Yeni Ateizm namına *"boşlukta uçuşan iddialar"* denilebilecek tarzda gelişmelerin ortaya çıktığı görülmektedir. Geldiğimiz aşamada Yeni Ateizm'le alakalı bir noktaya daha yer vermekte fayda vardır. Yeni Ateistler tarafından dile getirilen söylemler,

---

[878] Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 21; Metin Yasa, "Varoluşçuluk ve Yeni Ateizm", https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/metin.yasa/115772/VAROLU%C5%9E%C3%87ULUK%20VE%20YEN%C4%B0%20ATE%C4%B0ZM.pdf (12.01.2021).

[879] Armstrong, *Tanrısız Ahlâk,* s. 27.

[880] Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 21-22; Metin Yasa, "Varoluşçuluk ve Yeni Ateizm", https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/metin.yasa/115772/VAROLU%C5%9E%C3%87ULUK%20VE%20YEN%C4%B0%20ATE%C4%B0ZM.pdf (12.01.2021).

[881] Christopher Hitchens, https://sites.google.com/site/godisnotgreatsite/ (12.01.2021); Hitchens, *God is Not Great,* s. 15-36; Metin Yasa, "Varoluşçuluk ve Yeni Ateizm", https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/metin.yasa/115772/VAROLU%C5%9E%C3%87ULUK%20VE%20YEN%C4%B0%20ATE%C4%B0ZM.pdf (12.01.2021).

[882] Metin Yasa, "Varoluşçuluk ve Yeni Ateizm", https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/metin.yasa/115772/VAROLU%C5%9E%C3%87ULUK%20VE%20YEN%C4%B0%20ATE%C4%B0ZM.pdf (12.01.2021).

[883] Özkan, "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi", s. 131-132.

[884] Metin Yasa, "Varoluşçuluk ve Yeni Ateizm", https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/metin.yasa/115772/VAROLU%C5%9E%C3%87ULUK%20VE%20YEN%C4%B0%20ATE%C4%B0ZM.pdf (13.01.2021).

dine karşı bir eleştiri ya da dini yok sayma değil, tam tersine dine hakarettir. Zaten Yeni Ateizm gibi bir akımdan dini övmesi de beklenemez.[885]

Öncelikle belirtmek gerekir ki insanoğlunun tarihini araştıranların karşılaştıkları en temel hakikat, dinin ve insanlığın yaşdaş olduğudur.[886] İnsanlık tarihi kadar eski olan din, tarihsel çağların her döneminde varlığını hissettirmiştir.[887] Tarihsel süreç içerisinde[888] ferdi anlamda dine ilgisiz ya da karşı kimseler görülebilirken bir toplumun tamamen inançsız ya da ateist olduğuna pek rastlanmamıştır. Birçok düşünür, geçmişte olduğu gibi gelecekte de dinsiz toplum olamayacağını kesin bir dille ifade etmiştir. Nitekim Eski Yunan Tarihçisi ve filozof Mestrius Plutarchus (M.S. 46-120): *"Dünyayı dolaşınız, duvarsız, edebiyatsız, kanunsuz, servetsiz şehirler bulacaksınız; fakat mabetsiz ve mabudsuz bir şehir bulamayacaksınız"* diyerek bu gerçeği farklı bir biçimde dillendirmiştir.[889] Ünlü Dinler Tarihçisi Mircae Eliade (1907-1986) ise ilk insanın dindar olduğunu ve anlamlı bir dünyanın kurulmasının da yalnızca kutsalın ortaya çıkması ile mümkün olabileceğini söylemiştir.[890] Yine filozof Henri Louis Bergson (1859-1941): *"Geçmişte bulunduğu gibi bugünde ilimsiz, sanatsız, felsefesiz toplumlar bulunacaktır, fakat dinsiz bir toplum asla"* diyerek dile getirmektedir.[891]

İnsanoğlu var olduğu günden bu yana inanmış ve bugünden yarına da inanmaya devam etmektedir. İnsan, zaman olmuş şuna, zaman olmuş buna inanmış veya inanmaya çabalamıştır. O, kendisini bundan ayrı tutmak istememiş hatta ayıramamıştır. Böylece insan, varlığının kendisinden beklediği yolda doğal olarak yürümüş gitmiştir. Bu inanışın dışında kaldığını zannedenler ise tarih boyunca inanmak ve inanmamak arasında düşünce ve hisleriyle dalgalanıp durmuşlardır. Öyleyse insan ister kalpten inansın, isterse inanılandan uzaklaşmaya çabalamış olsun, yine de o aklını ve gönlünü inanç konularından soyutlayamamıştır. Ve böylece insan hem inanç ile iç içe hem de içten dışa doğru olmak üzere, onunla yine devamlı

---

885 Metin Yasa, "Varoluşçuluk ve Yeni Ateizm", https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/metin.yasa/115772/VAROLU%C5%9E%C3%87ULUK%20VE%20YEN%C4%B0%20ATE%C4%B0ZM.pdf (13.01.2021).

886 Şaban Ali Düzgün, *Din Birey ve Toplum,* 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2013, s. 11.

887 Abdurrahman Güneş, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C. 24, S. 1 (Ocak 2014): s. 153-157.

888 Hasan Tanrıverdi, "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi,* C. 8, S. 3 (Kasım 2018): s. 596-597.

889 Güneş, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", s. 153; Tanrıverdi, "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", s. 596.

890 Mircae Eliade, *Dinin Anlamı Ve Sosyal Fonksiyonu,* Mehmet Aydın (çev.), Din Bilimler Yayınları, Konya 1995, s. 1-6.

891 Murtaza Korlaelçi, "Din-Kültür İlişkisi", *Felsefe Dünyası,* 1993, S. 8, http://isamveri.org/pdfdrg/D00615/1993_8/1993_8_KORLAELCIM.pdf (13.01.2021): s. 35; Tanrıverdi, "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", s. 596.

surette meşgul olmaktan kendisini alamamıştır. Nitekim tarih bize insanı; *"neye olursa olsun inanan bir varlık olarak göstermektedir."*[892]

İnsan beden ve ruhtan oluşan bir varlık olup; yeme, içme ve nefes alıp verme gibi olaylar bedenle; inanmak, sevinmek ve mutlu olmak gibi olaylar da ruhla ilişkilendirilmiştir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliği de bir ruha sahip olmasıdır. Bu anlamda insan beden ve ruh yapısıyla bir bütün olmakla birlikte insanın ruh yapısının en göze çarpan özelliği de bir varlığa inanmaktır.[893] Dolayısıyla insanın yapısında bağlanmak, sığınmak ve kendisinden yüce gördüğü bir varlık karşısında boyun eğmek yatkınlığı bulunmaktadır. İnsandaki dayanma, sığınma ve güven altında bulunma arzusu onda bulunan bu güçsüzlük, acizlik gibi duygularından meydana gelmektedir.[894] *"Emniyet, dayanma, güvenme, sığınma, korunma ve kabul görme"* gibi asli ihtiyaçların doyurulmasında Tanrı inancının önemli bir rolü olduğu görülmektedir.[895] İnsanoğlunun, Tanrı'ya iman etmesinin ve O'na tapınmasının kaynağını bu duygusal yapı oluşturmaktadır.[896]

Düşünme melekesi insana özel ve yine insandan ayrı düşünülemeyen temel bir kabiliyettir. İnsan bu özelliğiyle diğer canlılar arasında seçkinleştiği gibi inanmak da yalnızca insana has bir nitelik olup insanın vazgeçemediği başlıca hallerinden birisidir. Çünkü insan tabiatı gereği inanmadan yaşamını sürdüremez. Ve yaşamının her aşamasında bir şeylere inanmak ve iman etmek ihtiyacı içindedir. Bu sebeple insanın düşünmeyi, akletmeyi terk ettiği durumlar hakkında konuşmak söz konusu olduğu halde, hiçbir şeye inanmadığı bir durumdan bahsetme imkânımız yoktur. İman, devamlı olarak insanla birlikte vardır.[897] Dinin aralıksız devam eden varlığı, inanma ve bağlanma duygularının insanın yaratılışına yani fıtratına kök salmış olmasındandır. İnsanın yaratılıştan getirdiği niteliklerin tamamı olarak tanımladığımız *"insan fıtratı",* insana geriden geriye bazı telkinlerde, ilhamlarda bulunmakta ve insanı parçası olduğu âlemin farkına varmaya çağırmaktadır.[898]

Zaten insanı inanan bir varlık yapan da bu niteliğidir. Şayet insan bir şeye inanmaya uygun bir tabiatta olmasaydı dış dünyadan aldığı etkiler ve ikazlar onu hiçbir şeye

---

892 Kerim Yavuz, "Günümüzde Din Psikolojisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 8 (Haziran 1988): s. 253-259.

893 Ali Rıza Aydın, "İnanma İhtiyacı ve Dini Ritüellerin Psikolojik Değeri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* C. 9, S. 2 (Nisan 2009): s. 88-91.

894 Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı,* 4. Baskı, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016, s. 159.

895 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı,* s. 159; Kerim Yavuz, "Dini İnancın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 7 (Aralık 1986): s. 129-142.

896 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı,* s. 159.

897 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı,* s. 156.

898 Düzgün, *Din Birey ve Toplum,* s. 11.

inandıramazdı. Dış etki, olmayan bir şeyi var edemez. Bazı psikologlar bu fikirden hareketle yeni doğan bir bebeğin ne inançlı ne de inançsız bir varlık olmadığını fakat dine yönelik ya da dini bazı gelişmeleri gösterebilecek güce sahip olduğunu ifade ederek insanın kalıtım bakımından dindar bir varlık olduğunu belirtmişlerdir. Ancak insan dışındaki canlılarda dine uygun bir yapı olmadığından dolayı onlarda dini inanç ve dini hayattan bahsetmek söz konusu değildir.[899]

İnsanın bu halini onda bulunan diğer duyularına benzetebiliriz. Mesela insanda işitme duyusu olduğu için evrendeki sesleri işitebiliyor. Şayet insanda bu yapı olmasaydı ne kadar çok ses olursa olsun insan işitmeye güç yetiremezdi. Aynı zamanda insanda görmeyi ve renkleri birbirinden ayırmayı sağlayan bir yapı olması sebebiyle insan çevresindeki varlıkları görür ve ayırt eder. Ancak insan bu yetenekle yaratılmamış olsaydı, dış dünyayı idrak edecek duyulara sahip olmasaydı, göremezdi. Bu sebeple İmam Maturidi fıtratı, *"Tanrı şuuru"* olarak açıklamakla beraber onu yeni doğan bebekteki *"emme"* içgüdüsüne benzetir. Eğer bebekte bu içgüdü olmasaydı emme fiili gerçekleşemezdi. Buna ilaveten fıtrat, dış uyarılar almadığı zaman da insanın Tanrısını bulmasına yardımcı olabilir. Çünkü insanın zihinsel ve duygusal yapısı *"Hakkı"* bulabilecek uygunluktadır.[900]

İman bir seçimdir ve seçimin yapılabilmesi için birbirine zıt seçeneklerin olması gerekmektedir. Şöyle ki iman bir seçimse ve yalnızca seçim sebebiyle kıymeti varsa, o zaman inanmamanın da bir seçenek olarak varlığı zorunlu olmaktadır. Bu durumda bazılarının inanmaması insan varlığının zorunlu bir gereği olacaktır. Tanrı kendisine bir seçimde bulunma yoluyla ulaşılmasını istiyorsa, insanoğlunun bütün çabası bu seçimi yapmak olacaktır.[901] Yaşamsal değere sahip bir seçim olan iman, belirsizliğin olduğu yerde söz konusu olmaktadır. İnsanoğlu birbirine eşit iyilikte, güzellikte ya da değerde olan tercihler içinden seçim yaptığı zaman iradesini çok zorlanmadan kullanmış olur. Bu insan için alınması gereken zor bir karar değildir. Tanrı, insanoğluna kendisinin varlığına inanmayı bir seçenek olarak sunmuştur. Yine inanmamak da bir seçenektir. Eğer inanmamak gibi bir seçenek var olmasaydı, inanmanın da bir seçim olma olasılığı ortadan kalkardı. Nitekim iman, iradenin en yüksek seviyede çalıştığı tek eylemdir. Öyleyse Tanrı'nın bir kanıt ya da ispat sorunu olmadığı doğrudur.[902]

---

[899] Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı,* s. 170.
[900] Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı,* s. 170-171.
[901] Latif Tokat, *Anlam Sorunu,* 1. Baskı, Elis Yayınları, Ankara 2014, s. 147.
[902] Tokat, *Anlam Sorunu*, s. 147.

Zaten Tanrı matematikte olan bir kanıt gibi delillendirilebilseydi inanma eylemine gerek olmaz, bu durumda yalnızca bilme ve anlamadan söz edebilirdik. Kişinin seçimi esnasında bir *"kahramanlığa"* gerek olduğu da söylenemez. Belki inancımız konusunda birtakım delil veya kanıtlardan bahsedemeyebiliriz ancak daima bazı sebeplerimiz vardır ya da olmalıdır. Bu sebeplerimiz büyük ölçüde varoluşsal esaslara dayanmalıdır. İnsan için hem Tanrı'yla olan ilişkisi hem de hayatının en can alıcı noktası burasıdır. İnsanın iradesini en yüksek seviyede kullandığı ve *"evet"* ya da *"hayır"* diyerek bitirdiği en hayati durumdur. *"Evet"* demek zorunluluğu da yok, *"hayır"* demek zorunluluğu da yoktur. Bu karar tam olarak insanın kendisine bağlıdır. Belli ki insan olmanın en kritik ve en hassas noktası burasıdır. Tanrı üzerine çok açık ve mutlak bazı bilgilerle karar veriyor olsaydık buna *"iman"* diyemezdik, buna iman deseydik bile bunun bir kıymeti olmazdı. Mutlak bilginin olduğu yerde elimiz kolumuz bağlanacaktır, zira orada karar vermemizi gerektirecek bir tercih durumu da yoktur.[903]

Kısaca güçlü yaşayabilmek için insanoğlunun inanca ihtiyacı vardır. Ne var ki burada *"iman",* ne aklın karşıtı anlamında ne de akıldan vazgeçmek anlamında değildir. Çünkü insan inanırken akla uygun ve mantıklı olduğu için inanır. Ve insanın bazı gerekçeleri vardır. Burada belki de akıldan kastedilen yalnızca matematikte kullanılan akıl olmamasıdır.[904] İster Kantçı anlamda bir teorik ve pratik akıl[905] ayrımından bahsedelim, ister Tillich'in ifade ettiği gibi matematikte kullanılan akıl ile[906] müzikte, ahlâkta ve dinde kullanılan aklın aynı akıl olduğundan söz edelim.[907] Neticede akıl, iman için gerekli bir şart olup, akıl olmadan sağlam ve doğru bir imanın gerçekleşmesi de mümkün değildir. İnsanın fıtratı da aslında bunu gerektirir. Tanrı, insana akıl melekesini vermesiyle beraber onu muhatap almış ve imanı emredip şirki yasaklamıştır. Böylelikle insanlarda kendilerine verilen akılları sayesinde Tanrı'nın varlığını ve birliğini onaylamışlardır ki işte bu onların imanıdır.[908] Fıtrat gereği din de aynı şekilde akla ve mantığa ters gelebilecek, akılla ve aklın prensipleriyle çelişebilecek

---

903 Tokat, *Anlam Sorunu*, s. 147-148.
904 Tokat, *Anlam Sorunu*, s. 148.
905 Aliye Karabük Kovanlıkaya, "Kant'ın Teorik Akıl ve Pratik Akıl Ayrımına Eleştirel Bir Yaklaşım", *Felsefe Dünyası,* S. 72 (Aralık 2020): s. 124-142; Fehmi Baykan, *Aydınlanma Üzerine Bir Derkenar,* 1. Baskı, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2009, s. 195-271; Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi,* 6. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara 2016.
906 Habib Şener, "Paul Tillich'te Akıl-İman İlişkisi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* C. 18, S. 2 (Eylül 2018): s. 39-61.
907 Tokat, *Anlam Sorunu*, s. 148.
908 Muammer Esen, "İman Kavramı Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 49, S. 1 (Nisan 2008): s. 79-91.

ilkeler getirmemektedir. Dinin getirdiği prensipler insan aklının alabileceği ve makulluğunu doğrulayabileceği esaslardır.[909]

Öyleyse dini teklifler ve mesuliyetler de insana birer yük değil, tam tersine insanı dünya ve ahiret yaşamında çıkmaza düşmekten, üstesinden gelemeyeceği veya kendisine fayda yerine zarar getirecek olan amel ve eylemlere yönelmekten alıkoyan, böylelikle yükünü hafifleten düzenlemeler ve yol göstermelerdir. Tanrı emir ve yasaklarında, insanın bu tarafını dikkate alır. Çünkü emir ve yasaklarda gözetilen fayda bütünüyle insanlar içindir. Bunların yerine getirilip getirilmemesi, Tanrı'ya hiçbir şekilde ne zarar ne de fayda vermektedir.[910] Dolayısıyla dinin en önemli yönlerinden birisi[911] olan ferdi sorumluluk işin temelini oluşturur. Bu da tek tek bireylerden toplumsal sorumluluğa kadar gitmektedir.[912]

Zira din, insanın hislerine, fikirlerine, tasavvurlarına ve hareketlerine intisap ederek bütün benliğini kaplamış ve günlük yaşamının bütün eylemlerine de yön vermiştir. Ayrıca bireyin istek, korku, neşe ve keder gibi manevi yönünün tüm boyutlarını da içine alarak bireysel, toplumsal, dünya ve âhiret yaşamı ile ilgili bütün ilişkilerini tertipleyen güce sahiptir.[913] Hedef kitlesi insan olan din, onun hem dünyevi hem de ruhsal hayatına ilişkin kurallar koyarak, huzur ve mutluluk içerisinde yaşamasını gerçekleştirmeye çalışır.[914] Kuşku yok ki evrensel[915] ve sosyal bir fenomen olarak din ve onun çevresinde şekillenen inançlar, insan hayatının vazgeçilmezleri arasında yerini almış, her zaman canlılığını ve dinamikliğini de korumuştur.[916]

Dinin en temel fonksiyonlarının başında, sosyal kontrol aracı olarak toplum birlikteliğine büyük katkıda bulunması gelmektedir. Din, bazı eylemleri kutsallık düşüncesi ile desteklerken bazı davranışları da günah kabul ederek yapılmasına mani olmaktadır. Böylelikle fertlerin her türlü davranışlarının kendisiyle ilgili toplumun değer yargılarına uygun olmasını temin etmektedir. Ayrıca insanda sabır, özveri, ümit, beklenti ve mücadele ruhunu geliştiren din, her türden bencilliğe karşı gelir.[917] Yine toplumu meydana getiren fertlerin aynı düşünce ve davranışları benimseyerek ortak değerler çerçevesinde toplanmasını

---

[909] Düzgün, *Din Birey ve Toplum,* s. 47.
[910] Düzgün, *Din Birey ve Toplum,* s. 47.
[911] Celil Abuzar, "Din-Toplum Etkileşimi ve Eğitim", *Harran Education Journal,* C. 2, S. 2 (Aralık 2017): s. 52.
[912] Muammer İpek, "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu", *EKEV Akademi Dergisi,* C. 17, S. 57 (Güz 2013): s. 439-441.
[913] Yavuz, "Günümüzde Din Psikolojisi", s. 254.
[914] Aydın, "İnanma İhtiyacı ve Dini Ritüellerin Psikolojik Değeri", s. 88.
[915] Günay Tümer, "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 317.
[916] Aydın, "İnanma İhtiyacı ve Dini Ritüellerin Psikolojik Değeri", s. 88.
[917] Güneş, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", s. 159.

sağlamaktadır.[918] Örneğin Amerikalı sosyolog ve teolog Peter Ludwig Berger (1929-2017), dinin, insanlık tarihinde anomiye karşı en kuvvetli siperlerden biri olduğunu öne sürmektedir.[919]

İnsanoğlunun davranışlarını, yönünü, gidişini ve sosyal değişimlerini belirleyen dini inançlardır. Din olmasaydı insanlığın normal bir gelişim ve ilerleme sağlaması düşünülemezdi. Dinin gücü, fertleri ortak bir yaşama kendilerini feda etmeye yönlendirir. Bu sayede toplumun devamlılığı sağlanır. Dinin bağları ne kadar güçlü ise toplumsal birliktelik de o ölçüde güçlü olur. Dinin çeşitli toplumsal işlevlere sahip olduğu açık olmakla beraber, onun toplum yaşamındaki en önemli fonksiyonlarından birisi de toplumsal bütünleşmeyi sağlamaya ilişkin yaptığı katkılardır. Nitekim dini, toplumdan bağımsız bir yapı olarak düşünmek mümkün görünmemektedir.[920]

Yine dinin başlıca fonksiyonlarından birisi, toplumlara belirli bir anlayış kazandırma veyahut da yeni bir dünya kurma vizyonu sağlaması gelmektedir. P. Berger'in de ifade ettiği gibi yaşama anlam ve amaç kazandıran din, insanoğlunun dünya kurma teşebbüsünde önemli bir rol oynamaktadır. Din, âlemin tamamını insan açısından anlamlı ve belirleyici bir varlık olarak kavramanın cesur bir girişimidir. Yine yaşamın hemen hemen tüm sorunları hakkında hükümleri olan hatta bütün önemli dünyevi olaylara karşı takınılan tutumların toplamından meydana gelen dinin epeyce zengin bir fikri içeriği bulunmaktadır. Bu anlamda din belli bir *"ruh"* ya da *"zihniyet"*i de beraberinde getirmektedir. Kısaca din, yaşamda görülebilecek pek çok önemli sorunlar ile ilgili davranış biçimleri, kişileri ilgilendiren türlü konular ve meselelere karşı bazı tutum ve davranışlar içermektedir. Sosyolog ve siyaset bilimcisi Şerif Mardin (1927-2017)'e göre din, bu anlayış sebebiyle insanlara çevrelerindeki âlemi özel gözlüklerle görmeyi sağlayacak *"kavramsal görüş"* olanakları temin etmektedir.[921] P. Berger de toplumsal gerçekliğin en mühim esaslarından birisi olan dinin, toplumsal yapının davranışlarının tayin edilmesinde merkezi bir pozisyona sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu açıdan din, insanoğlunun *"dünya kurma"* tasavvurlarında büyük ve stratejik bir rol oynamaktadır.[922]

---

[918] Tanrıverdi, "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", s. 598.
[919] Güneş, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", s. 159.
[920] Abuzar, "Din-Toplum Etkileşimi ve Eğitim", s. 52-53.
[921] Y. Mustafa Keskin, "Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 4, S. 2 (Haziran 2004): s. 11-17.
[922] Keskin, "Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme", s. 12.

Dinin, insanoğlunun düşünce yapısını oluşturmasının en önemli yansıması, toplumların kültürleri üzerinde kendisini göstermektedir.[923] Din, felsefeden daha eskidir hatta din, ahlâktan da daha eskidir. Dolayısıyla din, kültürden daha da eskidir. Bu sebeple din, kültür ve medeniyeti kendiliğinden içinde barındırmaktadır. Fransız düşünür Jacque Maritain (1882-1973), gerçek dinin ne insan, ne dünya, ne medeniyet ne de kültür kaynaklı olmayıp, Tanrı tarafından vahyolunduğunu belirtmiştir. Ona göre gerçek din, her medeniyet ve kültüre aşkın olup evrenseldir. Kültür ise, bir dine bağlı olarak ortaya çıkıp gelişebilir. Ne var ki dini, kültürün basit bir ahlâki unsuru gibi gösterenler hataya düşmektedirler. Maritain, antik dünyadaki şekli ile milliyetçiliğin, dini anlaşılmaz bir kültür ve bir medeniyet haline getirdiğini ifade etmiştir. Oysaki kültür, aklın ve erdemin ürünü olması sebebiyle insana aittir. Ve o, dünya ile ilgili bir meyvedir.[924]

Dinin sağladığı inanç birlikteliği olmadan yalnızca kültürle insanları bir araya getirme çabaları boş bir uğraş olmaktan öteye geçmediği gibi[925] sadece hayalde kalmaya mahkûmdur. Yazar Thomas Stearns Eliot (1888-1965)'ya göre ortak bir inanca dayalı kültür öğeleri arasındaki birlik, yüzyıllardır toplumları bir arada tutan gerçek bağdır. Şurası bir gerçektir ki ne kadar iyi niyetli olursa olsun hiçbir siyasi veya ekonomik kuruluş bu tarzdaki bir kültür birliğinin verdiğini sağlayamaz.[926] Çünkü inanç birliğinin sağladığı uyum, toplumu bir arada tutan temel bağdır. Ritüeller, ibadetler, aynı değer ve fikirler insanoğlunun sahip olma hissini diri tutarak grup ruhu şuurunu meydana getirir, toplumsal birliktelik ve dayanışmayı güçlendirir. Mesela insanlar arasındaki birlik ve beraberliği kuvvetlendirmesi açısından bayramlar öne çıkmaktadır. Toplumların kendilerine mahsus kutsallık ve önem atfettikleri dini ve milli bayramlar vardır. Ülkemizde dini bayramlarda bayram namazı öncesinde ihtiyaç sahiplerine sadaka ve fitre verilmesi, topluca kılınan bayram namazları ve bayram namazı sonrasında yapılan karşılıklı bayramlaşma kutlamaları hatta küslerin barıştırılması gibi etkinlikler birlik ve dayanışmayı güçlendiren, sağlamlaştıran uygulamalardır.[927] Filozof Francis Bacon (1561-1626) bütün bu özellikleri göz önünde bulundurarak din için *"toplumun en kuvvetli zinciri"* demektedir.[928]

---

[923] Güneş, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", s. 159; Keskin, "Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme", s. 13.
[924] Korlaelçi, "Din-Kültür İlişkisi", s. 45.
[925] Tanrıverdi, "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", s. 598.
[926] Korlaelçi, "Din-Kültür İlişkisi", s. 46-47.
[927] Tanrıverdi, "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", s. 598.
[928] Güneş, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", s. 159.

Din, kültüre muhtaç olduğu çerçeveyi sağlar ve insanoğlunu bunalım, ümitsizlik gibi hallerden kurtarır. Farklı kültürlere sahip olan insanların ortak bir dini inanç ve uygulama içinde olmaları, çoğunlukla toplumların gelişmeleri için faydalı olan etkileşimi teşvik etmektedir. Bunun tersi olması durumunda yani bir din çeşitli kültürlere göre değiştirildiğinde, birbirlerini olumlu yönlerden etkilemeyen birçok yol ve gruplara bölünür. Din ile kültür birbiriyle ilişkisi olan iki ayrı şeydir. Şöyle ki dini ve kültürü, aynı şeyin farklı yönleri olarak tanımlamak oldukça tehlikeli bir yaklaşımdır. Birbirinden farklı önem ve anlama sahip olan din ile kültür, birey ve topluluk için sadece sahip oldukları bir şey değil, aynı şekilde ulaşmaya çabaladıkları bir hedef anlamına da gelmelidir. Bir insanın doğumundan ölümüne kadar 24 saati içeren günlük hayatında, yaşamına düzen ve sistem veren inancıdır. Bu hayat şekli aynı zamanda kültürü de içine almaktadır. Dolayısıyla dinle kültür iç içedir. Burada aynı olmak değil daha çok birbirini tamamlama söz konusudur. Din ile kültürü aynı kabul eden toplumlar, gelişmemiş kültür ve ilkel dinlerle karşı karşıya kalmaktadır.[929]

Uygarlığın başlangıcından bugüne gelene kadar, din ile kültür arasındaki ilişkinin mevcudiyeti doğrulanmıştır ve bu ilişki gelecekte de devam edecektir. Pek çok inançlı filozof veya düşünürlerden bu görüşe katılanlar olduğu kadar, ateist olanlardan da hiçbiri dinin ya da en azından ahlâkın, insanoğlunun gelişmesindeki kültürel rolünü inkâr edememiştir. Din ile kültürü özdeş olarak görmeden, dini din, kültürü de kültür olarak kabul edip, indirgemeciliğe gitmeden aralarında bulunan ilişkiyi kendi değerleri içinde ortaya koymak en akılcı bir tavır gibi gözükmektedir. Örneğin, insanların farklı siyasi görüşleri olabilir, ancak herkesin vazifesi ortak kültürü siyasi etkilerle kirletmemek ve korumak olmalıdır. Çünkü bir milletin vatandaşlarının birbirlerine yardımları olmaksızın üstün bir medeniyetin kurulması için gereken çabadan ve o medeniyetin izini taşıyan eserler meydana getirme gücünden mahrum kalacaklardır.[930]

Din ve medeniyet insan merkezli konulardır. İnsan yaratılışı bakımından sosyal bir varlıktır. Bu sosyalliğinin sonucunda, çevresiyle ilişki kurmak, sosyal yaşamın kurallarına uyarak medenileşmek ve medeniyetler kurmak durumunda kalmıştır. Din ise, insanın ve toplumun medeni bir şekilde yaşayarak huzur ve mutluluğunu amaçlamaktadır. Dolayısıyla dinin bu alandaki kuvvetli etki ve işlevleri sebebiyle insan, din ve medeniyet kavramları

---

929 Korlaelçi, "Din-Kültür İlişkisi", s. 45-46.
930 Korlaelçi, "Din-Kültür İlişkisi", s. 46-47.

birbirinden bağımsız olmayan bir bütündür.[931] Fransız tarihçi Fernand Braudel (1902-1985)'e göre medeniyetin, bir coğrafyada ortaya çıkması, kendisine hareket veren toplumlarda gelişmesi, ekonomik ve teknolojik bilgilere tâbi olması ve ortak bir anlayışı temsil etmesi gibi boyutları içermesi gerekir. Fakat F. Braudel, tüm bu belirtiler arasında medeniyetlerin gönlünde ve düşünce alanında geçmiş ve geleceklerini yansıtan en kuvvetli boyutun *"din"* olduğunu savunmaktadır.[932] Bir toplum gerçekliği olan dinin, medeniyetlerin ortaya çıkmasında hem anlamlı hem de önemli bir yeri vardır. Dinin, içinde yer almadığı ya da etkilemediği bir medeniyet bulunmamaktadır. Esasen medeniyet, bir toplumun maddi ve manevi alanda tecrübe ettiği ve yaşadığı bir hayattır. Bu hayatta da din, sosyal bir gerçeklik olarak her zaman varlığını göstermiştir.[933]

İşte bu noktada dini değerlerin olmadığı bir toplum ve medeniyetten söz etmemiz mümkün görünmemektedir. Böylelikle her medeniyetin kökeninde az ya da çok, doğrudan ya da dolaylı bir biçimde dini ve ahlâki değerlerin yeri ve katkısı vardır. Bu değerler maddeci olsun veya olmasın bütün medeniyetlerde görülmektedir. Dolayısıyla medeniyetleri de insanoğlu kurduğuna göre, din ile ilişkisi olmayan bir medeniyetten bahsedebilmek zannedildiği kadar kolay görünmemektedir. Bu mahalde kimi medeniyetlerde din olgusu daha etkisiz ya da farklı bir biçim ve boyutta varlığını gösterirken, kimilerinde ise din olgusu daha etkili olabilir. Fakat ortaya çıkan sosyal gerçeklik, din ile ilişkisi olmayan bir medeniyetten bahsedebilmenin hiç de kolay olmadığıdır. Esasında her bir ferdin ve toplumun dünyasında din, bireysel ve toplumsal bir hakikat olarak ortaya çıkmaktadır.[934]

Medeniyetlerin oluşmasında din, dil, örf, adet, gelenek, görenek gibi unsurlar etkili ve belirleyici bir rol oynamaktadır. Nitekim toplumları bir araya getiren ve fertleri arasında kardeşlik, samimiyet ve dostluk oluşturan esaslar maddi olmaktan daha çok manevi etkenlerdir. Özellikle toplum açısından manevi değerler en önemli ortak paydalar olarak ortaya çıkarken, bireyler açısından belli bir zihniyet kazandırmak ve dünya görüşünün oluşmasına imkân sağlamaktadır. Sosyal, kültürel, dini ve ahlâki değerler, fertlerin akıl ve gönül dünyalarında etkili olmakla beraber onların duygu, düşünce, tutum ve davranışlarının şekil ve yönünü tayin etmektedir. Bir toplumda fertlerin aynı duygu ve heyecanı hissetmeleri

---

[931] Habil Şentürk, "Küreselleşme Çağında İnsan, Din ve Medeniyet Kavramlarına Psikososyal Açıdan Bir Bakış", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 2, S. 23 (Eylül 2009): s. 104-105.
[932] Celaleddin Çelik, "Paradigmatik Bir Açıklama Kategorisi Olarak Medeniyet ve Medeniyet-Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi", *İslami Araştırmalar Dergisi,* C. 21, S. 1 (2010): s. 60-65.
[933] Ali Akdoğan, "Medeniyetlerin Oluşmasında Dinin Rolü ve İslam Medeniyeti", *Dini Araştırmalar Dergisi,* C. 11, S. 32 (Eylül-Aralık 2008): s. 87-89.
[934] Akdoğan, "Medeniyetlerin Oluşmasında Dinin Rolü ve İslam Medeniyeti", s. 97.

de sosyal yapının dengeli ve uyumlu olmasını sağlamaktadır. Bu şekilde bir toplum ise potansiyellerini birey ve toplumun istikbâline yönelik olan plan ve projeler üzerine harcama eğilimine girmektedir. Bu duygu ve düşünceler mevcut olanakların daha da ileriye götürülmesi arayışını vermektedir. İşte bu arayış sözü edilen toplumsal dinamikleri harekete geçirerek yeni gelişme ve ilerlemelere yol açmaktadır. Bunun sağlanabilmesi için toplumsal dinamikleri hayata ve harekete geçirecek kuvvetli delillere ihtiyaç bulunmaktadır. Bu deliller yukarıda da ifade ettiğimiz gibi manevi sosyal dinamikler olarak düşünülebilir. Şu da var ki maddi unsurları değiştiren ve geliştiren, insanoğlunun zihinsel ve kültürel dünyalarıdır. Yani insan, ilk olarak neyi, nasıl ve ne şekilde yapması gerektiği üzerinde düşünür ve sonrasında ise harekete geçer. Bu süreçte maddi etkenlerden önce gelen şey, sosyal ve kültürel boyuttur. Dolayısıyla medeniyet ile manevi unsurlar arasında yakın bir alakânın olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Öyle ki hiçbir medeniyet manevi alandan mahrum bir anlayışla inşa edilemez.[935]

Medeniyet, yani insanın belirli bir sosyal konumuna karşılık gelen duygu ve davranış kontrolleri ile sosyal ilişki kodeksi bu süreçte birey tarafından benimsenmiş olmaktadır. İnançların sistemleşmesi zihni bir dönüşümü sağlarken, ibadetler ve ritüeller nizâmı insanı bütünüyle belirlenmiş bir sosyal ilişki ve davranışlar sistemine dâhil etmektedir. Dini törenler insanları ilgili bulundukları topluluğa büyük bir sadakat ve sorumlulukla bağlarken, dini mekânlar, grup ruhu duygusu ve bilincini sembolik faaliyetlerle beslemiş olmaktadır. Şüphesiz tüm bunlar dinsel mekânın dışında farklı sosyalleşme süreçlerinde gerçekleşen örf, adet ve görgü kuralları vasıtasıyla, yeme içmeden, giyim kuşam tarzına, konuşma ve selamlaşmadan ziyaret usulüne kadar düşünce, davranış ve eylem kodlarını nakşeder.[936]

Dinin en önemli toplumsal fonksiyonlarından birisi de toplumda sağladığı sembolik bütünleşmedir. Toplumdaki istikrarı ve devamı temin eden dinin,[937] kabulünü öngördüğü inanç esasları ya da yapılmasını emrettiği ibadetler bütünsel olarak incelendiğinde, onların kişisel benliği aşıp sosyal bir boyuta büründüğü görülmektedir. Dinin sosyal bütünleştirme işlevi iman konularında olduğu gibi ibadetlerde de kendini göstermektedir. İbadetlerin biri Tanrı'ya, diğeri topluma yönelik olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. Tanrı'ya yönelik tarafı ibadetin temelini oluştururken, topluma dönük tarafı da onun tamamlayıcısı olarak kabul edilmektedir. Özellikle ezan ve birlikte kılınan namazlar, ortak şuur ve heyecanı uyandıran,

---

[935] Akdoğan, "Medeniyetlerin Oluşmasında Dinin Rolü ve İslam Medeniyeti", s. 95-96.
[936] Celaleddin Çelik, "Paradigmatik Bir Açıklama Kategorisi Olarak Medeniyet ve Medeniyet-Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi", s. 65.
[937] Keskin, "Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme", s. 14.

kardeşlik ve grup ruhunu sürekli olarak taze ve dinamik tutan önemli bir dini sosyal olgudur. Bu olgular güven ve dayanışma hissini kuvvetlendirici etkiye sahiptirler. Gerçekten de ne kadar basit olursa olsun, aynı ritüellerin kutlanması, ortak düşünce ve inançlardan daha önemli ve daha etkili olduğunu göstermektedir.[938]

İbadet hayatı, dini yaşayışın özü ve temel yapısı olan imandan sonra gelen ikinci bir yönü oluşturmaktadır. İman, dini yaşayışın içte hissedilip yaşanan öznel yönü oluşturduğu gibi, ibadetler de onun belirli şekil ve kurallara bağlı kalarak gerçekleştirilen nesnel yönünü meydana getirmektedir. Aslında dindarlık, imanın ruhta yerleşip kök salarak orada duyulur ve yaşanılır hale gelmesiyle doğar. İbadetler ise içteki imanın varlığından kaynaklanmakta ve hayat bulup filizlenmektedir. İbadetler bir taraftan inanan insanın içindeki imanın varlığından hayat bulurken, bir taraftan da içteki imanı destekleyip kuvvetlendiren, geliştirip derinleştiren vasıtalar olma niteliği taşımaktadır. Bu sebeple dini yaşamın iman ve ibadet yönlerini birbirinden farklı düşünmek mümkün değildir. İnanç ve ibadet bir bütünün iki yarısı olup birbirlerine yakın ve iç içedir. İşte bu ikisinin bir araya gelerek oluşturdukları bütün de *"dini hayat"*tır. Dolayısıyla iman ve ibadet birbirinden ayrı düşünülememektedir. Burada esas olan ibadet amacıyla yapılan davranış veya sözlerin, Tanrı'ya yaklaşma niyet ve iradesiyle yapılmasıdır.[939]

Tanrı'nın huzuruna çıkma, her şeye gücü yeten, koruyup gözeten bir Tanrı'ya yakın olma ve Tanrı'yla bağlantı kurma vasıtaları sayesinde, kişilerin psikolojik iyi oluşları olumlu yönde etkilenebilir. Yine kul ile Tanrı arasında manevi bir bağın kurulması, ibadetlerin samimi bir şekilde ifa edilmesi, kişilerin ruh dünyasında, yaşamı anlamlandırma ve psikolojik iyi olma durumlarında bazı pozitif gelişmelere yol açabilmektedir.[940] Dolayısıyla 1998 ve 2003 yılları arasında konu ile ilgili yapılan toplam 43 araştırmayı inceleyen ebeveyn ve çocuk hemşireliği alanında profesör olan Lynn Rew ile ruh sağlığı danışmanlığı ve eğitim psikolojisi profesörü Y. Joel Wong, araştırmaların %84'ünde dini vazifeleri yerine getirmenin sağlıklı tutum ve davranışları olumlu yönde etkilediğini tespit etmiştir.[941]

---

938 Ali Albayrak, "Mahir İz'e Göre Sosyal Bütünleşmede İbadetlerin Rolü", *Uluslararası Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi,* C. 2, S. 1 (Ağustos 2016): s. 20.

939 Hüseyin Certel, "Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi", *Dini Araştırmalar Dergisi,* C. 1, S. 4 (Haziran 1999): s. 209-217.

940 Mevlüt Kaya ve Nurettin Küçük, "İbadetler ile Hayatın Anlamı ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,* S. 42 (Eylül 2017): s. 17-20.

941 Kaya ve Küçük, "İbadetler ile Hayatın Anlamı ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", s. 23.

Batı'da yapılan çeşitli çalışmalardan elde edilen sonuçlara göre belirli bir kiliseye üye olanların olmayanlara oranla, her hafta düzenli olarak kiliseye devam edenlerin etmeyenlere oranla yaşamlarından daha çok memnun ve mutlu olduklarıdır. Mesela 2003 yılında Joanna Ball, Lisa Armistead ve Barbara-Jeanne Austin tarafından şehirde yaşayan Afro-Amerikan ve ergenlik çağında olan, 492 kız üzerinde gerçekleştirilen çalışmaya göre; kiliseye devam eden ve dini ibadetlerini yerine getirenlerin hem özsaygı düzeyleri daha fazladır, hem de genel olarak psikolojik durumları daha iyidir. Bunun dışında Ritzema (1979), Pargament ve Sullivan (1981), Gorsuch ve Smith (1983), Spilka (1983) gibi araştırmacıların konuyla ilgili yaptıkları çeşitli çalışmaların verilerine dayanarak din kavramını, geniş muhtevâlı bir *"anlam sistemi"* olarak tanımlamışlardır. Hayatı anlamlandırma deneyimi ile dini yaşantı arasında yakın bir bağın olduğunu ifade eden Abdülkerim Bahadır (d. 1965)'a göre hem dini yaşantı hem de hayata bir anlam kazandırma fikri kendi bünyelerinde aşkınlığı barındırırlar. Bu sebeple, ibadetlerle çevrili bir dini yaşantının, hayatı anlamlandırma çabasının en kuvvetli kaynaklarından biri olduğunu söyleyebiliriz.[942]

Şunu da önemle belirtmek gerekir ki ibadet bir *"itaat"* davranışıdır. Tanrı'ya bağlılığın bilincine varmış bir insanın, bunun sonucuna samimiyetle, şükür ve minnettarlık duyguları içerisinde katılmasını ifade eder. İbadet ve dini uygulamalar aracılığıyla inanan insan, kendi psikolojik yapısının ve günlük bilincinin normal işleyiş usulünün dışına çıkarak, üstün bir varlık şekline ve yaşama tipine yükselmektedir. Zira ibadet, onu yerine getiren bireye nazaran kendi bağımsız varlığına sahiptir. Bu açıdan ibadet, tam olarak psikolojiye indirgenemez ve psikoloji tarafından da açıklanamaz. Ancak ibadetin insan üzerinde bıraktığı etkileri araştırılabilir.[943]

William James (1842-1910), Carl Gustav Jung (1875-1961), Gordon W. Allport (1897-1967), Victor Emil Frankl (1905-1997), Fr. Maslow (1908-1970), Howard S. Becker (d. 1928) ve Paul E. Johnson (d. 1942) gibi bilim insanlarına göre dinin birey üzerindeki esas etki ve işlevi onda güçlü, uyumlu, bütünleşmiş, sağlam yapılı bir karakter oluşturmasıdır. Din psikolojisi alanında yapılan araştırmalardan elde edilen veriler de bunu desteklemektedir. Müslüman düşünür Muhammed İkbal (1877-1938) de bu görüşü felsefi ve metafizik düzlemde şiddetle savunmuştur. Bu düşünceye göre dini inanç ve değerler, ibadet ve törenlerle dünya yaşamına yönelik dini izahatlar insan yaşamına bir anlam ve amaç

---

[942] Kaya ve Küçük, "İbadetler ile Hayatın Anlamı ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", s. 22.

[943] Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi,* 14. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, s. 234.

kazandırır, insanlar arası ilişkileri düzene sokar ve bireyin zihinsel açmazlarını çözümler. Üstelik dinin, insanın ruh dünyası ile doğal ve toplumsal çevre arasında denge ve uyum kurmasına yardımcı olmasında ya da insana benliğindeki kuvvetleri bütünleştirme olanakları vermesinde ibadetin payı büyüktür. Dini yaşayışın temel unsuru olarak ibadetin etkisini tek bir alanla sınırlandırmak doğru değildir. Bu açıdan tapınma, insanın kişisel ve manevi tarafıyla beraber etki ve sonuçlarını iletme vasıtası olan bedeni ve maddi tarafını da etki altına almakta ve böylece insan yaşamının tamamını kuşatabilmektedir.[944]

Dinin toplumsal hayat üzerindeki bir diğer fonksiyonlarından biri ise, eğitime verdiği önemdir. Din eğitimi, kişinin varoluşsallığına katkı sağlaması ya da bireyin kendi varoluşsallığının sorumluluğunu üstlenmesi, kendini değiştirmesi ve geliştirmesi becerisine katkı sağlama sürecidir. Yani din eğitiminin bireyin din konusunda gelişimini sağlaması amacıyla yapılan bütün faaliyetleri kapsaması gerektiği ifade edilebilir. Din eğitimi faaliyetlerinin, din ile beraber başladığını düşünürsek insanlık tarihi kadar eski olabileceğini söyleyebiliriz.[945]

İnsanın toplumsallaşma gibi bir yönü vardır ve toplumsallığı kazanabildiği ölçüde varlığını sürdürebilir. Fakat insanın da sosyal bir varlık haline gelebilmesi için bir eğitim sürecine gereksinimi vardır. İnsan diğer varlıklar gibi değildir. Diğer canlılar yaşamları için ihtiyaç duyduğu yeterliliklerini doğumla birlikte kodlanmış olarak getirirler. Mesela bir ördek yavrusu suyu ilk gördüğünde orada hemen yüzmeye başlar ve bunun için herhangi bir eğitim almasına da gerek yoktur. Lakin insanın aynı yeteneğe sahip olabilmesi için belirli bir eğitim sürecinden geçmesi gerekir. Bu nedenle din, toplum ve eğitimi birbirinden bağımsız düşünmek mümkün görünmemektedir. Din de eğitim de toplum için vardır.[946] İnsanın toplumsal hayatının belirli kurallar içinde yürütülmesine yönelik öğretilerin bulunduğu dinin amaçlarından biri de ferdin toplumsal alanda kendisini gerçekleştirmesine katkıda bulunmaktır. Tutum ve davranışların yazılı ya da yazılı olmayan kurallarla belirlendiği toplumsal hayatta din, önemli bir değer ve norm kaynağıdır. Bu değerler, normlar ve bunlara dayalı kurallar, eğitim aracılığıyla kişilere aktarılmaktadır. Din eğitiminin gayelerinden biri de

[944] Hayati Hökelekli, “İbadet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 19, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s. 248-249.

[945] Esra Tunç, “Bugünkü Din Eğitiminin Varoluşsallığı Üzerine”, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi,* C. 2, S. 2 (Mayıs 2013): s. 142-143.

[946] Abuzar, “Din-Toplum Etkileşimi ve Eğitim”, s. 55.

insana din kaynaklı toplumsal normları öğretmek ve insanları dini açıdan sosyalleştirmektir.[947]

İnsan, yaratılış özelliği olarak, her dönemde kendisi üzerinde düşünmüş; nereden geldiğini, nereye gittiğini ve niçin var olduğunu sormuştur. Alman filozof Max Ferdinand Scheler (1874-1928) insana, bu özelliği nedeniyle *"Tanrı'yı arayan varlık"* demiştir. İnsanın kendisi hakkındaki bu sorusu, gerçekte daha büyük bir sorudur. Öyle ki âlemin neliğini, nereyeliğini, nedenini sormaya kadar uzanır.[948] Din, bu sebeple insanlar için daima önemini koruyan, birey ve toplum için gerekli bir kurumdur. Çünkü pek çok bilim alanlarının doğuş ve gelişmesinde, tarih boyunca insanoğlunun evrene ve kendisine bakış açısında, gerçeği arayışında dinin ağırlığı olmuştur.[949] Buradan hareketle din başta bilim olmak üzere sanatın, ahlâkın, kültürün, adaletin, hakkın vb. şeylerin bir bakıma önemli etkenidir.[950]

Din insanoğlu için önemli bir bilgi kaynağıdır. Bilhassa insanların doğaüstü âleme ait meraklarına cevap vermede bir kaynak durumundadır. İnsan, kendi varoluşunu temellendirme arayışı ve merakı içinde olan bir varlıktır. Bu arayış, onu farklı mistik ve metafizik yönelişlere itmektedir. Dinle insan arasındaki ilişkinin bu açıdan eğitime dâir ihtiyaçların karşılanması şeklinde tanımlanması mümkündür. Bir dine inanmaya veya o dine ait bilgi sahibi olmaya yönelik istek ve motivasyon aynı zamanda insanın din eğitimine dâir bir hazırbulunuşluk içinde olduğu anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla insanın din eğitimi ile yakınlaşmasını ve buluşmasını temin eden, onun dine dâir fıtri yatkınlığıdır. Din eğitimi, insanın Tanrı'yla ilgili düşüncelerinin istenilen yönde gelişmesini sağlar, inanma yeteneğini doğru istikamette geliştirip yanlış ideoloji, hurafe ve batıl inançlardan uzak durmasını[951] sağlayarak insanın dini itikat, ibadet ve hislerinin yaratılışına uygun bir şekilde ortaya çıkarılıp geliştirilmesine katkıda bulunur. Diğer eğitim faaliyetleri gibi din eğitimi de insanın yetişmesine ve gelişmesine katkıda bulunurken, kişinin içerisinde bulunduğu gelişimsel niteliklerini,

---

[947] Şükrü Keyifli, "Eğitim ve Din Eğitimi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 13, S. 2 (Haziran 2013): s. 120-122.

[948] Beyza Bilgin, "Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 24, S. 1 (Ağustos 1981): s. 472-474.

[949] Günay Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 28, S. 1 (Nisan 1987): s. 213.

[950] Saffet Kartopu, "Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama ve Anlam Arayışı", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 2, S. 3 (Haziran 2013): s. 75-76.

[951] Keyifli, "Eğitim ve Din Eğitimi", s. 117-118; Nevzat Yaşar Aşıkoğlu, "Toplum Hayatımızda Dinin Yeri ve Din Eğitiminin Önemi", *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 2 (1998): s. 48-49.

kalıtımla getirdiği özelliklerini dikkate alan ve bunları çevresiyle bütünleştirerek faydalı hale getirmeye çalışan bir süreçtir.[952]

Toplumun ve bireyin herhangi bir problemini anlamak ve onu çözüme kavuşturmakta bilim, eğitim, öğretim ve bilgi şart ise, din hususunda da eğitim, öğretim ve ilim şarttır. Toplumları ve toplumu oluşturan her bir bireyi maddi bir ip veya sicimle bağlamak yahut da yapıştırıcı bir madde ile yapıştırmak dinsiz öğretilerin hüküm sürdüğü ülkelerde bile tasavvur edilemeyecek kadar imkânsızdır. İnsanları ancak zaman, mekân, renk ve ırk unsurlarına aşkın olan manevi değerler birbirine bağlar. Öyle ki insanların günümüze kadar yarattığı ideolojiler içinde hiçbirisi dinden daha geniş, daha insancıl ve insanın ruh dünyasıyla ilgili sorularına cevap veren ve birbirine bağlayan kuvvetli bir bağ haline gelememiştir. Bunun dışında kalan diğer kültür ve ideolojik tutumlar gibi manevi bağlar ise daha az ve dar kapsama sahiptir.[953]

Nitekim İslam dini, eğitim ve öğretime büyük önem vermiştir. O, insan için bilim, öğrenme, öğretme, eğitme, terbiye etme ve olgunlaştırma dinidir. İslam Dini'nin insana yönelik ilk ilahi emri: *"Oku"*[954]dur. Yine *"Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?",*[955] ayeti gibi Kur'ân-ı Kerîm'in diğer ayetlerine baktığımızda insanın kendisini tanıyıp öğreneceği konulara bakmayı emreden 350 ayet,[956] yeryüzünü incelemeye ve araştırmaya teşvik eden 50 ayet[957] ve eğitim, öğretim ve pozitif bilimlere işaret eden ayetlerin ise yaklaşık 750[958] kadar olduğunu görmekteyiz. Akıl ve aklı kullanmayı tavsiye eden ayetlerin sayısı 65[959] ve cehâleti, bilgisizliği kınayan ayetlerin sayısı ise 25[960] civarındadır. Bu da açıkça gösteriyor ki İslam dini, bilim, eğitim ve öğretime çok fazla önem vermekte,[961] cehâlet ve bilgisizliği ise en büyük düşman olarak görmektedir. Bunun için eğitim ve öğretim faaliyetlerinin üzerinde önemle durmuştur. Çünkü birey ve toplumların hem maddi hem de manevi alanlarda yükselmeleri ve ilerlemeleri yalnızca güçlü ve kaliteli bir eğitim-öğretimle mümkün

---

[952] Keyifli, "Eğitim ve Din Eğitimi", s. 118.
[953] Hüseyin Atay, "İslam'da Öğretim", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 23, S. 1 (Nisan 1979): s. 4.
[954] Alak, 96/1.
[955] Zümer, 39/9.
[956] Bk: Âl-i İmrân, 3/190-191; A'râf, 7/11; Hucurât, 49/13; İnsan, 76/2; Nisâ, 4/1; Rum, 30/41 vb.
[957] Bk: Ankebût, 29/20; Hûd, 11/7; İnsan, 76/2; İnşikak, 84/16; Mü'minûn, 23/12-13-14; Nûr, 24/45; Târık, 86/5; Zümer, 39/21 vb.
[958] Bk: Beled, 90/10; En'am, 6/98-99; Fâtır, 35/28; Hac, 22/54; İbrahim, 14/1; Nahl, 16/78; Nas, 114/1; Zümer, 39/9 vb.
[959] Âl-i İmran, 3/7-190; Ankebut, 29/35; Bakara, 2/13-170-171-242-269; Câsiye, 45/5; En'am, 6/32; Enfal, 8/22; Hac, 22/46; Mâide, 5/58-100; Nahl, 16/12-67; Zuhruf, 43/3 vb.
[960] Âl-i İmran, 3/154; Ahzâb, 33/33-72; A'râf, 7/138-199; Bakara, 2/67-273; En'am, 6/35-54-111; Hûd, 11/29-46; Mâide, 5/50; Nisâ, 4/17; Yusuf, 12/33-89; Zâriyât, 51/11 vb.
[961] Fahri Kayadibi, "İslam Dini'nin Eğitim ve Öğretime Verdiği Önem", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 4 (Nisan 2012): s. 33-35.

olmaktadır. Bu sebeple İslam dini, din ve dünya için lüzumlu olan bilgileri öğrenmeyi kadın-erkek bütün Müslümanlara farz kılmış ve bunu sağlayacak eğitim-öğretimin de mükemmel olmasını istemiştir.[962] Aslında *"en güzel suret ve biçimde yaratılan insan"*[963] eğitim ve öğretim yoluyla geliştirilmelidir. Çünkü insanda bulunan güç, enerji ve yetenekleri de en değerlidir. Tam aksine bunları geliştirip değerlendirmemek de israftır. Bundan dolayı bu seçkin ve üstün varlığın tarih boyunca en önemli uğraşısı da eğitim-öğretim olmuştur.[964]

O halde ahlâk eğitimi de din eğitimine dayanmakta ve ondan hareket etmektedir. Ahlâkın en büyük kaynağı da din olmaktadır.[965] Din ve ahlâk kavramları birbirleriyle oldukça ilişkili ve neredeyse birbirinin tamamlayıcısı olan iki kavramdır. Din, insanoğlunun birbiriyle, Tanrı ve toplum ile hem de insanın bağlantı içerisinde olduğu tabiat ve canlılar dünyası ile olan ilişkilerini düzenler. Bu sebeple din, ahlâki sisteme sahip olma özelliği taşımaktadır. Din, insan ilişkilerini doğru bir şekilde düzenlemek ve insanı daha iyi insan yapmak için gelmiştir. Ve dinin esas amacı da ahlâki bir toplum meydana getirmektir. Dini emir ve yasakların sebebine inildiğinde, insanın şerefini korumak ve insanı kötülüklerden uzak tutarak ahlâkını olgunlaştırmak gibi bir hedefin amaçlandığını da görmek zor olmaz. Yine ibadetler de bir yönden imanı diri tutmanın ve ahlâkı yükseltmenin vasıtası olarak değerlendirilebilir.[966]

Din, bireyin ve toplumun davranışını, kendisinin açıkladığı hakikatlerle uyumlu hale getirmeyi amaçlayan ahlâki kurallar beyan etmektedir. Dine inanan ve bağlanan insan, düşünce ve hareketlerinde iman ve ahlâkı bir bütün olarak yaşamaktadır. Bununla beraber ahlâk insani bir olaydır, hatta dinden ayrı, bağımsız bir varlığa da sahiptir. Din ahlâki bir yaşamı amaçlamaktadır. Ancak ahlâk zorunlu olarak dine bağlı kalmamaktadır.[967] Dinsiz ve ateist insanların da sosyal veya daha başka nedenlerle bir çeşit ahlâki anlayışa sahip oldukları görülmektedir. Fakat dini inanç, ahlâk için psikolojik bir etkendir. Tanrı inancı, ahlâki yaşamda iyi olanın yapılması için motive edici bir unsur olmaktadır. Ahlâki yaşama inanç durumunun eklenmesi, bireyin davranışında önemli bir değişiklik meydana getirmektedir. Herhangi bir olay karşısında inançlı insan, bunu Tanrı'nın varlığı açısından temellendirerek, kendi yaşamında kötüye *"günah"*, iyiye de *"sevap"* anlayışını eklemektedir. Dini inanç, bireyin ahlâki yaşayışı için bir güdülenme, motivasyon sebebidir. Mademki dinin bir ahlâki

---

[962] Kayadibi, "İslam Dini'nin Eğitim ve Öğretime Verdiği Önem", s. 34, 38-39.
[963] Tin, 95/4.
[964] Kayadibi, "İslam Dini'nin Eğitim ve Öğretime Verdiği Önem", s. 34.
[965] Halis Aydın, "Eğitimde Din Eğitim ve Öğretiminin Rolü", *İslam Medeniyeti Dergisi,* S. 27 (Ocak 1973): s. 17-20.
[966] Enver Uysal, "Dindarlığın Ahlâki Temeli Üzerine Bazı Düşünceler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 14, S. 1 (Ocak 2005): s. 43-46.
[967] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* s. 103.

boyutu var ve ahlâk da insani ilişkiler taşıyıcısıdır, öyleyse insanların dinden *"ahlâkın bekçiliği"* vazifesini yerine getirmesini istemeleri olasıdır.[968]

Din ve ahlâkın yakın ilişkisini hatta ilişkinin de ötesinde birbirinin tamamlayıcısı olduğunu insanın birtakım davranışlarına baktığımızda daha kesin olarak görmemiz mümkündür. Mesela hırsızlık, rüşvet, cinayet, zina, içki ve kumar gibi şeyler dinen haram, ahlâken de kötü olan fiillerdir. Sevgi ve saygı göstermek, merhametli olmak, yardım etmek, sözünde durmak ve doğruluk gibi şeyler ise dinin emrettiği, ahlâkın da iyi olarak nitelendirdiği davranışlardır. Esasen dinin emir ve yasakları ile ahlâkın emir ve yasaklarını birbirinden net çizgilerle ayırmak mümkün değildir.[969] Yalnız şu farka da dikkat çekmek gerekir ki ahlâk, örneğin insan öldürmenin *"kötü"* olduğunu belirtir. Din ise hem böyle bir davranışın kötülüğünden hem de yaşamın kutsallığından bahseder. Böylelikle inanan bireyin yaşamında, insan öldürmenin *"kötü"* olduğuna inanma ile yaşamın *"kutsal"* olduğuna inanma bütünleşir. Başka bir ifadeyle dindar, karşı karşıya kaldığı herhangi bir olayı hem Tanrı'nın varlığı hem de Tanrı'ya olan inancı açısından yorumlar ve böylece hayatında kötüye günahı, iyiye sevabı da eklemiş olur. İnanan insan için yalan söylemek yalnızca kötü değil, aynı zamanda günahtır. Zira insan, yalan söylemekle Tanrı'nın huzurunda da bir suç işlediğine inanmaktadır.[970]

İşlerini belirli kurallar ışığında düzene sokan bir kişinin yaşamında az çok bir bütünlük vardır. Şayet o kişi Tanrı'nın varlığına da inanıyorsa, bu inançla o insanın ahlâki anlayışları yan yana değil birbiriyle iç içe olacaktır. Bu sebeple inançlı bir kişinin tek bir eyleminde dâhi farklı yönleri birlikte görmek mümkündür. Daha önceden görüldüğü gibi birtakım eylemler ya da durumlar, bizi bazı ahlâki istekleri yerine getirmeye çağırmaktadır. Ama ahlâki isteklerimize rağmen pek çok nedenden ötürü üzerimize düşeni yapmaktan kaçınabiliriz. İşte bu aşamada Tanrı inancı devreye girebilir ve üzerimize düşeni yapmaktan kaçınmamızı zorlaştırabilir.[971] Din, inananlarından yalnızca dini uygulamalar yapmasını istemekle kalmaz, ilişkilerini de düzenler. Ahlâk bir ilişkiler kompleksi olarak görülebilir. İyi ilişkilerle benzer gitmeyen, hatta ahlâki bir temel üzerine kurulmayan bir dindarlığın, ara ara negatif yansımaları gözlemlenir. Bu sebeple dindar insanda haklı olarak ahlâki olgunluk da aranır.

---

[968] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* s. 103.
[969] Uysal, "Dindarlığın Ahlâki Temeli Üzerine Bazı Düşünceler", s. 44.
[970] Aydın, *Din Felsefesi,* s. 317.
[971] Aydın, *Din Felsefesi,* s. 315-316.

Dindar olduğunu ifade eden birey, ortalama bir insanın dâhi sahip olduğu ahlâki olgunluktan yoksun ise, o dindarlık, sorgulanması gereken problemli bir dindarlıktır.[972]

Günümüzde din, ahlâki kavramların belirlenmesinde veyahut da tanımlanmasında iş gören bir faktör olarak değil, teşvik ve terkip edici bir etken olarak gücünü göstermektedir. İrlandalı çağdaş filozof ve yazar Jean Iris Murdoch (1919-1999), *"İyiliğin Egemenliği (The Sovereignty of Good)"* isimli ahlâk felsefesi kitabında da ifade ettiği gibi; *"inanç sayesinde dikkati bir şey üzerinde toplamak ve yeni bir güç kaynağı elde etmek, psikolojik, dolayısıyla ahlâki açıdan büyük önem taşır."* Tanrı inancı, ahlâki yükümlülüklerin yapılmasını kolaylaştırmak açısından yeni bir etken oluşturur. Ahlâki prensipler doğruyu nasıl tercih edeceğimizi gösterir, dini inanç ise bu doğruya tüm benliğimizle sarılmamız için yardımcı olur. Herhangi bir dine inanmayıp, ahlâki prensiplere uyan bir insanın, dinin ahlâk için etkisiz ya da gerçersiz olduğunu iddia etmesi yanlıştır. Belki bazı insanlar hiçbir yardıma ihtiyaç duymaksızın kendi ahlâki meselelerini çok rahat bir şekilde çözebilirler, fakat böyle kişilerin varlığı, ahlâki yaşantıda insanların birtakım yardım ve teşviklere, özellikle dine ihtiyaç duyulmasını gereksiz kılmaz.[973]

Şu da var ki din, insana bir hayat felsefesi getirmekle kalmaz ayrıca dindeki âhiret inancı, bir taraftan uhrevi sorumluluk bilinciyle insanoğlunun ahlâki gelişimine katkıda bulunurken öte taraftan ölüm korkusunun insan psikolojisi üzerindeki yıkıcı etkisini önler. Ayrıca âhiret inancı, insanın içindeki sonsuzluk duygusuna cevap olması açısından da önemlidir. Sıkıntılardan kurtulup ebedi mutluluğa ulaşma, Tanrı'nın rızasını elde etme gayesi insanda yaşama sevincine yol açar, dünyanın acılarına karşı dayanma gücü verir. Geçici dünya istekleri gerçekte insan ruhunu tatmin etmediğinden din ona en yüce, ulvi zevkler ve manevi hazlar kazandırır.[974]

Din, insanoğluna olaylara yönelik bir bakış açısı, yaşam ve ölüm ötesinin bilinmeyen ve merak edilenleri hakkında bilim ve diğer bilgi kaynaklarının cevaplandıramadığı açıklama, hatta onların sağlayamadığı memnuniyet ve teselliyi vermektedir. Tanrı'nın varlığından sonra dinin, bu yaşamın anlamına dair verdiği en tatmin edici cevapsa âhiret hayatıdır.[975] Âhirete iman, insan davranışlarının bir yön ve hedef belirlemesine yardımcı olmaktadır. İnsanoğlu yalnızca nereden geldiği ve sonunda nereye gideceğinin bilgisine sahip olduğu ölçüde kendisi

---

[972] Uysal, "Dindarlığın Ahlâki Temeli Üzerine Bazı Düşünceler", s. 45.
[973] Aydın, *Din Felsefesi,* s. 315.
[974] Kartopu, "Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama ve Anlam Arayışı", s. 86-87; Tümer, "Din", *DİA,* IX, 317.
[975] Ümit Horozcu, "Ahiret İnancı ve İnsan Psikolojisi", *Din ve Hayat Dergisi,* S. 16 (Haziran 2012): s. 105-106.

için bir amaç ve hedef belirleyebilir. İnsan, din vasıtasıyla dünyadaki yaratılış gayesinin ne olduğunu anlar. Dünya hayatını aşan, ölüm sonrasına ilişkin hedefler göstererek, insana güçlü bir amaçlılık hissiyatı verir ki bu da güçlü bir kimlik duygusunun gelişimi açısından son derece önemlidir. Böyle bir inançtan yoksun bireyler için yaşam boş ve anlamsızdır. İnsan hayatının amacı ve anlamı sorusu sayısız defa sorulmuş fakat hiçbir zaman yeterli bir cevap alınamamıştır.[976]

Arayışta olan insan için anlam boşluğunu bir ölçüde ateizm de doldurabilir. Bu dünyanın insan için son durak olduğu, burada yapıp ettiklerimizle kalacağımız ve öldüğümüzde herşeyin yok olup gideceği biçimindeki maddeci bir anlayış kimileri için tatmin edici olsa da âhiret, cennet, cehennem, hesap, mizan, nimet ve azap gibi kavramların sağladığı tatminden kaynaklanan erdemli düşünüş ve güzel davranış meyvesini vermesi imkânsızdır. Yani eyleme yönlerdirmeyen anlam duygusu da tek başına tatmin edici olmayacak ve yeterli gelmeyecektir.[977]

Bununla birlikte ölüm de tüm zaman ve mekân dilimlerinde insanın karşı karşıya kaldığı, üzüldüğü, kaygılandığı, şaşkına döndüğü ve önünde en çok acizliğe düştüğü bu yönleri sebebiyle insanı sürekli düşünmeye iten bir hakikattir. Öyle ki ölümle başlayan bir yaşam çizgisi olarak kabul edilen âhiret inancı, ölüm gerçekliğinden yola çıkılarak insanın içinde yaşadığı hayatı anlamlandırmakta ve hayat felsefesini, ölüm fikri üzerine kurmaktadır.[978] Özellikle insan için ölüm gibi kontrol edilmesi mümkün olmayan durumlarda dini inançların, önemli bir başa çıkma yolu olduğu görülmektedir. Birçok insana, ölümün tıbbi izahı yeterli gelmemektedir ve bu izahlar insana hiçbir ümit veya gelecek vadetmemektedir. Bunun aksine din, ölen insan için potansiyel bir hayat, ödül ve dünyevi anlamda bir huzur vadetmektedir. Dinin bu vaadleri geride kalan insanları da rahatlatmaktadır. Hayat ölümle, ölüm de ahiret düşüncesiyle anlam kazanmaktadır.[979]

Dinin insana sunduğu âhiret inancı; hastalık, bir yakının vefatı, doğal afetler, sakatlık ve yaşlılık gibi dramatik olayların sebep olduğu acı ve sıkıntıları karşılamasında güçlü bir telafi ve teselli aracı olarak işlev görmektedir. Küçük veya büyük her eylem ve davranışın hesabının verileceği bilgi ve inancına sahip olan kimse üzerinde bunun etkisi, davranışlarını

[976] Temel Yeşilyurt ve Mehmet Taşdelen, "Ahiret İnancının Pratik Yansımaları", *Kelam Araştırmaları Dergisi,* C. 10, S. 2 (Temmuz 2012): s. 62-63.
[977] Horozcu, "Ahiret İnancı ve İnsan Psikolojisi", s. 106.
[978] Hüseyin Doğan, "İslam'da Ahiret İnancının Temelleri Üzerine", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 1 (Sonbahar 2016): s. 221.
[979] Hayati Hökelekli, "Dini Hayatın Bütünlüğü Açısından Ahiret İnancının Psikolojik Temelleri", https://www.kelam.org/web/upload/files/conferences/hhokelekli.pdf (04.02.2021): s. 8-10.

içsel bir denetime tabi tutma ve derin bir sorumluluk duygusu içerisinde hareket etme şeklindedir. Bu dünyada tahakkuk etmesi imkânsız görünen mutlak adaletin öteki dünyada yerini bulacağına yönelik inanç, yaşamı katlanılır hale getirmekte ve insanoğlunun erdemli olma çabalarının boşa çıkmayacağı umudunu canlı tutmaktadır. Bu dünyada yaşanan tüm farklılıkların, anlaşmazlıkların anlam ve hakikatinin ortaya çıkacağı, bütün gerçeklerin eksiksiz anlaşılacağı bir günün beklenmesi, bireyler arası ilişkilerde sabır ve hoşgörüye önemli bir dayanak oluşturmaktadır. İnsanoğlu daima mutluluğun peşindedir, ancak bu gerçeklik dünyası bunun için oldukça yetersiz kalmaktadır. Öyleyse bütün isteklerin doyuma ulaştığı, bireyin her dileğinin çabucak yerine geldiği bir *"cennet"* düşüncesi insanı her zaman peşinden sürüklemeye devam edecektir.[980]

Dinin ahlâktan kültüre, eğitimden sanata kadar toplumsal yaşamın bütün alanlarında inkâr edilemez etkileri bulunmaktadır.[981] Bu etkilerden biri de din ve sanat ilişkisidir. Din ve sanat, insanla ilişkili kavramların başında gelmektedir. Din, insan hayatını bir bütün olarak ele alır. İnanç ve ibadet hayatının yanında sanat, giyim-kuşam, süslenme, akrabalık ilişkileri, özel hayat ve yeme-içme gibi hayatın farklı alanlarına yönelik hükümler getirir. Böylelikle din, Tanrı, toplum, âlem ve kendisiyle olan ilişkisini tüm kapsamıyla konu edinerek insana yaşamı bütünsel bir biçimde özünden kavratmak ister. Bu amaç, insan yaşamının, düşüncesinin, sağduyusunun, hayal gücünün, entelektüel çabasının ve edebi söylemiyle sanatsal uğraşısının bütün tayflarını kapsamaktadır. Din içselleştirildiğinde, insan aklını ve kalbini, beşeri varoluşun anlam ve amaçları etrafında bütünleştirir. Ve bunun neticesinde insan, din vesilesiyle oluşan bakış açısıyla yaşamın tüm manzarasını bütünsel olarak yeniden anlamlandırır. Dinin bu şekilde bir kuşatıcı yapıya sahip olması, doğal olarak sanata da etki etmiştir.[982]

Bir sanat eserinin meydana gelmesinde ve şekillenmesinde pek çok etkenler bulunmaktadır. Bunların içinde, dini inançlar, toplum nizâmı, yönetim şekli, fiziki çevre, iklim, sosyal-psikolojik çevre ve ekonomi öne çıkanlardır. Bu etkenlerin her birinin sanat eserinin oluşumunda önemli bir rolü olmasına rağmen, dini inançlar her dönemde sanat eserlerinin şekillenmesinde en etkin faktör olmuştur. Mesela, Hristiyanlık devlet dini olmasaydı, Doğu Roma İmparatoru I. Justinianos (Jüstinyen) (482-565) Ayosofya gibi

---

[980] Hayati Hökelekli, "Dini Hayatın Bütünlüğü Açısından Ahiret İnancının Psikolojik Temelleri", https://www.kelam.org/web/upload/files/conferences/hhokelekli.pdf (05.02.2021): s. 16.
[981] Tanrıverdi, "Din-Kültür İlişikisi Üzerine Bir Değerlendirme", s. 600.
[982] Yasin Pişgin, "Din-Sanat İlişkisi Bağlamında Dini Tecrübenin Sanat Ruhuna Etkisi", *İslam ve Sanat Tartışmalı İlmi Toplantı Kitabı* (07-09 Kasım 2014), İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2015: s. 45-46.

görkemli bir eseri bize bırakabilir miydi? Yahuda Hz. İsa'yı ele vermeseydi, Leonardo da Vinci (1452-1519) *"Son Akşam Yemeği"* tablosunu yapabilir miydi? Kanun-i Sultan Süleyman (1494-1566) *"halife"* olmasaydı, Süleymaniye Camii yapılabilir miydi? gibi sorular daha da çoğaltılabilir. Bu sorulara verilebilecek yegâne cevap ise; *"inanmadan bu görkemli eserler yapılamazdı!"* olacaktır.[983] Genel olarak din ile sanat arasında çok güçlü bir bağın olduğu söylenebilir.[984]

Sanatla yakın ilişkisi olan din, mimariyi, musikiyi ve edebiyatı da zenginleştirmiştir. Üstelik bazı sanat dalları İslam sanatı veya Hristiyanlık sanatı gibi dini isimlerle de anılmaktadır. Bu da dini inanç ve fikirlerin toplumların sanat anlayışlarını daima etkilediğini göstermiştir.[985] Erol Güngör (1938-1983); Rus edebiyatının önde gelen romancılarından Fyodor Dostoyevski (1821-1881) ve Lev Nikolayeviç Tolstoy (1828-1910)'u sanatta dini motiflerin başarılı bir şekilde işlenmesi hususunda örnek olarak göstermiştir. E. Güngör'e göre bu iki yazar, romanlarındaki tematik kurguyu meydana getirirken Hristiyan kültüründen esinlenir. Bu bağlamda Sezai Karakoç (d. 1933), hem Doğu'ya hem de Batı'ya ait roman, şiir gibi metinlerin ağırlık merkezini dini inançlar ve geleneklerin oluşturduğunu söylemektedir. Zira *Mesnevi, Leyla ile Mecnun* ve *Hüsnü Aşk* gibi eserler, dinle sanatın en çok harmanlandığı eserlerdendir.[986]

Sonuç olarak denilebilir ki din ve sanatın geçmişi insanlıkla yaşıttır. Diğer taraftan insanın, inanma ve beğenme arzularına dayalı bu iki kurum arasında en baştan bu yana güçlü bir bağ bulunmaktadır. Çünkü insanın yaşamdaki anlam arayışını kolaylaştıran din, aynı zamanda insanın yaratıcı zihniyetine önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Bu zihniyetin sonucunda meydana gelen sanat da dini hâkikatlerin ve mutlak gerçeğin estetik bir formda işlendiği alanlardan biridir. Diğer bir ifadeyle din, sanata kaynaklık ederek tüm insanlığa ulaşmada somut bir yapıya dönüşmektedir.[987] Dolayısıyla pek çok kültürel mirasın zamanla kaybolmasına rağmen, dini olanlar dimdik ayakta kalmıştır. Örneğin Mısır piramitleri, Avrupa ülkelerinde gördüğümüz kiliseler, yine ülkemizde gördüğümüz cami, mescit ve türbe benzeri

---

[983] Yüksel Bingöl, "İslam ve Modern Sanat", *İslam ve Sanat Tartışmalı İlmi Toplantı Kitabı* (07-09 Kasım 2014), İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2015: s. 65.
[984] Pişgin, "Din-Sanat İlişkisi Bağlamında Dini Tecrübenin Sanat Ruhuna Etkisi", s. 57.
[985] Güneş, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", s. 158.
[986] Hakan Çalık ve Hüseyin Öztürk, "Erol Güngör'de Din ve Sanat", *Cumhuriyet Dönemi Milli Düşünce Sistematiğinde Erol Güngör Sempozyumu* (26-27 Nisan 2018), Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara 2018: s. 122-123.
[987] Çalık ve Öztürk, "Erol Güngör'de Din ve Sanat", s. 129.

sanat eserleri bunun ispatıdır. Dinin toplumsal hayat üzerinde ne kadar önemli rol oynadığı, sanat eserlerinden bile anlaşılmaktadır.[988]

Din, insanoğlunun yaşamında her zaman önemli bir yer edinmiş ve daima onun gündeminde olmuştur. İnsan için bu kadar önemli ve vazgeçilmez olan din duygusu, kimi zaman daha yüzeysel, kimi zaman da daha yoğun bir biçimde yaşanarak günümüze kadar gelmiştir.[989] Dinin insanlık için hem bireysel hem de sosyal açıdan bir ihtiyaç olduğu hiçbir zaman inkâr edilmemiştir. Mevcut dinlere itiraz edenler, bir taraftan bu dinlerin kaldırılmasını önerirken, bir taraftan da onların yerine yeni dinler icat etmektedirler. Zira onlar da dinin, insan yaşamının ayrılmaz bir parçası olduğunu bilmektedirler. Bu yeni din arayışları, özellikle bilimsel keşiflerden ve aydınlanma hareketlerinden sonra başlamıştır. A. Comte ve E. Durkheim bunlardan ilk akla gelen ve en etkili olanlarıdır. A. Comte, Pozitivizm ismiyle bir din kurgulamış ve *"Pozitivizm İlmihali"* adıyla da kurduğu bu dinin ilmihalini yazmıştır. Yine A. Comte'dan sonra da E. Durkheim da ahlâk, sosyal kargaşa ve intihar gibi pek çok konuyla ilgilenmiş ve bunlara bağlı olarak da yeni ahlâki kurallar getirmiştir. E. Durkheim, her ne kadar yeni bir din kurucusu olarak takdim edilse de A. Comte kadar olmamakla beraber benzer bir teşebbüsün içinde olduğu söylenebilir. Türkiye'de benzer bir düşünce, düşünür ve psikolog Mustafa Şekip Tunç (1886-1958) tarafından *İnsaniyetçi Din* adı altında savunulmuştur. Yine çok daha yakın bir dönemde benzer bir girişim Fransız sosyolog Ernest Gellner (1925-1995)'den gelmiştir. E. Gellner, kitabında insanlığa, *"Anayasal din veya akılcı fundamentalizm"* adında yeni bir din önermektedir.[990]

Sosyal bir fenomen olması sebebi ile dini, tarihsel süreci içerisinde de ele aldığımızda inansın veya inanmasın bütün fert ve toplumları yakından ilgilendirdiğini görmekteyiz. Bunun doğal bir neticesi olarak herkes din ve inanç konusunda tartışmalara girmekte, hatta olumlu veya olumsuz görüşlerini açıklamaktadırlar. Bu cihetten bakıldığında her ne kadar ortaya birtakım olumsuz sonuçlar çıksa da bu yaklaşım şekli dinin insanların fikir dünyasında oldukça önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Fakat yukarıda belirtildiği gibi alakalı veya alakasız herkesin din alanına müdahale etmesi bazı sıkıntılara sebep olmaktadır. Nitekim dinin temel kavramları örgüsünü yeterince tanımayan ve bu örgünün mantığını yakalayamayan bir insanın dini bilgileri sağlıklı bir biçimde değerlendirmesinin mümkün olamayacağını ifade eden din felsefecisi Mehmet Aydın (d. 1943); *"din alanı, herkesin at*

---

[988] Tanrıverdi, "Din-Kültür Üzerine Bir Değerlendirme", s. 599.
[989] Mustafa Laleli, *Peygamber Sıfatlarının Sosyo-Psikolojik Tahlili*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007, s. 1.
[990] Düzgün, *Din Birey ve Toplum,* s. 18-19.

oynattığı sahipsiz bir arazi gibidir" demektedir.[991] Dolayısıyla dinin kötü bir şey olduğu ve diğer kötülüklere yol açtığı görüşüne geri dönerek,[992] Yeni Ateistlerin de M. Aydın'ın sözlerinde ifade ettiği gibi din alanında at koşturduklarını söyleyebiliriz.

Yukarıda da kısmen değindiğimiz gibi Yeni Ateistlerin, din ve inançların olumlu yönlerine atıfta bulunmaktan kaçındıklarını ve tarihsel verileri önemsemeyerek dinlerin insanlığa yalnızca kötülük getirdiğini iddia ettiklerini görmekteyiz.[993] Bunlar gibi düşünen ateistler, inancın her çeşidinin tehlikeli olduğunu iddia etmektedirler. Kant'ın da dediği gibi bu düşünürler *"dogmatik bir inançsızlık"* içindedirler. Onların bu inançsızlığının da *"tehlikeli bir inanç"* olduğunu ifade edersek, bir bakıma haksız sayılmayız. Ateistlerin, Tanrı adına pek çok kötülüklerin yapıldığını söylemeleri doğrudur. Ancak unutmamak gerekir ki insan Tanrısızlık ya da farklı türden bir ideoloji namına da birçok kötülükler yapmaktadır. Dinin kötüye kullanılması gibi bilim ve sanat da kötüye kullanılabilir. Mesela, bilimsel başarılar, bir taraftan daha iyi yaşama olanağı sağlarken diğer taraftan bir nükleer patlama, başta insan olmak üzere, çok sayıda canlı varlığın yaşama imkânını ortadan kaldırabilir. Bilim ile bilimin ulaşmış olduğu sonuçların kullanılması arasında nasıl bir ayrım yapılması gerekliyse, din ile dinin uygulanması arasında da bir ayrımın yapılması gereklidir.[994] Dünyadaki pek çok insanın dindar olması pratik yaşamlarında dinin tavsiye ettiği ilkelerle hareket ettiklerini göstermez.[995]

Şüphesiz ki dinin toplum üzerinde çok fazla etkisi bulunmaktadır. Fakat bu etkinin olumlu ya da olumsuz olarak hangi ölçüde ve ne şartlarda olduğunu değerlendirmek göreceli olacaktır. Mesela toplumdaki azınlık bir grubun dini söylemleri kullanarak sömürmesi, istismarı söz konusu olabileceği gibi toplumsal beraberlik ve ahlâki seviyede tutarlılık söz konusu olunca dinin faydalı etkisi göz ardı edilmemelidir. Sonuçta anlaşılmalıdır ki dini belirli davranış kalıplarıyla ve insan fiillerindeki olumsuz durumlarla şekillenmiş bir yapı olarak görmek için gayret sarf eden Yeni Ateistler, iman ve inanç durumlarını felsefi olarak değerlendiremeyecek kadar sığ ve yüzeysel bir bakış açısına sahiptirler.[996]

Yeni Ateistler dinlerin ortaya çıkmasıyla ilgili olarak da son derece yüzeysel bir iddia öne sürmektedirler. Onların iddialarına göre dinleri insanlar ortaya çıkarmıştır. Yeni Ateistler

---

991 Güneş, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", s. 154.

992 Alister Mcgrath, "Bilim Tanrı'yı Öldürdü Mü?", 2012, https://trpdfs.info/doc/b692db/bilim-tanr%C4%B1-y%C4%B1-%C3%96ld%C3%BCrd%C3%BC-m%C3%BC?-alister-mcgrath-the-faraday-institute (08.02.2021).

993 Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", s. 24.

994 Aydın, *Din Felsefesi,* s. 317-318.

995 Özkan, "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi", s. 139.

996 Özkan, "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi", s. 139.

bu büyük savlarını delillerle desteklemek yerine kurguya başvurmayı tercih etmişlerdir. Özellikle ilk dönem antropologlarının dinlerin kökeni ve ortaya çıkış süreciyle ilgili iddiaları Yeni Ateistler arasında oldukça popülerdir. Ve bunun için doğa olaylarından korkan *"ilkel insan"*ı hayal etmek yeterlidir. Bu insan, mesela bir yıldırımın düştüğünü görür ve bunu tabiatüstü bir gücün öfkesine bağlar, böylece Tanrı düşüncesini ve ilk dinleri yaratır.[997] Dinin kaynağı hakkında ateistler tarafından bir hayli kitap yazılmıştır ve hepsi de aynı şeyleri söylemektedir. Şayet bu çeşit kitaplardan birini okumuşsanız bu yeterlidir; çünkü diğerlerini okumamakla çok bir şey kaybetmiş olmazsınız. Ateist kaynaklarda dinin kaynağı hakkında ya dinin, cahil insanların tabiat olaylarını ve başlarına gelen zorlukları açıklamak için uydurdukları bir şey olduğu ya da dinin, fakir ve ezilmiş insanların avuntusu olduğu yazmaktadır. Bu söylemlerin tümü hipotezdir ve hiçbir bilimsel dayanağı yoktur. Hatta toplumu sınıflara ayırdığı için ayrımcı ve tehlikeli bir bakış açısıdır.[998]

Kuşkusuz Yeni Ateistlerin bu düşüncesi yukarıda da belirttiğimiz gibi gerçek verilerle desteklenmekten uzaktır. Çünkü dinlerin bu şekilde, yani insanların hissettikleri acizlik, bilgisizlik ve korku gibi duygulara bağlı olarak ortaya çıktığına yönelik elde bir kanıt bulunmamaktadır. Antropolojinin bir bilim dalı olarak doğduğu günlerde fenomen olan bu çeşit iddialar günümüzde eskisi kadar ciddiye alınmamaktadır. Ünlü İngiliz Antropolog Edward Evans Pritchard (1902-1973)'ın da dikkat çektiği gibi bu tarz iddialar, onları savunan teorisyenlerin ideolojik düşünceleriyle yakından ilgilidir. Bilhassa ilk dönem antropologlarının ve sosyologlarının tek Tanrı'lı dinlere karşı önyargılı tutumları, bu düşünürleri dinlerin uydurma olduğu yönünde delil aramaya, üstelik bazen böyle deliller yaratmaya itmiştir.[999]

Sosyolog ve antropologların yalnızca başlangıç dönemlerinde değil, günümüzde de pozitivist eğilimlerin etkisiyle dinler hakkında kurgusal iddialarda bulunduğunu örneklendirmek için *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*[1000] adlı kitaba bakmak yeterlidir. Kitabın yazarı Yuval Noah Harari (d. 1976), dinlerin insanlar tarafından uydurulduğunu ileri sürmekte, fakat yine kitabında, tarihin yazılı olmayan dönemiyle alakâlı bilgilerimizin son derece sınırlı olduğunu itiraf etmektedir. Tarih öncesi çağların özelliklerini tasvir etmek için girişilecek her çeşit çaba oldukça spekülatif olacaktır. Zira buna dair neredeyse hiçbir delil

---

[997] Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", s. 24.
[998] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 97.
[999] Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", s. 24-25.
[1000] Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens,* Ertuğrul Genç (çev.), Kolektif Kitap, İstanbul 2018.

yok ve olanlarda bir avuç eşya ve mağara resimlerinden ibarettir, bunlar da binlerce farklı şekilde yorumlanabilir.[1001]

Avcı toplayıcılarının duygularını ya da neyi nasıl hissettiklerini bildiğini iddia eden akademisyenlerin teorileri, Taş Devri zamanının dinlerinden daha çok bu insanların kendi önyargılarına ışık tutar.[1002] Küçük bir tepecik sayılabilecek kadar yer tutan mezar kalıntılarının, mağara resimlerinin ve kemik heykelciklerinin üstüne koca teoriler bina etmek yerine, samimi bir şekilde eski avcı toplayıcılarının inançları üzerine oldukça belirsiz bir kavrayışımız olduğunu itiraf etmek gerekmektedir.[1003] Burada sorulması gereken asıl soru şudur. Şayet dinlerin ortaya çıktığı dönemle ilgili bilgiler çok sınırlı ise, dinlerin insanlar tarafından yaratıldığından nasıl bu kadar emin olunmaktadır? Şüphesiz, Harari'nin de itiraf ettiği gibi, bu iddialar kesin ve inandırıcı kanıtlara dayanmaktan daha çok, yazarlarının önyargılarıyla şekil almaktadır.[1004]

Ne yazık ki dini konularda taraflı ve eksik bilgilerle oluşan fikirleri, ne teorileriyle ne de sosyolojik analizleriyle doğru bir sonuç elde etmeye yaramayacaktır. Zira imanın, bilimsel temelde izahının yapılamayacağının anlayışı içinde olmadıklarını Yeni Ateistlere anlatmak, bulundukları konum gereği imkânsızdır. Onlar için günlük yaşamdaki veya bilimsel gözlemlerdeki doğrulanabilirlik olmadan bir şeye inanmak cahillikten başka bir şey değildir.[1005]

Ancak bu tür bir kanıt, yani *"dinin insanlar için kötü olduğu"* iddiasının altını oyacaktır. 2001 yılında yapılan ve delile dayalı 100 çalışmayı kapsayan bir ankette din ile huzur (refah) arasındaki ilişki sistematik bir şekilde araştırılmıştır. Bu incelemeye göre 100 çalışmadan 79'unda dine katılımla huzur arasında olumlu bir bağlılık gözlemlenmiştir; 13'ü din ile huzur arasında anlamlı bir ilişki belirlememiştir; 7'si din ile huzur arasında karışık ve girift ilişkiler belirlemiştir ve 1'i dinle huzur arasında olumsuz bir ilişki tespit etmiştir. Örneğin, Yeni Ateistlerden Dawkins'in tüm dünya görüşü tam olarak din ile huzur arasındaki

---

[1001] Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens,* s. 67-69.
[1002] Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", s. 25.
[1003] Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens,* s. 67.
[1004] Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", s. 25.
[1005] Özkan, "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi", s. 139.

bu olumsuz ilişkiye dayanır. Oysaki 100 araştırmanın sonuçlarından yalnızca 1'i Dawkins'in teorisini kesin bir şekilde desteklerken, 79'u onu açık bir şekilde reddeder.[1006]

Bu sonuçlar en azından bir konuyu çok net açıklamaktadır. Bu tartışmaya kişisel önyargılarıyla[1007] yaklaşmaktadırlar. Yeni Ateistler olayı abartıp dinle dalga geçerlerken, yüzeysel, kaba ve hatta yalancı ve terbiyesiz imajlarını da beslemiş olmaktadırlar. Ayrıca, karşılıklı saygı da önemlidir. Şayet bir sohbete muhatap aldığınız insanı aşağılayarak başlıyorsanız, sohbetiniz uzun sürmediği gibi çok fazla anlamı da olmayacaktır. Yalnızca konuşurken birisine *"pislik"* diye bir hitapta bulunsanız ve sonra da sizi dinlemek için kalıp kalmayacağını görmeniz yeterli.[1008] Ancak fikir dünyalarını bu yönde bir delil bulunmamasına rağmen inancın insanlar için zararlı olduğu düşüncesiyle şekillendiren Dawkins ve arkadaşları utanılacak bir tutum içerisindedir. Din insanlar için kötü müdür? Pekala bunun için deliliniz nedir? Bu düşünce, aksi yöndeki delillerin gücüyle dağılan bir çıra dumanından farksızdır.[1009]

3.2. DUALAR KABUL OLMUYOR MU?

Günümüzde *"dua"* ve dua ile ilgili uygulamalar, Yeni Ateizm akımın savunucularının ortaya çıkardığı bir takım zorluklarla karşı karşıyadır. Christopher Hitchens (Tanrı Büyük Değil: Din Herşeyi Nasıl Zehirlemektedir?), Daniel Dennett (Büyüyü Bozmak: Doğal Bir Fenomen Olarak Din), Richard Dawkins (Tanrı Yanılgısı) ve Sam Harris (İnancın Sonu) gibi yazarlar okuyucuyu din, inanç ve Tanrı inancı ile ilgili en çok satan eleştirilerle tanıştırdı. Öyle ki doğrudan halkın ilgisini çeken bir kampanyada, Dinden Özgürlük Vakfı gibi gruplarında desteğiyle, çeşitli şehirlerde *"Tanrısız milyonlar iyidir"*, *"Din, kalpleri sertleştiren ve zihinleri köleleştiren bir efsane ve batıl inançtır"* ve *"Neden bu tür mesajlar ışığında dua ediyoruz?"* gibi sloganlarla reklamlar vermişlerdir.[1010]

R. Dawkins, *Tanrı Yanılgısı* isimli eserinde *"Büyük Dua Deneyi"*[1011] başlığı altında duanın; *"eğlendirici bir şey"*[1012] olduğunu ifade etmektedir. R. Dawkins öncelikle kitabında

---

[1006] Alister Mcgrath, "Bilim Tanrı'yı Öldürdü Mü?", 2012, https://trpdfs.info/doc/b692db/bilim-tanr%C4%B1-y%C4%B1-%C3%96ld%C3%BCrd%C3%BC-m%C3%BC?-alister-mcgrath-the-faraday-institute (10.02.2021).

[1007] Alister Mcgrath, "Bilim Tanrı'yı Öldürdü Mü?", 2012, https://trpdfs.info/doc/b692db/bilim-tanr%C4%B1-y%C4%B1-%C3%96ld%C3%BCrd%C3%BC-m%C3%BC?-alister-mcgrath-the-faraday-institute (10.02.2021).

[1008] Armstrong, *Tanrısız Ahlâk,* s. 28-29.

[1009] Alister Mcgrath, "Bilim Tanrı'yı Öldürdü Mü?", 2012, https://trpdfs.info/doc/b692db/bilim-tanr%C4%B1-y%C4%B1-%C3%96ld%C3%BCrd%C3%BC-m%C3%BC?-alister-mcgrath-the-faraday-institute (10.02.2021).

[1010] Michael C. Mccarthy, "Prayer And The New Atheism", *Ignatian Center,* https://www.scu.edu/ic/media--publications/explore-journal/spring-2010-stories/prayer-and-the-new-atheism.html (11.02.2021).

[1011] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 74-79.

Charles Darwin'in kuzeni Francis Galton (1822-1911)'dan övgüyle bahseder ve onun, duanın insanlar için faydalı olup olmadığını bilimsel olarak araştıran ilk kişi olduğunu da önemle vurgular. R. Dawkins, Kuzen Darwin'in deneyini şöyle anlatır:

> "Kuzen Darwin rastgele iki arazi parçası seçiyor ve bunlardan birine belli periyotlarla giderek arazinin başında durup dua ediyor, diğerinde ise böyle bir şey yapmıyor. Sonra, belli zamanlarda bu iki arazide yetişen bitkilerin boylarını ölçüyor."[1013]

Sonrasında kuzen F. Galton, iki arazideki bitkilerin boylarının aynı ve aralarında bir fark olmadığı sonucuna varmaktadır. Kuzenin bu çok büyük bilimsel çalışmasının sonrasında yaptığı çıkarım ise şudur: *"Dua fayda veren bir şey değildir."* Peki, bu deneyin neresinde büyüklük ve en önemlisi de bilimsellik vardır.[1014]

Bilim, somut ve ölçülebilir şeylerle uğraşır.[1015] Bilim ve teknolojinin, ruh dünyası ile ilgili kesin bilgilere ulaşılmış bir noktada olmamasına rağmen, dua hakkında kesin, deneysel ve somut bir tespiti nasıl elde edebiliriz?[1016] Oysaki dua somut değildir ve ölçülemez. Dua diye bir parametre kullanılarak bilimsel bir araştırma yapılamaz. Diyelim ki duayı bir şekilde ölçülebilir hale getirdiniz, o zaman ağızdan çıkan sözlerin dua olabilmesi için yani kutsallaşabilmesi için ne gerekmektedir? Dua eden kişinin o sözlerinin kutsal olduğuna inanması bir tarafa; bir Hindu tarlasının başına geçip Kur'an ayetlerini okuyarak dua eder mi? Ya da bir Müslüman tarlasının başına geçip İncil'den bölümler okur mu? Bir Brahman tarlasının başında Tevrat ayetlerini okuyarak dua eder mi? Ateist kuzen Galton'un inanmadığı Tanrı'ya ettiği dua, hiç dua olur mu?[1017] Böyle bir deneyden çıkacak gerçek bir bilimsel yorum şu şekilde olabilir:

> "Bir arazinin başında durup, belirli periyotlarla, belirli kelimelerin, belirli sayılarda tekrarlanmasının o arazideki bitkilerin büyümesi üzerine herhangi bir etkisi yoktur. Dolayısıyla hiçbir çiftçi bu tür saçmalıklar yaparak ekinlerinin artmasını beklemesin."[1018]

[1012] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 74.
[1013] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 74-75.
[1014] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 67.
[1015] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 67.
[1016] Alexis Carrel ve Ali Şeriati, *Dua,* Ali Erçetin (çev.), Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 31-32.
[1017] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 67-68.
[1018] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 68.

R. Dawkins kitabında, *"birinin başkasına dua ettiğini kabul edersek, eğer Tanrı varsa o kişinin iyileşmesi gerekir"*[1019] komikliğine kadar işi götürmüş; bilimsel bir anketle de bunun doğrulandığını söylemiştir.[1020] Bu sebeple *"büyük dua deneyi"*nden söz eder. Hatta konuya *"hastalar için dua etmek onları iyileştirir mi?"* sorusuyla başlar.[1021] Büyük dua deneyi ile kastedilen şey; duanın hastalığa bir faydasının olup olmadığını araştırmaya çalışan kişilerce yapılan bir ankettir. Templeton Vakfı namına yüksek enerjili parçacık fizikçisi olan Russell Stannard (d. 1931) tarafından hazırlıkları yapılan ve tıp doktoru, kardiyolog Herbert Benson (d. 1935) tarafından da gerçekleştirilen dua deneyinin içeriği, belli bir grup hastaya dua edilmesi ve belli bir grup hastaya da dua edilmemesi olarak belirlenmiştir. *"Acaba dua edilenlerin yardımına Tanrı yetişecek mi yetişmeyecek mi?"* sorusu gündeme getirilerek neredeyse bir Tanrı sınaması yapılmıştır.[1022]

Büyük paraların harcandığı deneyde, kiliselere, dua edilecek olan bir grup hastanın isimleri verilerek onlara dua etmeleri sağlanmış ve insanların dini duyguları istismar edilmiştir. Bu tarz bir deneye ancak din istismarcısı papazların alet olması da gayet doğaldır. Üstelik kendilerine dua edilen hastalarla, dua edilmeyen hastalar arasında sağlık açısından bir fark olmaması nasıl oluyorda Tanrı'nın olmamasıyla bir tutulabiliyor ya da Tanrı'nın olmadığı sonucuna götürebiliyor. R. Dawkins, R. Swinburne'ün bu deneye karşı çıkışını da anlamsız bularak, ünlü düşünürün Tanrı'yı kandırma olarak gördüğü bu deneyi eleştirmesini küçümsüyor. Ve R. Swinburne'ün acı çekmeyi, sabırlı ve cesur olma erdemi olarak kabul etmesini de yadırgamaktadır. R. Dawkins deney için harcanan paraların kaybı konusunda ise, din adamlarının topladığı paralardan konuşurken ki düştüğü dehşete burada düşmediği görülmektedir.[1023] Hatta alaycı bir üslupla büyük dua deneyini anlattıktan sonra der ki:

> "Tanrı'nın yarışı kazanmalarına yardım ettiğini düşünen atletler vardır (yani kayrılmayı en az kendileri kadar hak eden rakipleri karşısında), Tanrı'nın kendilerine bir park yeri ayırdığına inanan şoförler vardır. Dolayısıyla başkasını bu hizmetten yoksun bırakacaklardır. Böyle bir teizm utanç vericidir."[1024]

Bu delillere cevaben, Tanrı'nın bilimsel bir olgu olmadığını kavrayamadan bu konuda kitap yazan bilim insanlarının olduğu ve Tanrı'ya dua etmenin temel ilkelerini bilmeden dua

---

[1019] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 75.
[1020] Aliye Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine,* 1. Baskı, Köprü Kitap, İstanbul 2018, s. 229.
[1021] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 74.
[1022] İlyas Altuner, "Dawkins ve Tanrı Hipotezi Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 10 (Ekim 2016): s. 27-28.
[1023] Altuner, "Dawkins ve Tanrı Hipotezi Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 27-28.
[1024] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 73-74.

deneyi yapan kuzenlerin olduğu ifade edilebilir. Sonuç olarak böyle bir ateizm de utanç vericidir, denilebilir.[1025] Esasında R. Dawkins'ten beklenen, bir bilim insanı olarak Tanrı'ya inanmasa bile, dua edenin, dua sırasında bizatihi kendi yaptığı hamlelerle ruhunda bazı açılımlar oluşur demesi daha ikna edici olurdu. Duayı istatistîki olarak Tanrı'nın etkinliği açısından ispatlamaya çabalamak yalnızca çocukça bir davranış olabilir.[1026]

Yeni Ateistler, dindarların inançlarını devamlı olarak yanlış tanıtıyorlar hatta onları neredeyse hiç kimsenin inanamayacağı kadar saçma sapan öğretilere dönüştürüyorlar. Mesela, D. Dennett'ın şefaat duasının, kalp ameliyatından daha iyi sonuçlar vermediğini gösteren çalışmadan alıntı yapması da buna bir örnektir. D. Dennett, bu çalışmaya atıfta bulunurken, dindarların böyle şeyler istediklerinde (dua), Tanrı'nın kendilerine bahşedecek mucizeler gerçekleştireceğini düşündüklerini ima eder. D. Dennett'ın aksine, ara sıra meydana gelen mucizelerin varlığını inkâr etmeden, hiçbir ciddi dindar insan duanın böyle işlediğini düşünmez. Ayrıca D. Dennett'ın da söyleyebileceği gibi, bu, geleneksel doktrinin yeni, çehresini koruyan ya da dini kurtaran bir yeniden yorumlanması değildir. Tam aksine başından bu yana dindar insanlara, yanlış sorduğunuz için, aldığınız cevabı da kendi istekleriniz uğruna kullanmak amacıyla sorarsınız ve yanıtı almazsınız. D. Dennett'ın elinde, insanın varlığının anlamı ve doğası hakkındaki derin bir gerçeğin parçası olan dua, cerrahi başarı oranları hakkında bariz bir şekilde yanlış bir inanca dönüşür. Yeni Ateizm'in karakteristik taktiği sahtekârlıktır.[1027]

D. Dennett'ın anlattığı bir anısı da duaya bakış açısını daha iyi gözler önüne sermektedir:

> "İlk önce, yaklaşık dokuz yaşında Tanrı'nın varlığından şüphe ettim. Okul meclisindeyken inancımı yitirdim. Dualar sırasında gözlerimizi açarsak, Tanrı'nın toplantı salonunu terk edeceğini anlamamız gerekiyordu. Bu hipotezi test etmek istedim. Şüphesiz, gözlerimi aniden açarsam, kaçan Tanrı'ya bir göz atar mıyım, diye düşündüm. Bunun yerine gördüğüm şey, müdür Bay Clinton'un bir gözü kapalı, diğeri açık duayı zikrettiği ve kendinden aşağıdaki çocuklara göz gezdirdiğiydi. Hemen Bay Clinton'un gözlerimizi kapalı tutma amacı hakkında

---

[1025] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 68.
[1026] Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine,* s. 229; Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine,* s. 129.
[1027] Robert T. Miller, "Riches, Religion And The New Atheism", *Public Discourse,* 19.06.2015, https://www.thepublicdiscourse.com/2015/06/15077/ (12.02.2021).

söylediklerine inanmadığı sonucuna vardım. Ve eğer, o buna inanmadıysa, Tanrı'sına ben neden inanayım?..."[1028]

Yine D. Dennett'ın verdiği konferanslarda insanlara sorular yönelttiğini ve sorunun cevabının sanki başka bir alternatifi yokmuş gibi davrandığını görmekteyiz. Örneğin, insanlara:

"Tanrı'nın gerçek anlamda duaları dinlediğine ve müdahale ettiğine inanıyor musun? Eğer cevabın hayırsa sen bir ateist olabilirsin. 'Tanrı'nın bizim tarafımızda olduğuna inanıyor musun?' Savaşta ya da futbol maçında bizim tarafımızda olduğuna inanıyor musun? Eğer cevabın hayırsa sen bir ateistsin…"[1029]

Hiç şüphe yok ki D. Dennett, tüm dindar insanları derinden küçümsemektedir.[1030]

Yeni Ateistlerden S. Harris'e yöneltilen *"duanın hastaları iyileştirip sakinleştirebileceği iddialarına ne olacak?"* sorusuna karşı cevabı şudur:

"…Bir stadyumu dindar insanlarla doldurabilir ve stadın orta çizgisine ampute (herhangi bir uzvu kesik olan insan) bir insanı koyabilir ve diledikleri kadar dua edebilirler. Hiçbir şey olmayacak. O kesilen organı yerine gelmeyecek. Her şeye kâdir, iyiliksever bir Tanrı bu şifayı neden başaramaz? Çünkü bunu başarmak için orada değil, neredeyse kesin cevaptır."[1031]

Ayrıca S. Harris, insanların kendi hayatlarının ve başkalarının hayatları için dua etmelerinin hiç de mantıklı olmadığını düşünüyor. Bir Tanrı'nın neden insanların dua etmesini istediğine anlam veremediğini belirtiyor. Hatta her şeye kâdir değil mi? Başından beri sonu bilmiyor mu? İnsanlar bunun nasıl mantıklı olduğunu düşünüyor?[1032] gibi sorularla duaya karşı alaycı ve aşağılayan ifadelerde bulunmaktadır.

[1028] Theodore Dalrymple, "What The New Atheists Don't See", *City-journal,* Sonbahar 2007, https://www.city-journal.org/html/what-new-atheists-don%E2%80%99t-see-13058.html (13.02.2021).
[1029] Daniel Dennett, "Ateist Olduğunuzu Nasıl Anlarsınız?", 31.10.2013, https://www.youtube.com/watch?v=fPK83cw1Ozc (13.02.2021).
[1030] Theodore Dalrymple, "What The New Atheists Don't See", *City-journal,* Sonbahar 2007, https://www.city-journal.org/html/what-new-atheists-don%E2%80%99t-see-13058.html (13.02.2021).
[1031] Patt Morrison, "Column: No God? No Problem, Says God-Free Thinker Sam Harris", *Los Angeles Times,* 23.09.2014, https://www.latimes.com/opinion/op-ed/la-oe-morrison-sam-harris-spirituality-without-religion-20140924-column.html (13.02.2021).
[1032] Sam Harris, https://forum.samharris.org/forum/viewthread/4365/ (13.02.2021).

C. Hitchens ise dua eden insanın; Tanrı'nın her şeyi yanlış ayarladığını ama aynı zamanda Tanrı'ya bunları nasıl düzelteceğini öğretebileceğini düşünen kişi olduğunu iddia etmektedir.[1033] Ayrıca C. Hitchens kanser hastalığına yakalandığı dönemde kendisi için dua edenlere sert tepkiler göstermiş ve büyülü sözler olarak nitelendirdiği duanın maddi dünya üzerinde hiçbir etkisi olduğuna inanmadığını ifade etmiştir. Hatta 20 Eylül gününü C. Hitchens için *"dua günü"* olarak belirleyenlere, anlamsız dualarıyla (çığlıklarıyla) sağır gökyüzünü rahatsız etmemelerini söylemiştir.[1034]

Din ile ilgili fikirleri klasik ateistlerden farklı olmasa da esasen Yeni Ateistleri onlardan ayıran en bariz özellikleri, onların kendileri gibi düşünmeyenleri aptal, cahil görmekle yetinmeyip saldırgan bir üslupla kendi zihinsel ürünleri ya da önyargılarıyla şekil almış iddiaları dışında insan yaşamını biçimlendirecek hiçbir ilke ve değer kabul etmemektedirler.[1035] Yeni Ateizm, doğalcı bir dünya görüşüne dayandığı için gerçeği anlamanın tek yolu olarak aklın, rasyonalitenin ve bilimin öncülüğüne güçlü bir vurgu yapmaktadır. Dini inançlar ve doktrinler, gerçekliğin doğası hakkındaki hakikat iddiası önermeye dayalı olarak ele alınır ve daha sonra onları desteklemek için yeterli kanıt olmadığı gerekçesiyle reddedilir.[1036]

Buna göre, *"dua"*ya iki temel yaklaşım bulunmaktadır. İlki, deneyci görüşün taraftarları, Yeni Ateistler gibi. Bu yaklaşıma göre, dua dilinin ve şeklinin, örneğin Tanrı ile konuşan inançlı bir insan için bir şey ifade edip etmediğini sorar. Bir şey ifade etmesiyle kastedilen de gerçeklikle uygunluğudur. Deneyci görüş *"Tanrı"* kelimesini inceler ve inanan açısından önerilen tanıma uygunluğuna anlam veremez. Şayet böyle bir varlık yoksa, var olmayan bir şeyle iletişim fikri mantık dışıdır. Bu düşünceye göre dua; inançlıya dünya hayatıyla başa çıkabilmesi için uygun bir düşünce tarzı sağlamak gibi samimi bir gayeye sahip

---

[1033] Christopher Hitchens, https://www.goodreads.com/quotes/638659-the-man-who-prays-is-the-one-who-thinks-that (13.02.2021).

[1034] Alison Sel, "Christopher Hitchens Asks Fans Not To Pray For Him", *The Guardian,* 06.09.2010, https://www.theguardian.com/books/2010/sep/06/christopher-hitchens-asks-fans-not-pray (13.02.2021); Fox News, 20.09.2010, https://www.foxnews.com/us/atheist-christopher-hitchens-to-skip-prayer-day-in-his-honor (13.02.2021); Christopher Hitchens, "Unanswerable Prayers", *Vanity Fair,* 02.09.2010, https://www.vanityfair.com/culture/2010/10/hitchens-201010 (13.02.2021); Jeffrey Goldberg, "Should We Pray For Christopher Hitchens?", *The Atlantic,* 02.07.2010, https://www.theatlantic.com/personal/archive/2010/07/should-we-pray-for-christopher-hitchens/59116/ (13.02.2021).

[1035] Aygün, "Ateizme Yol Açan Faktörlerden Biri Olarak 'Fanatizm ve Dışlayıcılık'", s. 74, 79.

[1036] Steven Kettell, "What's Really New About The New Atheism?", *Humanities & Social Sciences Communications,* 13.12.2016, https://www.nature.com/articles/palcomms201699 (13.02.2021).

olabilir fakat eylemlere karşılık veren, insan aklından üstün bir gerçeklik olan Tanrı'yla bir iletişim olarak anlaşılmaz.[1037]

İkinci yaklaşım, temelini görevselcilik yaklaşımından alır ve bu yaklaşım; *"anlam isteme, kullanım iste"* ifadesinde görüldüğü gibi dilin nasıl kullanıldığını analiz etme gayesindedir. Bu düşünce ekseni, dini, tanımlayıcı bir şekilde yorumlar. Dua, dini hayatın bir yönü olarak görülmektedir. Duanın anlamı ve tabiatı, sadece bu tür bir duanın dinsel toplulukta yerine getirdiği roller, amaçlar ile duanın çevre ve koşulları içinde anlaşılır. Dua o zaman, kendi iç tutarlılığına sahip olan bir çeşit *"dil oyunu"* olarak görülür. İki yaklaşımın da içine aldığı farklı ön varsayımlardır. Bilimci yani deneyci, *"benim ölçüme yüksel"* gibi bir istekte bulunur. Dilbilimci, *"ben yalnızca tanımlarım, her şeyi olduğu gibi bırakırım"* der. Dilbilimci, şayet dua öne sürdüğü iddiaları ve bu konuda sunulan tanımlamaları yerine getirecekse, duanın boyun eğmesi gereken anlam ve gerçeğin tanımları hakkında kesin bir ölçüt düzenine sahiptir. Deneyci, inançlılar topluluğunun dua uygulamasına yönelik inandıkları içsel ölçütü etkilemeyle ilgilenir.[1038]

Farklı ön varsayımların farklı problemler açığa çıkardıkları açıktır. Fakat deneycinin sorularına karşılık verirken, özenli ve itinâlı bir uygulama gerekir. Deneyci, tartışmanın merkezini duanın kendisinden, Tanrı'nın varlığı ve mahiyeti gibi gözde bir konuyla değiştirmek istemektedir. Bu yasadışı bir yaklaşım değildir fakat duanın yeterli bir incelemesi için var olan tek içerik de değildir. İnançlı insan, Tanrı'nın varlığını kabul eder ve duaya, Tanrı'nın varlığını koruma aracı olarak değil de Tanrı ile olan ilişkisinin bir ifadesi olarak inanır. *"Şayet Tanrı varsa, bana kendisini göstersin"* türünde duayı inanan insanlar, olması gereken dua temeli olarak kabul etmezler.[1039]

İnsanlar, inançlarının gereği inandıkları varlığa dair bağlılıklarını söz ve davranışlarla göstermeye hatta inandıkları bu varlıkla ilişki ve iletişim kurmaya çalışırlar. İnancın, bireyin iç dünyasında yarattığı subjektif deneyimler, ibadet ve dua olarak dışa yansımaktadır. İbadet ve dua ile birey, bir taraftan Tanrı'ya olan inancını eyleme dönüştürüp, O'na duyduğu sevgi, saygı, korku, teslimiyet, bağlanma ve sığınma ihtiyacı gibi duygularını ifade ederken, diğer taraftan O'ndan bazı isteklerde bulunur, yardım ve bağışlanma diler.[1040]

1037 David Cook, *Filozoflar ve İnanç,* Leyla Güleç (çev.), Haberci Yayınevi, İstanbul 2004, s. 142.
1038 Cook, *Filozoflar ve İnanç,* s. 142-143.
1039 Cook, *Filozoflar ve İnanç,* s. 143.
1040 Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek,* s. 203.

Dua nedir? Birçoğumuz için duanın fiziksel bir davranış olduğu açıktır. *“Elleri birleştirmek, gözleri kapatmak”* ifadesi, dua etme şeklimizi özetler. Fakat yaptığımız nedir? Tanrı’ya hitap etmektir. Yani dua, Tanrı’yla konuşmaktır. Ancak bu ifade biçimi de iletişimin tek yönlü bir şekilde olduğunu belirtir. Esasen dua, Tanrı ile karşılıklı bir iletişimdir.[1041] Dolayısıyla dua, *“insanla Tanrı arasında bir haberleşme ya da iletişim”* olarak tanımlanabilir. Bakıldığında bu haberleşme tek taraflı gibidir, ancak duada, yalnızca dua eden tarafından anlaşılabilecek bir yol ile Tanrı’nın buna cevap vereceği beklentisi ve ümidi vardır. Konuya yaklaşımlar nasıl olursa olsun dua; bireyin iç dünyasında kendisini eksik ve istekli olarak gördüğü, üstelik pek çok kimsenin kendi iradesine aykırı olarak, orada Tanrı’yı bireyin ihtiyacını karşılayacak durumda olan varlık olarak kabul ettiği ve Tanrı’nın kendisini duyduğuna inanıp güvendiği, açıkça denk olmayan bir ilişki içerisindeki iletişimdir.[1042]

İnsandan Tanrı’ya doğru gönderilen talebin adı olan dua; insan ile Tanrı arasındaki ontolojik farklılıktan kaynaklanan *“boyut, içerik, biçim ve vasıta bakımından”* diğer iletişimlere benzememektedir. İnsan, ontolojik olarak kendisinden çok farklı ve aşkın olan bir Tanrı ile nasıl iletişim kurabilir ya da konuşabilir?[1043] Bu soru varlıksal içeriğe sahip bir sorudur. Tanrı’nın varlığının mahiyeti ve nasıl olduğu konusuyla alakalıdır.[1044] Fakat her iki tarafın da ontolojik açıdan farklı olmalarına rağmen Tanrı’dan insana ve insandan Tanrı’ya doğru iletişim mümkündür. Çünkü bu çift taraflı iletişimde mesajı gönderen ile mesajı alanın aynı düzlemde olması gerekmemektedir. Tanrı yaratan olarak, insan ise yaratılan olarak kendi düzlemlerinde kalmaktadırlar. Bu nedenle Tanrı ve insanın iletişimi, üst varlıksal düzey ile alt varlıksal düzey arasındaki iletişim biçimi olup, yukarıdan aşağıya doğru dikey olarak gerçekleşir. Dolayısıyla dua da aşağıda olanın yukarıda olandan bir şeyi elde etmek için olan isteme şeklinde tanımlanmaktadır. Anlaşılmaktadır ki dua aynı vahiy olayına benzer biçimde Tanrı ile insan iletişiminin önemli bir kısmıdır.[1045]

Dua, yalnızca insanı rahatlatan manevi, ruhsal bir unsur ya da Tanrı’nın emri gereği yerine getirilmesi gereken bir ibadet olarak görülmektedir. Oysaki dua, hem tevhid ilkesinin gereği bir yöneliş olması açısından hem de Tanrı’nın evrene müdahalesini sağlaması açısından önemlidir. Çünkü dua, bütün aracıların ortadan kaldırıldığı ve kişinin doğrudan

---

[1041] Cook, *Filozoflar ve İnanç,* s. 144.
[1042] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* s. 212.
[1043] Fatma Bayraktar Karahan, “Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi”, *İslami İlimler Dergisi,* S. 1-2, (Bahar-Güz 2009): s. 275-294.
[1044] Cook, *Filozoflar ve İnanç,* s. 149; Karahan, “Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi”, s. 276.
[1045] Karahan, “Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi”, s. 276.

doğruya Tanrı ile temasa geçmesine imkân sağlayan yegâne iletişimdir. Yine, Tanrı'nın her bir insana değer vermesinin açık bir delili olarak dua, özel bir öneme sahiptir.[1046]

Dua ile insan direkt olarak Tanrı'ya başvurmakta ve O'nunla konuşmaktadır.[1047] Ünlü teolog, filozof ve psikolog olan Antonie Vergote (1921-2013)'a göre dua, bireyin Tanrı ile konuşurken, kendi faniliğinin farkına varmasıdır. İnsan eksik olan şeyin ne olduğunu bilmeden dua etse dahi duayı anlamlı kılan niyet, *"eksiklik şuuru"*dur. Ve bu eksikliğin ortaya çıkardığı gerginlikleri gidermek için dua edilir.[1048] Her durumda dua, insanın kendiyle sınırlı kaldığı için, birey bizatihi ilahi kudreti istediği yöne çeviremeyeceğinin bilincindedir. Bunun için, ister bir dileğin gerçekleştirilmesi isterse bir umutsuzluğun giderilmesi amacıyla yapılsın, her şekilde duayı zorunlu kılan nedenler vardır. Bütün bu durumlarda dua bir istek ve yöneliş[1049] hatta bilinme ve işitilme arzusudur.[1050] Açıkça ya da üstü kapalı bir şekilde insani durumun kendi temeline kendisinin sahip olmadığının ikrarı ile yüce bir iradeye başvurma fazlasıyla tutarlı bir davranış olarak gözükmektedir. Bir isteği konu edinen dua, temel dini ruh halini gösterir. Tanrı'ya ümitle ve güvenle yönelen insan, kendi geçiciliğini itiraf etmekte, insani haline isyan etmemekte ve bununla birlikte yaşamın bir anlamı olduğuna inanarak isteklerini sürdürmektedir. Buna bağlı olarak insan, Tanrı'nın lüturkâr, aktif ve kudretli olduğunu açıkça belirterek O'na doğru yönelmektedir.[1051]

Bireyin zihninde dua etme arzusu uyandığında, onda aynı şekilde bir umut da tezâhür etmiş demektir. Neticede insan dua ederken ve dua ettikten sonra kendisinin tam bir güven içinde olduğunu hisseder.[1052] Öyle ki insan, taleplerinin yerine getirilmesi veya sıkıntılarının giderilmesi için Tanrı'ya başvurmuştur. Dini anlamı içinde ise dua, talep kadar minnet ve sevgi ifadesi olan insanın Tanrı'ya doğru her hareketi demektir. Dua eden bireyin, yukarıda da belirttiğimiz gibi bir taraftan Tanrı'ya olan derin bağlılığını ikrar etmesi, diğer taraftan Tanrı'nın yüce kudretine duyduğu çok büyük bir güveni teyit etmesi, birbirinden ayrılmaz şekilde yer almaktadır. Böylelikle Tanrı ile insan arasında din vasıtası ile kurulan ilişkinin özü ve özeti ya da tipik modeli, duada kendisini ortaya koymaktadır.[1053]

[1046] Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 276.
[1047] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* s. 213.
[1048] Feim Gashi, "Dua ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma (Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Fen-Edebiyat Fakültesi Öğrencileri Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 25, S. 2 (Ağustos 2016): s. 1-29; Hökelekli, *Din Psikolojisi,* s. 213.
[1049] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* s. 213.
[1050] H. Musa Bağcı, *İnsanın Kaderi,* 2. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 119.
[1051] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* s. 213.
[1052] Gashi, "Dua ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", s. 5.
[1053] Bağcı, *İnsanın Kaderi,* s. 119-120; Hökelekli, *Din Psikolojisi,* s. 214.

İnsanlar dua ettiklerinde ibadet, itiraf, yakarış, şükür ve hamdetmek gibi eylemlerden birini veya tümünü yerine getirebilirler. Tanrı'ya dua ettiklerinde hem ibadet ederler hem de bu tür dualar hayranlığı vurgular. Çünkü Tanrı, övgüye ve hayranlığa layıktır. Duaların içinde Tanrı'nın tabiatını kabullenme, insanlığın ve dünyanın Tanrı'nın büyüklüğüne verdiği doğru karşılığı sunma gibi yerinde uygulamalar bulunur. Duanın bir şekli de itiraf ve ikrardır. İtiraf, günahını Tanrı'ya söylemek ve yeni bir başlangıç yapmak için Tanrı'nın rahmet ve merhametinin gücünü aramaktır. Ne var ki itiraf, Tanrı'ya normalde zaten bildiği bir şeyi anlatmak değildir. İtiraf, Tanrı'ya, yaptığımız şeyler dolayısıyla üzüntümüzü ve pişmanlığımızı göstermektir. Aynı zamanda, yanlışlarımızın sorumluluğunu da üstlenmektir. Bu ikrarın zaruri bir kısmı da bir dahaki sefere daha iyi olanı yapma ve bu mücadelede Tanrı'dan yardım isteme arzusudur. Yine duanın bir diğer şekli de Tanrı'ya bize verdiği nimetler ve yaptıkları için şükretmektir. Nasıl ki teşekkür etmek, verilen hediyelere uygun bir karşılıksa; şükür duası da Tanrı'ya olan minnettarlığımızı ifade eder. Bu dua aynı zamanda karamsarlık, ümitsizlik, isyan ve şikâyeti düzeltmemizi hatırlatan bir eylemdir. Bu tür bir süreç, insanı şaşırtacak kesinlikte bir etkiye sahiptir. Şükür duaları, hem Tanrı'ya olan minnettarlığı ifade ederler hem de hayatı Tanrı'nın iyiliğiyle yorumlama konusunda teşvik edicidirler.[1054]

Duanın bir şekli de yalvarıştır. Yalvarış yani rica içeren dua; Tanrı'nın dünyada belirli şekillerde harekete geçmesini isteme düşüncesini içerdiğinden, en fazla eleştiriye maruz kalan dua biçimidir. Bu duayı, Tanrı'ya istediğimizi yaptırmak olarak karakterize etmek çok kolay olduğundan, bu taleplerin sadece egoist hislerin saf ifadesi olmadıkları açıktır. Din, tüm ihtiyaç ve arzularımızı Tanrı'ya iletmenin doğru ve uygun olduğunu belirtir. Bu sadece isteklerimizin sağlanması anlamına gelmemekte, aynı zamanda isteğimizin Tanrı'nın isteğiyle aynı olup olmadığını kontrol etme vasıtasıdır. Yine dua, dünyadaki diğer insanların ihtiyaçlarına da hizmet eden bir aracıdır. Başka insanlara aracı olma, bazı ihtiyaçları olan bireyler adına Tanrı'ya dua etmektir. Rica içeren duanın her görünümünde, Tanrı'nın dualarımıza cevap veya karşılık verme konusunda hem istekli, hem de yeterince kuvvete sahip olduğu kabul edilir.[1055]

Özellikle rica içeren ve istekte bulunulan duanın amacı, Tanrı'yı değiştirmek midir? İlk problem, Tanrı'nın bilginin katılışıyla değişip değişmeyeceğinin tartışılması ile ortaya çıkar. Diğer bir deyişle, insan dua ederken Tanrı'ya zaten bilmediği bir şeyi mi söyler? Fakat

[1054] Cook, *Filozoflar ve İnanç,* s. 144-145.
[1055] Cook, *Filozoflar ve İnanç,* s. 146.

Tanrı her şeyi biliyorsa, O'na bilmediği bir şeyin söylenmesi mümkün değildir. Tanrı'ya hiçbir şey söylenmeyecekse de dua etmenin bir anlamının olmadığı ileri sürülür. Nitekim Tanrı, aslında kullarının hem ne istediğini hem de neye ihtiyacı olduğunu bilmektedir. Lakin insanın yaşamında yakınlık kurduğu ya da ilişkide olduğu kişilere de zaten bildikleri şeyleri söylediği halleri yok mudur? Detayları bile bilirler ve kişiyi öylesine iyi tanırlar ki o kendilerine bir şey söylemeden karşısındaki bilgileri birleştirir. Ancak bu durum bunu söylemenin önemli olduğu gerçeğine mani olamaz. İnsanlar sevdiği, değer verdiği kişilere, *"seni seviyorum"* dediğinde, onlar bunu bilirler ve daha önce de binlerce kere duymuşlardır. Fakat bu, sevgiyi dillendirmenin yararsız olduğu anlamına gelmez. Yine, bir çocuk öğretmenine yeni ve heyecan verici bir gözlemini anlattığında, öğretmen her ne kadar bundan haberdar olsa da öğrencinin söylediklerini istekle dinler.[1056]

İkinci problem, Tanrı'nın her şeyi bildiğine odaklanmaktan ziyade, O'nun değişmezliğiyle ilgilenir. Tanrı değişmez, ama şayet Tanrı değişmezse o zaman Tanrı'nın bir şey yapması için O'na dua etmenin anlamı nedir? Tanrı zaten kararını vermiştir. Eğer vermediyse, o zaman Tanrı ile ilgili ihtiyaçları görme hususunda ve kendisinden bir şey istenmeden bunu yerine getirme konusunda sıkıntı oluşacaktır. Bu Tanrı'nın kararsız mı ya da onunla konuşan son kişi tarafından ikna edilebilir mi, gibi soruları akla getirecektir. Bu da sevgi ya da güç konusundaki bir zayıflığı ifade etmektedir.[1057]

Öncelikle dua, bir değişim çağrısıdır. Çünkü duada, var olan durum beğenilmemekte ve onun yerine farklı bir durum dilenmektedir. Bilhassa istek dualarında, Tanrı'nın dünya hayatındaki bir durumu değiştirmesi talep edilmektedir. Duanın kabul edilmesiyle beklenilen, var olanın değişmesidir. Fakat bu değişme, Tanrı'nın iradesinde mi, yoksa dua eden bireyin psikolojisinde mi olmaktadır? Çünkü duanın sağladığı değişimi, dua edenin psikolojisinde görenler bulunduğu gibi, duanın kendisinin âlemde değişmeler sağladığını düşünenler de bulunmaktadır.[1058]

Rica yani istek dualarının ortaya çıkardığı değişim üç şekilde ifade edilmektedir: *"Dua, Tanrı'nın iradesini değiştirir; dua, dua eden insanı değiştirir ve dua, koşulları değiştirir".* Mutlak irade ve mutlak kudret sahibi olan Tanrı'nın değişmesi mümkün değildir. Ne var ki duanın meydana getireceği değişime Tanrı'nın kudreti noktasından bakmak da doğru değildir. Zira Tanrı için her şey mümkündür. Çünkü Tanrı, her şeye kadir ve mutlak

---

[1056] Cook, *Filozoflar ve İnanç,* s. 146-147.
[1057] Cook, *Filozoflar ve İnanç,* s. 147.
[1058] Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 283.

kudret sahibidir. Mutlak kudret, Tanrı'nın her şeye gücü yeten ve kendi dışında hiçbir gücün onu engellemeyeceği anlamındadır. Fakat Tanrı'yla her şeyin mümkün olduğu olgusunu, Tanrı'yla her şeyin zorunlu olacağı şeklinde yorumlamak yanlıştır. İmkân alanı içerisinde olan, hem Tanrı'nın değiştireceği hem de insanın değişmesini isteyebileceği şeyler kapsamında kalmaktadır. Duaya konu olan alan da işte bu *"imkân alanı"*dır. Tek ve değişmeyen ile imkânlar âlemi arasındaki ilişkinin kurulması Tanrı'nın fiili sıfatları vasıtasıyla olmaktadır.[1059] Tanrı'nın evrende her an yaratma halinde olmasını[1060] yani tekvin ve irade sıfatlarıyla evrende olan değişmeleri açıklamak mümkündür. Dua, Tanrı'nın irade sıfatıyla alakalı olarak değerlendirildiğinde önem kazanacaktır. Duanın kabulü meselesini de Tanrı'nın iradesine bağlı olarak düşünmek gerekir. Nitekim bazen taleplerin gerçekleşmemesi, dua eden bireyin yararınadır. Bazen de duada dile getirilen taleplerin gerçekleşmemesi, bireyin imtihanının bir parçası olmaktadır.[1061]

Duanın sağladığı ikinci değişim alanı da *"dua eden"*dir. Dua, Tanrı'yı tanıma ve bu ilişkiyi anlamanın yanısıra, insanın kendinde de önemli değişikliklere neden olmaktadır. Çünkü dua, aynı zamanda deneyimlenebilir bir olgu olduğu için *"iman"* ile de ilgilidir. Din, kendi dışımızda gözlemlenen bir olgu iken, iman ise bu olgunun içimizde tecrübe edilmesidir. Ve o bilinçli bir ilişkidir. İman, dinsel tecrübenin çeşitliliği içinde farklı şekillerde görülebilir ve bireysel bir nitelik taşır. İman gibi duanın da deneyime yönelik güçlü bir subjektif yönü bulunmaktadır. Öyle ki dua, insanın duyguları kalpte yoğun bir hale geldiğinde oluşur. İman ve gönül ile dua eden insanın sinir sistemi güçlenir, ruhsal ve bedensel güçleri ile yetenekleri arasında denge kurulur.[1062] Bu durum, duanın insanı değiştirmesidir. Çünkü insan, dua ettiğinde aslında dua ettiği mesele ile uzlaşır, zihni berraklaşır ve iradesi güçlenir. Dua, insanın esasında kendisini bilmesidir. Zira insan dua ettiğinde, taleplerini, düşüncelerini, sıkıntılarını sistemli bir biçimde tanımlamaktadır. Bu anlamda duada bireyin özünü bilmesi ve kararlılığı söz konusudur. Bu nedenle dua, insanın benliğini oluşturan karakterinin güçlenmesine yardımcı olmaktadır.[1063]

Genel olarak dua, insanın tüm ruhsal eylemlerine bir güç ve canlılık katmaktadır. İnsanın ister içinde ister dışında olsun gizli bir enerjinin faaliyete geçmesidir. Yani dua aracılığıyla Tanrı ile kurulan ilişki ve iletişim sayesinde ilahi enerjinin etkisi, insanın ruhsal

---

1059 Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 283-284.
1060 Bağcı, *İnsanın Kaderi,* s.120.
1061 Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 284-285.
1062 Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 276-277, 285-286.
1063 Cook, *Filozoflar ve İnanç,* s. 150-151; Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 285-286.

ihtiyaçlarını karşılamaya, korkularını yatıştırmaya ve bu yolla dış dünyayı değiştirmeye başlamaktadır. Böylelikle dua, normal bir durumda bireyin gücünü artırmakta, bilinç düzeyinin artmasına ve idrak kabiliyetinin keskinleşmesine olanak vermekte hatta sıradışı işleri başaracak güç, kuvvet ve liyakat kazandırmaktadır. Tam aksine sıkıntılı, bunalımlı ve sinirli bir haldeyken bireye duanın etkisi, yatışma ve rahatlama şeklinde kendini göstermektedir. Duanın bu sakinlik sağlayan etkisi, dua esnasında kullanılan söz ve başvurulan tasavvurların kendilerine ait bir gücü olduğuna bağlanamaz. Aslında söz veya tasavvurlar duanın zorunlu esası olmadığından, birey bunlar olmadan da dua edebilmekte ve Tanrı'ya yönelebilmektedir. Hatta bazı hallerde dua açık bir talep konusunu içermediği gibi daha çok belirsiz, farksızlaşmış bir istek ve Tanrı'ya yakın olma arzusu söz konusudur. Bu açıdan, dua yoluyla meydana gelen sakinleşme ve rahatlama etkisi, merkezi ruhi oluşumların, varlığın özünün gücünde bir artma olarak anlaşılabilir. Her durumda dua ile teşekkül eden güç ve mutluluğun artması olarak duyumsanan öznel deneyimler, sinir sisteminin dengesinin yeni bir düzenlenişi veya güçlenmesi olarak değerlendirilir.[1064] Fakat bu, duanın yalnızca psikolojik bir etki oluşturma süreci olduğu anlamına gelmemelidir. Duanın, dua eden bireydeki bu değişimleri ortaya çıkarması, Tanrı'yla özel bir ilişki içerisinde olmasından kaynaklanmaktadır.[1065]

Dua bireyin yaşam ile ilişkisini ve dünyaya yönelik tasavvurunu genel bir şekilde değiştirir, duygusal anlamlandırlarının biçim değiştirmesine yol açar. Dua varlığın derinliklerinin, benliğin gizlide kalmış kısımlarının ortaya çıkmasına ve normal bilince yabancı kalan bazı niteliklerin kavranmasına olanak verir. Deneyimler göstermektedir ki alçak sesli ciddi söz ve ifadeler, bilhassa insan psikolojisinin alt kısımlarına, içgüdüsel ve bilinçdışı kalan ve geçmiş yaşantıları, anıları yapısında barındıran bölümleri etkilemektedir. Özellikle bu şekilde dile getirilmiş bir duanın hastalık, vücutta dengesizlik, ruhsal bunalım, duyusal ya da duygusal muamma ve afallama durumlarında etkileyici olduğu görülmektedir. Böylesi bir dua, bilincin karanlık alanlarını etkileyerek, insanda bir sükûnet oluşturmaktadır.[1066]

İnsanda iradi bir hareketlenmeye yol açan dua, ilk olarak sıkıntıyı ortadan kaldırır ve kişiliğe yönelik tepkileri giderek artan bir biçimde aşma kapasitesi sağlar. Yine vaziyetler ve hâdiseler üzerinde büyük bir estetik güç ve tesire sahip kılar hatta tarihin, toplumların ve uygarlıkların yoğun akışına gitgide daha fazla uyum gösterir. Normal bilincin değişik ya da

---

[1064] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 229.
[1065] Bağcı, *İnsanın Kaderi,* s.120; Cook, *Filozoflar ve İnanç,* s. 151; Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 286.
[1066] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 229-230.

endişe verici bulup kendisini reddetmeye hazır hissettiği şeyin, daima çok yaygın bir kabulü ve benimsenmesini sağlayan tavır değişikliği meydana getirir. Duanın yardımıyla eşyanın hakikati zamanla artarak keşfedilir, *"ben"* bütünlüğünün korkunç, çirkin ve iğrenç diye tanımladığı şeyler de içinde olmak üzere, sebep ve sonuçlar oldukça geniş bir bakış açısıyla görülebilir.[1067] M. İkbal'e göre dua ile:

> "Şahsiyetimizin küçük adası, birdenbire daha geniş bir hayat bütünlüğü içindeki yerini keşfeder. Bu nedenle dua, alelade istemekten ayrılmalıdır. 'Ben' Tanrı ile konuşacak kadar O'nunla yakınlık içerisindedir. Öyle ki O, şah damarından yakındır."[1068]

Bu bağı sağlamak için birey hayatında aktif olarak tüm yaratıcı yeteneklerini kullanmalıdır.[1069]

Duanın ahlâk ve kişilik üzerinde oldukça pozitif etkileri de bulunmaktadır. Nobel ödüllü, ünlü cerrah ve fizyolog Alexis Carrel (1873-1944) da aynı hususa işaret ederek; devamlı yapılan ve bir alışkanlık haline getirilen duanın, insanın karakterine etki ederek, onun temizlenip olgunlaşmasına katkı sağladığını belirtir.[1070] Yine W. James, duayı, insanların genelinde ahlâki ve fiziki sağlığın vazgeçilmez bir etkeni olarak görür. Dua bir manada bireyin kendisiyle ilgili gerçeği bütüncül olarak farketmesine imkân veren bir *"şuur genişlemesi"*dir. Dua sırasında bilincin derinliklerinde sanki bir ışık yanar ve orada insan kendisini olduğu gibi görerek bir yüzleşme yaşar. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bencilliğini, hırsını, kibrini, gururunu, hata ve yanlışlarını fark eder. Neticede, ahlâki görevlerini yapmaya hazır hale gelir. Fikri ve zihni mütevaziliği, olgunluğu kazanmaya gayret eder. Kötülük ve acılara karşı sabır ve tahammül gücü gelişir, kuvvetlenir. Devamlı olarak dua eden bireylerde görev ve sorumluluk bilinci artar, kıskançlık ve kötülüğe karşı eğilimler azalır. Başka insanlar hakkında iyilik ve yardımseverlik duyguları hâkim hale gelir. Fikirsel ve zihinsel gelişimleri eşit olanlar arasında yapılan araştırmalarda, karakter ve ahlâki değerlerin, arada sırada dua edenlerde dahi, hiç dua etmeyenlere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Böylelikle dua, bireyde zihni, manevi ve ahlâki güçlerin daha iyi bir şekilde yönetilmesine, yücelip kuvvetlenmesine, umut ve inancın dirilmesine, endişe, zorluk ve korkunun yatışmasına ve

---

[1067] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 230.
[1068] Muhammed İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşâsı,* Rahim Acar (çev.), Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 95-128.
[1069] Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 286.
[1070] Carrel, *Dua*, s. 32.

şahsiyetin en yüksek seviyede bütünleşmesine olanak sağlayan bir tesir gücüne sahip olmaktadır.[1071]

Yine duanın sağladığı bir değişim ve fayda da insanı *"ahlâki gerginlikten"* kurtarmasıdır. Şöyle ki insan sınırlı bir varlık olmasının yanı sıra aynı zamanda sorumlu ve özgür bir varlıktır. İnsanın bu yapısı da onda ahlâki gerginlik alanı meydana getirmektedir. İnsanı bu ahlâki gerginlikten kurtarmak önemlidir ve dua, bunun doğru bir yoludur. Fakat insanoğlu birtakım arzulara sahip olma, onlardan haz alma ve sıkıntı veren şeylerden de kaçma gibi özelliklere sahip olarak yaratılmıştır. Bu nedenle insan bazı zamanlarda bu ahlâki gerginlikten kurtulabilmek için savunma yöntemlerine başvurabilir. Bu savunma yöntemleri bir taraftan bireyin özsaygısını korumasına yardımcı olur, diğer taraftan da gerçeği çarpıtmak suretiyle bireyin kaygıdan kaçmasını sağlar.[1072]

Savunma mekanizmaları, insanın sosyal yaşamı ya da bazı değerlerle çatışmasını önlüyor olsa da bireyin gerçeklerden kaçmasına sebep oldukları için *"psikolojik hastalıklara"* neden olurlar. Birey, kendi yaptıklarının sorumluluğunu taşımak yerine, ahlâki gerginliğin sonucunda meydana gelen olumsuz durumun mesuliyetini başkalarına yükler. Hatta sorumluluğu en yüce olana yükleme düşüncesi de bulunmaktadır. İnsanın acizliği ve çaresizliği, onu alınyazısına sığınmaya zorlar. Böylece insan, kendisinin verdiği yanlış karar sebebiyle yahut doğru davranamadığı için değil de *"Tanrı böyle istediği ya da böyle buyurduğu"* için olumsuz sonuçlarla karşı karşıya kaldığını düşünür. Savunmaya yönelik bu tutum anormal tavırların oluşmasında etkilidir. Depresyonun en temel özelliği de başına o anda gelen şeyin tekrarlanacağı ya da artık değişmeyeceğine inanmaktır. Zira depresyonu, normal üzüntü duygusundan ayıran elem ve karamsarlık hisleridir. Oysaki çabaya ilişkin davranışlar ve dua, her şeyin değişebileceği düşüncesini ve iyimserliğini içermektedir.[1073]

Dua, kaderci anlayışın tersine aktif bir süreçtir ve amelle iç içedir. Zira tam olarak pasif olan bir davranıştan hiçbir üretken güç çıkmaz. Dua ise, üretken bir güçtür. Pasif bir davranışla yapılan duanın ise çok fazla anlamı olmayacaktır. Öyle ki dua eden bireyin, talep ettiği şey için gerekli olanları yapmamış olması duanın anlamına ters düşmektedir. İhtiyaç olunan bir şeyi Tanrı'dan istemek meşru bir davranıştır. Fakat bireyin kendi çabasıyla rahatça elde edebileceği bir şeyi istemesi yersiz ve anlamsız olacaktır. Bu nedenle Tanrı'dan istenen

---

[1071] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* s. 230-231.
[1072] Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 286.
[1073] Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 287.

şey; akletme, bilim, sorumluluk, irade, sıkıntı, iş, emek ve eziyetin yerini alan bir şey olmamalıdır. Bu anlamda Tanrı'ya yapılan gerçek dua; *"işin sonudur, sözün başı değil."*[1074]

Duada eylem oldukça önemlidir, hatta bazen ısrarlı ve sebeplere uygun eylemler de dua anlamına gelmektedir. Bu tarz eylemler *"fiili dua"*dır. Duada kavli, fiili ve hali dua, bu üç unsur bir arada bulunmaktadır. Bazı hallerde dua, sorumluluktan kaçmak, tembellik ve eylemsizlik şeklinde olup, dua eden insanlar eylemde bulunmamakta ve eylemde bulunanların ise dua etmediği gözlemlenmektedir. Böylece dua eden insan; umutsuz, eylemsiz ve kaderci şuurla dua etmekte, bu ise değiştiren, değişim çağrısı olan dua olmamaktadır.[1075]

Kur'ân-ı Kerîm'de dua ile eylem iç içedir. Nitekim Şuara suresi 61-66. ayetlerde, Hz. Musa'nın duasından ve sonrasında olan olaylardan bahsedilmektedir:

> "İki topluluk birbirinin görüş alanına girdiğinde, Musa'nın adamları 'doğrusu yakalandık' dediler. Musa, 'hayır, asla!' Doğrusu Rabbim benimle beraberdir, bana yol gösterecektir' dedi. Bunun üzerine, biz Musa'ya 'değneğinle denize vur' diye bildirdik. Hemen deniz ikiye yarıldı, her parçası yüce bir dağ gibi oldu. İşte oraya, geridekileri de yaklaştırdık. Musa ve beraberinde bulunanların hepsini kurtardık."[1076]

Bu ayetlerdeki iki nokta önemlidir; ilki, Hz. Musa'nın, Firavun ve askerlerinin zulmünden kurtulmak için halkıyla beraber yola çıktığında duada bulunmasıdır. İkinci nokta ise, Tanrı'nın duanın kabulünden önce Hz. Musa'dan bir eylemde bulunmasını istemesidir.[1077]

Üçüncü olarak duada önemli bir değişim noktası da *"koşulların değişmesi"*dir. Duaya konu olan isteğin gerçekleşmesi bazı şartlara bağlı bulunabilir. Bu şartların değişmesi ise isteğin gerçekleşmesini sağlayabilir. Bu noktada ortaya çıkan tartışma, âlemde gerçekleşen hâdiselerin birbiri ile ne ölçüde ve nasıl ilişkide olduğudur. Talebi meydana getiren şartlar değiştiğinde, bu zorunlu olarak talebi değiştirir mi? sorusu determinizm ve iradecilik gibi başlıklar altında tartışılmıştır. Bunun yanında bu tartışmalar, âlemin işleyişi ve Tanrı'nın

---

[1074] Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 287.
[1075] Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 287-288.
[1076] Şuara, 26/61-66.
[1077] Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 288.

âlemde nasıl bir sistem oluşturduğunu görmek açısından da önemlidir. Âlemde hiç bir şey plansız değildir ve hepsi Tanrı'nın âlem için tasarladığı büyük planın küçük parçalarıdır.[1078]

Âlemdeki düzenlilik, ölçülülük ve sebeplilik, neden-illet prensibiyle yakından alakalıdır. Zira duanın sağladığı değişim, âlemdeki sebeplilik kapsamında açıklanabilir. Sebeplilik ilkesine göre; sebep ile sonuç arasındaki ilişki zorunludur.[1079] Felsefi bir doktrin olarak da determinizm şeklinde adlandırılan nedensellik; *"kâinatta olup biten her hadisenin sebeplerin zorunlu sonucu olduğunu ileri sürer."*[1080] Determinizme[1081] bu anlam alanı sebebiyle eleştiriler getirildiği gibi, insan iradesinin özgürlüğünü korumak ve Tanrı'nın âleme müdahalesine imkân vermek için *"nedensellik"* ilkesine itirazlar yöneltilmiştir. Oysa Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilen *"sebeplilik"*, insanın özgür iradesini ortadan kaldırmamaktadır. Duayı, zaruri olacak neticeyi doğuran bir neden ya da sebep olarak görmemek lazımdır. Zira duanın kabulü, Tanrı'nın iradesine bağlıdır. Bu anlamda dua, bir alt sebep olabilir. Çünkü bir durumun gerçek anlamda bir sebep olabilmesi için, aynı neticeyi düzenli, dengeli ve istisnasız olarak ortaya çıkarması gereklidir.[1082]

Yazgıcı yorumlar, evrendeki her şeyi değişme imkânı olmayan ve belirlenmiş olarak görmektedirler. Bu belirlenmişlik doğadaki işleyiş açısından bir problem yaratmamaktadır. Fakat ilişkinin taraflarından birinin yapıp etmelerinin, taleplerinin ve ilahi teklife cevabının bile belirlenmiş olduğu iddiası, ilişkinin ve iletişimin bulunmadığı, yok olduğu anlamındadır. Bu sebeple ilişkide, insana Tanrı tarafından verilen aktif rolü görmek zaruriyeti vardır. İnsanın bu aktif rolü, onu evrende bütün diğer varlıklardan ayırmaktadır. Dua eyleminin anlamı da burada başlamaktadır.[1083]

Din gibi dua da evrensel bir olgudur, bütün dinlerde, toplumlarda, kültür ve medeniyetlerde duanın varlığına rastlamak mümkündür. Üstelik dine ilgisiz veya inançsız insanlar arasında dahi kimi zaman dua edenlerin bulunduğu da bir gerçektir. İçeriği farklı olmakla beraber, benzeri uygulamalar ve duanın etkileri her yerde görülmektedir. Dolayısıyla ilkel insan için duanın anlamı medeni insandan çok da farklı değildir. Genellikle ilkel insan, özel kazanımlar ve üstünlükler elde etmek için dua eder. Çoğu zaman belirsiz bir durumla

---

[1078] Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 289; Şaban Ali Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih -Teolojide Yöntem Sorunu-*, 2. Baskı, Otto Yayınları, Ankara 2017, s. 141-149.

[1079] Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 289.

[1080] İlhan Kutluer, "Determinizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 216; Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 289.

[1081] Aydın, *Din Felsefesi*, s. 158-173.

[1082] Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 290-291.

[1083] Karahan, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", s. 291.

karşılaştığında dua etmek ihtiyacı duyar. Şimdiki durumdaki maddi bir ihtiyaç, bireyin ya da grubun temel yaşam ilgilerinin ciddi olarak tehdit edildikleri bir afet ve umutsuzluk durumu ilkel insan için daima bir dua sebebi olmuştur. Açlık, kuraklık ve fırtına sebebiyle meydana gelen ölüm tehlikesi, vahşi hayvan veya düşman saldırısı, hastalıklar ya da salgınlar, hakarete maruz kalma, itham edilme, suçlanma ya da çocuğunun olmaması ulu bir güce dua etmeye onları isteklendirir.[1084]

Duanın mutlak belirli bir biçimi olması gerekmez. Sesli veya sessiz, belli bir yönteme göre ya da insani halin gerektirdiği yerde serbest bir şekilde ve yalın ifadelerle yapılabilir. Belirlenmiş yöntemlerden uzak, en kolay sözcüklerle dile getirilmiş dahi olsa, içten geldiği şekilde Tanrı'nın yüce kudretine olan içten inanç ve saf bir niyetle yapılan dua, dinin objektif bakış açısına uygun düşen bir davranıştır. Bununla beraber, birçok insan kendi arzu ve ihtiyaçlarını tam olarak ifade edebilecek dil ve elverişliliğe sahip olamamaktadır. Bundan dolayı, önceden belirlenmiş yöntemlere göre dua etmek daha yaygın bir tutum olarak kendini göstermektedir.[1085]

Son dönemlerde yapılan araştırmalar modern toplumlarda da duanın önemini göstermektedir. ABD'de yayınlanan *Newsweek* dergisinin anketine göre, insanların %72'si dua ettikleri için hastalıktan daha hızlı kurtulduklarına ve duanın iyileşmeyi kolaylaştırdığına inanmaktadırlar. ABD ve İngiltere'de yapılan araştırmalarda da hastaların kendileri için dua etmesinin, hastalık sıkıntılarını azalttığı ve tedavi sürecini hızlandırdığı gözlemlenmiştir. Michigan Üniversitesi'nde yapılan araştırmalara göre, dindar insanlarda depresyon ve stres daha seyrek görülürken, Chicago'nun Rush Üniversitesi'nde yapılan araştırmalarda ise, düzenli olarak ibadet ve dua eden bireylerin erken ölüm oranı, dine bağlı olmayanlara göre %25 daha düşüktür.[1086]

Tüm bunlar göstermektedir ki dua, insanın fıtri bir eğilimi ve vazgeçilmez bir ihtiyacıdır. M. İkbal'in de ifade ettiği gibi; *"ister ferdi ister içtimai olsun dua, kâinatın dehşet verici sessizliği içinde, insanoğlunun kendisine bir cevap bulmak için hissettiği derin hasret ve iştiyâkın ifadesidir."* Özellikle insanların psikolojik yapısı köklü bir değişikliğe uğramadıkça, kıyamet kopana kadar dua edecekleri ifade edilmiştir. Çünkü duaya karşı duyulan arzu ve ihtiyaç hissi, insan varlığının en derininde yer alan *"sosyal benlik"*le alakalıdır. Zira sosyal benlik, ihtiyacını hissettiği mükemmel, kusursuz arkadaşını yalnız ideal

---

[1084] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* s. 218.
[1085] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* s. 214.
[1086] Bağcı, *İnsanın Kaderi,* s.126-127.

bir dünya içinde bulabilir. Üstelik birçok felaketler karşısında sosyal benliğin dağılıp çözülmesi halinde, içinde böyle derin bir barınak olmayan bir hayat, insan için korkunç bir cehennem olur. Bu açıdan az ya da çok her insan ideal ve mükemmel bir dünya hasretinin acı duygusunu yaşar. İşte dua, böyle bir hasreti de dile getirir.[1087]

Bu açıdan, dini kabul etmeyip akılcı ve maddeci bir yaşam şeklini kabul eden kimi bireylerin, bir kaza esnasında, bir hastalığa yakalandığında, ölüm anlarında ya da insanı korkutan hayati bir tehlike halinde dualar etmeye ve yalvarmaya başlamaları, yine ruhsal olarak doğrudan doğruya kendi iç dünyasında harekete geçerek Tanrı'ya başvurması, insanın yaratılışının bir özelliği olarak kendini göstermektedir. Umutsuzluk ve çaresizlik gibi durumların ortaya çıkardığı dua ihtiyacı, bilinçli kişiliğin bir alçalması ve zayıflaması olurken, ruhsal bütünlüğün bir çağrısı ve başvurusu olarak yorumlanabilir. Şöyle ki dua ihtiyacının uyanması ruhsal varlığımızın bilinç dışı bir tepkisidir. Yani dua için, *"derin varlığın yüzeye çıkmasıdır"* denilebilir. Bu açıdan da insanların büyük bir kısmı çeşitli nedenler dolayısıyla dua etmenin zaruri ihtiyacını kalplerinde hissetmektedirler.[1088]

Nitekim duanın sıkıntıyı tedavi ederek bireyde bir rahatlama ve sakinlik meydana getirdiğinden yukarıda da bahsedilmiştir. Aynı zamanda insanın psikolojik yapısında meydana gelen bazı ruhsal bozuklukların dua ve dini telkin yolu ile iyileştirilmesi imkânları, psikolog ve psikiyatristlere de yabancı gelmeyen bir durumdur. Bedensel hastalıkların tedavisinde de duanın, iyileşmeyle sonuçlanan pozitif etkiler meydana getirdiği, bilimsel gözlemlere dayalı bir şekilde öne sürülebilmektedir. Zaten, her çeşit hastalığın tedavisinde, hem hasta hem de doktor açısından önemli görülen mevzuların başında, şüphesiz hastanın maneviyâtını güçlendirme ve moralini yükseltme gelmektedir. Pek çok ağır hastalarda, inançlı veya deneyimli doktorlar, hastalarına ilk olarak dua etmelerini önermektedirler.[1089]

Bu arada önemine binaen şunu da belirtmeliyiz ki Yeni Ateistler *"din-bilim çatışması"* tezine destek olacak şekilde dinin, hastalıkların tedavisinde bilimsel yöntemlere engel olduklarını iddia etmektedirler.[1090] Ülkemizde Yeni Ateizm'in öncülerinden olan jeolog Celal Şengör (d. 1955)'ün bu konuda sürekli olarak verdiği örneklerin başında Ortaçağ'da yaşanan *"veba salgını"* gelmektedir. C. Şengör, insanların vebaya çözüm bulamamalarının sebebi olarak, bilimsel çözüm aramak yerine Tanrı'ya dua etmelerini göstermektedir.

[1087] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* s. 219.
[1088] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* s. 219- 220.
[1089] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* s. 232.
[1090] Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 150.

Öncelikle C. Şengör, bilim yapmakla dua etmenin birbirini dışlayan hareketler olduğunu ve bir insanın ikisini bir arada yapamayacağını iddia etmektedir.[1091] Yanlış bir dikotomi kurduğu söylenilebilir. VIII. ve XI. yüzyıllar arasında yaşanan salgınlara karşı Luke, Roch ve Radegund gibi Hristiyan azizlere dua etmenin hastalığa şifa olduğuna inanan Hristiyanlar bile, Tanrı'nın hastalıklara tıbbi çözümler sunabileceğini düşünmüş ve tıp bilimine sırtlarını dönmemişlerdir.[1092]

Gerek İslam dünyası gerekse Hristiyan dünyasında pek çok düşünür tabiatı incelemenin, insanoğlunun dünyevi sorunlarını çözmede en doğru yöntem olduğuna inanmışlardır. XI. yüzyılın en önemli tıp ve farmokoloji otoritesi sayılan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (973-1048)'den, XXI. yüzyılın en büyük genetik projesinin yöneticiliğini yapmış olan Francis Collins'e kadar pek çok bilim insanı ve düşünürün yaşamlarında din, merkezi bir yere sahiptir. Esasen, dindar insanların ve otoritelerin vebayı engellemek için yalnızca dua ettikleri görüşü hatalıdır. Ortaçağ Avrupası'nda vebayı önleyebilmek için dini törenler ve ayinler yapılıyordu. Fakat kaçırılan nokta şudur ki dini otorite ve kurumlar, hastalığın yapılan günahlarla alakalı olduğuna inanmakla birlikte, vebanın kökeninde doğal sebeplerin de olduğunu düşünüyorlardı. Örneğin çok sıcak ve çok soğuk havalar, savaşlar, askeri birliklerin bölgeye intikali ve miasma, veba ile ilişkilendiriliyordu. Bu noktada en çok şüphelenilen durumun, kirli hava anlamına gelen *"miasma teorisi"* üzerinde toplandığından söz etmek gerekir.[1093]

Orta Çağ'da bilimle uğraşan birçok düşünür ve hekim, miasmanın, vebaya yol açtığı konusunda fikir birliği içindedirler. Yalnızca Hristiyan Avrupalı düşünürler ve hekimler değil, vebanın sebepleri üstüne çalışmalar yapan Endülüslü tıp bilgini İbn Hâtime (öl. 770/1369) de miasma teorisinin doğruluğuna inanmaktadır. Üstelik bu teorinin doğru olduğu düşünülerek birtakım önlemler alınmıştır. Örneğin Güney Fransa'nın Montpellier şehrinde bulunan evlerin kirli havanın kaynağı olarak görülen güneye doğru değil de kuzeye doğru havalandırılması sağlanmıştır. Görüldüğü üzere insanlar ve kurumlar yalnızca dua etmekle kalmamakta, bununla birlikte doğada sebep-sonuç ilişkileri aramakta ve kendilerince *"bilimsel"* tedbirlerle hastalığa engel olmaya çalışmaktadırlar.[1094]

[1091] Celal Şengör, *Bir Toplum Nasıl İntihar Eder?,* Ka Kitap, İstanbul 2016, s. 40.
[1092] Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 151.
[1093] Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 152.
[1094] Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 152-153.

C. Şengör'ün bu konu hakkında gözden kaçırdığı bir diğer ayrıntı da bilimsel sürecin işleyişine ilişkindir. Bilimsel buluşlar bir anda ortaya çıkmadıkları gibi birçok keşif ve tedavi uzun zaman hatta bazen de yüzyıllara dayanan çabalar gerektirir.[1095] Miasma teorisi, günümüzde kabul görmese de o dönem için kabul görmüş bir teoridir. Miasma teorisinin yanlışlığının görülmesi ve *"mikrop teorisi"*nin kabul edilmesi içinse Louis Pasteur (1822-1895)'e yani XIX. yüzyıla ulaşmak gerekmekteydi.[1096] Hatta mikrop teorisi bir günde kabul edilmediği gibi onun miasma teorisinin yerine geçmesi için onlarca yıl daha gerekecekti. Nitekim C. Şengör de Yeni Ateist düşünürler gibi din ile bilim arasında mutlak ve kaçınılmaz bir çatışmanın var olduğunu ispatlamak için bilim tarihinde yer alan olayları çarpıtarak anlatmakta hatta yeniden kurgulamaktadır.[1097]

Kısaca, duada, inanan insan gelir çünkü Tanrı onu davet eder ve bu iletişimi destekler. Şayet dua anlamsız ve faydasız olsaydı, inanan insanlar yararsız bir hareket olduğu için duadan kısa zamanda vazgeçerlerdi. Şöyle ki inananlar duanın anlamlı olduğunu sürekli olarak dile getirirler. Aynı zamanda dua inanan insanın hayatında ve dünyada Tanrı'nın eylemlerine gitgide artan bir netlik ve açıklık getirir.[1098]

3.3. BİLİM İNSANLARININ TÜMÜ ATEİST MİDİR?

Din ve bilim, insanoğlunun modern dönemi de içeren tarihsel oluşum aşamalarında en etkin rol oynayan iki temel esastır. Ayrıca kuşatıcı bir üst unsur olarak, üstün cinslere benzer genel nitelikleri sebebiyle tam tanımlarını yapmak bir tarafa, tasvirlerini bile yapması güçlük arzeden, fakat herkesin az ya da çok haklarında bilgi sahibi olduğu ve ister doğrudan ister dolaylı olsun kendilerini veya uzantılarını hayatlarında hissettikleri küresel ölçekte yaygın ve etkin fenomenlerdir. Dinamik bir yapıya sahip olan bilimin, insanın yaşamında, dünya görüşünde ve hayat tarzında vazgeçilmez bir yeri olduğu gibi, dinin de bir bütün olarak değer üretmek ve değerleri korumak başta olmak üzere, sonsuzluğa varan anlamlandırmalar ve ruhun arındırılması konusunda insanoğlunu geçmişten geleceğe uzanan varoluş yolculuğunda hiçbir zaman yalnız bırakmadığı görülmektedir.[1099]

Din ve bilim başta olmak üzere felsefe, sanat ve ahlâk insanoğlunun fiziki ve beşeri ortamında süregelen yaşamına anlam verme faaliyetinin birer dalı olarak kabul edilir. Bu

---

[1095] Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 153.
[1096] Roy Porter, Kan Revan İçinde -*Tıbbın Kısa Tarihi*-, Gürol Koca (çev.), Metis Bilim Yayınları, İstanbul 2018, s. 94.
[1097] Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 153, 184.
[1098] Cook, *Filozoflar ve İnanç,* s. 154.
[1099] Yaran, *Din ve Bilim,* s. 7.

alanların açıkladıkları ve teorik olarak tasvir ettikleri deneyimler, insanoğlunun hayatında birlikte yaşanmaktadır. Bu birliktelik, çok güçlü de olabilmekte, zayıf bağlara da dayanabilmektedir. Mesela, İslam Tarihi'nin altın çağında söz konusu tecrübeler toplamı, çok fazla benzer karaktere sahip bir yapı arzetmekteydi. Günümüz Batı toplumunda ise bu durum bayağı farklılık göstermektedir. Neredeyse her şey, bir özerklik iddiasındadır. Hatta denilebilir ki çağın en güç problemi, beşeri tecrübedeki bu bölünmüşlük durumudur. Bu bölünmüşlük hali, bireyin kimlik probleminden tutun uluslararası büyük siyasi kararlara varıncaya kadar her yerde etkisini göstermektedir.[1100]

Mesela geçen yüzyılda popülerleşen bir iddiaya göre bilim ile din, birbirine düşman iki rakip disiplindir. Bu düşünce yaşadığımız asırda Richard Dawkins başta olmak üzere çeşitli popüler bilim yazarları tarafından daha da körüklenmiştir. Bu iddiayı şiddetle savunanlar *"Yeni Ateist"*lerdir. Yeni Ateistlere göre bilim, Tanrı'yı devre dışı bırakmıştır.[1101] Bilimle ateizmi ilişkilendirirken bir taraftan da bilimin din ile çatışma içinde olduğunu temellendirmeye çalışan bu görüş aslında bilimin otoritesinden faydalanma amacını taşımaktadır.[1102] Yeni Ateistler, bilimin yapısını, sistemini, meşru sınırlarını ve tarihini çarpıtmakla kalmamakta, bu kavramları kendi dünya görüşlerine uygun olarak yeniden inşa etmektedirler. Bu düşünceye göre bilim, dinin zıttıdır ve ikisi bir arada var olamaz.[1103]

R. Dawkins ve D. Dennett gibi Yeni Ateistlerin savunduğu ve popülerleştirdiği bu görüş, A. Plantinga, Richard Swinburne (d. 1934) gibi pek çok dindar teolog ve felsefeci tarafından da ciddiye alınmış ve eleştirilmiştir. Hatta yakın zamanda bu fikirler, ateist düşünürler tarafından da eleştirilmeye başlanmıştır. Örneğin Michael Ruse, Fern Elsdon-Baker ve Terry Eagleton gibi ateist düşünürler, Yeni Ateistleri eleştiren kitaplar ve makaleler kaleme almışlardır. Temel olarak Yeni Ateistlerin dini, bilimi ve din ile bilim arasındaki ilişkiyi doğru bir biçimde tanımlamadığını belirten bu ateist düşünürler, onları ideolojik ve yanlı davranmakla suçlamışlardır.[1104]

Yeni Ateistlere eleştiriler getiren ateist düşünürlerden evrim teorisi tarihi ve biyoloji felsefesi konusunda çalışmalar yapan F. Elsdon-Baker, hem akademik çalışmaları hem de popüler yazılarında Yeni Ateizm hareketini ele almıştır. Michael Ruse gibi F. Elsdon-Baker

---

[1100] Aydın, *Din Felsefesi*, s. 269-270.
[1101] Enis Doko, "Ateistlerin Din ile Bilim Çatışır İddialarının Değerlendirilmesi", *Uluslararası İslam Geleneğinde Din-Bilim İlişkisi Sempozyumu Kitabı* (20-21 Eylül 2019), Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, Kilis 2019: s. 96.
[1102] Dorman, "'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", s. 480.
[1103] Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 15.
[1104] Dorman, "'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", s. 480.

da gazetelere köşe yazıları yazmaktadır. Hatta İngiliz *The Guardian* gazetesinde yazdığı bir köşe yazısında Yeni Ateizm'in kendisini nasıl şaşırttığına yer vermiştir. Bu yazısında F. Elsdon-Baker, Yeni Ateizm'i eleştirdiğinden dolayı, kendisinin de bir ateist olmasına rağmen, Yeni Ateistler tarafından evrimi reddetmekle hatta yobazlıkla suçlandığını ifade etmiştir.[1105] Ona göre kendisine yapılan bu suçlamalar bile, tek başına Yeni Ateistlerin diğer fikir ve görüşlere karşı ne kadar tahammülsüz olduğunu göstermektedir. F. Elsdon-Baker şu sözleriyle bu durumu daha net bir şekilde ifade etmektedir:

> "Birkaç yıl öncesine kadar ateistliğimi kimliğimin bir parçası olarak işimde ifade etme ihtiyacı hissetmiyordum. Ancak, oldukça hoşgörüsüz ve basit bir dünya görüşünü kapsayan Yeni Ateizm anlatısı yayıldığından beri, gizli bir yaratılışçı teolog olmakla suçlanmamak için kendi bakış açım hakkında konuşmaya kendimi mecbur hissettim…"[1106]

Esasen F. Elsdon-Baker'a göre inançsızlığını itiraf etmek zorunda kalanlar yalnızca Yeni Ateistleri eleştiren düşünürler değildir. O, hem yakın bir arkadaşı hem de bilim insanı olan meslektaşının da üzerinde baskı kurulduğu için Hristiyan olduğunu gizlemek mecburiyetinde kaldığını, aksi halde diğer bilim insanı arkadaşları tarafından suçlanacağını ifade etmektedir. Bu da gösteriyor ki Yeni Ateizm'in sözcülüğünü yaptığı bilim ile dinin çatıştığı tezi yalnızca Yeni Ateistler arasında değil, bazı bilim insanları arasında da kabul görmüştür. Ancak F. Elsdon-Baker'ın da belirttiği gibi bu tür bir iddia tarihi gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Bilim tarihi, bilimin ortaya çıktığı ilk günden bu yana dinin var olduğunu, yani Yeni Ateistlerin öne sürdüğü gibi her dönemde *"bilim ile dinin çatışma içinde olduğu"* tezinin gerçekleri yansıtmadığını göstermektedir.[1107]

Yeni Ateistlerin bilimle dinin doğaları gereği çatıştığı iddialarının felsefi bir temeli olmadığı gibi, tarihsel dayanağı da zayıftır. Şöyle ki Yeni Ateistlerin üzerinde durmadıkları

1105 Dorman, "'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", s. 487; Fern Elsdon-Baker, "Science Belongs To The Religious Too", *The Guardian,* 20.10.2011, https://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/oct/20/science-religious (04.03.2021); Fern Elsdon-Baker, "Questioning Evolution is Neither Science Denial Nor The Preserve of Creationists", *The Guardian,* 05.09.2017, https://www.theguardian.com/science/political-science/2017/sep/05/questioning-evolution-is-neither-science-denial-nor-the-preserve-of-creationists (04.03.2021).

1106 Fern Elsdon-Baker, "Science Belongs To The Religious Too", *The Guardian,* 20.10.2011, https://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/oct/20/science-religious (04.03.2021).

1107 Dorman, "'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", s. 488; Fern Elsdon-Baker, "Science Belongs To The Religious Too", *The Guardian*, 20.10.2011, https://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/oct/20/science-religious (04.03.2021); Fern Elsdon-Baker, "Questioning Evolution is Neither Science Denial Nor The Preserve of Creationists", *The Guardian,* 05.09.2017, https://www.theguardian.com/science/political-science/2017/sep/05/questioning-evolution-is-neither-science-denial-nor-the-preserve-of-creationists (04.03.2021).

önemli bir nokta da modern bilimin temellerinin dindar bilim insanları tarafından inşa edildiğidir. Mesela Nicolaus Copernicus; *"Kopernik"* (1473-1543), Francis Bacon (1561-1626), Galileo Galilei (1564-1642), Johannes Kepler (1571-1630), René Descartes (1596-1650), Blaise Pascal (1623-1662), Robert Boyle (1627-1691), Isaac Newton (1643-1727) ve Michael Faraday (1791-1867) gibi modern bilimin kurucu babaları oldukça dindar kişiliklerdir. Dahası, bu bilim insanları ve daha pek çokları bilimle uğraşmanın, bilimsel çalışmalar yapmanın dini bir çaba olduğunu da düşünüyorlardı. Bu şahsiyetler, dini inançlarının bilim yapmalarına mani olması bir tarafa, bilimin onları daha iyi dindarlar kılacağına inanıyorlardı.[1108]

Bilimin geçmişteki zirve isimlerinin Tanrı'ya inanmaları, onların bilimsel çalışmaları için temel ilham kaynağı olmuştur. Örneğin G. Galileo'nun sorgulayan, akleden zihninin arkasındaki motivasyon kaynağı, Tanrı'nın insana bahşettiği duygu, akıl, idrak ve zekânın atıl bırakılmaması gerektiği ve bunları kullanarak bilgi edinmemiz gerektiği düşüncesidir. Yine J. Kepler kendi motivasyon kaynağını, kâinattaki tüm araştırmaların temel amacı, Tanrı'nın bize matematiksel bir dille vahyetmiş olduğu akli düzeni keşfetmektir. Bu aynı zamanda Tanrı'nın insana yüklemiş olduğu bir sorumluluktur.[1109]

Isaac Newton, dünya tarihinin en önemli bilim insanlarından biri olarak din-bilim uyumunu yakalamayı başarmıştır. İnançlı bir bireyin bilimde nasıl devrimler yaratabileceğini ve dini motivasyonların nasıl önemli bilimsel teorilere kaynak olabileceğini göstermiştir. Hatta I. Newton'un bütün yaşamı boyunca savunduğu gibi içten ve samimi bir dindar için, Tanrı'nın eseri olan tabiat ile Tanrı kaynaklı olduğuna inandığı inanç arasında bir çelişki olmamalıdır. Yine onun ifade ettiği gibi, tabiat, Tanrı'nın ikinci kitabıdır ve şuurlu bir dindarın tabiat kanunlarını ve bilimi görmemezlikten gelmesi mümkün değildir. Özellikle belirtmek gerekir ki I. Newton ve R. Descartes, Aydınlanma olarak bilinen akılcı hareketin kurucularındandır ve aynı zamanda ikisi de dindar insanlardır. Her ikisi de Tanrı'sız bir tasvirin insanoğlunu irrasyonellik ya da şüpheciliğe götüreceğini savunmuşlar ve Tanrı'yı dünya görüşlerinin merkezine koymuşlardır.[1110]

Sonuçta, din de bilim de insan deneyiminin bir parçası olarak hayat bulmakta, kavramlarını insanın düşünceleri, metafizik ön kabulleri, eşyayı algı ve yorumu üzerinden kurmaktadırlar. Dolayısıyla din-bilim ilişkisi tartışmasında insandan bağımsız sabit bir din

---

[1108] Bilgili, "Yeni-Ateizm ve Eleştirisi", s. 25; Lennox, *Aramızda Kalsın Tanrı Var,* s. 27.
[1109] Lennox, *Aramızda Kalsın Tanrı Var,* s. 27-28.
[1110] Doko, "Ateistlerin Din ile Bilim Çatışır İddialarının Değerlendirilmesi", s. 104, 108.

bilim ilişkisinden bahsetmek mümkün değildir. İkisi arasındaki çatışma, diyalog, uyum ve benzerlik gibi iddiaların her biri ağırlıklı olarak din ve bilim cephesindeki insanların kendi algı ve yorumlarından ibarettir.[1111] Dolayısıyla Yeni Ateistlerin de din, bilim ya da din-bilim ilişkisi ile ilgili yorumları oldukça yüzeysel ve hatalıdır.[1112]

Yeni Ateizm akımının hatalı olduğu bir diğer nokta da R. Dawkins ve diğer Yeni Ateistlerden bazılarının kitaplarında da süregelen bir başka konudur ki, bu da işinin ehli hiçbir bilim insanının Tanrı'ya inanmadığı iddiasıdır.[1113] Yalnızca R. Dawkins ve arkadaşları değil, psikolog Richard Lynn (d. 1930) gibi pozitivist görüşte olan birçok kişiye göre, entelektüel elit kapsamına dâhil olabilecek insanlar arasında ateist olanların sayısı, Tanrı'ya inanan kişilerden daha fazladır.[1114] Zaten onlara göre zekâ ve eğitim seviyesi yüksek olanların dindar olması imkânsızdır.[1115] Acaba dindar olmak zekâ seviyesinin düşüklüğünü, ateizm ise IQ seviyesinin yüksekliğini mi gösteriyor? Darwinci ve diğer materyalist fikirlerin hem ideolojik, hem eğitim hem de benzer çabalarla çok fazla etkin kılınmaya çalışıldığı bir gerçektir. Bu fikirlerin güç kazanması, onlar için aynı zamanda dinin yara alması demektir. Dolayısıyla R. Dawkins kitabında, akademisyenler ve sanatçılar arasında dini inançların, toplumun geri kalanına nispeten çok daha düşük seviyede hatta yok denecek kadar az olduğunu vurgulamaktadır.[1116]

R. Dawkins bunu ispatlamak için kitabının ilk bölümünde Albert Einstein'ın ateist olduğunu söyleyerek işe başlamış[1117] ve bir bakıma onu kendisine güçlü bir dayanak olarak göstermiştir.[1118] Şu da var ki Tanrı inancı üzerine yazılan her kitapta A. Einstein konusuna mutlaka girilmektedir. Örneğin, R. Dawkins gibi ateizmin en güçlü savunucularından birisi olan gökbilimci Carl Sagan (1934-1996)'ın *"Karanlık Bir Dünyada Bilimin Mum Işığı"* isimli eserinin ilk bölümünün ilk cümlesi de A. Einstein'a aittir.[1119] R. Dawkins'in tezinin aksine, bakıldığında eğitimli ya da ünlü pek çok kişinin ateist olmadığı görülmektedir. R. Dawkins'in bu durumu açıkça dile getirmesi gerekirdi. Çünkü birçok bilim insanının ateist olmadığını bir

---

[1111] Şaban Ali Düzgün, "Din ve Bilimin Dil, Düşünce ve Anlam Evrenine Dair", *Uluslararası İslam Geleneğinde Din-Bilim İlişkisi Sempozyumu Kitabı* (20-21 Eylül 2019), Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, Kilis 2019: s. 22.
[1112] Bilgili, "Yeni-Ateizm ve Eleştirisi", s. 27.
[1113] Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 17.
[1114] Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine,* s. 48.
[1115] Batak, *Natüralizm Çıkmazı,* s. 15.
[1116] Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine,* s. 48.
[1117] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 27-43.
[1118] Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine,* s. 43; Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine,* s. 121.
[1119] Carl Sagan, *Karanlık Bir Dünyada Bilimin Mum Işığı,* Miyase Göktepeli (çev.), Tübitak Yayınları, Ankara 1999, s. 1.

bilim insanı olarak kendisi de görmektedir. Fakat her nedense A. Einstein gibi bilim insanlarının bazı kesimlerce Tanrı'ya inandıkları iddia edilse de bu insanlar, R. Dawkins'in bakış açısıyla entelektüel inançlı görünen ateistlerdir. Yine pek çok bilim insanının ya da büyük düşünürün dindar olduğunu iddia eden birisine R. Dawkins'in cevabı; günümüzde dinin etkisi ortadan kaybolunca birçok bilim insanının inançsız olduğunun görüleceği şeklinde olur. Geçmişte birtakım bilim insanlarının konjonktür gereği Tanrı'ya inanç konusunda ve dini hayat hususunda olduğundan farklı bir görüntü vermiş olduklarını da ifade etmektedir.[1120] Bu düşüncelerine dayanarak R. Dawkins, A. Einstein'ın da Tanrı ile ilgili açıklamalarını tabiata mecâzi ve sembolik göndermeler olarak mazur görmektedir. Hatta R. Dawkins'e göre, A. Einstein'ın kendisi en kuvvetli ihtimalle bir ateist ya da en zayıf ihtimalle de bir panteisttir.[1121]

Ancak onun bu şekilde yorumlanması hiç de dürüstçe bir tutum değildir.[1122] Çünkü A. Einstein'ın hem biyografisinde hem de diğer yazılarında onun Tanrı ile çatışan, kavga eden biri olduğuna dair delillere rastlanmamaktadır.[1123] Hatta bu konuda A. Flew, A. Einstein'ın düşünce tarihinde sürekli olarak fikirlerinin tartışıldığını ve pek çok kişi tarafından ateist olarak kabul edildiğini belirtmiş fakat onun, tam aksine tabiattaki mükemmel düzene dikkat çekerek yüce bir tasarımcıya işaret ettiğini ifade etmiştir. A. Flew, R. Dawkins gibi modern ateist bilim insanlarının A. Einstein'ı kendi fikirlerine temel oluşturmak için ateist gibi gösterdiklerini belirtmiştir.[1124] R. Dawkins eserinde özellikle A. Eisntein'ın cemaat ve vahiy dinlerine karşı hoşnutsuzluğunu belirten sözlerinden bahsetmektedir.[1125] Aksine onun tabiat kanunları üzerinde çalışırken *"üstün zekâ", "sonsuz üstün ruh"* ve *"üstün muhâkeme gücü"*ne inancıyla ilgili fikirlerinden söz etmez. A. Einstein'ın bir panteist ya da ateist olduğunu inkâr edişini de özellikle göz ardı etmektedir.[1126] Hatta A. Einstein'ın bir filozof ya da felsefeci olmadığı da açıktır. O, kültürün ve insanın gelişim aşamalarını inceleyen bir kişi değil, aksine o bir fizikçi ve bilim insanıdır. R. Dawkins'ten farkı yalnızca bir fizikçi olarak kalması değil, üstelik fizikte ulaştığı sonuçları *"din"* ya da *"dinsizlik"* gibi alanlarda bir manipülasyon malzemesi olarak kullanmamış olmasıdır.[1127]

[1120] Özkan, "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi", s. 134-135.
[1121] Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 17, 98.
[1122] Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 17.
[1123] Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine,* s. 43.
[1124] Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 99-100; Özkan, "Antony Flew'ün Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğunda Kanıtların Rolü: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 492.
[1125] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 29-35.
[1126] Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 17, 97-101.
[1127] Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine,* s. 43.

A. Einstein'ın, Hristiyanlıkta yer alan insan biçimci ve insanın özgür iradesini elinden alan despot Tanrı'ya karşı çıktığı çok açıktır. Âlemin yapısı karşısında yalnızca aklın bunu anlamaktan aciz kalmasının sonucunda huşu duyabileceğimizi söyleyen A. Einstein, R. Dawkins'in görmek istediği tutumun tam tersiyle belirir. Şu sözleri bunu kanıtlar niteliktedir: *"Dinsiz bilim topal, bilimsiz din kördür."*[1128] Yine bilimle ciddi anlamda ilgilenen bir kişinin de neticede yüce bir ruhun varlığını kabul ettiğine değinen A. Einstein sözlerine şu şekilde devam eder: *"Bilimle ciddi biçimde uğraşan herkes, doğanın kanunlarının insanoğlundan üstün ve karşısında tüm alçak gönüllülüğümüzle saygı duymamız gereken bir ruhun varlığının tezahürü olduğuna inanır."*[1129]

R. Dawkins, *Tanrı Yanılgısı* eserine A. Einstein'ın şu sözleri ile başlamaktadır: *"Zihnimde insan suretinde bir Tanrı canlandırmaya çalışmam. Dünyanın yapısı karşısında, Tanrı'yı kavramak için, yetersiz algılarımızın el verdiği ölçüde huşu duymak yeterlidir."*[1130] R. Dawkins kitabında, A. Einstein'ın bu sözlerine, özellikle onun bir ateist olduğunu ispatlamak için yer vermiştir. Fakat R. Dawkins bunu yaparak tam anlamıyla kendi kendini oyuna getirmiştir. Çünkü bu sözler, A. Einstein'ın ateist olduğunu kanıtlamak şöyle dursun, onun derin bir Tanrı inancına sahip olduğunu gösterir.[1131]

Corey S. Powell (d. 1966), her yönüyle A. Einstein'ı anlattığı kapsamlı araştırması *"Denklemdeki Tanrı"* adlı eserinde şöyle der:

> "Einstein bilimsel gerçekleri arayış sürecinde, Tanrı'yı hem bir müttefik hem de bir sınır gibi sürekli olarak yeniden tanımladı ve bu sınırı durmadan ihlal etti… Einstein Tanrı'yı fiziğe katmıştır ve böylece fiziğe de Tanrısal bir nitelik kazandırmıştır."[1132]

A. Einstein'ın *"Tanrı zar atmaz". "Tanrı asla kötü niyetli olamaz"* gibi sözleri bilim ve din konularında söylediği sözler içinde en tanınmış olanlarıdır. R. Dawkins bir ateizm savaşçısı olarak kitabına *"Tanrı zar atmaz"* yerine daha kafa karıştırıcı bir A. Einstein cümlesi yerleştirebilirdi. Eğer din konusunda yeterince bilgiye sahip değilseniz bu cümle ile A. Einstein'a ateist sıfatı yapıştırmanız oldukça kolay olacaktır.[1133]

[1128] Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine,* s. 43; Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 31.
[1129] Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine,* s. 43; Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 100.
[1130] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 27.
[1131] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 28.
[1132] Corey S. Powell, *Denklemdeki Tanrı,* Nafız Güder (çev.), Dharma Yayınları, İstanbul 2004, s. 53-55.
[1133] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 29-30.

Öte taraftan R. Dawkins, A. Einstein'ı kendi fikirlerine dayanak olarak göstermesine rağmen, onun felsefe ve politikayla ilgili kaleme aldığı *"Benim Gözümden Dünya"*[1134] adlı kitabındaki bir alıntı R. Dawkins'in ne kadar sığ düşündüğünü tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır: *"İnsanın gerçek değeri her şeyden önce kendi kendisinden özgürleşmeyi ne ölçüde ve ne anlamda becerebildiği ile belirlenir."*[1135] A. Einstein'ın bu sözü, R. Dawkins'i tasdik etmediği gibi tam aksine onun kendi egosuyla fazlaca alakadar olduğunu zikrederek, ciddi manada ikaz etmektedir.[1136]

Peki, nereden geliyor bu A. Einstein takıntısı? Bu sorunun cevabı A. Einstein'ın büyüklüğünde saklıdır. A. Einstein, insanlık tarihinin en büyük bilim insanlarından birisidir. Ateizm militanları, A. Einstein gibi oldukça zeki bir bilim insanının kendileriyle aynı inanca sahip olduğunu ispatladıklarında, davalarının çok büyük bir kuvvet kazanacağını düşünürler. Bu nedenle R. Dawkins de diğerleri gibi A. Einstein'ı ele almadan yapamamıştır.[1137] Hatta R. Dawkins şöyle der:

> "Einstein'ın ara sıra Tanrı'nın adını anması, (ki bunu yapan tek ateist bilim insanı o değildir) yanlış anlamaya ve bu ünlü düşünürü kendilerinden birisi gibi göstermeye can atan doğaüstücülerin yanlış anlamalarına davetiye çıkarmıştır. Bu tıpkı, Stephen Hawking (1942-2018)'in 'Zamanın Kısa Tarihi' isimli eserindeki dramatik son olan 'öyleyse Tanrı'nın aklından geçenleri bilmeliyiz' sözü meşhur bir biçimde yanlış yorumlanmıştır. Bu söz, insanların Hawking'in dindar bir adam olduğuna (tabii ki yanlış bir şekilde) inanmasına yol açmıştır."[1138]

2018 yılında ölen Cambridge Üniversitesi'nin ünlü matematik profesörü Stephen Hawking yukarıda da geçen *"öyleyse Tanrı'nın aklından geçenleri bilmeliyiz"* cümlesini ilk kez *"Zamanın Kısa Tarihi"*[1139] isimli kitabında söylememiştir. Bu ifade S. Hawking'in neredeyse tüm eserlerinde vardır. S. Hawking, tüm kariyerini *"evren neden var"* sorusu üzerinde araştırmalar yaparak geçirmiştir ve çalışmaları esnasında bu ifadesini sık sık ironi yapmak için kullanmıştır. S. Hawking şöyle der: *"Biz bilim insanları ve hatta filozoflar yüzyıllarca hep 'evren nedir' sorusuyla uğraştık durduk. Oysa asıl soru 'evren neden var'*

1134 Albert Einstein, *Benim Gözümden Dünya,* Demet Evrenseloğlu (çev.), Alfa Yayınları, İstanbul 2020, s. 24.
1135 Einstein, *Benim Gözümden Dünya,* s. 24.
1136 Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine,* s. 46.
1137 Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 27.
1138 Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 29.
1139 Stephen Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi,* Mehmet Ata Arslan (çev.), Alfa/Bilim Yayınları, İstanbul 2021, s. 162.

sorusudur. Eğer bunun yanıtını bulursak işte o zaman Tanrı'yı anlayabileceğiz."[1140] Yine 2006 yılında S. Hawking'e, Kudüs'e yaptığı bir ziyaret sırasında Tanrı'nın varlığına inanıp inanmadığı sorulduğunda ünlü teorik fizikçi; *"Tanrı'nın varlığına inandığı, ancak bu İlâhi gücün doğanın ve fiziğin kanunlarını belirledikten sonra dünyayı kontrol etmeye çalışmadığı"* şeklinde cevap verdiği söylenmektedir.[1141]

S. Hawking'in Leonard Mlodinow (d. 1954) ile birlikte yazdığı kitap, *"Büyük Tasarım (The Grand Design)"*[1142] (2010) fiziğin ve evren bilimin sınırlarına yapılan bilimsel bir serüvendir. Tanrı'nın gereksiz olduğu tezini destekler[1143] fakat bunu R. Dawkins, D. Dennett, S. Harris ve L. Krauss'un tutkulu ateizmine kadar vardırmaz. Denebilir ki bizzat S. Hawking, *"Tanrı"* kelimesini, uzun kariyeri boyunca *"Tanrı'ya yaklaşıyoruz!"* şeklinde yaptığı açıklamalarla ve yine kaleme aldığı *"Tanrı Tamsayıları Yarattı (God Created the Integers)"* (2005) isimli bir kitabının başlığında fizik yasalarının yaratıcısı anlamında kullanmıştır. Kesinlikle S. Hawking'in *"Tanrı"* kelimesini kullanması R. Dawkins, S. Harris, D. Dennett ya da L. Krauss gibi Yeni Ateistlerin hiç yapmayacakları bir şeydir.[1144] S. Hawking'in *"Ceviz Kabuğundaki Evren"* (2002) adlı kitabı da önemlidir. O kitapta S. Hawking'in Tanrı hakkındaki fikirleri Einstein'ın düşüncelerine benzer niteliktedir. Hem A. Einstein'ın hem de S. Hawking'in Tanrı'ya inanma konusunda bir sorunları yoktur.[1145]

Bilhassa şurası önemlidir ki A. Einstein ve S. Hawking gibi büyük zihinlerin teizm ya da ateizm inançlarından birini tercih etmeleri, tercih etmedikleri diğer inancı yok etmez. Yalnızca tercihte bulundukları inanç sisteminin elini güçlendirir. Pek çok bilim insanı hayatlarının farklı dönemlerinde değişik inançlara kapılmışlardır. Kimi zaman ateist, kimi zaman teist ve bazen de agnostik olmuşlardır. Bu süreçler kimi zaman oldukça yoğun geçmiş ve o anda içinde bulundukları inanç sistemiyle alakâlı makaleler, kitaplar dahi kaleme almışlardır. Ateistik fikirleriyle ilgili pek çok kitap yazmış bir bilim insanının sonradan ciddi bir dönüş yaparak teist olduğu nadir görülen bir durum değildir.[1146]

Bunlar içinde en tanıdık ve güncel örnek Antony Flew'dir. A. Flew, ateist olduğu dönemde ateizmin savunucusu olarak kitaplar ve makaleler kaleme almış, özellikle de *"Ateizm Belirtisi"* adlı kitabında teistlere çok sert yüklenmiş ve Tanrı'nın varlığına ilişkin

[1140] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 27; Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi,* s. 20-24, 161-162.
[1141] Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 17.
[1142] Stephen Hawking ve Leonard Mlodinow, *Büyük Tasarım,* Selma Öğünç (çev.), Doğan Kitap, İstanbul 2019.
[1143] Hawking ve Mlodinow, *Büyük Tasarım,* s. 14-45, 64-77, 106-148.
[1144] Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 25.
[1145] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 28.
[1146] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 31-32.

argümanları bulmanın da teistlerin sorumluluğunda olduğunu iddia ederek ateistlerin böyle bir derdi olmadığını belirtmiştir.[1147] Fakat yarım yüzyıldan fazla bir zamandır ateizmin önde gelen savunucusu olan İngiliz felsefe profesörü A. Flew, fikrini değiştirmiştir.[1148] Ateist düşünce, inanç ve sözlerin sahibi olan A. Flew, tam bir dönüş ile 2004'te New York'da gerçekleşen bir sempozyumda artık Tanrı'nın varlığını kabul ettiğini ilan etmiş[1149] ve sözlerine şu şekilde devam etmiştir:[1150]

> "Ateizmden vazgeçmem yeni bir teori bulmam ya da yeni bir kanıta ulaşmamla olmadı. Yarım asırdan fazla süredir ateizm adına ortaya attığım ve bana karşı teizm adına ortaya atılan kartlara açık yüreklilikle bakmam yeterli oldu. Bunu yaptığımda evrenin karmaşıklığı ve bu karmaşıklık içindeki müthiş düzeni bir Yaratıcının ortaya koyduğuna kanaat getirdim."[1151]

Bu duyuru, hızlı bir şekilde radyo, televizyon, gazete ve internet sitelerinde dünya genelinde haber ve yorumlara sebep olan bir basın olayı haline gelmiştir.[1152] Sonuç itibariyle A. Flew, çeşitli bilim insanları ve düşünürlerin fikirlerine dayanarak, kâinatın yasalarının herhangi bir açıklaması olmadığı ve kâinatın anlamsız olduğu yönündeki ateistik savlardan uzaklaşmış, bilim insanlarının gerçekliğin tutarlı bir açıklamasını, ikna edici bir şekilde yaptıklarını belirterek, tabiat kanunlarının Tanrı'nın varlığı ile ilişkili olduğunu kabul etmiştir.[1153] A. Flew'in Tanrı'nın var olduğunu kabul etmesi ve inandığını söylemesi sonrasında, Yeni Ateistler ona yönelik aşağılayıcı tutum ve davranışlarda bulunmuşlardır. Çünkü Yeni Ateistlerin, elit olarak nitelenen ve eğitim olarak üst seviyede olan bilim insanlarının ateist olduğu tezine, Flew uymamaktadır.[1154]

Yine eski bir ateist olan ünlü tıp doktoru ve genetikçisi Francis Collins (d. 1950) de vardır. F. Collins, İnsan Genom Projesi direktörlüğünü yapmış ve daha sonra ABD'nin bilim alanında en prestijli kurumu olan Ulusal Sağlık Enstitüsü'nün başkanlığına getirilmiştir. Üç

[1147] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 32.
[1148] Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 5.
[1149] Özkan, "Antony Flew'ün Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğunda Kanıtların Rolü: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 482.
[1150] Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 5.
[1151] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 32; Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 5-6; Mehmet Şükrü Özkan, "Antony Flew'ün Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğu", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Dergisi,* C. 2, S. 1 (Güz 2016): s. 65-95; Özkan, "Antony Flew'ün Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğunda Kanıtların Rolü: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 492.
[1152] Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 5.
[1153] Özkan, "Antony Flew'ün Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğunda Kanıtların Rolü: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 492.
[1154] Özkan, "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi", s. 135.

ABD başkanı döneminde bu görevde kalan tek kişidir. Pek çok bilim ödülüne layık görülmüş ayrıca bilim ve din konularında kitaplar yazmıştır.[1155] Bunlardan en ilgi çeken F. Collins'in, tabiatın muhteşemliğinin ve düzenlenmesinin yaratıcı bir Tanrı'ya işaret ettiğini savunan *"Tanrının Dili (The Language of God)"* (2006) isimli kitabıdır. F. Collins bu kitapta ateizm düşüncesinden dönüşünü de anlatmaktadır. Üstelik F. Collins, R. Dawkins ve onun gibi düşünenlerin, gerçek bilim insanlarının ateist olduğuna yönelik ısrarlarına hiç de uymayan bir örnektir.[1156]

Daha sonra kozmolog Paul Davies (d. 1946), kâinatta *"hassas ayarı"* savunan *"Kozmik İkramiye: Evren Niçin Yaşam İçin Tam Doğru (Goldilocks Enigma)"* isimli kitabını yayınlamıştır. P. Davies'e göre kâinatın çevre dostu oluşu, kâinatı hayatın ve aklın gelişimine bir şekilde iten genel bir ilkedir. Kâinatta herhangi bir biçimde bir gaye veya tasarım olduğuna ait bir delil olduğu fikri tabii ki R. Dawkins ve Yeni Ateistler tarafından olduğu gibi reddediliyor. P. Davies'in Tanrı'ya yönelik düşüncesi, geleneksel Hristiyanlıktaki Tanrı fikrini benimsemese de ona göre kâinatta dışarıda ya da içeride ilahi bir şeyler vardır.[1157]

Ünlü fizikçi Ernst Ludwig Planck (1858-1947) ve Alman fizikçi Karl Werner Heisenberg (1901-1976) gibi modern dönemin birçok büyük bilim insanı rasyonel gerekçelerle ilahi bir zihne inanmaktadırlar. Fakat bu bilim insanlarının fikirleri R. Dawkins'in bilimsel tarih açıklamasında görmezlikten gelinmiştir. Yeni Ateistler esasen, daha önceki bir kuşaktan olan Isaac Asimov (1920-1992) ve Carl Sagan gibi popüler bilim yazarlarıyla aynı saftadırlar. Bu popülerleştiriciler kendilerini sadece yazar olarak görmeyip bununla birlikte başrahip olarak da görüyorlardı. R. Dawkins ve Yeni Ateistler gibi bunlar da toplumu sadece bilimin verileriyle eğitme görevini değil, bununla beraber bilime inananların metafizik konularda nelere inanabileceklerini belirleme görevini de üstlenmişlerdi. Oysaki önemli bilim insanlarından birçoğu, bilimsel araştırmaları ile üstün zekâ yani Tanrı Zihni'ni doğrulamaları arasında direkt olarak bir bağ gördüler. Fakat bu, popülerleştiricilerin kendi oluşturdukları gündemle gizlenmesine izin verilemeyecek kadar açık bir gerçektir.[1158]

Pozitivizmle alakâlı olarak A. Einstein şöyle demiştir:

1155 Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 33; Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 45; Sylvia Mclain, "It's A Big, Fat Myth That All Scientists Are Religion-Hating Atheists", *The Guardian*, 04.03.2013, https://www.theguardian.com/science/occams-corner/2013/mar/04/myth-scientists-religion-hating-atheists (02.03.2021).

1156 Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 45-46.

1157 Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 46.

1158 Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 17-18.

> “Ben bir pozitivist değilim. Pozitivizm, gözlemlenemeyen şeyin var olmadığını iddia ediyor. Bu kavram bilimsel olarak savunulamaz, çünkü insanların neyi ‘gözlemleyemedikleri’ni geçerli biçimde doğrulamak imkânsızdır. Birinin çıkıp ‘sadece bizim gözlemlediklerimiz vardır’ demesi gerekirdi ki, bu da tamamen yanlıştır.”[1159]

Şayet insanları Tanrı inancından döndürmek istiyorlarsa, bu popülerleştiricilerin iddialarını kendi ateist fikirlerini destekleyecek şekilde sunmaları gerekir. Bugünün ateistleri bu anlamda iddialarını savunmaya çalışmadıkları gibi, bunun yerine silahlarını belli başlı dünya dinlerinin tarihindeki bilindik suistimallere yöneltmektedirler. Fakat nükleer çoğalmanın $E=mc^2$ midir sorusuna etkisi olmadığı gibi, dinlerin aşırılıkları ve zulümlerinin de Tanrı’nın varlığına bir etkisi yoktur.[1160]

Bilimin harika olduğunu düşünseniz de düşünmeseniz de tüm bilim insanlarının ateist olma klişesi gerçekçi değildir.[1161] Bazı araştırmalar en azından bu konuya ışık tutmaya yardımcı olmaktadır. Bunlardan ilki, 1914 yılında ABD’nde yaklaşık 1000 bilim insanına Tanrı hakkındaki görüşlerini sormak için araştıran İşviçreli-Amerikalı psikolog James H. Leuba (1868-1946) tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmada aktif bilim insanlarına Tanrı’ya inanıp inanmadıkları sorulmuş, özellikle de etkin bir biçimde insanlarla iletişim kurduğuna inanılan ve insanın cevap alma beklentisiyle dua edebileceği bir Tanrı’ya. Yapılan bu tanım gereğince deistler Tanrı’ya inanıyor sayılmaz. Sonuçlara göre, bilim insanlarının yaklaşık %40’ı (bazı kaynaklar oranı %42 göstermektedir) bu tür bir Tanrı’ya inanıyor, %40’ı inanmıyor ve %20’si de emin değildir. Araştırma 80 yıldan fazla bir süre sonra 1996 yılında, Georgia Üniversitesi’nde ders veren bir bilim tarihçisi olan Edward J. Larson (d. 1953) tarafından tekrar yapılmıştır. E. J. Larson, J. H. Leuba’nın anketini yeniden oluşturmuş ve aynı sayıda bilim insanına aynı soruları sormuştur. Araştırma sonucunda hemen hemen aynı kalıbın geçerli olduğu sonucu ortaya çıkmış ve yalnızca inanmayanların oranında hafif bir

---

[1159] Albert Einstein, *The Expanded Quotable Einstein,* Alice Calaprice (Ed.), Princeton, NJ: Princeton University Press, Princeton-ABD 2000, s. 253.
[1160] Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* s. 18.
[1161] Sylvia Mclain, “It’s A Big, Fat Myth That All Scientists Are Religion-Hating Atheists”, *The Guardian,* 04.03.2013, https://www.theguardian.com/science/occams-corner/2013/mar/04/myth-scientists-religion-hating-atheists (02.03.2021).

artış olduğu gözlemlenmiştir. Böyle bir Tanrı'ya inananların oranı %40 (bazı kaynaklar %42) olarak sabit kalmış, inanmayanların oranı ise %45 olmuştur.[1162]

Yine Pew Research Center for the People & the Press tarafından 2009 yılı Mayıs-Haziran aylarında yürütülen ve American Association for the Advancement of Science (Amerikan Bilimi Geliştirme Derneği)'ın üyeleri olan bilim insanlarının katıldığı bir anketin sonuçlarına göre, %33'ü kutsal kitaplarda anlatılan Tanrı'ya inanmakta ve %18'i de kutsal kitaplara inanmasalar da bir Tanrı'ya ve yaratıcıya inanmaktadırlar. Bu verilere göre, bilim insanları arasında *"inançlı olma"* oranı %51 dolaylarındadır. Yine aynı araştırmanın sonuçlarına göre, hem kutsal kitaplara hem de yaratıcı bir güce inanmayan, yani ateist bilim insanlarının oranı ise %41'dir. Kararsız ve diğer olarak tanımlanan bilim insanlarının oranı ise, %7 dolaylarındadır. Bilim insanlarından ateist, agnostik ve diğer olanların toplam oranı ise, %49'dur.[1163]

Bilim insanları arasındaki inanca yönelik görüşlerle ilgili tek araştırma Pew Araştırma Merkezi tarafından yapılmamıştır. 2015 yılında Rice Üniversitesi tarafından Fransa, Hong Kong, Hindistan, Tayvan, Türkiye, ABD ve İngiltere'deki bilim insanları arasında yapılan bir araştırmaya göre de teist-ateist oranı yine %50'ye, %50 dolaylarındadır. Hindistan, İtalya, Tayvan ve Türkiye'deki bilim insanları arasında inançlılık oranı daha yüksektir, fakat araştırma kapsamındaki diğer ülkelerde bu oran daha düşüktür.[1164] Üstelik Pew Araştırma Merkezinin anketinde, bilim insanlarının dini inanç seviyelerinin bilimsel uzmanlık ve yaşa bağlı olarak değiştiği sonucu elde edilmiştir. Bu anket gereğince kimyagerlerin %41'inin diğer bilimsel alanlarda çalışanlara kıyasla Tanrı'ya inanma olasılığının daha yüksek olduğudur. Ayrıca 18-34 yaşları arasındaki genç bilim insanlarının, Tanrı'ya ya da daha büyük bir güce inanma olasılıkları daha yaşlı olanlara kıyasla daha fazladır.[1165]

[1162] Joseph Liu, "Scientists And Belief", *Pew Research Center,* 05.11.2009, https://www.pewforum.org/2009/11/05/scientists-and-belief/ (03.03.2021); Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 46.

[1163] Çağrı Mert Bakırcı, "Bilim ve Ateizm: Bilim İnsanlarının Çoğu Ateist Mi?", *Evrim Ağacı,* 26.02.2018, https://evrimagaci.org/bilim-ve-ateizm-bilim-insanlarinin-cogu-ateist-mi-5339 (03.03.2021); Joseph Liu, "Scientists And Belief", *Pew Research Center,* 05.11.2009, https://www.pewforum.org/2009/11/05/scientists-and-belief/ (03.03.2021).

[1164] Amy Mccaig, "First Worldwide Survey Of Religion And Science: No, Not All Scientists Are Atheists", *Rice Üniversity-News and Media Relations,* 03.12.2015, https://news.rice.edu/2015/12/03/first-worldwide-survey-of-religion-and-science-no-not-all-scientists-are-atheists/ (03.03.2021); Çağrı Mert Bakırcı, "Bilim ve Ateizm: Bilim İnsanlarının Çoğu Ateist Mi?", *Evrim Ağacı,* 26.02.2018, https://evrimagaci.org/bilim-ve-ateizm-bilim-insanlarinin-cogu-ateist-mi-5339 (03.03.2021); Phys.org, https://phys.org/news/2015-12-worldwide-survey-religion-science-scientists.html (03.03.2021).

[1165] Joseph Liu, "Scientists And Belief", *Pew Research Center,* 05.11.2009, https://www.pewforum.org/2009/11/05/scientists-and-belief/ (03.03.2021).

Kuşkusuz, bu sonuçlar çok farklı şekillerde yorumlanabilir. Bununla beraber, bu gibi araştırmaların ince noktaları asıl meselenin dışındadır. Yeni Ateistlerin, *"doğa bilimlerinin ateizme giden süper bir kestirme yol olduğuna dair görüşleri"*, pek çok bilim insanı tarafından hatta dini fikirlerinden de bağımsız olarak, reddedildiklerine yönelik oldukça mahçup edici gerçeği kabul etmek zorundadırlar. Şu da var ki çoğu inançsız bilim insanı, bilim dışında başka sebeplerden dolayı ateist olduklarını ifade etmişlerdir. Bu düşünce ya da hipotezlerini bilimleri üzerine dayandırmak yerine, bilimlerine taşımaktadırlar.[1166] Nitekim bilim insanlarıyla yapılan kişisel konuşmalara bakılınca, R. Dawkins başta olmak üzere Yeni Ateistlerin en sesli eleştirmenleri aslında ateistlerdir.[1167] R. Dawkins, D. Dennett, S. Harris ve C. Hitchens gibi düşünürlerin bilim ve din ile ilgili hükümleri, fikirleri ve bunları ortaya koyma biçimleri birçok ateist tarafından paylaşılmamaktadır. Üstelik bazen ateistlerin Yeni Ateizm'le alakalı tenkitleri o kadar ağırlaşır ki kendilerinin onlarla aynı grupta yer almadıklarını açıkça belirtmek zorunda kalırlar. Mesela M. Ruse, Yeni Ateistlerin fikirlerini okudukça ateist olduğunu dile getirmekten utandığını ifade etmiştir.[1168]

Yeni Ateistlerin lideri konumundaki R. Dawkins'in, her *"gerçek"* bilim insanının ateist olması gerektiğine yönelik hırçın, asabi ve dogmatik ısrarı, öyle ki en ateşli ve en sadık destekçileri olmaları gerektiğine inandığı topluluğun hararetli bir şekilde karşı koymasıyla karşılaşmıştır. Bu konuda R. Dawkins ve arkadaşlarının, bilim insanları topluluğu adına konuşma yetkisine sahip olmadığı açıktır. Ayrıca ateist olmaları gerektiğine inanılan bilim insanlarının sayısıyla, gerçekte ateist olanlar arasında gözlemlenebilen çok büyük bir fark vardır.[1169]

Yeni Ateistler bu meseleyi tamamen kabul edilemez bir biçimde ele almaktadırlar. Mesela R. Dawkins, kuantum elektrodinamik alanında çığır açan araştırmalarından dolayı Nobel ödülü almak üzere büyük bir destek gören matematikçi ve teorik fizikçi Freeman Dyson (1923-2020) hakkında sürekli olarak kusur bulan açıklamalar yapmıştır. F. Dyson 2000 yılında Templeton Din Ödülü'nü aldığında bir taraftan dine karşı eleştirilerde bulunurken, bir taraftan da dinin fayda ve başarılarını kutlayan bir ödül kabul konuşması yapmıştır. Ateizmin başarısızlıklarını da açık bir şekilde dile getirmiştir. Ayrıca yüzyılımızın kötülüklerinin somut iki örneği olan Hitler ve Joseph Stalin'in, açık bir şekilde ateist olduklarını söyleyen kişiler

---

[1166] Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 47.
[1167] Dorman, "'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", s. 480, 491; Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 48.
[1168] Dorman, "'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", s. 491.
[1169] Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 48.

olduklarını da kaydetmiştir. R. Dawkins her zamanki gibi bunu alçak bir inanç değiştirme ve ihanet hareketi sayarak, dünyanın en etkin fizikçilerinden birinin dine onay verdiğini söylemiştir.[1170]

Ne var ki daha kötüsü de gelmiştir. F. Dyson, teslis inancıyla çok da ilgilenmeyen bir Hristiyan olduğunu dile getirdiğinde, R. Dawkins onun bu sözlerinin kesinlikle Hristiyan olmadığı anlamına geldiğinde ısrar etmiştir. R. Dawkins'e göre o, yalnızca dindarmış gibi yapıyordur. Zaten inançlı gibi görünmek isteyen ateist bilim insanının yapacağı şey de bu değil mi? Burada üstü kapalı olarak anlatılmak istenen, F. Dyson'un şatafatlı sözlerle gösterdiği uysallığının altında maddi kazanç için dine ilgiliymiş gibi yapması mı? R. Dawkins, F. Dyson'un aslında ateist olduğu halde yalnızca dindar gibi görünmek istediğini mi söylüyor? Aynı şey R. Dawkins'e göre, yukarıda da değindiğimiz gibi bilimsel açıklamalarında din ile ilişkili dil ve imgeleri sık sık kullanan A. Einstein için de geçerlidir.[1171]

Daha önce de görüldüğü gibi R. Dawkins ve arkadaşları, başka bir bilim insanının söylediğinden hoşlanmadıkları zaman o kişinin gerçekten söylediği sözleri demek istemediğini iddia etmektedirler. Hatta başka bir amaç için, mesela karşı tarafı yatıştırmak için böyle bir ifade kullanıldığını öne sürerek çoğu zaman yapılan açıklamayı reddetmektedirler.[1172] Her yerde çalışmalarının odak noktasında bulunan *"gerçek bilim insanları ateist olmak zorundadır"* görüşüyle hareket etmektedirler. Bilim insanları dini inançları, çıkarları ya da bağlılıkları sahiplendiklerinde onlara göre, bunu gerçekten kastediyor olamazlar.[1173] Bütün bilim insanlarının ateist olsalar bile dinden nefret ettikleri görüşü de gerçekte doğru değildir. Örneğin, Nobel ödüllü teorik fizikçi Peter Higgs (d. 1929), R. Dawkins'i din karşıtı tutumu sebebiyle çok sert bir şekilde eleştirmiş ve bilim ile dinin uyumsuz olduğunu düşünmediğini söylemeye devam etmiştir. Tüm bilim insanlarının dinden nefret eden ateistler olduğu basmakalıp ifadeleri yalnızca sinir bozucu değil, zararlıdır da. Aynı zamanda bölücüdür ve insanları bilimsel keşfe teşvik etmek için hiçbir şey yapmaz.

[1170] Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 48.
[1171] Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 48-49.
[1172] Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* s. 164.
[1173] Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 49.

Aslında, sadece belirli bir düşünceye sahip insanların bilim yapabileceği düşüncesini geliştirir. Bu da oldukça yanlış ve tehlikeli bir fikirdir.[1174]

Dolayısıyla Tanrı'yla çatışma içinde olan bilim insanlarının olması ile bilimin bizzat Tanrı ile çatışıyor olduğu iddiası birbirinden farklı şeylerdir. Sözgelimi bazı müzisyenlerin militan ateist olmaları, müziğin kendisinin de Tanrı'yla savaşta olduğu anlamına gelmemektedir. Bu husus şöyle de ifade edilebilir, bilim insanlarının açıklamaları, bilimin açıklaması olmak zorunda değildir. Üstelik bilimin prestijinden dolayı çoğunlukla öyle kabul edilse bile, bu tür açıklamalar daima doğru olmak zorunda da değildirler.[1175] Yeni Ateistlerin bu tarz iddiaları, bilhassa bilim ile dini çatışan iki dünya görüşü olarak takdim etmeleri bilimin prestiji açısından da sorunludur. Topluma bilimi sevdirmek ve bilimi popülerleştirmek sloganıyla yola çıkan Yeni Ateistlerin, dinleri bilime aykırı gören dünya görüşleri olarak takdim etmeleri, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi daha fazla ayrışmaya sebep olacaktır. Bu durum toplumların bilime ilgi duymasını engelleyecek ve insanların gözünde Batı ideolojisinin bir ürünü olarak bakılmasına sebep olacaktır.[1176]

Daha önce belirttiğimiz gibi, bazıları doğayı ateist bir şekilde okuyor veya yorumluyor. Bazıları doğayı yaratan ve yaratmayı sürdüren bir Tanrı'ya inanıyor, ayrıca herşeyi O'nun ışığında yorumluyor, bazıları ise doğanın işlerine karışmayan yaratıcı bir Tanrı'yı işaret ederek deistik bir şekilde okuyor; Tanrı saati kurdu ve sonra kendi başına çalışması için bıraktı. Bazıları da daha ruhsal bir görüşü benimsiyor ve belirsiz bir şekilde, bir yaşam gücünden bahsediyor. Aslında kainat ve tabiat birçok meşru yoruma açıktır. Teist, ateist, deist ve daha birçok farklı şekilde düşünceler tarafından açıklanabilir fakat bunlardan birisi ile yorumlanmayı zorunlu kılmaz. Birey, dünyaya ilişkin belirli bir dinsel, ruhsal veya din karşıtı fikre bağlı olmadan veya düşüncelerinden bağımsız *"gerçek"* bir bilim insanı da olabilir.[1177]

Ne var ki Yeni Ateistlere göre bilim ve din ölümüne savaş içindedirler. Yalnızca içlerinden birisi zaferle çıkabilir, o da bilim olmak zorundadır.[1178] Yeni Ateistler bilimi yegâne meşru kaynak olarak kabul etmekte ve sadece bilimsel bilgiyi geçerli gördüklerini

---

[1174] Sylvia Mclain, "It's A Big, Fat Myth That All Scientists Are Religion-Hating Atheists", *The Guardian,* 04.03.2013, https://www.theguardian.com/science/occams-corner/2013/mar/04/myth-scientists-religion-hating-atheists (02.03.2021).

[1175] Lennox, *Aramızda Kalsın Tanrı Var,* s. 24.

[1176] Dorman, "'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", s. 488.

[1177] Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 49-50.

[1178] Bilgili, "Yeni-Ateizm ve Eleştirisi", s. 27; Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 35; Dorman, "'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", s. 490-491; Mcgrath, *Dawkins Yanılgısı,* s. 50.

ifade etmektedirler. Oysaki her insan bilimsel olsun ya da olmasın, bilimsel olmayan bilgileri de dikkate alır. Mesela Yeni Ateistler bir ortamda oldukları zaman dostlarının kendilerine ikramda bulunduğu içecekte zehir bulunmadığına yönelik bilimsel bir kanıt talep etmezler. İşin gerçeği, insan, gündelik yaşamda ikili ilişkilerinde belli bir konuda karar alırken veya belli bir pozisyon belirlerken bilimsel olan bilgiler kadar, bilimsel olmayan bilgilere de başvurur. Üstelik ahlâki öğretilerimizi de bilimsel yöntemlerle belirleyemeyiz. Şayet bilim dışındaki bilgi türleri kabul edilmezse, yalnızca gündelik yaşam ve sosyal ilişkiler değil, bilim de kesintiye uğrayacaktır.[1179]

Amerika'nın önde gelen bilim insanı, evrimci biyolog Stephen Jay Gould 1992 yılında *Scientific American*'a yazdığı bir makalesinde bilimin geçerli yöntemleri ile Tanrı'nın varlığı sorusu hakkında bir karara varamayacağı konusunda ısrarcı davranmıştır: *"Biz ne onu kabul ediyoruz ne de reddediyoruz; bilim insanları olarak onun hakkında yorum yapamayız."* Şöyle ki S. J. Gould için Darwinizm, ne Tanrı'nın varlığı ne de doğası ile ilgili değildir. S. J. Gould'un gözlemlerine göre evrimci biyologlar ateist ya da teist olabilmektedirler. Bu konuya binaen o, bir hümanist agnostik olan paleontolog George Gaylord Simpson (1902-1984) ile Rus Ortodoks olan genetikçi Theodosius Grygorouych Dobzhansky (1900-1975)'yi örnek gösterir. Bu S. J. Gould'u şöyle bir çıkarım yapmaya götürür: *"Ya meslektaşlarımın yarısı son derece ahmaktır ya da Darwinizm bilimi geleneksel dini inançlarla ve ateizmle eşit derecede uyumludur."*[1180] R. Dawkins, S. J. Gould'a evrim üzerine yaptığı bu parlak kariyerine rağmen ateist olmayıp, agnostik bir tavır sergilediği için kızgındır. O, bir bilim insanının hem sıkı bir evrimci olup hem de nasıl ateist olmadığını sorguladığını belirtir. Hatta ateist olmadan nasıl öldüğüne çok şaşırdığını sözlerinde de ifade etmiştir.[1181]

Bilim insanoğlu için son derece önemlidir fakat mutlak gerçeklerin yalnızca bilim ile cevaplanabileceğini iddia ederek ve savunarak dini, felsefeyi ya da diğer sosyal alanları önemsememek hatalı bir yaklaşım olacaktır. Hatta bilimi, Yeni Ateizm'in bilimciliğine dönüştürme çabası hem bilimsel hem de felsefi açıdan pek tutarlı olmamaktadır. Sonuç olarak Yeni Ateizm akımı yukarıda da değindiğimiz gibi ateist düşünürler tarafından da tutarsız

---

[1179] Bilgili, "Yeni-Ateizm ve Eleştirisi", s. 27; Bilgili, *Bilim Ne Değildir?,* s. 35.

[1180] Alister Mcgrath, "Bilim Tanrı'yı Öldürdü Mü?, 2012, https://trpdfs.info/doc/b692db/bilim-tanr%C4%B1-y%C4%B1-%C3%96ld%C3%BCrd%C3%BC-m%C3%BC?-alister-mcgrath-the-faraday-institute (06.03.2021); Stephen Jay Gould, "Impeaching a Self-Appointed Judge", *Scientific American,* https://www.jstor.org/stable/e24939196 (06.03.2021); Stephen Jay Gould, http://hyperphysics.phy-astr.gsu.edu/Nave-html/Faithpathh/Gould.html (06.03.2021).

[1181] Ayşan, *Yanılgılar ve Tanrı,* s. 62; Özkan, "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi", s. 135.

görülmüş ve eleştirilmiştir. Bu durum aynı zamanda ateistlerin din-bilim ilişkisine bakış açıları sebebiyle kendi aralarında ayrıştıklarını hatta bazen de çatıştıklarını göstermektedir.[1182]

Bu sebeple bilimsel ve zihinsel açıdan ileride olan insanların ateist olduğu ya da olması gerektiği iddiası inandırıcı gelmemektedir. *“Bilim insanlarının Tanrı tasavvurlarında ya da teolojik yorumlarında farlılıklar meydana gelmektedir”* gibi bir söylemde bulunulsaydı, bu görüşe hak verilebilirdi. Fakat *“bilim insanlarının çoğu ateisttir”* söylemi gerçekleşmiş bir olay gibi sunulmaktadır. Dolayısıyla bilimsel ve zihinsel farkındalığın artmasıyla ateist olmak arasında bir paralellik yoktur.[1183]

[1182] Dorman, “‘Bilimsel Ateizm’e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler”, s. 493.
[1183] Özkan, “Yeni Ateizmde Din Eleştirisi”, s. 136.

SONUÇ

Dinin, insan yaşamında önemli bir yeri vardır. İnsanoğlunun tarih sahnesine çıktığı günden bu tarafa din hep var olmuş ve var olmaya da devam edecektir. Diğer taraftan bu tarihi süreç içerisinde dine ilgisiz ve karşı kimseler görülmüş olmakla birlikte bir toplumun tümüyle inançsız ya da ateist olduğu da görülmemiştir. Fakat Tanrı'nın varlığına inanma ya da inanmama konusu eski dönemlerden itibaren günümüze kadar varlığını sürdürebilmiş olan bir problemdir. Bir anlamda teizme tepki olarak ortaya çıkan ve bu sebeple varlığını ve tanımını teizmden alan ateizm, Tanrı'nın varlığına inanmayan ve O'nun var olmadığını savunan görüşü dile getirmektedir. Ateizmin her döneme göre anlaşılma şekli ve geçirdiği aşamalar göz önünde bulundurulursa, tarih boyunca ortaya çıkan farklı görüş ve yaklaşımlar dolayısıyla ateizm, şemsiye bir kavrama dönüşmüştür. Bu anlamda kendi içerisinde farklılaşan ateistik tanımlamalar, tıpkı teistik düşünceye sahip insanların yaptıkları gibi kendi aralarında çeşitli gruplara ayrılmalarına ve aynı görüşe varsalar dahi ateizmi farklı yorumlamalarına sebep olmuştur.

Ateizm İlk Çağ'da, başta mitolojik tanrıların saldırılarına bir tepki olarak ortaya çıkmasından hareketle bu dönemde ateizmin temelinde a-mitoloji olduğunu söylemek mümkün olmaktadır. Bu sebeple ilk şekli ile ateizm, gerçekte sosyal yaşamı ve insan zihninin çalışma ilkelerini mitolojiden ayrıştırma işlevi ile rasyonel bir ilahiyatın gelişmesine yardım etmiştir. Orta Çağ'da ontoloji, epistemoloji ve ahlâk gibi felsefenin kendisine konu edindiği tüm alanlarda monoteistik dinlerin teolojilerinin, özellikle de Hristiyanlığın teolojisinin ve onun kurumsal temsilcisi kilisenin tesirinin ve üstünlüğünün kendisini ortaya koyması sebebiyle, bu dönemde açık bir şekilde ateizm görülmemiştir. Onun için ateizm, sistemli bir şekilde değil de daha çok gizli ve dağınık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Özellikle de otoriteye, yani dönemin resmi taleplerine yönelik bir tepki hareketi şeklinde kendisini göstermiştir.

Ateizm gerçekte Yeni Çağ ile başlamış, Modern dönemde de en ileri şeklini kazanmıştır. Yeni Çağ'da Rönesans ve Reform hareketlerinin sonucunda kilise Batı dünyasındaki gücünü ve faaliyetlerini kaybetmiş, ayrıca insan aklının özgürleşmesi yolunda ciddi adımlar atılmıştır. XVIII. yüzyıl ile başlayan Aydınlanma hareketi ise metafiziğe karşı sistemli bir şüphecilik oluşturmuştur. Ayrıca gelişen doğa bilimlerinin materyalist bir yaklaşımla ateizmi destekler şekilde yorumlanması ve Hümanizm, Modern Çağ'daki ateizmin alt yapısını ve ön hazırlığını oluşturmuştur. Bütün bunlar XIX. ve XX. yüzyıllardaki teorik, politik ve bilimsel çıkışlı ateist hareketlerin de bir anlamda kaynağını oluşturacaktır.

Modern Dönem'e gelindiğinde, ateizm daha önceki dönemlere göre sosyoloji, psikoloji, antropoloji ve etik gibi sosyal bilimlerin çeşitli alanlarını da arkasına alarak, kendisini çok farklı temellerde ifade etme imkânı bulmuştur. Bu dönemde ateistik görüşler yeni bir ivme kazanarak etkili bir kimliğe bürünmeye başlamış, bilimsel çalışmalar dinin aleyhinde görülmüş, pozitif bilimlerdeki çeşitli araştırmalar ve hipotezler dini inançların çürütülmesi amacıyla kullanılmaya çalışılmıştır. Bilimin mutlaklığına inanan ve bilimden hareketle dini eleştiren ve reddeden ateistler günümüzde kendilerince bilim dışı olan her çeşit inancın, değerin ve yaklaşımın da bundan böyle bir kenara bırakılmasını istemişlerdir. Çağımızda dini inkâr edenler tarafından ileri sürülen bazı iddialar sanki onaylanmış, genelgeçer kanunlarmış gibi kabul edilmiştir. Bu iddialar kimi çevrelerce birer ideoloji dogması haline getirilerek, bunların tartışılmasına ve eleştirilmesine dahi fırsat verilmemiştir.

XXI. yüzyılın başlarında ise Tanrı'nın varlığını inkâr eden teorilerden beslenerek bu düşünce temelinde ortaya çıkan ve kendilerinden oldukça söz ettiren *"Yeni Ateizm"* akımı ortaya çıkmıştır. Yeni Ateizm, Christopher Hitchens (öl. 2011), Daniel Dennett, Richard Dawkins ve Sam Harris gibi son dönem ateistlerinin düşünceleriyle şekillenmiş ve bu kişilerle özdeşleşmiş bir anlayıştır. Günümüzde ülkemizin de içinde yer aldığı pek çok ülkede en etkili olan ve en çok taraftar toplayan ateist akım, Yeni Ateizm'dir, diyebiliriz.

Yeni Ateistler, yaşamlarında dine referans vermeyen seküler kişiler olmalarının da ötesinde Tanrı'nın varlığı yönündeki delilleri ikna edici bulmamaktadırlar. Onlar bu konuda hiçbir şüpheye düşmeden bir Tanrı'nın var olmadığından emindirler. Tanrı inancına ve dine ait pek çok eleştirileri bulunan Yeni Ateistler, dinin iddialarının hem yanlış hem de insanlara zararlı olduğunu öne sürerler. Dinlerden bazıları geçmişte kendi yapısında bulunanların birlik ve bütünlüğünü sağlamış olsa da günümüzdeki dini aşırılıklardan yola çıkarak dinin hiçbir pozitif etkiye sahip olmadığını gözlemlediklerini ifade ederler. Bunun yanı sıra ılımlı dini söylemlere karşı ön yargılı davranarak, onların da aldatıcı olduğuna dikkat çekerler. Yeni Ateistlere göre dinler, medenileşmeyi engelleyen, topluma zarar veren, özgür düşünceyi yasaklayan ve en önemlisi de bilimi sabote eden kurumlardır. Yeni Ateistlerin dinler hakkındaki olumsuz görüşleri gerçeği yansıtmamakla beraber onlar bilimi kendi düşünceleri lehine nasıl kullanıyorlarsa dine karşı tavırlarında da aynı ön yargılı tutumu göstermektedirler.

Yeni Ateizm akımının öncülüğünü de kendilerine *"Ateizm'in Dört Atlısı"* ünvanı verilen C. Hitchens, D. Dennett, R. Dawkins ve S. Harris yapmaktadır. Dört Atlı, akımın popülerleşmesinde ve tanınmasında oldukça etkili olmuştur. Bu düşünürler bilim adına dinlere

bir saldırı başlatmışlardır. Fakat bu Dört Atlı'nın fikirleri yanında, hayatları da bizim için önemlidir. Çünkü çocukluk, gençlik ve olgunluk dönemlerinde nasıl bir kişiliğe ve yaşama sahip oldukları daima göz önünde bulundurulmalıdır. Yine çevrelerinin, aldıkları eğitimlerin, gördükleri ya da tecrübe ettikleri şeylerin düşünceleri üzerinde son derece etkili olduğu da unutulmamalıdır. Sonuç itibariyle onlar da bizim gibi insanlardır ve her insan gibi onların da güçlü ya da zayıf tarafları olabilmekte, olaylar karşısında etkilenen ya da tepki veren bünyeleri bulunabilmektedir. Nitekim onların fikirlerini ve varsayımlarını kişiliklerinden ve çevrelerinden bağımsız olarak ele almak doğru olmayacaktır.

Kendini ateist gören insanların çoğunluğu inançsızlıklarını bu düşünürlerin fikirleriyle desteklemeye ya da temellendirmeye çalışmışlardır. Yine pek çok ateist dinle ilgili eleştirilerini Yeni Ateistlerin düşüncelerinden hareketle ortaya koymaya çalışır. İşin daha ilginç olan tarafı bu düşünürlerin dünyasından olmayan ve aynı kültürde yaşamayan insanların dahi onların düşüncelerini sahiplenmesi ve savunmasıdır. Durum böyle olunca eleştiri yapmadan ya tamamen kabullenmek ya da doğrudan reddetmekle karşı karşıya kalınacaktır. Dolayısıyla ateizm konusunda öncelikle bu düşünürlerin tanınması ve fikirlerinin bilinmesi gerekmektedir. Tabii ki dünyadaki ilk ateistler bunlar değildir, sonuncusu da olmayacaklardır. Fakat günümüz dünyasında kitleler üzerinde en çok etkili olan ve ateizmi halka indirenlerin bu kişiler olduğu unutulmamalıdır.

Christopher Hitchens, siyaset ve din üzerine şiddetli polemikleriyle tanınmış, XX. yüzyılın sonlarında ve XXI. yüzyılın başlarında kamusal entelektüel yaşamın ön saflarında yer almıştır. Gerçek şu ki C. Hitchens, tüm o şiddetli haliyle taraflı bir düşünürdür. Meselelerin diğer yanını anlatmak, nadiren göz kırpsa da ona yakışan bir şey değildir. Amerikan yaşam tarzına dair aşırı idealize edilmiş yaklaşımıyla beraber Batı'nın üstünlüğüne iman ettiği de açıktır. Ayrıca 11 Eylül sonrası Irak işgalinin amigolarından birisidir. En popüler ve çatışmalarla geçen döneminde, tartışmalı fikirlerini birçok kitap ile piyasaya sürmeye devam etmiştir. Din ve dindarlara savaş açan ve yılmaz bir ateist olan Hitchens, *"Dünyadaki nefretin en güçlü kaynağı dindir, organize dindir"* sözleriyle akıllarda kalmıştır.

Daniel Dennett, felsefeci olmasının yanında din eleştirmeni, tehlikeli fikirlerin geliştiricisi ve dağıtıcısıdır. Dennett, bilim tarafından insanlara dayatılan görüşleri sunmayı ve savunmayı seviyor. İnsanlık kendisini modası geçmiş söylemlerden kurtarırsa ve kendini en son keşiflere açarsa, bilim, biz insanlara defalarca güvence verir ve olayları onun gibi ya da bilimsel müttefikleri gibi görebiliriz. Okuyucular bu retoriğe karşı dikkatli olmalıdır.

Gerçekte, D. Dennett'ın farklı görüş ve fikirleri hiçbir şekilde bilim insanları arasında ortak geçerliliğe sahip değildir. D. Dennett'ın gerilimli bulduğu konular da dâhil olmak üzere pek çok konuda bilimsel açıklama yapılamadığı için, kişisel açıklamalar yapmaktadır. D. Dennett'ın entelektüel hakaretleri, her türlü dinin yanlış olduğunu kabul eden ve ateist bir dünya görüşünü şiddetle savunan bir düşünceyle giderek daha fazla birleşmiştir. Dennett'ın kitaplarında da görülen sorun, onun meseleleri tam olarak aydınlatamamasıyla sonuçlanan, sorgulanmamış, tanımlanamayan felsefi öncüllerin yaygınlığıdır.

Richard Dawkins, Tanrı'yı kendisine can düşmanı seçmiştir. Onun bilime olan bu bağlılığı, herhangi bir alternatif yorumu hariç tutan ve aşağılayan tartışmasız bir dünya görüşü anlamına gelmiştir. R. Dawkins, evrim, yaratılışçılık ve din konularındaki düşüncelerini açıklamaya devam etmek için büyük bir gayretle popüler bilim kitapları yazmaya devam etmiştir. Eserlerinin pek çoğunda, evreni ve yaşamı açıklarken bilimin din üzerindeki üstünlüğünü öne sürmek için tartışma yaratsa da polemiğe verilen cevapla hiçbir şey eşleşmemiştir. R. Dawkins bir etoloji profesörü olmasına rağmen, Darwinci düşüncelerini bilimsellik alanından daha çok, iman alanına yöneltmiştir. Ne var ki her çeşit din biçimine karşı zayıf eleştiriler yönelterek, kendisini dünyanın en önde gelen ateist polemikçisi olarak kabul ettirmiştir.

Sam Harris, din konusunda oldukça sesli bir eleştirmen olmakla beraber özellikle İslam eleştirisiyle ön plana çıkmıştır. 11 Eylül sonrası Irak savaşının temel nedenlerinden birinin mantığını da bunun medeni Batı tarafından İslami barbarlığı yenmek için girişilen asil ve özverili bir Haçlı Seferi olarak nitelendirmiştir. Hatta Müslümanların ırksal profilinin çıkarılmasının ve teröristlere yönelik işkencenin, teröre karşı savaşımız dediği şeyde ahlâki olabileceğini öne sürmüştür. S. Harris'in kitapları 11 Eylül'den kısa bir süre sonra yayınlanmış ve İslami köktencilik, onun ana meşguliyetlerinden birisi olmuştur. Hiçbir veri ve gerçek kendisinin inatçı Müslüman karşıtı ateizminden ödün vermediğini göstermektedir. S. Harris, bilimi ahlâka uygulamaya çalışmakta hatta ahlâkla ilgili gerçeği tamamen bilimsel terimlerle keşfettiğinde ısrar etmekte ve bilimin insani değerleri belirleyebileceğini iddia etmektedir.

Yeni Ateizm hareketi günümüzde dine karşı konumlanan akımların başında gelmektedir. Dinin insanlar arasında kötülüklere sebep olduğu ve dinin bir zehir olduğu görüşündedirler. Yeni Ateizm'e göre din ahlâksızlığın, cahilliğin, işkencenin kısaca insana ve âleme zararlı olan her şeyin taşıyıcısı pozisyonundadır. Ne yazık ki Yeni Ateistlerin dini

konularda yanlı ve eksik bilgilerden oluşan düşünceleri, din ve inançların olumlu yönlerine değinmekten kaçındıklarını göstermektedir. Dinin birey ve toplum üzerindeki faydaları ve önemi görmezlikten gelinmiştir.

Yine günümüzde dua ve dua ile ilgili uygulamalar, Yeni Ateizm akımının savunucularının ortaya çıkardığı bir takım zorluklarla karşı karşıyadır. Yeni Ateistler, dindarların inançlarını sürekli olarak yanlış temsil etmekte hatta onları oldukça saçma sapan öğretilere dönüştürmektedirler. Oysaki din gibi dua da evrensel bir olgudur, her dinde, her toplumda, her kültür ve medeniyette duanın varlığına rastlamak mümkündür. Duada, inanan insan gelir, çünkü Tanrı onu davet eder ve bu iletişimi destekler. Şayet dua anlamsız ve faydasız olsaydı inanan insanlar yararsız bir eylem olduğu için duadan kısa zamanda vazgeçerlerdi.

Yeni Ateistlerin hatalı olduğu bir diğer nokta da işinin ehli hiçbir bilim insanının Tanrı'ya inanmadığı iddiasıdır. Öyle ki zekâ ve eğitim seviyesi yüksek olanların dindar olması da mümkün değildir. Bilimin geçmişteki zirve isimlerinin Tanrı'ya inanmaları ve onların bilimsel çalışmaları için dinin ana ilham kaynağı olması, Yeni Ateistlerin göz ardı ettiği bir durumdur. Bilimin harika olduğu düşünülse de düşünülmese de tüm bilim insanlarının ateist olma klişesi gerçekçi değildir. Üstelik tüm bilim insanlarının dinden nefret eden ateistler olduğu klişesi gibi yalnızca sinir bozucu değil, zararlıdır da. Bu söylem bölücüdür ve insanları bilimsel keşfe teşvik etmek için de hiçbir şey yapmaz. Aslında sadece belirli bir düşünceye sahip insanların bilim yapabileceği düşüncesini geliştirir ki bu da oldukça yanlış bir fikirdir.

Sonuç olarak Yeni Ateistlerin net, kesin ya da ikna edici olarak görülen iddiaları döngüsel, belirsiz ve şüphelidir. En azından inanan kimse açısından kendisini düşünmeye zorlayacak kadar tutarlı ve ciddi hiçbir argüman görünmemektedir. Ne yazık ki iddiaları dengeli ve objektif fikri tartışmalar olmak yerine, ideolojik söylemlerden oluşan birer ateizm retoriğidir. Argümanlarına bakıldığında ortaya çıkan fikirlerin daha çok ideolojik bilim, ideolojik felsefe ve ideolojik ateizm olduğu görülmüştür. Ayrıca Yeni Ateistlerin inanan insanlara karşı hakaretlerinin ya da bu kadar saldırgan ve kavgacı olmalarının altında yatan sebebin içten içe haksız ve çaresiz olmalarının verdiği öfkenin sonucu olduğu anlaşılmaktadır.

Yeni Ateistler, bilimi kendi ideolojik fikirlerini meşrulaştırmak için olduğundan farklı göstermiş üstelik bilimin gücünü kendi düşüncelerine uymayan doktrinleri devre dışı bırakmak için kullanmışlardır. Bilim tarihini çarpıtmakla kalmamış, bilimi de cevap

veremeyeceği konularda konuşmaya zorlamışlardır. Bu tutumları bilime oldukça zarar vermiştir. Nasıl bilimcilik adı altında bilimin her şeyin ölçüsü olduğuna inandırdığı taraftarları arasında dine karşı bir tepki oluşuyorsa, inananların da aynı şekilde bilime karşı bir ön yargıyla yaklaşmasına sebep olmaktadırlar. Bölücü bir tavır sergilemektedirler.

Yeni Ateizm akımının ülkemizde gördüğü tüm ilgiye rağmen yeteri kadar tanınmadığı görülmektedir. Bir düşünceyi tanımak, anlamak ve sindirmek için önce bu görüşü savunanları gerçek anlamda tanımak gerekmektedir. Çünkü bireyin ateizmi tercih etmesinde geleneksel olarak ebeveynlerinin tesirinin, aldığı eğitimin niteliğinin ve içinde yaşadığı sosyal çevre ve şartların yapısal farklılığının önemli rol oynadığı bilinmektedir. Dolayısıyla Yeni Ateistlerin kendi iddialarına bu kadar inanmalarının altında yatan sebepler son derece önemlidir. Ateizm'in Dört Atlısı'nın hayatlarını yakından incelediğimizde ateistik düşüncelerinin oluşmasında aile, eğitim ve sosyal çevrelerininde etkili olduğunu görmekteyiz.

Ateizm'in Dört Atlısı'nın kendi ülkelerinde pek çok eleştiriye maruz kaldıkları görülmektedir. Teist düşünürler tarafından eleştirildikleri gibi, ateist görüşe sahip düşünürler tarafından da çok eleştirilmişlerdir. Argümanları entelektüel teist ve ateist düşünürler arasında açık bir şekilde kayda değer görülmemiştir. Aslında görünürlüklerini daha çok medyaya borçludurlar. Medyanın onları ön plana çıkarması popüleritelerini artırmıştır. Üslupları, saldırgan halleri medyanın işine gelmiştir. Ticari ve popüler kazanımlar iki taraf içinde karşılıklı bir çıkar ilişkisi içerisine girmelerine sebep olmuştur. Ne kadar asabi olurlarsa toplumda o kadar ilgi çekmişlerdir. Ayrıca gündemdem düşmemek için sosyal medyayı ve interneti de en iyi şekilde kullanmışlardır. Öyle ki düzen medyasıyla karşılıklı kazanımları, Yeni Ateistlerin en küçük ortağı Sam Harris'in bile servetini dokuz milyon dolara çıkarmıştır.

ABD'inde meydana gelen 11 Eylül 2001 terör olayları da popüleritelerinin artmasına sebep olmuştur. Çünkü siyaset ve din üzerine şiddetli polemikleri onları hem kamusal entelektüel yaşamın ön saflarına hem de toplumun görünürlük alanının içine almıştır. Mağduriyet edebiyatıyla İslamofobi'yi körükleyerek Müslümanları oldukça zor durumda bırakmışlardır. Irak işgalinin amigoluğunu yaparak, işkenceye ve ırkçılığa destek olmuş hatta milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuşlardır.

11 Eylül sonrasında dinlere düşmanlıklarını daha rahat ortaya koydukları gerilimli ortamdan faydalanarak peş peşe kitaplar yazmışlardır. Dinleri ateşli bir şekilde eleştiren popüler kitap dalgaları okuyucu kitlesinin çok fazla ilgisini çekmiştir. Bu kitaplar son derece iyi satılmıştır. Kitapların ortak yönü, dini kullanan kişiler ya da gruplardan çıkan din dışı,

insanlık karşıtı ve ahlâk yoksunu bir davranışın, din ile bağlantılıymış gibi gösterilmeye çalışılmasıdır. Sürekli olarak insanların yaptıkları hataların dine mal edilmesi hem kasıtlı bir itham hem de dine yapılan büyük bir haksızlıktır.

Yeni Ateistler yanlış inançlardan insanları kurtarma işine kendilerini adamış gibi gözükseler de gerçekte bütün inançları saf dışı ederek kendi fikirlerini dinin alternatifi olarak kabul ettirmeye çalışmaktadırlar. Özellikle de genç nesli etkilemek için Tanrı'ya yani üstün bir varlığa ihtiyaç olmadan daha özgür, daha adil ve daha barışçıl bir dünya olacağı iddialarını öne sürmektedirler. Dinler ortadan kalkınca bütün savaşların, kötülüklerin biteceğini kesin olarak düşünmek ve iddia etmek oldukça ilginçtir. Yeni Ateizm dalgasının, dini insan hayatından söküp atma çabası hem saçma hem de başarısız olmaya mahkûmdur.

Bu konu hakkında şu ana kadar yapılan tezlere baktığımızda, yalnızca Yeni Ateizm ve Richard Dawkins ele alınmaktadır. Bu çalışmalarda Yeni Ateizm hakkında yeteri kadar açıklama yapılmamış ve pek çok açıdan eksik kalmıştır. Ayrıca R. Dawkins'in iddialarına verilen cevaplarda kullanılan ana kaynak, hatalı bulunmuştur. Bu akımın gördüğü ilginin sebepleri üzerinde de yeteri kadar durulmamıştır.

Din ve Tanrı inancı, insanoğlunun yaşamında son derece önemlidir. Fakat mutlak hakikatlerin yalnızca bilimle bilinebileceğini öne sürerek dinin toplum ve insan hayatındaki yerini görmemezlikten gelmek oldukça yanlış bir tutumdur. Yeni Ateistlerin bilimi kendi ideolojilerine alet ederek ele aldıkları iddialarının hem bilimsel hem de felsefi açıdan tutarlı olmadığını görmüş bulunmaktayız. Hatta Yeni Ateizm birtakım felsefi nedenlerle ateist düşünürler tarafından da tutarsız görülmüş ve eleştirilmiştir. Kısaca, din ve Tanrı inancı ne bir ideoloji, ne felsefi bir ekol ne de ekonomik bir sistem olmadığı gibi herhangi bir ideolojinin veya ekolün muhatabı da değildir.

Ne var ki Yeni Ateistlerin daha açıklanması gereken birçok asılsız iddiaları vardır. Çünkü Yeni Ateistlere inanmakta ısrar eden, kararsız olan ve en önemlisi de Tanrı'ya inanan insanlar için bu iddiaların açıklanması gerekmektedir. Ayrıca kitaplarının da incelenerek eleştiri süzgecinden geçirilmesi onları daha iyi tanımamız açısından önemlidir. İddialara verilen cevapların her dönemde güncellenmesi de ayrı bir öneme sahiptir. Yeni Ateistlerin bu hırçın, saldırgan tutumlarının onları takip eden insanlarca benimsenmesinin sebepleri de araştırılması gereken konulardandır. Ayrıca bu saldırgan tutumlarının toplumda bölünmeye sebep olmasının ve tarafların birbirini düşman olarak görmesinin ortaya çıkardığı sıkıntıların da incelenmesinde fayda vardır.

KAYNAKÇA

ABUZAR, Celil, “Din-Toplum Etkileşimi ve Eğitim”, *Harran Education Journal,* C. 2, S. 2 (Aralık 2017): s. 50-58.

ACZEL, Amir D., *Bilim Tanrı’nın Varlığını İnkâr Edebilir Mi?,* Suat İdil (çev.), Ka Kitap, İstanbul 2015.

AFFLECK, Ben, “Ben Affleck: Sam Harris And Bill Maher ‘Racist’ And ‘Gross’ İn Views Of Islam”, *The Guardian,* 2014, https://www.theguardian.com/film/2014/oct/06/ben-affleck-bill-maher-sam-harris-islam-racist (29.12.2020).

AKAR, Atilla, “Irak’ın İşgali Gerçekleşirken Hangi Kalemler Neyi Savundu?”, *Medya Radar,* 2011, https://www.medyaradar.com/irakin-isgali-gerceklesirken-hangi-kalemler-neyi-savundu-haberi-75659 (29.09.2020).

AKARSU, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü,* İnkılâp Yayınları, İstanbul 2017.

AKDEMİR, Ferhat, “Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 18, S. 18-19 (Ocak 2005): s. 347-363.

AKDEMİR, Ferhat, “Feuerbach’ın Antropolojik Ateizmi ve Teistik Açıdan Değerlendirilmesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 14, S. 14-15 (Haziran 2003): s. 341-357.

AKDOĞAN, Ali, “Medeniyetlerin Oluşmasında Dinin Rolü ve İslam Medeniyeti”, *Dini Araştırmalar Dergisi,* C. 11, S. 32 (Eylül-Aralık 2008): s. 87-106.

ALATLI, Alev, *Batı’ya Kök Veren Metinler-1 (Kökler/Orta Çağlar),* Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

ALBAYRAK, Ali, “Mahir İz’e Göre Sosyal Bütünleşmede İbadetlerin Rolü”, *Uluslararası Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi,* C. 2, S. 1 (Ağustos 2016): s. 18-24.

ALJAZEERA TURK, 2011, http://www.aljazeera.com.tr/makale/hitchens-hayatini-kaybetti (03.10.2020).

ALPER, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı,* Rağbet Yayınları, İstanbul 2016.

ALPER, Hülya, "İnsan İnanan Bir Varlıktır", 2005, https://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=695 (26.01.2020).

ALPYAĞIL, Recep, *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar II,* İz Yayıncılık, İstanbul 2015.

ALTUNER, İlyas, "Dawkins ve Tanrı Hipotezi Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 10 (Ekim 2016): s. 15-31.

ANTHONY, Andrew, "Sam Harris, The New Atheist With A Spiritual Side", *The Guardian,* 2019, https://www.theguardian.com/books/2019/feb/16/sam-harris-interview-new-atheism-four-horsemen-faith-science-religion-rationalism (17.12.2020).

ANTROPOLOJİ.NET, https://www.antropoloji.net/index.php?option=com_content&view=article&id=71&Itemid=469 (10.03.2021).

ARDOĞAN, Recep, *Delillerden Temellere Sistematik Kelam ve Güncel İnanç Sorunları,* Dergâh Ofset Yayınları, İstanbul 2016.

ARMSTRONG, Karen, *Tanrının Tarihi,* Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu (çev.), Ayraç Yayınevi, Ankara 1998.

ARMSTRONG, Walter Sinnott, *Tanrısız Ahlâk,* Attila Tuygan (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016.

ASAN, Sonnur Günaydın, *Beni Kandıramazsın! Ateizm ve Deizmdeki Mantık Aldatmacaları,* Bilimkent Yayınları, İstanbul 2019.

ASAN, Sonnur Günaydın, "Richard Dawkins'in 'Tanrı Yanılgısı' Kitabındaki Mantık Yanlışları", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi,* S. 13 (Haziran 2020): s. 153-181.

ASTEROIDDAY, https://asteroidday.org/people/richard-dawkins/ (25.11.2020).

AŞIKOĞLU, Nevzat Yaşar, "Toplum Hayatımızda Dinin Yeri ve Din Eğitiminin Önemi", *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 2 (1998): s. 45-49.

ATAY, Hüseyin, "İslam'da Öğretim", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 23, S. 1 (Nisan 1979): s. 1-29.

ATEŞ, N. Toygar, "Daniel Dennett (Where Am I?) -Neredeyim Ben?-", *Sentezfikir,* 2020, https://sentezfikir.wordpress.com/2020/06/24/daniel-dennett-neredeyim-where-am-i/ (11.11.2020).

AYDIN, Metin, *Ateizm Yanılgısı,* Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2015.

AYDIN, Mehmet S., *Din Felsefesi,* İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2014.

AYDIN, Mehmet S., *Niçin?,* Zaman Kitap, İstanbul 2002.

AYDIN, Ali Rıza, "İnanma İhtiyacı ve Dini Ritüellerin Psikolojik Değeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* C. 9, S. 2 (Nisan 2009): s. 87-100.

AYDIN, Halis, "Eğitimde Din Eğitim ve Öğretiminin Rolü", *İslam Medeniyeti Dergisi,* S. 27 (Ocak 1973): s. 17-20.

AYGÜN, Fatma, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", *Mezhep Araştırmaları Dergisi,* C. 10, S. 2 (Güz 2017): s. 531-562.

AYGÜN, Fatma, "Ateizme Yol Açan Faktörlerden Biri Olarak 'Fanatizm ve Dışlayıcılık'", *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi Sempozyumu Kitabı* (21-23 Eylül 2018), Siirt: Siirt Üniversitesi, 2019: s. 69-95.

AYŞAN, Erhan, *Yanılgılar ve Tanrı,* Kavim Yayıncılık, İstanbul 2019.

BAGGINI, Julian, "Daniel Dennett: 'You Can Make Aristotle Look Like A Flaming İdiot'", *The Guardian,* 2013, https://www.theguardian.com/science/2013/may/22/daniel-dennett-aristotle-flaming-idiot (22.11.2020).

BAĞCI, H. Musa, *İnsanın Kaderi,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

BAKIRCI, Çağrı Mert, "Bilim ve Ateizm: Bilim İnsanlarının Çoğu Ateist Mi?", *Evrim Ağacı,* 2018, https://evrimagaci.org/bilim-ve-ateizm-bilim-insanlarinin-cogu-ateist-mi-5339 (03.03.2021).

BAKIŞ, Mehmet Latif, *Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2008.

BATAK, Kemal, *Naturalizm Çıkmazı –Dennett'ten Dawkins'e Yeni Ateizm'in Felsefi Temelleri ve Teistik Eleştirisi-,* İz Yayıncılık, İstanbul 2017.

BAYDUR, Gülbün, "Tıp Literatürüne Erişim ve Amerikan Ulusal Tıp Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneceliği,* C. 2, S. 1 (1988): s. 3-7.

BAYKAN, Fehmi, *Aydınlanma Üzerine Bir Derkenar,* Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2009.

BBC, "Richard Dawkins-Religions", 2009, https://www.bbc.co.uk/religion/religions/atheism/people/dawkins.shtml (26.11.2020).

BBC RADİO 4, https://www.bbc.co.uk/programmes/articles/4SMqS8q3sH8hL9DfBrqfzhd/a-short-guide-to-your-mind (09.11.2020).

BEGOVİÇ, Aliye İzzet, "Sanat, İlim ve Din", *Köprü Dergisi,* 1996, S. 55, https://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=294 (06.06.2020).

BERKAN, İsmet, "Christopher Hitchens da Öldü İşte", *Hürriyet,* 2011, https://www.hurriyet.com.tr/christopher-hitchens-da-oldu-iste-19483968 (27.09.2020).

BIOLOGIE.SCHULE.DE, http://www.biologie-schule.de/richard-dawkins.php (26.11.2020).

BIYOGRAFI, https://www.biyografi.net.tr/richard-dawkins-kimdir/ (25.11.2020).

BİLGİ KILAVUZU, https://www.bilgikilavuzu.com/richard-dawkins-kimdir/ (26.11.2020).

BİLGİLİ, Alper, *Bilim Ne Değildir? Yeni Ateist Bilim Anlayışının Felsefi ve Sosyolojik Analizi,* Doğu Kitâbevi, İstanbul 2019.

BİLGİLİ, Alper, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", *Medium.com,* 2018, https://medium.com/@dralperbilgili/yeni%CC%87-atei%CC%87zm-ve-ele%C5%9Fti%CC%87ri%CC%87si%CC%87-i-b7013ab93379 (03.09.2020).

BİLGİLİ, Alper, "Yeni-Ateizm ve Eleştirisi", *Diyanet Dergi,* S. 320 (Ağustos 2017): s. 23-27.

BİLGİN, Beyza, "Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 24, S. 1 (Ağustos 1981): s. 469-483.

BİNGÖL, Yüksel, "İslam ve Modern Sanat", *İslam ve Sanat Tartışmalı İlmi Toplantı Kitabı* (07-09 Kasım 2014), Antalya: Akdeniz Üniversitesi, 2014: s. 65-91.

BLACKFORD, RUSSELL, "Book Review: Sam Harris' The Moral Landscape", *Journal of Evolution and Technology,* C. 21, S. 2 (Aralık 2010): s. 53-62.

BLACKMORE, Susan, *Mem Makinesi Genetik Evrimin Devamı Olarak Kültürel Evrim,* Nil Şimşek (çev.), Alfa Yayınları, İstanbul 2011.

BLOGS.LSE, https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/book-review-islam-and-the-future-of-tolerance-a-dialogue-by-sam-harris-and-maajid-nawaz/?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+BritishPoliticsAndPolicyAtLse+%28British+politics+and+policy+at+LSE%29 (29.12.2020).

BLUMNER, Robyn E., "Give The Four Horsemen (and Ayaan) Their Due, They Changed America", *Free Inquiry,* Ocak 2020, https://secularhumanism.org/2020/12/give-the-four-horsemen-and-ayaan-their-due-they-changed-america/ (31.08.2020).

BOLAY, Süleyman Hayri, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü,* Nobel Yayınları, Ankara 2013.

BRITANNICA, https://www.britannica.com/biography/Christopher-Hitchens#ref1083144 (03.01.2021).

BRITANNICA, https://www.britannica.com/biography/Daniel-C-Dennett (08.10.2020).

BRITANNICA, https://www.britannica.com/biography/Richard-Dawkins (25.11.2020).

BRITANNICA, https://www.britannica.com/biography/Ayaan-Hirsi-Ali (31.08.2020).

BROWN, Andrew, "Beyond Belief", *The Guardian,* 2006, https://www.theguardian.com/books/2006/feb/25/highereducation.news3 (21.11.2020).

BROWN, Andrew, "The Semantic Engineer", *The Guardian,* 2004, https://www.theguardian.com/books/2004/apr/17/peopleinscience.philosophy (22.11.2020).

BROWN, Andrew, "Dawkins The Dogmatist", *Prospect Magazine,* 2006, https://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/dawkinsthedogmatist (11.12.2020).

BROWN, Andrew, "Sam Harris, Torture, Quotation", *The Guardian,* 2009, https://www.theguardian.com/commentisfree/andrewbrown/2009/aug/08/religion-atheism (25.12.2020).

BROWN, Andrew, “The Mythical Sam Harris”, *The Guardian,* 2011, https://www.theguardian.com/commentisfree/andrewbrown/2011/apr/12/atheism-myth-sam-harris (29.12.2020).

BULGEN, Mehmet, “Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizmin Eleştirileri”, C. 30, S. 1 (Şubat 2016): s. 391-433.

BUNTZ, Samuel, “Why Religious People Should Treat Atheist Podcaster Sam Harris As A Valuable Adversary”, *The Federalist,* 2018, https://thefederalist.com/2018/07/26/religious-people-treat-atheist-podcaster-sam-harris-valuable-adversary/ (28.12.2020).

BURUMA, Ian, “The Believer”, *The New York Review of Books,* 2010, https://www.nybooks.com/articles/2010/07/15/believer/ (03.10.2020).

BYRNES, Sholto, “Richard Dawkins Has Gone So Far He’s Lost Even His Atheist Friends”, *NGörüş,* 2014, https://www.thenationalnews.com/opinion/richard-dawkins-has-gone-so-far-he-s-lost-even-his-atheist-friends-1.594456 (13.12.2020).

CADWALLADR, Carole, “Daniel Dennett: ‘I Begrudge Every Hour I Have To Spend Worrying About Politics’”, *The Guardian,* 2017, https://www.theguardian.com/science/2017/feb/12/daniel-dennett-politics-bacteria-bach-back-dawkins-trump-interview (21.11.2020).

CAMPBELL, Joseph, *Tanrının Maskeleri -3: Batı Mitolojisi,* Kudret Emiroğlu (çev.), Islık Yayınları, İstanbul 2016.

CARREL, Alexis ve ŞERİATİ, Ali, *Dua*, Ali Erçetin (çev.), Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999.

CERTEL, Hüseyin, “Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi”, *Dini Araştırmalar Dergisi,* C. 1, S. 4 (Haziran 1999): s. 209-222.

CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü,* Say Yayınları, İstanbul 2017.

CEVİZCİ, Ahmet, *İlkçağ Felsefesi,* Say Yayınları, İstanbul 2014.

CEVİZCİ, Ahmet, *17. Yüzyıl Felsefesi,* Say Yayınları, İstanbul 2016.

CDENİZ.COM, https://cdeniz.com/kisiler/richard-dawkins/ (25.11.2020).

CHİRCİU, Dmitri ve YILDIZ, Ömer Faruk, "İnsanlık Tarihinin Kara Lekesi: II. Dünya Savaşı", *Anadolu Ajansı,* 2018, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/insanlik-tarihinin-kara-lekesi-ikinci-dunya-savasi-/1138483# (28.12.2020).

CHRISTOPHER HITCHENS, https://sites.google.com/site/godisnotgreatsite/ (12.01.2021).

CHRISTOPHER HITCHENS, 2006, https://tr.qwe.wiki/wiki/Christopher_Hitchens (25.09.2020).

CHRISTOPHER HITCHENS, 2012, https://tr.wikipedia.org/wiki/Christopher_Hitchens (24.09.2020).

CLOSERTO TRUTH, https://www.closertotruth.com/contributor/daniel-dennett/profile (09.10.2020).

COOK, David, *Filozoflar ve İnanç,* Leyla Güleç (çev.), Haberci Yayınevi, İstanbul 2004.

COŞKUN, İbrahim, *Ateizm ve İslam (Kelâmi Açıdan Modern Çağ Ateizmin Eleştirisi),* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.

COŞKUN, İbrahim, "Ateizmin Çeşitleri ve Mutlak Ateizmin İmkânsızlığı", *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi Sempozyumu* (21-23 Eylül 2018), Siirt: Siirt Üniversitesi, 2019: s. 13-37.

COŞKUN, İbrahim, *Ateizm ve İslam –Kelâmi Açıdan Modern Çağ Ateizminin Eleştirisi-*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.

COURSE HERO, https://www.coursehero.com/lit/The-Selfish-Gene/author/ (25.11.2020).

CRAIG, William Lane, "Navigating Sam Harris´ The Moral Landscape", https://www.reasonablefaith.org/writings/popular-writings/existence-nature-of-god/navigating-sam-harris-the-moral-landscape/ (05.01.2021).

CROWLEY, Peter, "Yeni Ateistler ve İslam: Bir Reddiye", *İştiraki*, 2018, https://istiraki.blogspot.com/2018/03/yeni-ateistler-ve-islam-bir-reddiye.html (16.09.2020).

ÇALIK, Hakan ve ÖZTÜRK, Hüseyin, "Erol Güngör'de Din ve Sanat", *Cumhuriyet Dönemi Milli Düşünce Sistematiğinde Erol Güngör Sempozyumu Kitabı* (26-27 Nisan 2018), Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara2018: s. 117-131.

ÇELEBİ, İlyas ve TOPALOĞLU, Bekir. *Kelam Terimleri Sözlüğü,* İsam Yayınları, Ankara 2017.

ÇELEBİ, Vedat, "Jean Paul Sartre'ın Varoluşçuluk Düşüncesi", *Beytülhikme Uluslararası Felsefe Dergisi,* C. 4, S. 2 (Aralık 2014): s. 63-76.

ÇELİK, Celaleddin, "Paradigmatik Bir Açıklama Kategorisi Olarak Medeniyet ve Medeniyet-Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi", *İslami Araştırmalar Dergisi,* C. 21, S. 1 (2010): s. 52-68.

ÇINAR, Aliye, *Tanrı Yanılgısı Üzerine –İnanmak ya da İnanmamak-,* Profil Yayınları, İstanbul 2009.

ÇINAR, Aliye, *Deizm ve Ateizm Üzerine,* Köprü Kitap, İstanbul 2018.

DALRYMPLE, Theodore, "What The New Atheists Don't See", *city-journal,* Sonbahar 2007, https://www.city-journal.org/html/what-new-atheists-don%E2%80%99t-see-13058.html (13.02.2021).

DANIEL DENNETT, https://tr.qaz.wiki/wiki/Daniel_Dennett (04.10.2020).

DAWKINS, Richard, *Gen Bencildir,* Asuman Ü. Müftüoğlu (çev.), Tübitak Yayınları, Ankara 2007.

DAWKINS, Richard, *Tanrı Yanılgısı,* Melisa Miller ve Barbaros Efe Güler (çev.), Kuzey Yayınları, İstanbul 2019.

DAWKINS, Richard, *Kör Saatçi,* Feryal Halatçı (çev.), Tübitak Yayınları, Ankara 2010.

DAWKINS, Richard, *River Out Of Eden (Cennetten Akan Irmak),* https://docplayer.biz.tr/19402171-Www-cepsitesi-net-richard-dawkins-cennetten-akan-irmak.html (03.01.2021).

DAWKINS, Richard, "Richard Dawkins Ateizm Militanlığı Üzerine Konuşuyor", 2002, https://www.ted.com/talks/richard_dawkins_militant_atheism/transcript?language=tr#t-508522 / (13.01.2020).

DAWKINS, Richard, "An Appetite For Wonder: The Making Of A Scientist", *Nature.com,* 2013, https://www.nature.com/articles/501163a (13.12.2020).

DAWKINS, Richard ve KRAUSS, Lawrence M., “Should Science Speak To Faith? (Extended Version)”, *Scientific American,* 2007, https://www.scientificamerican.com/article/should-science-speak-to-faith-extended/ (12.12.2020).

DAWKINS, Richard, “Should Science Speak To Faith?”, *PubMed.gov,* 2007, https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17695847/ (12.12.2020).

DAWKINS, Richard, “Should Doctors Be Darwinian?”, *PubMed.gov,* 2002-2003, https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17184029/ (12.12.2020).

DAWKINS, Richard, “Retrospective. George C. Williams (1926-2010)”, *PubMed.gov,* 2010, https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/20929802/ (12.12.2020).

DAWKİNS, Richard, “Root Of All Evil? (The God Delusion) Part 1”, *Youtube,* 2009, https://www.youtube.com/watch?v=3XWE96mC1xs&t=106s (14.10.2021).

DAWKİNS, Richard, “Root Of All Evil? (The God Delusion)”, *Youtube,* 2006, https://www.youtube.com/watch?v=YrB1riTURhU (14.10.2021).

DBPEDIA, http://dbpedia.org/page/Sam_Harris (16.12.2020).

DEAN, Alex, “Interview: Daniel Dennett Philosophy Has A Big Role To Play, ‘İf Only It Will Play It”, *Prospect,* 06.03.2017, http://www.prospectmagazine.co.uk/philosophy/interview-daniel-dennett-philosophy-big-role-to-play-bacteria-to-bach-minds-descartes-cognitive-science (22.11.2020).

DEMİR, Ömer, *Bilim Felsefesi,* Sentez Yayıncılık, İstanbul 2016.

DEMİR, Metin, “Kültür ve Doğal Evrim: Memetik Kuramı ve Eleştirileri”, *Bilim ve Sanat Vakfı,* 2018, https://www.bisav.org.tr/Bulten/183/1086/kultur_ve_dogal_evrim_memetik_kurami_ve_elestirileri (21.11.2020).

DENNETT, Daniel, “Ateist Olduğunuzu Nasıl Anlarsınız?”, 2013, https://www.youtube.com/watch?v=fPK83cw1Ozc / (13.01.2020).

DENNETT, Daniel, DAWKINS, Richard, HARRIS, Sam ve HİTCHENS, Christopher, *Dört Atlı,* Melisa Miller ve Barbaros Efe Güler (çev.), Kuzey Yayınları, İstanbul 2019.

DENNETT, Daniel, DAWKINS, Richard, HARRIS, Sam ve HİTCHENS, Christopher, "Mahşerin Dört Atlısı: Christopher Hitchens, Daniel Dennett, Sam Harris, Richard Dawkins", https://www.youtube.com/watch?v=00REjGT-Xhs / (13.01.2020).

DENNETT, Daniel, "The Secret Of Consciousness, With Daniel C. Dennett", *NewPhilosopher,* 2014, https://www.newphilosopher.com/articles/the-secret-of-consciousness-with-daniel-c-dennett/ (03.11.2020).

DENNETT, Daniel, *Breaking The Spell, Religion As A Natural Phenomenon,* Penguin Books, New York- USA 2007.

DENNETT, Daniel, *Bilinç Açıklanıyor,* Sibel Kibar (çev.), Alfa Yayınları, İstanbul 2017.

DENNETT, Daniel, *Darwin'in Tehlikeli Fikri –Evrim ve Hayatın Anlamı-,* Aybey Eper ve Bahar Kılıç (çev.), Alfa Yayınları, İstanbul 2013.

DENNETT, Daniel, *Aklın Türleri,* Handan Balkara (çev.), Varlık Yayınları, İstanbul 1999.

DENNETT, Daniel, *Sezgi Pompaları ve Diğer Düşünme Aletleri,* Ozan Karakaş (çev.), Alfa Yayınları, İstanbul 2018.

DENNETT, Daniel ve HOFSTADTER, Douglas R., *Aklın Gözü –Benlik ve Ruh Üzerine Hayaller ve Düşünceler-,* Füsun Doruker (çev.), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2008.

DENNETT, Daniel, "The Folly Of Pretence", *The Guardian,* 2009, https://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2009/jul/16/daniel-dennett-belief-atheism (18.11.2020).

DENNETT, Daniel, "Ateist Olduğunuzu Nasıl Anlarsınız?", *Youtube,* 2013, https://www.youtube.com/watch?v=fPK83cw1Ozc / (18.11.2020).

DEREKO, Ayhan, "Yanılsama Tezinin Eleştirisi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi,* S. 21 (Ekim 2018): s. 99-111.

DESALMAND, Paul, *Müminler İçin Ateizm,* Versus Yayınları, İstanbul 2016.

DESCARTES, René, *Felsefenin İlkeleri,* Mesut Akın (çev.), Say Yayınları, İstanbul 2007.

DESCARTES, René, *İlk Felsefe Üzerine Metafizik Düşünceler,* Mehmet Karasan (çev.), 1942, https://turuz.com/storage/2011-her_konu/1142-Ilk_Felsefe_Uzerine_Metafizik_Dushunceler-Descartes_-1942-223s.pdf.

DEVHUNTER (YAPAY ZEKÂ, ROBOTİK VE SİNİRBİLİM), "Bilinç Sadece Bir Yanılsama Mıdır?", 2018, https://devhunteryz.wordpress.com/2018/10/07/bilinc-sadece-bir-yanilsama-midir/ (09.11.2020).

DİNÇTÜRK, Benan, "Gen Bencildir'den Bugüne Richard Dawkins", *Bilim ve Gelecek*, 2016, https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2016/04/01/gen-bencildirden-bugune-richard-dawkins/ (14.12.2020).

DOĞAN, Hüseyin "İslam'da Ahiret İnancının Temelleri Üzerine", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 1 (Sonbahar 2016): s. 221-251.

DOKO, Enis, "Ateistlerin Din ile Bilim Çatışır İddialarının Değerlendirilmesi", *Uluslararası İslam Geleneğinde Din-Bilim İlişkisi Sempozyumu Kitabı* (20-21 Eylül 2019), Kilis: 7 Aralık Üniversitesi, 2019: s. 96.

DORMAN, Emre, *Modern Bilim: "Tanrı Var",* İstanbul Yayınevi, İstanbul 2018.

DORMAN, Emre, "'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", *Kaygı; Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi,* C. 18, S. 2 (Eylül 2019): s. 480-497.

DORMAN, Emre, "İslamofobi", *Hürriyet,* 2017, https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/emre-dorman/islamofobi-40492690 (21.12.2020).

DORMAN, Emre, "Felsefi Bir Araç Olarak İslamofobya", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 5, S. 2 (Aralık 2018): s. 313-329.

DURKHEİM, Emile, *Avustralya Totem Sisteminde Dini Hayatın İlk Şekilleri,* İzzet Er (çev.), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018.

DÜŞÜN, Engin, http://engindusun.com/psikedelik-deneyim-nedir/ (17.12.2020).

DÜZGÜN, Şaban Ali, *Dini Anlama Kılavuzu,* Otto Yayınları, Ankara 2020.

DÜZGÜN, Şaban Ali, *Din Birey ve Toplum,* Akçağ Yayınları, Ankara 2013.

DÜZGÜN, Şaban Ali, *Allah, Tabiat ve Tarih -Teolojide Yöntem Sorunu-,* Otto Yayınları, Ankara 2017.

DÜZGÜN, Şaban Ali, "Din ve Bilimin Dil, Düşünce ve Anlam Evrenine Dair", *Uluslararası İslam Geleneğinde Din-Bilim İlişkisi Sempozyumu Kitabı* (20-21 Eylül 2019), Kilis: 7 Aralık Üniversitesi, 2019: s. 13-25.

EAGLETON, Terry, "Christopher Hitchens", *The Guardian,* 2016, https://www.theguardian.com/books/2016/jan/15/and-yet-christopher-hitchens-review (06.01.2021).

EAGLETON, Terry, "Christopher Hitchens Eleştirisi", *İştirâki,* 2016, https://istiraki.blogspot.com/2016/01/christopher-hitchens-elestirisi.html (27.09.2020).

EAGLETON, Terry, "Tanrı Yanılgısı Hakkında", Ahsen Utku (çev.), *AltÜst Dergi,* 2015, http://www.altust.org/2015/04/tanri-yanilgisi-hakkinda-terry-eagleton/ (13.12.2020).

EGEZEGEN.COM, https://egezegen.com/egitim/otoditaktizm-nedir-otodidakt-kavrami-ilk-nerede-gecmistir/#:~:text=Otodidakt%20kavram%C4%B1%2C%20k%C4%B1saca%20kendi%20kendinin,didaktikos%20yani%20%C3%B6%C4%9Fretim%20anlam%C4%B1na%20gelmektedir (09.10.2020).

EINSTEIN, Albert, *Benim Gözümden Dünya,* Demet Evrenseloğlu (çev.), Alfa Yayınları, İstanbul 2020.

EINSTEIN, Albert, *The Expanded Quotable Einstein,* Alice Calaprice (Ed.), Princeton, NJ: Princeton University Press, Princeton-ABD 2000.

ELİADE, Mircae, *Dinin Anlamı Ve Sosyal Fonksiyonu,* Mehmet Aydın (çev.), Din Bilimleri Yayınları, Konya 1995.

ELMHIRST, Sophie, "Is Richard Dawkins Destroying His Reputation?", *The Guardian,* 2015, https://www.theguardian.com/science/2015/jun/09/is-richard-dawkins-destroying-his-reputation (13.12.2020).

ELSDON-BAKER, Fern, "Science Belongs To The Religious Too", *The Guardian,* 2011, https://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/oct/20/science-religious (04.03.2021).

ELSDON-BAKER, Fern, "Questioning Evolution Is Neither Science Denial Nor The Preserve Of Creationists", *The Guardian*, 05.09.2017, https://www.theguardian.com/science/political-science/2017/sep/05/questioning-evolution-is-neither-science-denial-nor-the-preserve-of-creationists (04.03.2021).

ENCYCLOPEDIA.COM, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dennett-daniel-c-1942-daniel-clement-dennett (08.10.2020).

ENCYCLOPEDIA.COM, https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/dawkins-richard-1941-clinton-richard-dawkins (26.11.2020).

ERCİK, Hamdullah, "Teizm-Ateizm Gerilimi: Postmodern Durumlar ve Problemler", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 9, S. 21 (Aralık 2018): s. 687-708.

ERDEM, Engin, *Din Felsefesi,* M. Sait Reçber ve Recep Kılıç (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara2016.

ERDEM, Hüsameddin, *Bazı Felsefe Meseleleri,* Hü-Er Yayınları, Konya 1999.

ESEN, Muammer, "İman Kavramı Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 49, S. 1 (Nisan 2008): s. 79-91.

ESKİER, Uğur, "Apateizm Nedir ve Nasıl Ortaya Çıkmıştır", 2017, https://www.makaleler.com/apateizm-nedir-nasil-ortaya-cikmistir (02.06.2020).

ETOLOJİ, https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=etholoji--giris.pdf (25.11.2020).

EVANS, Jules, "The Moral Landscape By Sam Harris -Review-", *The Guardian*, 2012, https://www.theguardian.com/books/2012/apr/15/moral-landscape-sam-harris-review (20.12.2020).

EVİN, Mehveş, "Allahsız Gazeteci Kansere Yakalanınca", *Milliyet,* 2010, https://www.milliyet.com.tr/cadde/mehves-evin/allahsiz-gazeteci-kansere-yakalaninca-1294908 (01.10.2020).

FELSEFE.GEN.TR, https://www.felsefe.gen.tr/mekanizm-mekanikcilik-nedir-ne-demektir/ (06.01.2021).

FELSEFE.GEN.TR, https://www.felsefe.gen.tr/daniel-clement-dennett-kimdir/ (04.10.2020).

FLEW, Antony, *Yanılmışım Tanrı Varmış,* Hasan Kaya ve Zeynep Ertan (çev.), Profil Kitap, İstanbul 2017.

FOSTER, Russell, “Why The Arguments Of The ‘New Atheists’ Are Often Just As Violent As Religion?”, *King’s College London,* 2019, https://www.kcl.ac.uk/new-atheists (21.12.2020).

FOX NEWS, 2010, https://www.foxnews.com/us/atheist-christopher-hitchens-to-skip-prayer-day-in-his-honor (13.02.2021).

FREEDLAND, Jonathan, “Falling Of Hawks”, *The NewYork Review of Books,* 2008, https://www.nybooks.com/articles/2008/07/17/falling-hawks/ (02.10.2020).

FREEDOM FROM RELIGION FOUNDATION, 2003, https://ffrf.org/component/k2/item/14370-daniel-c-dennett (04.11.2020).

FREEDOM FROM RELIGION FOUNDATION, https://ffrf.org/news/day/26/03/freethought/ (25.11.2020).

FREEDOM FROM RELIGION FOUNDATION, “Emperor Has No Clothes Award”, https://ffrf.org/outreach/awards/emperor-has-no-clothes-award (06.12.2020).

FREUD, Sigmund, *Totem ve Tabu,* Sevda Tekeş (çev.), Mutena Yayıncılık, İstanbul 2014.

GARDAVSKY, Vitezslav, *God Is Not Yet Dead,* Vivienne Menkes (çev.), Penguin Books, Englad 1973.

GASHİ, Feim, “Dua ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma (Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Fen-Edebiyat Fakültesi Öğrencileri Örneği)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 25, S. 2 (Ağustos 2016): s. 1-29.

GAZETE VATAN, http://www.gazetevatan.com/haberdetay.aspdetay=Tanrıya_inanmanın_bilimsel_kanıtı (26.01.2020).

GILSON, Etienne, *Ateizm Çıkmazı,* Veysel Uysal (çev.), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1991.

GILSON, Etienne, *Tanrı ve Felsefe,* Mehmet Aydın (çev.), Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999.

GIRARDI, Jules, “Çağdaş Ateizmin Problemi”, Murtaza Korlaelçi (çev.), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 41, S. 1 (Nisan 2000): s. 365-398.

GOLDBERG, Jeffrey, “Should We Pray For Christopher Hitchens?”, *The Atlantic,* 2010, https://www.theatlantic.com/personal/archive/2010/07/should-we-pray-for-christopher-hitchens/59116/ (13.02.2021).

GOULD, Stephen Jay, “Impeaching a Self-Appointed Judge”, *Scientific American,* https://www.jstor.org/stable/e24939196 (06.03.2021).

GOULD, Stephen Jay, http://hyperphysics.phy-astr.gsu.edu/Nave-html/Faithpathh/Gould.html (06.03.2021).

GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi,* Remzi Kitâbevi, İstanbul 2016.

GRAY, John, “The Closed Mind Of Richard Dawkins”, *NewStatesman,* 2014, https://www.newstatesman.com/culture/2014/10/closed-mind-richard-dawkins (13.12.2020).

GRIMES, William, “Christopher Hitchens”, *The New York Times,* 2011, https://www.nytimes.com/2011/12/16/arts/christopher-hitchens-is-dead-at-62-obituary.html (25.09.2020).

GREENWALD, Glenn, “Sam Harris, The New Atheists And Anti-Muslim Animus”, *The Guardian,* 2013, https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/apr/03/sam-harris-muslim-animus (26.12.2020).

GÜNEŞ, Abdurrahman, “Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C. 24, S. 1 (Ocak 2014): s. 153-164.

GÜNGEN, Can, “Bilinçlilik Nedir?”, *Dr. Can Güngen’in Felsefe ve Psikanaliz Arşivi,* 2012, http://www.cangungen.com/2012/09/01/bilinclilik-nedir/#:~:text=Daniel%20Dennett%2C%20%E2%80%9CKartezyen%20Tiyatro%E2%80%9D,Plato%20gibi%20d%C3%BC%C5%9F%C3%BCn%C3%BCrlere%20kadar%20uzan%C4%B1r. (04.11.2020).

GÜREL, Onur, “Neo-Con Yaklaşımın George W. Bush Dönemindeki Etkisi ve Donald J. Trump Dönemi Olası Beklentiler”, *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi,* C. 9, S. 2 (Temmuz 2018): s. 145-167.

GÜRSOY, Kenan, *J. P. Sartre Ateizminin Doğurduğu Problemler,* Aktif Düşünce Yayınları, Ankara 2015.

HADDAD, Jonah, "A Review Of Sam Harris; 'Letter To A Christian Nation' By Jonah Haddad", *Denver Seminary,* 2007, https://denverseminary.edu/article/letter-to-a-christian-nation/ (28.12.2020).

HALL, Stephen S., "Darwin's Rottweiller, Sir Richard Dawkins: Evolution's Fiercest Champion, Far Too Fierce", *Discover Magazine,* 08.09.2005, https://www.discovermagazine.com/planet-earth/darwins-rottweiler (06.12.2020).

HARARİ, Yuval Noah, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens,* Ertuğrul Genç (çev.), Kolektif Kitap, İstanbul 2018.

HARMAN, Gülsin, "Her Yaptığı Olaydı, Hitchens Öldü", *Milliyet,* 2011, https://www.milliyet.com.tr/gundem/her-yaptigi-olaydihitchens-oldu-1476650 (30.09.2020).

HARRIS, Sam, *İnancın Sonu,* Tunç Tuncay Bilgin (çev.), Kuzey Yayınları, İstanbul 2014.

HARRIS, Sam, *Ahlâkın Coğrafyası –Bilim, İnsani Değerleri Nasıl Belirler?-,* Mehmet Egemen Nişancı (çev.), Akılçelen Kitaplar, Ankara 2016.

HARRIS, Sam, "Mired in a Religious War", *The Washington Times,* 2004, https://www.washingtontimes.com/news/2004/dec/1/20041201-090801-2582r/ (20.12.2020).

HARRIS, Sam, "Bombing Our Illusions", *Huffpost,* 2005, https://www.huffpost.com/entry/bombing-our-illusions_b_8615 (23.12.2020).

HARRIS, Sam, "Islam And The Future Of Tolarance", *SamHarris.org,* 2015, https://samharris.org/books/islam-and-the-future-of-tolerance/ (29.12.2020).

HARRIS, Sam, https://forum.samharris.org/forum/viewthread/4365/ (13.02.2021).

HASİMBELTEN.COM, https://www.hasimbelten.com/icgoru-nedir/#:~:text=i%C3%A7g%C3%B6r%C3%BC%20bireyin%20kendi%20d%C3%BC%C5%9F%C3%BCnce%20duygu,bir%20i%C3%A7g%C3%B6r%C3%BCye%20sahip%20olmas%C4%B1%20gerekir (17.12.2020).

HAŞİYELERE DÜŞÜLEN DİPNOTLAR, 02.12.2017, http://yavuztaktak.blogspot.com/2017/12/bilinc-ackland-uzerine.html (11.11.2020).

HAWKING, Stephen, *Zamanın Kısa Tarihi,* Mehmet Ata Arslan (çev.), Alfa/Bilim Yayınları, İstanbul 2021.

HAWKING, Stephen ve MLODİNOW, Leonard. *Büyük Tasarım,* Selma Öğünç (çev.), Doğan Kitap, İstanbul 2019.

HISTORY-BIOGRAPHY, https://history-biography.com/richard-dawkins/ (26.11.2020).

HITCHENS, Christopher, *The God is Not Great: How Religion Poisons Everything,* Twelve Hachette Book Group, New York 2009.

HITCHENS, Christopher, "A Good Time For War", *Boston,* 2002, http://archive.boston.com/news/packages/sept11/anniversary/globe_stories/090802_hitchens_entire.htm (01.10.2020).

HITCHENS, Christopher, "Why The Suicide Killers Chose September 11", *The Guardian,* 2001, https://www.theguardian.com/world/2001/oct/03/september11.usa2 (02.10.2020).

HITCHENS, Christopher, https://www.goodreads.com/quotes/638659-the-man-who-prays-is-the-one-who-thinks-that (13.02.2021).

HITCHENS, Christopher, "Unanswerable Prayers", *Vanity Fair,* 2010, https://www.vanityfair.com/culture/2010/10/hitchens-201010 (13.02.2021).

HİÇ, Özlen, "Ekonomik Sistemler ve Rejimler", *Journal of Emerging Economies and Policy,* C. 2, S. 1 (Temmuz 2017): s. 124-136.

HOROZCU, Ümit, "Ahiret İnancı ve İnsan Psikolojisi", *Din ve Hayat Dergisi,* S. 16 (Haziran 2012): s. 104-107.

HÖKELEKLİ, Hayati, *Din Psikolojisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018.

HÖKELEKLİ, Hayati, "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 19, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s. 248-252.

HÖKELEKLİ, Hayati, "Dini Hayatın Bütünlüğü Açısından Ahiret İnancının Psikolojik Temelleri", https://www.kelam.org/web/upload/files/conferences/hhokelekli.pdf (04.02.2021): s. 1-16.

HUME, David, *Din Üstüne Diyaloglar,* Mete Tunçay (çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.

HUSSAİN, Murtaza, "Scientific Racism, Militarism And The New Atheists", *Aljazeera*, 2013, https://www.aljazeera.com/opinions/2013/4/2/scientific-racism-militarism-and-the-new-atheists (21.12.2020).

HÜRRİYET, 2011, https://www.hurriyet.com.tr/gundem/christopher-hitchens-kansere-yenildi-19479872 (30.09.2020).

HÜRRİYET, 2001, https://www.hurriyet.com.tr/gundem/11-eylul-viyananin-intikamiymis-38272717 (30.09.2020).

HÜSEYİNDEMİRTAŞ.NET, https://huseyindemirtas.net/bilissel-bilim-nedir-turkiyede-bilissel-bilim-cognitive-science/ (04.11.2020).

HRİSTİYAN BİR ULUSA MEKTUP, https://stringfixer.com/tr/Letter_to_a_Christian_Nation (18.12.2020).

HYMAN, Gavin, *Ateizmin Kısa Tarihi,* Dilek Şendil (çev.), Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2011.

İKBAL, Muhammed, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşâsı,* Rahim Acar (çev.), Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

İPEK, Muammer "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu", *EKEV Akademi Dergisi,* C. 17, S. 57 (Güz 2013): s. 435-448.

JOHNSON, Erich, "Sam Harris Talks Islam, Politics, Twitter and Trump With Kara Swisher", *Recode,* 08.05.2019, https://www.vox.com/recode/2019/5/8/18536100/sam-harris-making-sense-recode-decode-kara-swisher-podcast-interview-islam-sri-lanka-new-zealand (24.12.2020).

KAMBER, Ali, "Neredeyim Ben?", *İnstela,* 2007, https://tr.instela.com/neredeyim-ben--527695 (11.11.2020).

KANT, Immanuel, *Pratik Aklın Eleştirisi,* Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara 2016.

KAPLAN, Hilal, "Ateist Terörü", *Sabah,* 2015, https://www.sabah.com.tr/aktuel/2015/02/13/ateist-teroru (25.05.2021).

KARAHAN, Fatma Bayraktar, "Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi", *İslami İlimler Dergisi,* S. 1-2 (Bahar-Güz 2009): s. 275-294.

KARAMAN, Hüseyin, *Ebu Bekir Râzi'nin Ahlak Felsefesi,* İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

KARSLI, Necmi, "İslamofobi'nin Psikolojik Olarak İncelenmesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* C. 13, S. 3 (Haziran 2013): s. 75-100.

KARTOPU, Saffet, "Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama ve Anlam Arayışı", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 2, S. 3 (Haziran 2013): s. 67-90.

KAYA, Uğur, "Ateizmin Tanımı, Tarihçesi ve Çeşitleri", http://www.antalyaozelegitim.com/blog/psikolojik-degerlendirme-ve-danisma/ateizmin-tanimi-tarihcesi-ve-cesitleri.html (16.03.2021).

KAYA, Mevlüt ve KÜÇÜK, Nurettin, "İbadetler ile Hayatın Anlamı ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,* S. 42 (Eylül 2017): s. 17-44.

KAYADİBİ, Fahri, "İslam Dini'nin Eğitim ve Öğretime Verdiği Önem", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 4 (Nisan 2012): s. 33-44.

KESKİN, Y. Mustafa, "Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 4, S. 2 (Haziran 2004): s. 7-21.

KETTELL, Steven, "What's Really New About The New Atheism?", *Humanities & Social Scienses Communications,* 2016, https://www.nature.com/articles/palcomms201699 (13.02.2021).

KEYİFLİ, Şükrü, "Eğitim ve Din Eğitimi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 13, S. 2 (Haziran 2013): s. 103-126.

KIDDLE, https://translate.google.com/translate?hl=tr&sl=en&u=https://kids.kiddle.co/Richard_Dawkins&prev=search&pto=aue (27.11.2020).

KIDEGA, https://kidega.com/yazar/daniel-c-dennett-107311 (04.10.2020).

KLEİN, Ezra, “The Sam Harris Debate”, *Vox.com,* 2018, https://www.vox.com/2018/4/9/17210248/sam-harris-ezra-klein-charles-murray-transcript-podcast (29.12.2020).

KLINGHOFFER, David, “Richard Dawkins: A Biography”, *Discovery Institute,* 2009, https://www.discovery.org/a/10291/ (27.11.2020).

KOHN, Marek, “Breaking The Spell: Religion As A Natural Phenomenon, by Daniel C. Dennett”, 2020, *Independent,* https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/reviews/breaking-spell-religion-natural-phenomenon-daniel-c-dennett-6106992.html (17.11.2020).

KORLAELÇİ, Murtaza, “Ateizm ve Çeşitleri”, 2007, *Felsefe Dünyası,* C. 2, s. 46, https://www.tufed.net/arsiv/46.pdf (06.06.2020), s. 12-44.

KORLAELÇİ, Murtaza, “Din-Kültür İlişkisi”, *Felsefe Dünyası,* 1993, S. 8, http://isamveri.org/pdfdrg/D00615/1993_8/1993_8_KORLAELCIM.pdf (13.01.2021): s. 35-47.

KOVANLIKAYA, Aliye Karabük, “Kant’ın Teorik Akıl ve Pratik Akıl Ayrımına Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Felsefe Dünyası,* S. 72 (Aralık 2020): s. 124-142.

KÖSE, Ali, *Freud ve Din*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016.

KUMEK, Elif, *Antony Flew’un Tanrı İnancındaki Değişim,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Kur’an-ı Kerim Meali, https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/R%C3%BBm-suresi/3430/21-ayet-tefsiri / (03.02.2020).

KUZEY YAYINLARI, http://www.kuzeyyayinlari.com/auth.asp?ri=5 (26.11.2020).

KUTLUER, İlhan, “Determinizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 215-220.

LALELİ, Mustafa, *Peygamber Sıfatlarının Sosyo-Psikolojik Tahlili*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007.

LANGE, Friedrich Albert, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi I-II*, Ahmet Arslan (çev.), Sentez Yayıncılık, İstanbul 2016.

LEAN, Nathan, "Dawkins, Harris, Hitchens: New Atheists Flirt With Islamophobia", *Salon*, 2013, https://www.salon.com/2013/03/30/dawkins_harris_hitchens_new_atheists_flirt_with_islamophobia/ (23.12.2020).

LEİBNİZ, Gottfried Wilhelm, *Teodise*, Hüseyin Batuhan (çev.), Fol Kitap, Ankara 2019.

LENNOX, John C., *Aramızda Kalsın Tanrı Var,* Reşit Şahin ve Sare Levin Atalay (çev.), Ufuk Yayınları, İstanbul 2014.

LENT, Jeremy, "The Dangerous Delusions Of Richard Dawkins", *Resilience*, 2017, https://www.resilience.org/stories/2017-08-08/the-dangerous-delusions-of-richard-dawkins/ (08.12.2020).

LİU, Joseph, "Scientists And Belief", *Pew Research Center*, 2009, https://www.pewforum.org/2009/11/05/scientists-and-belief/ (03.03.2021).

MAKALELER.COM, https://www.makaleler.com/ku-klux-klan (29.09.2020).

MANN, Lance, "Analysis Of Daniel Dennett's Essay, 'Where Am I?", https://medium.com/@lancemannhdlt/analysis-of-daniel-dennetts-essay-where-am-i-ebfe64abb612 (12.11.2020).

MANTIKSAL TEİZM, https://mantiksalteizm.com/yeni-ateizme-elestiri/ (10.01.2021).

MARCUS DU SAUTOY-THE SIMONYI PROFESSOR FOR THE PUBLIC UNDERSTANDING OF SCIENCE, "The Oxford Simonyi Professor For The Public Understnading Of Science", https://www.simonyi.ox.ac.uk/about-marcus/the-oxford-simonyi-professor-for-the-public-understanding-of-science/ (06.12.2020).

MARX, Karl ve ENGELS, Friedrich, *Komünist Manifesto,* Celal Üster ve Nur Deriş (çev.), Can Yayıncılık, İstanbul 2017.

NARX, Karl ve ENGELS, Friedrich, *Komünist Manifesto,* Nail Satlıgan (çev.), Yordam Kitap, İstanbul 2014, https://sosyolojiden.files.wordpress.com/2015/11/karl-marx-friedrich-engels-komc3bcnist-manifesto.pdf.

MARX, Karl ve ENGELS, Friedrich, *Din Üzerine,* Murat Belge (çev.), Fol Yayınları, Ankara 2019.

MARSH, John, “The Delusions Of Atheists”, https://www.bethinking.org/does-science-disprove-god/the-delusion-of-atheists (20.04.2021).

MATURİDİ, Ebu Mansur b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkandi, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi,* İbrahim Tüfekçi – Yusuf Şevki Yavuz (çev.), Ensar Yayınları, İstanbul 2018.

MCCAIG, Amy, “First Worldwide Survey Of Religion And Science: No, Not All Scientists Are Atheists”, *Rice Üniversity-News and Media Relations,* 2015, https://news.rice.edu/2015/12/03/first-worldwide-survey-of-religion-and-science-no-not-all-scientists-are-atheists/ (03.03.2021).

MCCARTHY, Michael C. “Prayer And The New Atheism”, *Ignatian Center,* https://www.scu.edu/ic/media--publications/explore-journal/spring-2010-stories/prayer-and-the-new-atheism.html (11.02.2021).

MCGRATH, Alister, *Dawkins Yanılgısı,* Mine Yıldırım (çev.), Haberci Yayınları, İstanbul 2009.

MCGRATH, Alister, “Bilim Tanrı’yı Öldürdü Mü?”, 2012, https://trpdfs.info/doc/b692db/bilim-tanr%C4%B1-y%C4%B1-%C3%96ld%C3%BCrd%C3%BC-m%C3%BC?-alister-mcgrath-the-faraday-institute (08.02.2021).

MCLAİN, Sylvia, “It’s A Big, Fat Myth That All Scientists Are Religion-Hating Atheists”, *The Guardian,* 2013, https://www.theguardian.com/science/occams-corner/2013/mar/04/myth-scientists-religion-hating-atheists (02.03.2021).

MERRITT, Stephanie, “Better God-Fearing Than Sneering”, *The Guardian,* 2007, https://www.theguardian.com/books/2007/may/06/society (28.12.2020).

MERT, Nuray, “Çağımızın Tipik Aydın Portresi”, *Milliyet,* 2011, https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/nuray-mert/cagimizin-tipik-aydin-portresi-1478665 (02.10.2020).

MİLLER, Robert T., “Riches, Religion And The New Atheism”, *Public Discourse,* 2015, https://www.thepublicdiscourse.com/2015/06/15077/ (12.02.2021).

MORRISON, Patt, “Column: No God? No Problem, Says God-Free Thinker Sam Harris”, *Los Angeles Times,* 2014, https://www.latimes.com/opinion/op-ed/la-oe-morrison-sam-harris-spirituality-without-religion-20140924-column.html (13.02.2021).

MOZES, Eyal, “The Dogmatic Determinism Of Daniel Dennett”, *The Atlas Society,* 2010, https://www.atlassociety.org/post/the-dogmatic-determinism-of-daniel-dennett (21.11.2020).

NEW ATHEİSM, 2020, https://tr.qwe.wiki/wiki/New_Atheism (01.09.2020).

NIETZSCHE, Friedrich, *İyinin ve Kötünün Ötesinde (Bir Gelecek Felsefesini Açış),* Ahmet İnam (çev.), Yorum Yayınevi, İstanbul 2001.

NO DRY LIGHT, 2009, https://nodrylight.wordpress.com/2009/03/27/zihin-beden-sorunu-ve-daniel-dennett/ (21.11.2020).

NORTON, Ben, “Yeni Ateistler”, *İştirâki,* 2016, https://istiraki.blogspot.com/2016/02/yeni-ateistler.html (14.09.2020).

NPR, “Christopher Hitchens Obituary”, *The Guardian,* 2011, https://www.theguardian.com/books/2011/dec/16/christopher-hitchens-obituary (03.01.2021).

NPR, 2010, https://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=130917506 (03.10.2020).

NTV, 2011, https://www.ntv.com.tr/dunya/abdli-unlu-entellektuel-hitchens-oldu,atss-UvEkUKZU4C4JjyE5w (30.09.2020).

ONAY, Elif, *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Kuveykırlar,* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2009.

OPENCULTURE, https://www.openculture.com/2012/09/christopher_hitchens_remembers_ayatollah_khomeinis_ifatwai_against_his_friend_salman_rushdie_2010.html (03.01.2021).

ÖĞÜK, Emine, *Mâtürîdî’nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013.

ÖVÜNÇ, Meriç ve YARAR, Nesrin, "İmparatorluğu Sorunsallaştırmak: Charlie Hebdo Saldırısı ve İslami Radikalizm", *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi,* C. 2, S. 1 (Haziran 2015): s. 11-43.

ÖZELÇİ, Haticetül Kübra, *Richard Dawkins'e Göre Din-Bilim İlişkisi,* Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018.

ÖZKAN, Mehmet Şükrü, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı,* Elis Yayınları, Ankara 2019.

ÖZKAN, Mehmet Şükrü, "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* S. 89 (Mart 2019): s. 130-149.

ÖZKAN, Mehmet Şükrü, "Antony Flew'ün Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğunda Kanıtların Rolü: Eleştirel Bir Yaklaşım", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* C. 3, S. 2 (Temmuz 2018): s. 481-505.

ÖZKAN, Mehmet Şükrü, "Antony Flew'ün Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğu", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Dergisi,* C. 2, S. 1 (Güz 2016): s. 65-95.

PAPINEAU, David, "Competence Without Comprehension David Papineau On The Peculiar Philosophical Assumptions Of Daniel Dennett", 2007, https://www.the-tls.co.uk/articles/competence-without-comprehension-dennett/ (17.11.2020).

PHILOSOPHY NOW, https://philosophynow.org/issues/68/Daniel_Dennett_Autobiography_Part_1 (08.10.2020).

PHYS.ORG, https://phys.org/news/2015-12-worldwide-survey-religion-science-scientists.html (03.03.2021).

PİŞGİN, Yasin, "Din-Sanat İlişkisi Bağlamında Dini Tecrübenin Sanat Ruhuna Etkisi", *İslam ve Sanat Tartışmalı İlmi Toplantı Kitabı* (07-09 Kasım 2014), Antalya: Akdeniz Üniversitesi, 2014: s. 45-59.

PLANTINGA, Alvin, "Dawkins Karmaşası: Naturalizm Saçmalığı", Engin Erdem (çev.), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 50, S. 1 (Nisan 2009): s. 179-192.

PORTER, Roy, *Kan Revan İçinde -Tıbbın Kısa Tarihi-,* Gürol Koca (çev.), Metis Bilim Yayınları, İstanbul 2018.

POWELL, Corey S., *Denklemdeki Tanrı,* Nafız Güder (çev.), Dharma Yayınları, İstanbul 2004.

PUBMED.GOV, https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/ (12.12.2020).

PUBLIC-WELFARE.COM, https://tr.public-welfare.com/4188541-sam-harris-scholar-atheist-philosopher-writer (28.12.2020).

RACHLIN, Howard, "Cui Bono? A Review Of Breaking The Spell: Religion As a Natural Phenomenon by Daniel C. Dennett", *Journal Of The Experimental Analysis Of Behavior,* C. 87, S. 1, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1790880/ (17.11.2020): s. 143.

RELIGION&ETHICS NEWSWEEKLY, "Sam Harris Extended Interview", 05.01.2007, https://www.pbs.org/wnet/religionandethics/2007/01/05/january-5-2007-sam-harris-extended-interview/3736/ (17.12.2020).

RESEARCHGATE, https://www.researchgate.net/publication/6143442_Should_Science_Speak_To_Faith (12.12.2020).

RESEARCHGATE, https://www.researchgate.net/publication/47369922_Retrospective_George_C_Williams_1926-2010 (12.12.2020).

RICHARD DAWKINS, https://www.wikizero.com/tr/Richard_Dawkins (27.11.2020).

RICHARD DAWKINS, https://tr.qaz.wiki/wiki/Richard_Dawkins (27.11.2020).

RIDDLE, Mary, "The Gospel According To Hitch", *The Guardian,* 2007, https://www.theguardian.com/books/2007/jun/03/society (03.10.2020).

RUNCIMAN, David, "It's Been A Lot Of Fun", *London Review Of Books,* 2010, C. 32, S. 12, https://www.lrb.co.uk/the-paper/v32/n12/david-runciman/it-s-been-a-lot-of-fun (26.09.2020).

RUSSELL, Bertrand, *Neden Hristiyan Değilim,* Ender Gürol (çev.), İlke Kitap, İstanbul 1996.

RÜŞDİ, Salman, "Christopher Hitchens (1949-2011)", *VanityFair,* 2012, https://www.vanityfair.com/culture/2012/02/rushdie-on-hitchens-201202 (03.01.2021).

SABAH, 2011, https://www.sabah.com.tr/amerika/2011/12/16/savas-bitti-destekcisi-oldu (03.10.2020).

SAGAN, Carl, *Karanlık Bir Dünyada Bilimin Mum Işığı,* Miyase Göktepeli (çev.), Tübitak Yayınları, Ankara 1999.

SAM HARRIS, https://psychology.wikia.org/wiki/Sam_Harris_(author) (17.12.2020).

SAM HARRIS, https://www.samharris.org/ (29.12.2020).

SAM HARRIS, https://tr.qaz.wiki/wiki/Sam_Harris (16.12.2020).

SAM HARRIS, https://www.samharris.org/podcasts (29.12.2020).

SAM HARRIS, https://rationalwiki.org/wiki/Sam_Harris (16.12.2020).

SAM HARRIS, https://tr.wikipedia.org/wiki/Sam_Harris_(yazar)#:~:text=Sam%20Harris%20(d.,Albrand%20%C3%96d%C3%BCl%C3%BC'ne%20de%C4%9Fer%20g%C3%B6r%C3%BClm%C3%BC%C5%9Ft%C3%BCr (16.12.2020).

SAM HARRIS; BİLGİN, ATEİST FİLOZOF, YAZAR, https://tr.public-welfare.com/4188541-sam-harris-scholar-atheist-philosopher-writer (17.12.2020).

SAMHARRIS.ORG, 2006, https://samharris.org/books/letter-to-a-christian-nation/ (28.12.2020).

SAMUELS, David, "Q&A: Sam Harris", *Tablet,* 2012, https://www.tabletmag.com/sections/belief/articles/qa-sam-harris (17.12.2020).

SANLISOY DÖKMETAŞ, Saliha, *Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı sorunu: Daniel Dennett Örneği,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

SARTRE, Jean Paul, *Şeytan ve Yüce Tanrı,* Eray Canberk (çev.), Ataç Kitâbevi Yayınları, İstanbul 1964.

SAVAGE, Luke, “New Atheism, Old Empire”, *Jacobin,* 2014, https://jacobinmag.com/2014/12/new-atheism-old-empire (21.12.2020).

SAYEED, Theodore “Sam Harris, Uncovered”, *Mondoweiss,* 2012, https://mondoweiss.net/2012/06/sam-harris-uncovered/ (24.12.2020).

SCHROEDER, Gerald L., *Tanrının Saklı Yüzü,* Ahmet Ergenç (çev.), Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2003.

SEARLE, John R., *Zihin, Dil ve Toplum,* Litera Yayıncılık, İstanbul 2015.

SECULAR COALİTİON, https://secular.org/profile/dr-richard-dawkins/ (26.11.2020).

SEGAL, David, “Atheist Evangelist”, *Washington Post,* 2006, https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/10/25/AR2006102501998_pf.html (17.12.2020).

SEL, Alison, “Christopher Hitchens Asks Fans Not To Pray For Him”, *The Guardian,* 2010, https://www.theguardian.com/books/2010/sep/06/christopher-hitchens-asks-fans-not-pray (13.02.2021).

SENA, Cemil, *Tanrı Anlayışı,* Remzi Kitâbevi, İstanbul 1978.

SEVİNÇ, Kenan, “Ateizmin Boyutları ve Tipleri”, *İslami İlimler Dergisi,* C. 12, S. 3 (Güz 2017): s. 101-132.

SIMMONS, Nick, “Sam Harris Is Not Religious, But He’s Spiritual –And He’s Putting His Faith In The Power Of Conversation”, *Huffpost,* 2015, https://www.huffpost.com/entry/sam-harris-is-not-religio_b_8239682 (21.12.2020).

SİNANOĞLU, Mustafa, “İlhad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* C. 22, TDV Yayınları, Ankara 2000, s. 90-92.

SÖZ KİMİN, https://www.sozkimin.com/christopher-hitchens-kimdir-sozleri-ve-hayati-1867.html (03.10.2020).

SÖZ KİMİN, https://www.sozkimin.com/richard-dawkins-kimdir-sozleri-ve-hayati-648.html (25.11.2020).

SÖZCÜ, 2017, https://www.sozcu.com.tr/2017/teknoloji/insanlar-aslinda-robotlar-tarafindan-uretilmis-olabilir-mi-1777674/ (09.11.2020).

SPARROW, Jeff, "We Can Save Atheism From The New Atheists Like Richard Dawkins and Sam Harris", *The Guardian,* 2015, https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/nov/30/we-can-save-atheism-from-the-new-atheists (18.12.2020).

SPENCER, Nick, "Mounting Disbelief", *High Profiles,* Temmuz-Ağustos 2013, https://highprofiles.info/interview/daniel-dennett/ (09.10.2020).

SPİNOZA, *Etik,* Hilmi Ziya Ülken (çev.), Dosy Yayınları, Ankara 2016.

STANFORD PRESIDENTIAL LECTURES IN THE HUMANITIES AND ARTS, "Daniel C. Dennett -The Evolution of 'Why'-", 2009, https://prelectur.stanford.edu/lecturers/dennett/index.html (04.11.2020).

STENGER, Victor J., *Başarısız Hipotez Tanrı –Bilim Tanrı'nın Var Olmadığını Nasıl Gösteriyor?-*, Algan Sezgintüredi (çev.), Aylak Kitap, İstanbul 2011.

SULHAN, Mehmet, *Çağdaş Ateist Varsayımlar –Tanrı Yanılgısı Örneği-,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2009.

SUNER, Saffet, *Düşüncenin Tarihteki Evrimi,* Fatih Matbaası, İstanbul 1967.

ŞALT, Merve, "Acaba İnsanlar, Robotlar Tarafından Yapılmış Robotlar Mı?", *webtekno,* 2017, https://www.webtekno.com/robotlar-tarafindan-yapilmis-robotlar-miyiz-h27506.html (10.11.2020/09:12).

ŞENER, Habib, "Paul Tillich'te Akıl-İman İlişkisi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* C. 18, S. 2 (Eylül 2018): s. 39-61.

ŞENGÖR, Celal, "Ateizm Tanrı Fikrinden Tutarlıdır", 2012, https://www.haber3.com/guncel/sengor-ateizm-tanri-fikrinden-tutarlidir-haberi-1093393 /(13.01.2020).

ŞENGÖR, Celal, *Bir Toplum Nasıl İntihar Eder?,* Ka Kitap, İstanbul 2016.

ŞENTÜRK, Habil, "Küreselleşme Çağında İnsan, Din ve Medeniyet Kavramlarına Psikososyal Açıdan Bir Bakış", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 2, S. 23 (Eylül 2009): s. 103-119.

TANIŞ, Tolga, "Yeni Ateizm Yükseliyor, Yeni Ateistler Doğuyor", *Hürriyet,* 2009, https://www.hurriyet.com.tr/yeni-ateizm-yukseliyor-yeni-ateistler-doguyor-11807747 (14.09.2020).

TANRIVERDİ, Hasan, "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi,* C. 8, S. 3 (Kasım 2018): s. 595-601.

TARİHİ OLAYLAR, "Ateizm", https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/ateizm-94 (08.03.2020).

TARİHLİ SANAT, https://www.tarihlisanat.com/oedipus-kompleksi/ (10.04.2021).

TASLAMAN, Caner, *Terör'ün ve Cihad'ın Retoriği – Felsefi ve Teolojik Değerlendirmeler,* İstanbul Yayınevi, İstanbul 2017.

TAŞDELEN, Mehmet ve YEŞİLYURT, Temel, "Ahiret İnancının Pratik Yansımaları", *Kelam Araştırmaları Dergisi,* C. 10, S. 2 (Temmuz 2012): s. 55-68.

TAYLAN, Necip, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu,* Mahya Yayınları, İstanbul 2015.

TAYLAN, Necip, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri,* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.

TAYLOR, Jerome, "New Atheists Richard Dawkins, Christopher Hitchens and Sam Harris Face Islamophobia Backlash", *Independent,* 2013, https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/atheists-richard-dawkins-christopher-hitchens-and-sam-harris-face-islamophobia-backlash-8570580.html (25.12.2020).

TELİMEN, Muzaffer, *Alevi Gençliği ve Ateizm (İstanbul ve Tunceli Örneği)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2012.

THE BRİGHTS, http://www.the-brights.net/ (08.10.2020).

THE FAMOUS PEOPLE, https://www.thefamouspeople.com/profiles/clinton-richard-dawkins-2646.php (26.11.2020).

TİSO, Giovanni, "Ateizm'in Dört Atlısı ve Yeni Ateizm Üzerine", Tanay Kavlak (çev.), *T24.com,* https://t24.com.tr/k24/yazi/dini-coskuyla-ateizmin-dort-atlisi-ve-yeni-ateizm-uzerine,3191 (31.08.2020).

TOKAT, Latif, *Din Felsefesi,* Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018.

TOKAT, Latif, *Anlam Sorunu,* Elis Yayınları, Ankara 2014.

TOPBAŞ, Merve, *Ahmet Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançları Müdafaası,* Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017.

TOPALOĞLU, Aydın, *Ateizm ve Eleştirisi,* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.

TOPALOĞLU, Aydın, *Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları: Teizm ya da Ateizm,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.

TOPALOĞLU, Aydın, *Teizm&Ateizm Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları,* İz Yayıncılık, İstanbul 2020.

TOPALOĞLU, Aydın, *Ateizm Çıkmazı,* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2019.

TOPALOĞLU, Aydın, "Materyalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* C. 28, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s. 137-140.

TORRES, Phil, "Sam Harris and Donald Trump: They're Completely Different… Yet Very Much Alike", *Salon,* 2020, https://www.salon.com/2020/08/16/sam-harris-and-donald-trump-theyre-completely-different--yet-very-much-alike/ (20.12.2020).

TRACY, Mark, "The Tenth Man", *Tablet Dergisi,* 2011, https://www.tabletmag.com/sections/arts-letters/articles/the-tenth-man-2 (26.09.2020).

TRESMONTANT, Claude, "Gelişen Kozmolojide Ateizmin Meseleleri", Hayrani Altıntaş (çev.), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 28, S. 1 (1987): s. 53-72.

TRESMONTANT, Claude, "Ateizmin İlk Kaynakları", Hayrani Altıntaş (çev.), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 26, S. 1 (Ağustos 1984): s. 437-459.

TUFS ÜNİVERSİTESİ, https://ase.tufts.edu/cogstud/dennett/ (04.10.2020).

TUNÇ, Esra, "Bugünkü Din Eğitiminin Varoluşsallığı Üzerine", *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi,* C. 2, S. 2 (Mayıs 2013): s. 142-147.

TÜMER, Günay, "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 312-320.

TÜMER, Günay, "Çeşitli Yönleriyle Din", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 28, S. 1 (Nisan 1987): s. 213-267.

TÜRK, Aydın, *Ateizmi Anlamak,* Propaganda Yayınları, İstanbul 2012.

TÜRKÇE BİLGİ, https://www.turkcebilgi.com/tro%C3%A7kizm (27.09.2020).

ULUÇ, Nilüfer, "Antropolojinin Disiplin Olarak Ortaya Çıkışı ve Alt Alanları", https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/143359/mod_resource/content/0/Ders2.pdf#:~:text=Bilimsel%20bir%20disiplin%20olarak%2019,olarak%20Heredot'un%20ad%C4%B1%20ge%C3%A7er.&text=K%C3%BClt%C3%BCrel%20farkl%C4%B1l%C4%B1klara%20y%C3%B6nelik%20ilgi%2016,bir%20merakla%20de%C4%9Fil%2C%20s%C3%B6m%C3%BCrgecilikle%20ba%C5%9Flam%C4%B1%C5%9Ft%C4%B1r (10.03.2021).

UYSAL, Enver, "Dindarlığın Ahlâki Temeli Üzerine Bazı Düşünceler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 14, S. 1 (Ocak 2005): s. 41-59.

VERNEAUX, Roger, *Çağdaş Ateizm Üzerine Dersler,* Murtaza Korlaelçi (çev.), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 2001.

VİKİSÖZ, https://tr.wikiquote.org/wiki/Abraham_Lincoln (14.12.2020).

VİTZ, Paul C., "Ateizm Psikolojisi", Kenan Sevinç (çev.), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 2, S. 2 (Mart 2013): s. 133-147.

WEBER, Alfred, *Felsefe Tarihi: Felsefe, Metafizik ve Bilim,* H. Vehbi Eralp (çev.), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2015.

WEBER, Max, *Meslek Olarak Bilim,* pdfcoffee.com_max-weber-meslek-olarak-bilim-pdf-free.pdf (29.12.2020).

WHERE AM I?, http://www.lehigh.edu/~mhb0/Dennett-WhereAmI.pdf (11.11.2020).

WHY EVOLUTION IS TRUE, “Sam Harris Versus Reza Aslan”, 29.10.2017, https://whyevolutionistrue.com/2017/10/29/sam-harris-versus-reza-aslan/ (18.12.2020).

WIKIPEDIA, https://en.wikipedia.org/wiki/Richard_Dawkins (25.11.2020).

WIKIPEDIA, https://en.wikipedia.org/wiki/Daniel_Dennett (09.10.2020).

WIKIPEDIA, https://en.wikipedia.org/wiki/Sam_Harris (16.12.2020).

WIKIPEDIA, https://en.wikipedia.org/wiki/Susan_Harris (17.12.2020).

WIKIPEDIA, https://en.wikipedia.org/wiki/Annaka_Harris (18.12.2020).

WIKIPEDIA, https://en.wikipedia.org/wiki/Francis_Collins (02.03.2021).

WIKIWAND, “Christopher Hitchens”, https://www.wikiwand.com/simple/Christopher_Hitchens (27.09.2020).

WIKIWAND, https://www.wikiwand.com/tr/Richard_Dawkins (27.11.2020).

WILBY, Peter, “Christopher Hitchens Obituary”, *The Guardian,* 2011, https://www.theguardian.com/books/2011/dec/16/christopher-hitchens-obituary (03.01.2021).

WINSTON, Kimberly, “Richard Dawkins Stands By Remorks On Sexism, Pedophilia, Down Syndrome”, *Washington Post,* 2014, https://www.washingtonpost.com/national/religion/richard-dawkins-stands-by-remarks-on-sexism-pedophilia-down-syndrome/2014/11/18/a2915cd8-6f64-11e4-a2c2-478179fd0489_story.html (14.12.2020).

WOLF, Gary, “The Church Of The Non-Belivers”, *Wired Magazine,* 2006, https://www.wired.com/2006/11/atheism/ (30.08.2020).

WOOD, James, “The New Atheism”, *The Guardian,* 2011, https://www.theguardian.com/books/2011/aug/26/james-wood-the-new-atheism (12.01.2021).

YAĞCI, Nazmiye, *Çağdaş Din Felsefesi Problemi Olarak Yeni Ateizm, Sam Harris Örneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

YARAN, Cafer Sadık, *Din ve Bilim,* Sidre Yayınları, Samsun 1997.

YARAN, Cafer Sadık, *Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İnancının Akliliği,* Etüt Yayınları, Samsun 2000.

YASA, Metin, "Varoluşçuluk ve Yeni Ateizm", https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/metin.yasa/115772/VAROLU%C5%9E%C3%87ULUK%20VE%20YEN%C4%B0%20ATE%C4%B0ZM.pdf (10.01.2021).

YAVUZ, Kerim, "Günümüzde Din Psikolojisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 8 (Haziran 1988): s. 253-263.

YAVUZ, Kerim, "Dini İnancın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 7 (Aralık 1986): s. 129-142.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Delil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 136-138.

YENİ ATEİZM, https://www.wikiwand.com/tr/Yeni_Ateizm (27.09.2020).

YEŞİLYURT, Temel, *Çağdaş İnanç Problemleri,* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017.

YÜCEDOĞRU, Tevfik, "Kur'an'da İman Kavramı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 15, S. 2 (Haziran 2006): s. 21-33.

YÜRÜK, Betül, "ABD 11 Eylül Saldırılarının 18. Yılını Anıyor", *Anadolu Ajansı,* 2019, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abd-11-eylul-saldirilarinin-18-yilini-aniyor-/1577546 (14.09.2020).

4TO40.COM, http://www.4to40.com/biographies-for-kids/clinton-richard-dawkins/ (26.11.2020).

ÖZGEÇMİŞ